Жәлел ҚИЗАТОВ

Өмір мен өлім

Испытание войной

Жәлел Қизатов,
Кеңес Одағының Батыры

Жәлел ҚИЗАТОВ

Өмір мен өлім

Хикаят

Испытание войной

Повесть

Қызылорда • 2010

ISBN 5-7667-9883-0

Жәлел Қизатов
«Өмір мен өлім». Жинақ.
Испытание войной». Сборник.

Кітап Ұлы Жеңістің 65 жылдығы құрметіне Қызылорда облысы әкімінің қолдауымен жарық көріп отыр.

Кітап «Полиграфия Баспа Үйі» ЖШС баспаханасында теріліп, беттеліп, басылып шықты. Қызылорда 2010 ж., 503 бет.

Құрастырып шығарушылар: **Гуля Қизатова, Гүлнар Жәлелова.**

Осы мерейтойлық жинаққа енген жерлесіміз, Кеңес Одағының батыры Жәлел Қизатовтың өмірдеректі, естелік, көркем және поэзиялық шығармалары ілгеріде «Өмір мен өлім» және «Испытание войной» деген атпен қазақша-орысша кітап болып жарық көріп, оқырман тарапынан жылы қабылданған болатын. Өлім мен өмір арбасқан алапат соғыс жылдарының ақиқаты кім үшін де қымбат, қай ұрпақ үшін де ғибратты.

Вошедшие в данный юбилейный сборник автобиографические, документальные, художественные и поэтические произведения, вышедшие из пера нашего земляка, Героя Советского Союза Жалела Кизатова «Өмір мен өлім» и «Испытание войной» ранее были изданы на казахском и русском языках, и тепло восприняты читателями. Воистину правдивые реалии тех суровых военных лет, когда шла жесточайшая смертельная схватка за сохранение жизни на земле. Для всех нас эта книга дорога как память, поучительна и для грядущих поколений.

© «Жалын», 1990
© «Ғылым», 1995
© Қизатов Ж., 2010

ISBN 5-7667-9883-0

ШАРБОЛАТ

Сан тарихтың куәсі, сырлы саздың бесігі - Сыр өңірінде болсын, даласы дән толқынында тербелген Қызылжар өлкесі болсын, сұлу табиғатымен адамзат баласын таңқалдыра табындырған Арқа мен Көкше төңірегі болсын Қизатов Жәлел Қизатұлы есіміне қанық. Себебі, ол осы өңірлерге ортақ перзент болды. Біз оны тек әкеміз болғандықтан ғана емес, жалғандыққа жаны қас, шындықты ту етіп ұстаған өр табиғаты үшін, өз тағдырын ел тағдырынан бөле қарамайтын болмыс - бітімі үшін де мақтан тұтамыз. Иә, ол - ең алдымен елінің азаматы еді, туған елі, халқы үшін қажет болса өзін де құрбан етуге бар болатын.

Ант еттім, құрбан етіп жас жанымды,
Сертім бар коммунистік асқақ үнді.
Қалғанша бір тамшы қан тұла бойда,
Қорғаймын асқарымды, аспанымды, - дейді ол «Антым менің» атты өлеңінде. Осы бір өлең шумағының өзі оның өмірлік ұстанымын танытары анық.

Қизатов Жәлел өз қатар құрбылары сияқты ойын баласы болды. 1930 жылдардағы аштықтың дәмін татты, қиындық көрді, бірақ мойымады, мектеп бітірді. Қазір салыстыра ойлансақ, оларды өмір ерте есейткен екен. Қызылжарда теміржол ФЗУ - ы оқуын тастап, елге келіп, қолхозшы болғанда ол бар болғаны 13 - те еді, мұнан соң 16 жасқа толғанша «Бұлақ» колхозында есепші болды. Бүгінгі таңда біз 13-16 жас аралығын ойын баласы ретінде түсінеміз, ал әкемнің өмір жолындағы осы деректің өзі аға ұрпаққа, жасөспірім шағы соғыс алдындағы кезеңге тұстас келген аға буынға қаншалықты салмақ түсіп, қаншалықты жауапкершілік жүктелгенін көрсетеді. Бұдан соң туған өлкесінде Ленин атындағы ауылшаруашылығы техникумын бітірген ол, қазақ, орыс тілдерін жетік білуі, зеректігі, ширақтығымен басшылар назарына ілініп, «Қарағай» колхозындағы бастауыш мектептің меңгерушісі болды. Иә, ол осы қызметте жүргенде 1940 жылы әскер қатарына шақырылды.

Ұлы Отан соғысы басталғанда әскер қатарында азаматтық борышын өтеп жүрген ол 21 жаста еді. Чернигов облысында әскери

қызметін атқару Одесса бағытындағы соғысқа ұласады, бес жылға созылған соғысқа, сан мыңдаған адамды жалмаған қанды сұрапылға қатысамын, соғыста командир болып, қол бастаймын, ерлік жасап, Кеңес Одағының батыры атанамын деген ой болмаған қазақ жігітінің бар мақсаты Отанды, елді, туған жерді қорғау, қанқұйлы жауға қасиетті Отан жерінің сүйемдей де топырағын бастырмау болғаны белгілі. Иә, ол Кеңес Одағының Батыры болуды арман еткен жоқ, бар болмысымен елді опасыз дұшпаннан тазартуды ниет тұтты.

Менің түсінігімше, оны Батыр еткен - Отаны, елі, оны ерлікке бастаған - туған жерге, қасиетті қазақ даласына, бүкіл елге деген сүйіспеншілік. Соғыс туралы әңгімелеуді ұнатпайтын, «Қарасы батсын соғыстың, бейбіт күн - алланың сыйы» дейтін, иә, коммунист болса да осылай дейтін, сосын «біздер - соғыстан аман келгендер, отбасын құрып, ұрпақ өрбіткендер, бейбіт күнді көріп, ел сыйы мен құрметіне бөленгендер - кешегі қан майданда қыршын кеткен боздақтарға қарыздармыз, олар біздерді сақтау үшін өмірін қиды, мың тағзым, мәңгілік құрмет оларға» дейтін. Майдан даласында мерт болғандардың ұмытылып бара жатқанына ренжитін.

Сол ерлер - бір төмпешік қалды алыста,
Қаймықпай қанын төккен арпалыста.
Ұмытылып барады көрген түстей,
Көмескі болып кетті қалтарыста, - деп, ол ойын жыр шумақтарымен өрнектеді «Соғыстан кейін» атты өлеңінде.

Иә, «қырық жыл қырғын болса да - ажалсыз өлмейді» деген, ол елге аман - сау оралды. Өзі сияқты елге аман оралған майдангерлер сапында құрмет пен сыйға бөленді, бірақ оның өзі қатарластардан, соғыс сұрапылын көріп келгендерден ерекшелігі де болатын. Отанды шексіз сүю, өз қара басының қамын күйттемеу, ел абыройын, ел беделін қашан да биік ұстау оны тек майдангер ғана емес, Кеңес Одағының Батыры ғана емес, азамат, тұлға ретінде биікке көтерді. Ол Қазақ КСР, КСРО Жоғарғы Кеңестеріне депутат болып сайланды, совхоз директоры, аупартком хатшысы, ауатком төрағасы қызметтерін абыроймен атқарды. Совхоз, аудан басшысы болып жүргенде жасы 30 - ға да толмаған оны жетістіктерге жетелеген тағы да елге деген махаббаты болатын. Өзі бұрын білмейтін, көрмеген Қызылорда өңіріне қызметке жібергенде ол қарсылық білдірмеді, бұл тұста да ойында тек ел үшін еңбек ету ғана болған еді. Иә, беделін, атағын салып оның туған жерінде қызметте қала беруіне де болатын, бірақ олай істемеді, біз осы туралы

сұрағанымызда «Оған менің адам, азамат ретінде құқығым жоқ» - деп жауап беретін. Міне, ол осындай еді. Осы өңір, Сыр елі кейін оның екінші туған жеріне айналды.

Оның мінезінде қайсарлық пен батылдық, шыншылдық пен ашықтық жалаң көрінбей, білік пен білім, жоғары пайым, түсініктің көшінен көрінетін. Жүрегі нәзік болды, бірақ жасымайтын, қай кезде де туған жерін сағына еске алып отыратын. Қан майдан ортасында жүргенде 1943 жылы:

Туған жерді еске алып таңданамын,
Ағайынға хат жазып толғанамын.
Бақ берген, өмір берген анамызсың
Қайда жүрсем өзіңе бел баламын,- деп жырлаған ол («Ауылым» атты өлең), Сыр өңіріне келген соң:

Сағындым Сарыарқаның сары белін.
Шоқан,Ақан,Ыбырайлар туған елін.
Жан анам дүниеге мені әкеліп

Ұлының кіндік қанын жуған жерін, - деп («Еліме» атты өлең) толғанды. Иә, мұнан да басқа көптеген өлеңдерінде туған жерге деген сағынышы анық көрінеді.

Әкеміздің өзге майдангерлерден тағы бір ерекшелігі - ойын қағазға түсіруі болатын. Ол поэзияға да, прозаға да қалам тербеді, көргенін, түйсінгенін көркем оймен әдіптеп, көркем сөзбен кестеледі. 1976 жылы «Өмір өткелдері», 1990 жылы «Испытание войной», 1995 жылы «Өмір мен өлім», 2009 жылы «Өмір мен өлім» атты кітаптары жарық көріп, онда повестері мен поэмалары жарияланды; 2000 жылы жарық көрген «Шарболат» атты кітапқа өлең - жырлары енген, ол туралы көптеген естелітер, очерктер, кітаптар жарық көргеніне ел куә, тарих куә.

Еркелігіміз бе, бәлкім, мақтанышымыз да шығар, әкеміздің «Кітапты не үшін жазасыз, неге керек сол» - десек, ол әуелі сәл жымиып алатын да ойға шомып отырып қалатын, содан соң барып, майда қоңыр дауысымен сөзін бастайтын: «Алтындарым менің, мені бір жазушы не ақын болғысы келіп жүр дейсің бе, өзім ұққан, өзім көрген жәйттерді әлі еліме жеткізе алмай жүрген жоқпын ба?! Кешегі соғыс көп нәрсеге көзімді ашты, қиын кезде, ел басына күн туған шақта ер - азамат қалай болуы керек – міне, соны ұқтым, жан қысылған сәтте не істеп, не қойғанын білмей қалған, қорқыныштан қалтырап, жылаған адамдарды да, окоптан басын шығарып, жауға тіке қарай алмаған жалтақтарды да, бораған оқ

пен лаулаған өрттен жасқанбай, жаумен айқасқа түскен жігіттерді де көрдім. Аллаға шүкір, қорқақтар мен жалтақтар аз болды, оның ішінде біздің қазақ жігіттерінің арасында тіпті сирек ұшырасатын, өз басын қатерге тігіп майдан даласынан жаралыларды алып шыққан небір өрімдей қыздарды көрдім,міне, солар маған өз әрекеттері арқылы сабақ берді. Құдай - ау, жанын шүберекке түйіп, жаралыны арқалай шырылдаған жап - жас қыздарды көргенде жүрегім сыздап, қаным басыма шауып, жауға кектене түстім. Қай сәтте де, қандай қиын күн туса да адам өзін жоғалтпау керек, ол үшін ішкі рухың мықты болуы қажет, ал рухтың тірегі - елің, Отаның, ел үшін күрес - өмірдің мәні, өзің үшін, урпағың үшін күрес деген сөз, міне - осыларды кейінгі ұрпаққа өзім бастан кешкен оқиғаларды мысал ете отырып жеткізсем деген ойым ғой бұл. Бұл шығармалар - менің кейінгі ұрпаққа берген дәрісім, майдан даласында мерт болғандарға қойған ескерткішім, еліме, халқыма берген жазбаша есебім, ұрпақ тәрбиесіне қосқан үлесім. Менің балаларды, сәбилерді жақсы көретінімді білесіңдер, көшеде ойнап жүрген балалардың шат күлкісін естігенде, бал - бұл жанған өңдерін көргенде жүрегім бақытқа толып, өз - өзімнен мәз болғандай күйге түсетінімді білесіңдер. Алла өзі берген аманат жанын бір күні алары анық, сол кезде бұл шығармаларым сол сәбилердің маңдайынан сипар менің алақаным болады ғой».

Иә, ол осылай дейтін, осы кітапты қолыңызға алғанда Сіз де солай қабылдаңыз, қадірлі оқырман! Кітап ел тыныштығы мен Отан үшін күрес, ұлтжандылық, елжандылық, адамдарға құрмет, өмірдің мәні және т.с.с адами - азаматтық ойға жетелей алса ӘКЕМ де, оның шығармалары да мақсатына жетті деп ойлаймыз. Ғұмырын Отанын, елін, атамекенін, бейбіт күнді, бүкіл сәбилердің шат күлкісін қорғауға арнаған елінің нағыз шарболаты, жауға сілтер алмас қылышы болған Жәлел Қизатовтың аманат дүниесін қабыл ал, құрметті оқырман!

Кеңес Одағының Батыры марқұм әкеміз Қизатов Жәлел атынан, оның отбасы атынан бұл жинақтың баспадан жарық көруіне азаматтық та, қаржылай да қолдау көрсеткен облыс әкімі Болатбек Қуандықов және тілеуқор болған барлығыңызға шын жүректен шыққан ықылас, алғысымды білдіремін!

Гуля Жәлелқызы Қизатова.

ЗАКАЛЕННЫЙ КАК СТАЛЬ

Дорогой читатель!

Перед Вами не просто очередная книга воспоминаний о войне и лирические произведения о любви, принадлежащие перу Кизатова Жалела Кизатовича, Героя Советского Союза, участника героических сражений в Великой Отечественной войне, ковавшего вместе со своими боевыми товарищами ценою жизни Великую Победу.

Выходящая в преддверии 65-летия Победы эта книга представляет по существу литературную ретроспективу того трагического и героического прошлого, которое пришлось пережить старшему поколению и вынести на своих плечах все тяготы и испытания довоенного и послевоенного времени.

Автор запечатлел в своих воспоминаниях переломные моменты истории народа, о чем красноречиво говорят названия его книг «Өмір мен өлім», «Өмір өткелдері», «Испытание войной», очерков «В боях под Одессой», «События в Крыму», «Победа под Сталинградом», «На Орловско-Курской дуге», «Освобождение Украины», «Форсирование Днепра» и другие.

Жалел Кизатов родился в 1920 году в Северо-Казахстанской области. В 1940 году закончил Покровский сельскохозяйственный техникум, откуда и был призван в ряды Совесткой Армии. Прошел всю Великую Отечественную войну от начала и до Великой Победы. Самоотверженно сражался в боях с врагами на Одесском, Крымском, Сталинградском, Украинском, Белорусском направлениях. Является участником обороны городов-героев Одессы, Керчи, Сталинграда. Кизатов Жалел Кизатович освобождал Украину, Белоруссию, Польшу, воевал на территории Германии. За мужество и героизм, проявленный в боях при форсировании Днепра, удостоен высокого звания Героя Советского Союза.

После войны Ж.К.Кизатов по окончании высшей партийной школы при ЦК Компартии Казахстана работал на различных ответственных и руководящих постах, избирался депутатом СССР, депутатом Верховного Совета Казахской ССР, депутатом суверенного Казахстана, депутатом Северо-Казахстанской, Кызылординского областных Советов народных депутатов.

Ратный и трудовой подвиг Ж.Кизатова отмечен Золотой Звездой Героя, двумя орденами Ленина, орденами Октябрьской революции, Отечественной войны I и II степени, тремя орденами Трудового Красного знамени, орденом «Знак Почета», 11 медалями.

На протяжении всей жизни Жалел Кизатович памятью всегда возвращался к своему солдатскому прошлому, к своим боевым товарищам. Лица, образы фронтовиков, показанные автором в своих мемуарах, несмотря на все ужасы войны, - светлые, одухотворенные. Это люди особой закалки, для которых превыше всего были понятия Родины, чести и дружбы.

Как ни парадоксально, чем дальше от нас уходит Великая Отечественная война, тем острее мы чувствуем величие и героизм, которое совершило поколение победителей и чаще испытываем потребность в их нравственных и духовных примерах.

За 65 лет успели вырасти и встать на ноги уже три поколения. И очень важно, сегодня, когда в мире наблюдается активизация определенных сил по пересмотру истории и итогов Второй мировой войны, делаются попытки перечеркнуть значение советских солдат в освобождении многих стран от фашистов, выход книги Кизатова Жалела Кизатовича, Героя Советского Союза станет бесценным источником в деле воспитания подрастающего поколения в духе патриотизма и беззаветного служения своему Отечеству.

Благодарные потомки помнят своих героев-фронтовиков.

Память о тех, кто принес мир на землю и сохранил жизнь на земле - святой долг каждого гражданина- казахстанца.

Особую благодарность семья Кизатова Жалела Кизатовича выражает акиму Кызылординской области Б.Куандыкову, принявшему самое непосредственное и живое участие в издании этой книги.

Глава нашего региона представляет тип руководителей новой формации, сформировавшийся в условиях независимого Казахстана, являющийся проводником мудрой политики Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева по построению современного, конкурентоспособного государства, достойно представляющий Кызылординскую область за ее пределами.

Эстафета подвигов и ратного труда, принятая от отцов и дедов в надежных руках.

Гуля Жалелкызы Кизатова.

ЖАСТЫҚ ШАҚ

Көкшетау мен Солтүстік Қазақстан облыстарының шекарасында Жалғызтау атты тау бар. Бұл атақты Үкілі Ыбырай Сандыбайұлының ата мекені. Таудың өңірі мен жотасын жапқан қалың қайың мен қарағай көз тұндырады. Қайыңның іші — шие, төңірегі — жидек. Көкше өлкесінде Жалғызтау биік таудың бірі, көкке тиген төбесінен қысы-жазы бұлт кетпейді.

Осы таудың бір жотасына шығып, күн батыс жағына көз тастасаң, теніздей теңселіп жатқан Аяққөл көлін көресің. Бұл — дөп-дөңгелек көлемді көл. Жағасы жасыл шалғын мен қамыс қопасы. Ортасы жалтыр су. Дөңестеу жерден қарасан, орталай құйған қымызы бар сырлы аяқтан айнымайды. Ертедегі шешен де тапқыр бабаларымыздың көлдің атын Аяққел қоюының себебі де осыдан болуы керек.

Көлдің шығыс жақ дөнесінде ақ қайың орманын әрдайым көк мұнар басып тұрады. Осы ағашты паналай қонған «Аяққөл» ауылы тұр. Міне, мен осы «Аяққөл» ауылында (Көкшетау уезі) 1920 жылы, Сібірде қарлы-жанбыр араласып жауатын кезде — 9 қазан айында дүниеге келіппін.

Ол кезде қазақта туған баланы тіркейтін заң орны болмаған. Әкем балаларының атын, туған жылын және күнін «Қисасы үл-әмбия» кітабының бірінші бетіне жазып қояды екен. Қазақ туған баласына шілдехана жасап, мал сойып, той жасамай қоймайды. Мен туғанда да үлкендердің айтуына қарағанда, үш күн, үш түн ойын-сауық болыпты. Ауылдағы Фарди атты татар молдасы азан шақырып, Ғабдол-Жәлел деп қойыпты. Бірақ ес білгелі өзімді «Ғабдол-Жәлел» деп атаған кісіні көргем жоқ. Туыстарым да, баскалар да қосалқы атымның бірінші жартысын алып тастап, тек «Жәлел» деп кеткен көрінеді.

Әкем Қизат Бекмағамбетұлы 1922 жылы 33 жасында қайтыс болған, Сондықтан да, әрине, мен екі жастағы бала, әкемнің бейнесін, мінез-құлқын білмеймін.

Атам Бекмағамбет пен шешем Жамалдың, басқа ағайын-туыстарым

мен замандастарымның айтуына қарағанда, Қизат орта бойлы, толық денелі, әдемі, ақсары өңді, бір аяғын сылти басатын, ұрыс-жанжалда жұмысы жоқ, ашық мінезді, ак-көңіл адам болған сиякты.

Әкемнің сыйлас достары Құдабай мен Құсайын атты кісілер: «Шіркін, біздің өлкеде Қизаттан әнші жігіт жоқ еді»,— дейтін. Ақан серінін «Көк-жендеті» мен «Сырымбетін» де, Біржан салдың «Жамбас сипары» мен «Ләйлімін» де, Үкілі Ыбырайдың «Қалдырғаны» мен «Гәккуін» де Қизат ересен әсерлі орындайды екен. Ел адамдары маған: «Әкеңе тартсаң, әнші боларсың, балам» — дейтін. Бірақ, менің еншіме әншілік тимеді. Ауыл арасында айтылып жүрген әндер мен өлеңдерді тез-ақ жаттап алып жүрдім, бірақ дауысыммен халайықты қайран қалдырған күнім болған жоқ.

Шешем Жамал көршілес Есенкелді руындағы Әби-Сәби деп қосып айтатын ағайынды адамдардың Сәбиінің қызы. Орта шаруасы бар, шаруа жағдайын Тәжібай, Беркінбай деген балалары атқарады. Атамның айтуына қарағанда, Сәбидің қызын қырық жетіні матап беріп, бермесін беріп алған көрінеді. Бірақ, Сәби де қызын көп жасаумен, отауын тігіп Белен кидіріп, белсентіп, бедеу міндіріп теңселтіп-ақ түсіріпті.

Жасынан еңбекке құмар болып өскен ол, біздің айтқанымызға көнбей, қартайғанша үй шаруашылығымен көп айналысты. Жас кезінен бастап «шебер Жамал» атаныпты. Ұзататын қыздардың, үйленетін жігіттердің киімдерін бір ауылнай елдің адамдары апама тіккізетін. Колхоз ұйымдасқан соң, сауыншы болып, аудандық, ауылдық Советтерге депутат болып сайланып жүрді. Сегіз құрсақ көтерген шешемнен үшеуміз тіріміз, ең үлкені — мен.

Бала болғасын ойнамай тұра алмайсын. Менің шешемнің бір ерекшелігі: бізді ұрмак түгіл, катты сөйлеп көрген емес. Ең қатты ашуланғанда айтатыны: «Қойыңдар, жетті ғой, карақтарым», — деген ғана сөзі.

Талай қиын-қыстау, ауыр жылдарда апам өзі аштан өлуге пейіл болып, бар жиғанын балаларына бөліп беретін. Колхоздың жұмысынан канша шаршаи келсе де, түн ішінде бізге сүт қайнатып, болмаса бидай қуырып, шай жасайтын. Анамның маған жасаған мейірімін сөзбен жазып келтіруге шамам келмес, бірак білетінім: ананың ақ сүтін ақтау — әр адамның парызы.

Қизат қайтыс болғанына бір жыл толғасын, қазақтың аға өлсе — іні

мұра» деген әменгерлік заңын қолданып, менің шешем Жамалды әкемнің туған інісі Бәһрәм Бекмағамбетұлына қосыпты. Мен, көбінесе атамның қолында өстім.

«БЕС АТА»

1925 жылдың жазында біздің ауыл да екіге бөлініп көшті де, жаңа қоныс салды. Атам үйі, Қизат отауы аталатын біздің үй, бір бөлек болып, «Бес ата» ауылына қосылды. Сырғауылдан, шымнан шағындау үй салды.

Біз көшіп келген ауылдың жері қонысқа өте жайлы, малға шөбі жұғымды, көлдерінің суы тұщы, адамға да, малға да жеткілікті екен. Ауылдың айналасында шоқ-шоқ болып шыққан ағаштары қыстың қатты борандарында қандай пана дейсің!

Ауылдың «Бес ата» аталуы Қылышбай деген адамның бес баласы үй болып отыруынан көрінеді. Біз көшіп барғанда үлкен ұлы Әбілмәжін қайтыс болған екен. Тірілері: Қасен, Күшенғали, Мұқан, Қадағай. Олардың шаруашылықтарында да, мінез-құлықтарында да, тіпті, өңдерінде де бір-біріне ұқсастық жоқ. Қасен мен Күшенғали үйлері аукатты. Ал Мұқан мен Қадағайы — сіңірі шыққан кедейлер. Біреулері қонаққа ен, ақырғы барын берстін жомарт болса, екіншілері — шық бермес Шығайбай, сараң.

Қазақтың «бір биеден ала да, құла да туады» деген мақалын дәл осыларға қолдануға болады.

Бұл менің ес біліп қалған кезім, сондықтан да алғашқы көршілердің мінез-құлқы, әдет-ғұрпы түгелдей ойымда сақталған сияқты. Біз бұлармен бір туғандай болып кеттік. Енді осы ауылдас адамдар туралы біраз сыр шерткім келеді.

«Бес атаның» Қасен — ең үлкені. Ол ашаң өңді, биік бойлы, селдір қара сақалды, таң атқаннан кешке дейін сөйлеуге жалықпайтын, маңызсыз көп сөйлейтіні үшін «мылжың Қасен» атанған адам.

Дәнжан мен Жания да сараңдықтың шегіне шыққан адамдар еді. Қасенді алатын болсақ, ол біздің ауылдан 6-7 шақырым тұратын «Метрей» ауылындағы мешітте азаншы. Үйінде болуынан да мешіттегі ауылда жүруі көбірек. Қыстың аязында келе беруді қиынсынып, кемпірін де сонда ала кетеді.

Қасеннің қызын алған күйеуі — Мұсаның Сәмені — «жарлының бір

тойғаны шала байығаны» — деген мәтелді есіне алады да, қайын енесінің ел қыдырып кеткенін пайдаланып, жаңа түскен жас келін Жәнияға барып бір тойынып калуға қыдырып келеді. Кешкі тамаққа отырарда табақта төрт адамға деп асылған үш-ақ түйір ет болады. Оның да бірі бауыр екен. Күйеу кетерінде өлең шығарып кетеді:

Үш түйір ет асыпты. бірі — бауыр,
Жәниядан Дәнжекем өзі тәуір.
Қайным бай, туыстарым дәулеттілер,
Мен кедей ортасында аркам жауыр.

Сықақ жатпайды. Қазақтың сымсыз телефоны — «ұзын құлақ» қоя ма, осы өлеңді ауылдан-ауылға жеткізіп, бертін келе сараңдау адамды сынағандар: «Жәниядан Дәнжекем тәуір» деп күлетін.

Қасен өзінін сауатсыздығына карамай, азаншылығын пайдаланып, халықты дін жолына насихаттап, коммунистер мен комсомолдарға мейлінше қарсы болды. Үкіметке қарсы үгіт ұйымдастырғаны үшін сот үкімімен басқа өлкеге жер аударылды. Жасы алпыстан асып кеткен және көксау бишара айдалып барған жерінде қайтыс болған көрінеді.

«Бес атаның» ең кенжесі — Қадағай. Сіңірі шыққан кедей. Жалғыз қызыл қасқа сиырдан басқа малы жоқ. Әйелі Рабиға бала көтермеген адам, екі беті қып-қызыл, сұлу келіншек. Кедейлігіне қарамай, ол үйдің іші Қасеннің үйінен көп таза. Жалғыз сиырының ағын өздері ішпей, келген конақтарына береді. Қадағай өте сауықшыл, сол кездегі қазақ арасындағы ойындарды шебер орындаушы, қазіргі тілмен айтқанда барып тұрған әртістің өзі.

Ұзын бойлы, кең жауырынды, қарасұр өңді, үлкен кой көзді Қадекең әрі аккөңіл адам. Кімге болса да, балашаға демей, білген өнерін қажымай үйретеді. 20 жігіттің кезек ұрып сындыра алмаған жылқы жілігін жалаңаш қолымен бір ұрғанда екіге бөледі. Арқасына денелі деген жігіттердің үшеуін мінгізіп алып, шыр кебелек айналдырады. Аккөңіл, жомарт, ойынсауықтың серісі болған Қадағай жасы 40-қа келмей сүзек ауруынан дүние салды.

Қылышбайдың үшінші баласы — Мұкан. Ол орта бойлы, толық денелі. Қазина деген ұзын бойлы, ақсұр әйелі, Қонқаш атты жалғыз қызы бар. Мал дегенде, бір сиыры, бір биесі, 2-3 қой-ешкісі бар. Ешкіммен жұмысы жоқ, бір ағашты жеке жайлап отыратын шаруа адамы болды.

«Бес атаның» байы да, адамы да — Күшенғали Қылышбайұлы. Ұзын

бойлы, толық, балуан денелі, жас кезінде жалшылықта көп жүрген, саусақтары бақандай жуан, кішкене қой көзді, бетінде шешектен қалған таңбасы ашуланса, әлем-тапырық болып кетеді. Отыз беске келгенде үйленді. Әйелі — Несібелі. Кішкене бойлы, тапал адам. Денесінің шағындығына қарамай, қол салып ойнайтын қайныларының ең мықты дегендерін де алып ұрып астына басатын.

Күшенғалидың Қымбат және Жібек атты қыздары, Рақым, Кәкім және Әшім деген ұлдары болды. Қымбат пен Рақым жастай өлді, қалғандары туған ауылында тұрады.

1925 жылы Күшенғалида екі үйір жылқы болды. Биелерінің бәрі қара-көк, биік шоқтықтарына ұсынса қол жетпейтін, жал-құйрығы төгілген арғымақ нәсілді болатын. Құйрықтарына құшақ толғандай.

Баюына себеп болған, өзінің айтуынша, қызыл бұзаулар. Отау болып шыққасын көршілес орыс қалаларынан туа сала енелерінен айырып жіберетін бұзауларын арзан бағаға сатып алып, жаздай-қыстай семіртіп, келесі күзде еттерін Қызылжарға апарып қасаптап сататын көрінеді. Екі-үш сомға алған бұзаулардан 20-30 сом ақша шығарады екен. Ол кезде соғымға соятын ту биенің бағасы — отыз сом, ал ең жүйрік аттардың бағасы — 100 сом.

Осылай байыған Күшенғали малын бағуға жалшы жалдайтын болды. Келген қонақты құрметпен қарсы алып, риза қылып жібереді. Жаз бір рет, қыс бір рет өзіміздің көршілес ауылдардың адамдарын қонаққа шақырады. Соғым кезінде ақсақал-қарасақалдарды түгел жиятын.

Күшенғалидың бір ерекшелігі — өзі сауатсыз бола тұра, ертегі, қисса, ақындардың айтысы, баска да қанатты сөздерге керемет құмарлығы. Қолы бос кездерінде тыңдаушы табылмаса, өзінің екі баласы мен мені отырғызып қойып:

— Ал, балалар, ертек айтамын, тыңдап, ұғып алыңдар! — деп «Ер Төстік», «Күн астындағы Күнекей сұлу», «Қорұғылы» тағы басқа толып жатқан ертегілерді айта кеп жөнелетін. Оның айту мәнері, өзіне ғана тән ерекше әуені біз сияқты жасөспірімдерді қорғасындай балқытатын.

Күшенғали жасы 70-тен асқанына қарамастан, соғыс жылдары колхозға аянбай еңбек істеді. Бір күні Қызылжарға барып келе жатқанда жол үстінде ауырып, Қарағаш ауылында қайтыс болыпты.

«Бес атаға» көшіп келгенде, біздің екі үйде бір де бір мал болмады. Бұл біздің үйдің кедейліктің ең шегіне шыққан кезі еді. Күн көрісіміз

өте нашар болды. Алайда жалғыз бала болғандықтан, мен аштық көргенім жоқ. Қалғандарының кәсібі — көршілес орыс қаласының ауқаттыларына жалданып тамақ асырау.

Үлкендер ақылдасып, үй ішінің кілем, киіз, алтын сақина сияқты заттарын сатып, Күшенғалидан бір құлынды көк биені сатып алды. Атамның айтуына қарағанда, әрі сүгті, әрі құтты, саусаң—сауын, мінсең көлік болған осы бие асыл жылқылардың тұқымынан екен.

Көршілес Қарағай ауылында ата жағынан ағайын, менің шешемнің туған бөлесі, Бейсен кажының келіні Мұқидың үйі тұрады. Біз «Бес атаға» көшіп келгенде күйеуі Мақым қайтыс болған. Балалары: Абылай, Қаббас, Қайранас жастай қалды. Жүзге жуық жылқының, қырықтан аса қара малының билігі нағашы апам Мұқидың қолына көшті. Мұқи орта бойлы, толық денелі, жас кезінде өте сұлу адам болған. Мен ес білген кезде 40-тан жасы асып кетсе де, бет бітімінен сұлулықтың белгісі көрініп тұратын. Үлкен қара көзді, тура біткен қыр мұрын, жазық маңдай, қиылған қара қасты, аққұба бидай өңді адам еді.

Өте байсалды, орынсыз сөйлемейтін, көрші ағайынға жағымды, қолынан келген көмегін кедейлер мен жетім-жесірлерден аямайтын.

Мен «Абай жолы» романындағы Зере мен Ұлжанның мінез-құлықтарына зер сала оқығанда, осы нағашы апам Мұқиды есіме түсіретінмін. «Қазақ даласында мейірімді аналар өте көп болған-ау!» — деп таңғалатынмын. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің қазақ өмірін асқан шеберлікпен суреттей білгеніне қайран қалатынмын.

1927 жылдың жазында біздің үйде бір үйір жылқы, оның ішінде жеті құлынды, шоктығына қол жетпейтін арғымақ биелер, су-жорға жирен айғыр, жүрісі жаксы үш ат, ал сиыр басы он беске жетті. Екі пар мүйіздері қарағайдай атан өгіздер, жиырмадан аса қой-ешкі, шөп шабатын машина, 60 сомға екі шелек су сиятын ақ самауыр, тағы басқа заттар алынды.

Ес білген соң ойласам, бұл бір саясаттың жемісі екен. Дүние жүзілік соғыста және азамат соғыстарында қираған күйзелушілікке ұшыраған халық шаруашылығын тез уақытта қалпына келтіруге себеп болған партияның көптеген саясатының бірі — НЭП екенінде сөз жоқ.

1929 жылы колхоз ұйымдастырылу науқаны басталғаны белгілі. Біздің ауылдардың шаруалары Қарағай атты колхоз болып ұйымдасты. Біздің үй артельге мүше болып, бір бие, бір сиырды жеке меншікке қалдырып, қалған малдарын, ауыл шаруашылық құралдары мен машиналарын түгелімен колхоз орталығына тапсырды.

АТАМНЫҢ БІРІНШІ ӘҢГІМЕСІ

Әкемнен жастай қалсам да жетімдік, жоқтық, қорлық көрмей өсуіме атам көп еңбек сіңірді. Есімді біліп, жақсылық-жамандықты айыра бастағанда, атамның жасы 70-ті алқымдап қалған еді. Ел адамдары атамды Бекмағамбет пірадар, кейбіреулері қысқартып Бекет пірадар деп атайтын. Ишанға қол тапсыруынан ба, әлде өте діншіл, оразасын аштық-жоктыққа қарамай бұлжытпай ұстап, бес уақыт намазын уақтылы оқып, жайнамазының үстінде ернін жыбырлатып, таспиығын ұзақ тартуынан ба, әйтеуір, атамды көрген адамдардың бәрі де пірадар деп амандасатын.

Атамның бет-бейнесі мен мінез-құлқы, айтқан қызықты әңгімелері менің әрқашан да бүгінгідей есімде сакталып, көз алдымда мәнгі тұрады.

Атам бойы ортадан төмен, толық денелі, кең жауырынды, дембелше, атқа отырғанда ұзындығы мен көлденеңі бірдей адам еді. Алақаны жалпақ, қысқа саусақтарын қосып жұдырығын түйгенде, жуан тоқпақтай. Кең мандайлы, ақсұр жалпақ бетін аппақ күміс сақал-мұрты түгел жауып тұратын. Біреумен сөйлескенде, сақалын анда-санда сипап қою атамның ежелгі дағдысы. Жасының 70-ке келуіне қарамай жаяу жүргенде оған кәрілер түгіл, жастардың өзі әрең еретін. Атқа қарғып мінетін, қартайғанша өте қуатты және пысық болып өтті.

Ол бертін келгенше аңшылығы мен саятшылығын бір тоқтатқан жоқ. Қасқырды бір қаққаннан қалдырмайды екен. Атамның өзінің айтуына қарағанда, қасқыр қуатын жүйрік торысы, «Алақұс» дейтін қасқыр алатын иті болған. Атын бәйгеге қосканда, бірінші — екінші болып келіп, бәйге әпермегенімен, қасқырды көргенде желдей есетін касиеті бар екен. Жануардың талай бәйгеден жеке дара, жалғыз келіп жүрген жүйріктерді қасқыр қуған кезде шаңына да ілестірмей кететін әдеті болыпты. Тұмсықтан бір салғанда, қандай арлан болмасын сұлап түсетін көрінеді: «Қасқырды екі қайтара ұрып көргенім жоқ», — дейтін атам. Мен атамның сөзін бөліп: «Сіз сонша мықты болдыңыз ба, дененіз шағын емес пе?» — дегенде, ол қолын созып өзінің жалпак алақанын көрсететін.

— Менің барлық күшім қолымда, балам, — деп сөзін жалғастыра

беретін.

Атамның үйі өте жылы. Балалары Кенжеғали, Мұқамади, келіні Гүлзара шаруамен айналысады. Сататын сиырларды сою, ішек-қарындарын тазалау — солардың міндеттері. Бәкен саудаға араласқалы екі үйдің тамақтары тоқ, көйлектері көк болды. Атам екеуміздің негізгі жұмысымыз — ел қыдыру мен әңгімелесу.

— 1905 жылы болу керек, ұмытпасам, — дейді атам, — Кенжеғали туған жылы егін бітік, шөп мол шығып, елде молшылық болды. Онда Жолды атаның тірі кезі. Таңертеңгі шайды ішіп отырғанымызда, үстібасын қырау басқан Жүніс құда сәлем беріп, кіріп келді.

Шайға да отырмастан, амандық-саулықты білгесін:

— Бүгін түнде біздің тайлы биені қасқыр жеп кетті. Ізіне қарағанда, бет алыстары—Торанғыл көлі, — деді.

Мен Жүніске қарап:

—Ал кеттік! — дедім.

Жылы киімдерді киюді ұмытып кетіппін, қызба мінездігім ұстап, ерттеулі тұрған торы атқа мініп, қолыма қайың қақ сойыл алып, Торанғылды бетке ұстап, «Меруерт шілігіне бір соқпай кетпессіндер» деп атыма қамшы бастым. Кең тақтаның дөңіне шыға келсем, Меруерт шілігінен шығып, топтанған көп қасқыр Торанғыл көліне қарай аспай-саспай кетіп бара жатыр. Айылымды мықтап тартып, Торының көзін сүртіп, қасқырлардың соңына түстім. Қасқыр көрсе пірісі бар жануармен әне-міне дегенше жетіп келдім. Мен жақындап келгенде, қасқырлар екіге бөлінді. Үш қасқыр үлкендігі тайыншадай, нағыз көкжалдары болу керек, әбден жақындатып, тауға бет алды. Қалғандары Торанғыл — Корнеевкеге баратын жолға түсіп топтала қашып барады. Қасқырдың тәсілін білетін мен жақындатып қашқан көкжалдарына қарамай, тобының соңына түстім. Көп ұзамай біреуіне жетіп келдік, дәл тұмсықтан періп өттім, артыма қарағам да жоқ. Екіншісін де ұрып жықтым. Шамасы 5 шақырымдай жерге жеткізбей-ақ қуған қасқырлардың алтауын түгелдей жайратып кетіппін. Қалған қасқырлар, жолдан шығып, қара парға түсіп бытырап қашып барады.

Мен атамның бетіне тесірейе қарап қалыппын.

— Балам, таңдандың, нанбай отырсың ба? — деді атам.

— Жоқ, ата, әңгіменің қызығына құмартқаным ғой! — дедім мен.

— Атымды тоқтатып, артыма қарасам, көз ұшында екі салт атты көрінеді. Әкем мен Жүніс екенін білдім. Жолға қарасам, теңкиіп өліп

жатқан қасқырлар: «Кісілер жинап алар» деген оймен қашып бара жатқандарының соңынан түстім. Менің астымдағы Торыға жол да, жолсыз да, кара пар да бір. Қасқырлар жаңа жауған қалың қарға батып, бауырын жазып каша алмай бара жатыр. Көп ұзамай жетіп келдім. Шаршаған қасқырлар қалың қарға әбден малтығып, жаяу адам да соғып алар халге жеткен. Мен:

— Болды қызық, — деп қатты айқайлап жібердім. Үй шаруасымен айналысып жүрген әжем:

— Не болды, сен шал қайдағы бірдемені айтып, баланы қорқытып отырсың ғой? — деп атама қарады.

Мен әжеме қызық әңгімеге таңданып айғайлағанымды айттым. Байсалды әжем:

— Жәрейді ендеше, баланы зауықтырмай тезірек айтсаңшы! — деді, менің атамның аузына қарап, қозғалмай отырғанымнан құмарланып тыңдауымды сезгендей.

Сақалын әдетінше бір сипап атам:

— Ұзын сөздің қысқасы, қара пардың үстінен тағы бес қасқыр соғып алдым. Қалғандары Торанғылдың қамысты көліне кіріп жоқ болды. Он бір қасқырды бір күнде соққан құлақ естір жерде болған емес. Қуып жеткен әкем мен Жүніс тіл тимесін деп торы атты, мені айнала түкіріп ырымын жасап жатыр. Әкем байғұс көп қасқыр соғатынымды білгендей артына сүйретіп кішкентай шана ала келген. Қасқырдың алтауын соған салып, қалғандарын Жүніс пен әкемнің аттарына өңгердік. Қасқыр соққан атқа қасқыр өңгеруге болмайды. Ол — атадан балаға жетіп келе жатқан қазақтың ескі ырымы. Осының жөні де бар, — дейді тағы атам, ырым былай тұрсын, шаршаған атқа қасқыр өңгеру қосымша жүк емес пе? Он бір қасқырдың төртеуін Жүніске байладық.

— Ата, — дедім, — Алақұс туралы айтыңызшы, өзі нағыз қырыпсал деп естідім. Өткен өмірін еске түсіргендей, атам төмен қарап біраз отырып, сөйлеп кетті:

— Алақұс кішігірім тайыншадай, жоғарғы ерні салбырап, ұртынан төмен түсіп тұратын, құлағы ұзын тебінгідей, жалпақ төсімен қасқырды соғып өткенде, атып кететін. Адамды қабу дегенді білмейтін, қазіргі қырық ауыл шамасындағы үш атаның үйлерін тегіс аралап жүретін, оған қарсыласып таласпақ түгіл, басқа иттер алдынан үріп шығуға да қорқатын.

Бір шақырымдай жерден көрген қоян, түлкі, қасқырды, ар жағында көп ұзамай алып тастайтын. Біздің елде қасқыр алатын иттер көп болды. Бірақ, иесі жеткенше жалтақтап қасқырға ауыз салмайтын, жүйрік аттың күшімен адам жақындағанда ғана бас салатын. Басып жата алмай, олар адамның көмегімен алатын. Ал қасқырларға еркін жететін Алақұс жыртқышты алқымнан алып бір-ақ соғатын да, жығылғанын тұрғызбай, алқымдап өлтіріп тынатын.

Біздің елде бір жылы қар ерте еріп кетті. Күн де тез жылынып, жылқы мен қара малды алысқа айдап апарып бақтық. Қыстан жүдеп шыққан қой-ешкі ауыл манайында жайылатын. Ауылдың еркек-әйелдері көршілес бай ауылындағы Тәшет молданың бір баласы қайтыс болып, бата оқуға кеткенбіз. Ауылда қалған жас балалар мен сол жылы сүзек аурумен ұзақ төсекте жатқан Құлмақанның Қожаны ғана қалады.

Қожан сіңірі шыққан кедей болатын. Жалғыз жирен аты да күтімсіз болып, қыстан арық шыққан. Сол күні бір-екі арлан қасқыр келіп, ауылда ешкімнің жоқтығын пайдаланып, біздің ауылдың тұрғыны Сүттібай дегеннің бір ешкісін жеп, екі ешкісін жаралап кетеді. Қасқырды көріп қалған ауылдың балалары, Алақұсты шақырып айтақтайды да, ауруынан айыға бастаған Қожанға хабар береді.

Балалардың айқайымен қаша жөнелген арландарды Алақұс тұра қуады. Қожан да арық жиреніне мініп, соңынан жөнеледі. Кеңтақаның дөңіне келіп жетсе, Алақұс екі қасқырмен жалғыз алысып жүр екен. Қожан жақындап қалғанда, адамнан қорыққан бөрілер тұра жөнеледі. Жүйрік Алақұс қоя ма, біреуін аттатпай бас салып, тамағынан бір-ақ сығады. Содан соң ығысып бара жатқан екінші арланды қуа жөнеледі. Қөңілшек Қожан өліп жатқан қасқырды көреді де, Алақұстың «өнеріне» риза болып жылап жібереді. Ауылдан шулаған балалар мен иттер де келіп қалады. Енді Алақұстың екінші қасқырды қуып кеткен жағына қараса, шамасы бір шақырымдай жерде Алақұс екіншісін де алып ұрып, арманы орындалғандай жер бауырлап жатыр екен.

Екі арланды кісінің көмегінсіз жеке алған ит өмірде болған еместі. Естіген ел таңданады да, сұқтанады да. Талай бай мырзалар қалап немесе сатып алудың, тіпті болмаса ұрлап алудың амалдарын ойластырды. Бірақ тұк бітіре алған жоқ. Алақұсты көзімнен таса қылмай ұстадым. Ондап емес, жүздеп қасқыр, түлкі алдырдым.

— Аңшылықтан қызық нәрсе жоқ, балам, — деді тағы атам әңгімесін жалғап, жігіт болсаң өзің де білерсің оның кереметін. Бүркіті түлкі алып,

иті қаскырға жеткенде, аншыда жан қалмайды. Өлген тірілгеніңді білмей, алдыңда тұрған терең орға да, сандық тасқа да қарамай, пәрмендете шауып жетесің.

АТАМНЫҢ ЕКІНШІ ӘҢГІМЕСІ

Атам бәрімізден ерте тұрады. Сондағы бітіретін жұмысы малдарға шөп салынды ма, суарылды ма, мал қоралары тазартылды ма, соларды бақылайды. Әсіресе, өзінің мінетін қайқы көк биесі мен менің «Жағалтай торы» аталатын құнанымды жақсы күтуді балаларына қатты тапсырады.

Біздің үйдегілерге атамның айтқаны — заң. Балалары мен келіндері оның алдында құрдай жорғалайды. Даладан тоңып келгенде атам мен әжем ұзақ отырып шай ішеді. Мен шайды тездетіп ішіп алам да, әжемнің: «Құлыным-ау, тамақты аз іштің ғой» — дегеніне қарамастан, күндегі әдетім бойынша атамның мойнына асылып, кешегідей қызық әңгіме айтуын өтініп, маза бермеймін. Сонда атам, асығып — Қазір, қазір, Жәлелжан, шайды молырақ ішіп, сусынымды қандырып алсам, қызықты әңгімелер өздері «мені айт, мені айт» деп келіп тұрады! — дейді.

Шайын ішіп болғасын, атам жайланып отырып алады. Менің екі көзім атамның аузында. Осы бір көрініс егер суретшілер көрсе, керемет картина жазып шығар еді: жасы жетпіске келген ақ сақалды шал, оның дәл алдына молдас құрып отырған жеті жасар бала. Қандай әдемі көрініс!

— Бұдан 150-200 жыл бұрын біздің елде өмір жаугершілікпен, тартыспен өткен, — деп бастайды әңгімесін. — Қазақ қалмақты, қалмақ қазақты жаулапты. Қызылбастар да құр жатпапты. Олар да қазаққа жиі-жиі шабуыл жасап тұрыпты. Осылардың бәріне қарсы тұрып, оларға тойтарыс беру, елін қорғау — ежелден қазақтың еншісіне берілген үлес болған. Жаудан қорғану бір сәрі ғой. Тіпті, өзіміздің Орта жүздің балалары: Арғын мен Қыпшақ та, Қоңырат пен Найман, Керей мен Уақ та кейде бірінің жылқысын бірі қуып кетіп, берекесіздікке салынған кездері болған.

Орыстар келгенше ел арасында тыныштық деген азайған. Орыстар туралы әртүрлі пікір мен кеңестер бар. Әсіресе, Кенес үкіметі орнағасын «орыстар жақмандос халық» деп жүрген жоқ па? Ал байлармен

молдалар: «Орыс деген — кәпір, діні басқа, қайырымсыз, оларға табышу діннен шыққанмен бірдей» —дейді. Менің ойым да, пікірім де, балам, басқаша. Орыс халқы әділ, әсіресе, кедейлері сенген адамнан жаныс аямайды. Мысалы, біздің тамыр Сергей Курбатовты білесің. Ол орыс, қазақ демейді. Өзі барып тұрған еңбекқор. Оның айтуынша, әркім өзінің қалағандінін ұстау керек, бірақ қандай дін болсын алдауды, қорлықты сүймейді дейді. Расында да қазақтың даласына тыныштық орыспен бірге ере келді, балам.

Мен саған айтатын кеңесіме оралайын: Торғай өзенін жайлайтын Қыпшақта бір ел адамы өліпті. Өлгеніне жыл толғасын, баласы Дербес батыр Орта жүзге түгел сауын айтып, үлкен ас береді. Біздің Құлтабар-Малтабардан Өмір және Мұрат деген батырларға қосылып Меңдіқара баласы Сарықазақ барады.

Үшеуі де дәулетті адамдардың балалары, бәйгеге қосуға небір жүйрік аттарын апарған. Атығай — Қарадан, Керей — Уақтың ас пен тойларында алдына ат салмай, жалғыз келетін Сарықазақтың Тортөбелі барады. Екіншісі — Дербес батырдың туған жиені қосқан Ақмая деген ат. Ол Торғай, Ырғыз өзендерін қоныстайтын Тоқал арғын мен қыпшақтардың аттарын алдына салмаған өрен жүйрік болыпты. Осы екі ат қатар келген. Шындық шешімге келсе, екеуіне бас бәйгені бөліп беру керек еді. Бірақ, қышшақ жағы көп болу керек, ұран шақырып, бірінші бәйгені Ақмаяға береді.

Арғын жағы, әсіресе, Әмір мен Мұрат және Сарықазақ батырлар дауласып, екінші бәйгені алмай, «аттын, жүйріктігін басқа аста сынармыз» деп елдеріне қайтып кетеді. Үлкен намыс көрген Дербес батыр, өз кінәсін білмей, өшпес кек сақтап қалады. Сол жылдың күзінде Дербес бастаған қыпшақтар Сарықазақтың бес жүз жылқысын барымталап айдаи әкетеді. Онымен қоймай, қыпшақтар жылқысын аралап жүрген, жасы жетпістен асқан Сарықазақтың әкесі Меңдіқара батырды өлтіріп кетеді.

Меңдіқараны өлтіріп, көп жылкыны олжалап апарса да, қалың қыпшақ елі Дербестің қылмысты ісін қолдамапты. Керісінше: «Өзіміздің туысымыз арғынды шапты, іздеп келсе, тентекті өз қолымызбен ұстап береміз. Арғынның бір тайына тиеңдер» деп, жылқыны құнарлы жерлеріне бақтырып қойыпты.

Меңдіқара өліп, жылқысы шабылған ауыл, қазіргі өзің білетін біздің Асайын — Құсайын үйлерінің қыстауы. Ұзындығы бірнеше шақырым

сол орман «Қыпшақ тиген» аталып кеткен. Қарағай ауылынан басталатын ақ қайың орманның аты Дербес деп аталады.

Әжем, атам үшеуміз түскі тамақты біздің үйден іштік. Табақ толған жылкының семіз еті. Бәкең үйде жоқ, қанша жесек те тауыса алмадық. Атам мен әжем бір аяқтан құрт езген көже ішіп алды. Тамаққа әбден тойған атамның «Дем алсақ қайтер еді», — дегеніне болмай, әңгімесін аяқтауын сұрадым. Атам сөзін жалғап:

— Меңдіқара батырды қартайғанда қыпшақтар жазықсыз өлтіргенін естіген Атығай — Қарауыл қатты дүрлігіп, қыпшаққа қарсы соғысқа дайындалады.

— Ол кезде мылтық өте аз, — деді атам. Соғыстың өзі қара күш, қол төбелеспен басталып, аяқталатын. Ең күшті кару — қылыш, найза, садақ. Астында белді атың болуы — бірінші шарт. Қыпшаққа аттануға дайындық қызу жүріп жатқанда, біздің малтабарлық Мұрат батырға мыңдаған жылқыдан мінетін бір ат табылмапты. Менің атам Қыдырбай ол кезде 30-дағы жас жігіт екен. Мұрат батырдың бойының ұзындығы екі метрден артық, ал көлденеңі киіз үйдің есігіне симай, бір жанбастап кіретін көрінеді. Саусақтарының жуандығы қойдық жілігіндей. Сондай денеге темір сауыт кигесін, қандай ат оны көтеріп, кажымай шаба алады? Мұраттың адасы, ағайындас досы, Қосағалдың баласы Мұрат деген біздің елде тағы бір керемет батыр болған. Ол көптен жіңішке ауруға шалдығып, өзінің жаугершілікке мінетін Ала атын үйдің маңына тұсап, Жалғыз таудың түбінде қысырақтың қымызын ішіп, емделіп жатады екен.

Ауру адамның көңілін қимай, атын сұрауға еш адам бара алмапты. Қосағал, Тау — сенің әкеңнің нағашылары. Телек балалары. Үлкендердің айтуына қарағанда, екеуі егіз туса керек. Олары жөнге де келеді. «Қосағал» деген сөз — қос ағалы деген сөзден шыққан. «Қосағал қалғыса, Тау бірге қалғиды» — деген сөз бар (кемпірім, деп атам әжеме бір карап койды). Әжем:

— Қалай қалғитындарын кім білсін, Ол Шуаш пен Құлтабардың қуларының шығарып жүрген әңгімесі шығар, — деді. Атам әңгімесін жалғап:

— Мәселе қалғуда емес, Мұрат батырдың ала тұлпарын сұрап алуда болып тұр ғой, — деді. Ұзын сөздің қысқасы, малтабарлық Мұрат батыр адасының сұрауға өзі барыпты.

Екі батырдың жауға тізе косып бірге шыққан жорықтары көп болу

керек, сондықтан ба, қалай, жалпы Арғын халкы бұларды ағайынды Мұраттар деп атайтын еді. Амандық-саулықты білгесін, сыркаттанып жатқан Мұрат сөзді өзі бастап:

— Басқа адамды Ала түлпардың маңайынан да жүргізбес едім, өзің келгесін бердім, жолың болып жауыңды жеңіп орал, — дейді. — Өзімнің осы жорыққа бара алмағанымa жаман ренжіп отырмын. Адас, тапсыратын екі сөзім бар, біріншіден, Алам талай жаудың коршауынан алып шыққан серігім еді, өлсе терісін, тірі болса — өзін әкеліп бер. Екінші, қыпшақ — өзіміздің туысымыз, кінәлі Дербестен өштеріңді ал да, басқа ағайынды шаппаңдар. Егер өз кінәлерін біліп тентекті ап берсе, бітімнен артық шабуыл жок! Талай жазықсыздың қанын төктік кой, ол жағын ойлайтын мезгіл де жеткен шығар! — деп кеудесі ауру Мұрат бір жөтеліп қояды.

Екі батыр коштасып, біреуі: «Жолың болсын» —деп, екіншісі: «Ауруыннан тез сауық», — деген тілектерін айтып айрылысады.

Қалың әскерді бастап Мұрат батыр досының тапсыруымен болды ма, өзінің шешімі болды ма, әйтеуір, істі әділ шешуге тырысады. Соғысуды сүймеген қыпшак жақтары да, елші салып, Орта жүздің баска рулары да араға түсіпті. Сөйтіп қалың қыпшақтың өзі қолдамаған Дербесті Сарыказақ батыр кашып жүрген жерінен ұстап алады да жүрегіне қанжар салып өлтіріпті. Бір уыс канын ішіп жіберіп: «Құным бітті, кегім қайтты!» — депті. Сарыказақ әкесінің кегін алғасын, жылқысын түгендеп бітімге келіп, жол-жора алып, аман-сау қайтып елге келген көрінеді.

Атам Меңдіқара батырдың әңгімесін бітіріп дем алды. Мен де: «Мұрат сияқты батыр болсам» — деген қиялға шомдым. Оны атам мен әжеме айтып едім, әжем:

— Соғысы құрысын, батыр болганша, — адам бол, жаным, — деді.

— Кенес үкіметінің ішкі, сырткы жаулары көп! — деді атам, — елді солардан корғау керек емес пе? Қазіргі соғыс кол төбелес емес, енді ақылды, айлалы адам ғана батыр бола алады. Менің балам пысык, та зерек, батыр болса, болады да. Кім біледі, мүмкін біздің атағымызды халыққа мәңгілік жаятын осы құлыншағым болар, — деп тоқтады атам.

— Бүгін әңгіме осымен аяқталсын, — деп, атам күндегі әдеті бойынша екінді намазын оқуға кірісті.

МЕКТЕП

1927 жылдың күзі. Қарлы-жаңбыр аралас төпеп жауып тұр. Жердің беті су болып кетті, аспан түнерген қара бұлт. Үйдің іші қара көленке. Қабырғасы мен төбесі қалың салынған сәкісі бар біздің үлкен шым үй өте жылы. Апам бір жастан жаңа асқан, аяғын апыл-тапыл басып жүретін кішкене қарындасым Қарапаны ойнатып отыр. Мен күндегі кәсібім, жалғыз өзіммен өзім дойбы ойнап отырмын. Далаға шығуға күн жауын. Сәлем беріп, үйге екі адам кіріп келді. Біреуі — Бәкең, екінші — қайда барса да айрылмай бірге жүретін Ысқақтың Қабдолласы. Екеуінің де үсті-басы су. Шапандарының сыртынан киілген шекпендерін тастаи, Қабекең апаммен, менімен амандасып, есен-саулықтарымызды сұрап жатыр.

Бәкең апамды шам жағуға жұмсап, кішкене баланы өз қолына алды. Ысқақтың Қабдолласы көптен біздің үйге дос-жар болған адам. Қазір жасы сексеннен асқан зейнеткер. Талай қиын қыстау кезде Бәкеңмен бірге болған.

Қабекен, ұзын бойлы, кең жауырынды, үлкен қоныр көзді, кең мандайлы, ақша бетті адам. Жасы 35—36-лар шамасында. Танауының астына қойған кішкене мұрты оған өте жарасып тұрады. Сөйлеген сөздері сыпайы. Орысша, қазақша жақсы сауатты. Ұрыс-қағыста шаруасы жоқ, ағайынға жағымды, ұрлық-қарлықты білмейтін кісі. Досына өте мейірімді, қазақша айтқанда, «қоқ етін кесіп беретін адам». Екінші бір ерекше қасиеті — қиссалар мен ертектерді түгел біледі. Қайдан алатынын кім білсін, әйтеуір, қалтасында, саптама етігінін қонышында «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан», «Зарқұм» тағы да толып жатқан қиссалар жүреді. Өздеріне аян, менің ең жақсы көретінім — батырлардың әңгімелері мен қисса тыңдау ғой. Сондықтан да болу керек, Қабдолла келгенде, мен есім шығып, қуанып қаламын.

Даладан қоңып келген Бәкең мен Қабекең шай ішуге кірісті. Шай үстінде жаңалық естідім: біздің ауылдан төрт шақырым тұратын Игібай аулында мектеп ашылыпты. Мектепке Құлмақанның Темірі ағаш үйдің үлкен бір бөлмесін беріпті. Мұғалімі — Жаңқабайдың Молдахметі.

Бәкең маған бұрылды да:

— Жәлел, бұл — жаңаша оқу. Сен енді осы мектептен оқисың, дайындал. Күшенғалидың Рахымы оқып жүр, соған еріп баратын

боласың! — деді.

Менің қуанғаным сондай, «оқимын-окимын» деп айқайлап жіберіппін. Бәкең апама карап:

— Жамал, сен Жәлелге боқша тігіп бер! — деді. Мен танданып: «Боқшасы не, аты жаман екен өзінің» — демесім бар ма.

— Ол сенің кітап, дәптер, қағаз-қарындаш салып, мойныңа іліп жүретін кішкене дорбаң! — деді Бәкең.

— Боқша демей, кітап қап десе қайтер еді, «дорба, «боқша» деген одағай сөздер скен! — дедім мен. Қабекен:

— Бала дұрыс айтады, «бокша» дегенді қою керек, — деді. Ертеңіне «Жағалтайторы» аталатын, жуас торы құланды мініп, Рахымға еріп мектепке бардым. Окушылар екіге бөлініп отырыпты: оң жакта жастары 15—16-ға келіп қалған ересек балалар, ал есікке таяу отырғандардың үлкені-кішілері аралас. Көпшілігі Игібай ауылының балалары. Менен үш жас үлкен Ахметтің Елеукені, жасы 14-ке келіп қалған қалжыңбас Садуақастың Жәмені, менімен шамалас Есмұқанның Танауы, бала жігіт болып қалған Байғазының Рашиді, қыз дегенде менің немере апам Көшбастың Ажары, небары екі кластағы баланың саны жиырмадан аспайды. Мен барғанда мұғалім үйдің ортасында ілулі тұрған қара тақтайдың бетіне бірдемелерді жазып, балаларға түсінік беріп жатыр екен. Таңданғандай біраз қарап тұрдым. Мені елеген ешкім болмаған соң, сұраусыз Ажардың жанына отырып, алдындағы қағаз-қарындаштарын көріп, үйдегі еркелігіме салып, ақтарып-төңкере бастадым.

АҚАН СЕРІ

Ақан сері Қорамсаұлы көзі тірісінде казақ қауымына атағын мол жайған ақын-әнші, ардагер адам.

Өзгесін былай койғанда, «әу» деп өлең айтатын қазақта «Сырымбетті» білмейтіні жоқ. Совет дәуірінде Ақанды жұртшылыққа таныстыруға атақты жазушыларымыз Ілияс Жансүгіровтің, Ғабит Мүсіреповтың еңбектері көп сіңген. Соңғы жылдарда Ақаң туралы әңгімелер, романдар, өлеңдер жас ақындардың қаламдарынан да туып жатыр. Ілиястың сұлу да, сәтті де шыққан «Құлагер» дастанындағы Ақан бейнесі ғажап қой.

Кісі емес Акан төрде билік айтқан,
Ұры емес, ауыл торып, ел шулаткан.
Молда емес, мешіт салып зекет алып,
Нәжесін дүниенің бойға жаққан,
Ол емес және өзінің малын баққан,
Жалшы емес және байдың отын жаққан.
Кісіні ит етінен жек көретін,
Дау қуып, арыз айтып биге шаккан.
Жүйрік ат, сонар-саят, қыз-қырқынмен
Өмірді өткізген ол өз еркімен.
Өмірдің ащысы мен тұщысын да.
Өткізген жігіт — ойын, қыз — күлкімен.

Дегенмен дастанның аты дастан ғой. Романтикалық дастан әр кезеңді, бір-екі күндік немесе, тіпті он-он бес сағаттық оқиғаны алады да, соны асқақтыкпен жырлап береді. Трагедия да кейіпкердің өмірін түгел қамтуды мақсат етіп қоймайды. Мұнда жазушы кейіпкердің «өмірінен біраз үзінді алады да оны өз тұрғысынан, қазіргі социалистік реализм тұрғысынан айтып береді. Мысалы, Ғабит Мүсіреповтың «Ақан сері — Ақтоқтысы» да осындай туындыға жатады.

Ал енді біз Сәкен Жүнісовтың «Ақан сері» атты романын да оқып көрдік.

Міне, осы жоғарыда айтылған жағдайларды еске ала отырып, мен өзімнің бабам, атамнын, тек қана досы сонымен бірге, жақын туысы Акан сері туралы ешбір әсзірелеусіз-ақ, барып тұрған таза шындықты айтып бергім келеді.

Ақанның атасы — Жарқынбай, әкесі — Қорамса. Екеуі де зарығып, құдайдан ұл тілеп жүргенде, Қорамсанын бәйбішесі Жаңыл жүкті болып, 1843 жылы Қамсақты өзенінің жағасында, Арқаның жазғы керемет жанға жайлы кешінде ұл туыпты. Баланың атын Ақжігіт кояды. Мындаған жылқы, сандық-сандық алтын мен күміс ақшасы бар Жаркынбайдың Қорамсасының үйінде туған нәрестеге арналып үлкен той болады. Бертін келе туыстары Ақжігітті Ақан деп атап кеткен. Жас кезінен ерке өскен пысық, зерек байдың баласы өзінің оқыған молдаларын таңдандырып, арабша, орысыша, қазақша діни оқуды былай тұрсын, сол кездегі Шығыстың Фирдоуси, Сағди, Ғафиз, Навои, Низами сияқты керемет философ ақындарының еңбектерімен көп шұғылданады. Он алты жасында Көкшетаудағы үлкен ғұлама Күнту молданың

медресесін үздік бітіріп, аулына келеді. Осыдан бастап өзінің шығарған өлеңдерін айтып, 15—20 нөкер жігіттерін ертіп, түгелдей серілік жолға түседі.

Киген киімдері де ол кездегі жастардан бөлек болған. Үсті-басы алау-жалау, басына үкілі камшат бөрік, аяғына кестеленген шегірен етік киеді. Көк ат мінсе ақ, қара ат мінсе, қара киім киген. Атақты Бертағының Орынбайы бір жиында, Аканға киген киімдері туралы былай деген:

Аканжан, киімің бар жалбыраған,
Атаңның киіндей салбыраған.
Әр заманның өзінің салты бөлек,
Бұл киім ұнамайды, інім, саған.

Аканның жанына еріп жүрген 15—20 нөкерлерінің барлығы да өзінің туыстары, өнерпаз жігіттер болған. Солардың көпшілігі біздің аталарымыз — Құлтабар балалары, казіргі Солтүстік Қазақстан облысы Қарағай ауылынан шыққандар. Батыр Құлмақан Аканның үзенгілес жолдасы болған. Балуан Жолдыаяқ, әнші Жүсіп, араб тілін жақсы білетін оқымысты молдалар Кәкіш пен Ташет, сұлу өңді Аяған, ку мінезді пысық Бөпежан мен Молжігіт, Аканның атшысы, інілері ретінде жүретін Айса мен Әбіл — бәрі де серінің жан қияр достары. Біздің ауылда казір жасы жетпіс-сексенге келгендерден Аканды білмейтіндері жоқ.

Жазғы жайлауда Торанғыл көлі мен Қамсақты өзенінің қабағында біздің ауыл әрдайым да бірге отырған.

1927 жылдың үскірік бораны соғып, кыстың ысқырып тұрған уақыты болатын. Күшенғалидың үйі көрінбейді. Жап-жақын атам үйіне барып келгенше бет-аузым, құлағым қып-қызыл болып кетті. Дәл сол күні біздің үй қыскы соғымның етіне ауылдың ақсақал-қарасақалдарын түгел шақырған. Солардың ішінде Аканның туған інісіндей болған, ас пен тойда бірге жүретін Жолдыаяк та қонаққа келеді деп естідім.

Күн кешкіре бастағанда боран да баяулады. Менің сол күнгі бар тілегім — Жөкеңді көру, одан Акан туралы әңгіме тыңдау.

Күн батар-батпаста қонақтар тегіс жиналып болды. Қақ төрде бәрінен жасы үлкен, өмірі жамбасы жерге тимеген балуан, Сарыарқаны жығып, Сордың бойын сілкілеген Жолдыаяқ отыр.

Денесі сәл бүкірейген. Бойының ұзындығы сондай, біздін ауылдағы ең ұзын адам Күшенғали да оның тек иығынан-ақ келеді. Екі жауырыны қақпақтай, саусақтары төрт-бес жасқа келген баланың білегіндей, қоңқақ

мұрын, үңірейген кішкене көзді. Жолдыаяқтың сөйлегенде дауысы гүрілдеп шығады екен. Дене құрылысының бітіміне қарағанда, Жолдыаяқ үлкен қара аюға ұқсайды.

Жөкең әлі астан қалмаған, бір қойдың етін түгел жеп, бір шелек қымызды бір орында ішіп кете береді. Біздің үй сол жылы соғымға үлкен бурыл биені сойған, сере шыққан. Қонақтарға сондай семіз соғымның бір жілігін, былайша айтқанда, төрттен бірін түгел асқан. Қақ төрде Жөкең, одан кейінгі үлкені — менің атам Бекмағамбет отыр. Мен де сөз тыңдау үшін, сынадай сығылысып, екі шалдың ортасына барып отырдым. Жөкең, мені басымнан сипап:

— Мынау Қизаттың баласы ма? — деді. Жауап күтпестен:

— Өзі әкесіне ұқсаған бала екен, бақытты бол, қарағым, — деп батасын берді.

Қонақтарға шай да келіп қалды, біздің ұзыннан ұзақ шым үйге кең жайласып отырған ақсақал-қарасақалдар кесе-кесе сары май мен тәрелке-тәрелке майлы құймақты орталарына алып, қою құйылған шайды ішуге кірісті. Шайға біраз қанып алған соң Күшенғали бетін Жөкеңе бұрып:

— Ақан мен Құлагер туралы көзіңмен көргенінді әңгімелеп айтып бер!— деді. Күшенғалиды қолдаған біздің Бәкең:

— Жөке,— деді,— жасыңыз болса келіп қалды. Ақан ағаңа үзенгілес жолдасы болып, бақыр сорпасын бірге ішіп, заманның ащылы-тұщылы күндерін серімен бірге өткіздіңіз. Сіздей атамыздың әңгімелерін естуге жас ұрпақтың жаны құмар. Ақан ағаның өз сөзімен айтқанда:

Сіздерге біздей інің жар болармыз,
Қайткенде кемеңгерге пар болармыз.
Басың бұлбұл, аяғың дүлділім-ай,
Сенін де бір күніне зар болармыз!— деді ол тағы өлеңдетіп.

Тыңдап отырған шалдар, көздеріне жас алып:

— Енді, міне, зар болып отырғанымыз жоқ па! —деп мақұлдады.

Жөкен көп сөйлемейтін адам, бірақ ауыл адамдарының айтуы бойынша, өтірікті жаны жек көретін, біреудің ала жібін аттамаған, өзінін, шағын дәулетімен күн көрген дейді. Жөкең бір қақырынып алып, сөйлеп кетті. Ешкімге қарамайды, төмен қарап алып, ақырын сөйлей береді екен.

Ақанның бірінші алған әйелі — Фатима. Ақан сері оны жақтырмай

жасында қыз-қырқынмен көп айналысты ғой. Фатима байғүс он жыл тұрып Ақанға бір ұл, бір қыз тауып берді де, дүние салды. Фатиманың тірі кезінде Ақан Ақтоқты деген қызды катты сүйгенімен, басталған құмарлық, көпке ұзамай суып, ақырында екеуі екі жаққа кетті ғой.

Ақан Тінәлі қажынын қызы Ұрқия сұлуға жан-тәнімен ғашық болды. Ақыры қырық жетіні матап беріп, Қорамсанық ауылына алып келгенде, Ұрқия арудың көркі он төртінші айдай еді. Ұрқия келін болып түскеннен кейін үш айдан соң шешек ауруынан қайтыс болды. Міне, серіні ең алғаш үлкен қайғыға бөлеп, жанына қатты жара салған осы Ұрқия сұлудың өлімі болды. Күшеңгали Жөкеңе қарап:

— Ақан ағаның қыз-қырқынмен кыдырғанын қайтеміз, Құлагер туралы айтсаңызшы! — деді.

Жөкеңмен құрбылас менің атам қалжындап:

— Өзіңнің токал алудан ойың бар ғой деймін, сірә! Қойыңыз Жөке! Тапа жеңгем әлі тірі, сіздің айтқаныңызға көнбейтін шығар! — деді.

Жөкең:

— Дұрыс, дұрыс, — деп, қалжыңды аңғарғандай, суып қалған шайын ішуге кірісті.

— Құлагер туралы сөйле деп отырсындар ғой, сұрағандарың болсын! — деді ол кісі. Сонан соң басын сәл көтеріп алып, сөйлеп кетті.

— Бір күні жылқы күзетіп келсем, «Ақан ағам сізді шақырып кел» деп жіберді, алыс жолға жүруге дайындалып жатыр! — деді бір жігіт келіп.

Ерттеулі атыма міндім де жіберген жігітін ертіп кете бардым.

Мен барсам, Құлмақан мен Жүсіп Ақанның отауында қымыз ішіп отыр. Ақан ағам құрмалдық беріп, қариялардың батасын алып, біз отырған үйге келді.

Амандық-саулықты білген сон:

— Жігіттер, — деді, — біз Қуандықтағы Аққошқар, Сайдалы аталатын атақты байлардың еліне барамыз. Былтыр қайтыс болған Сайдалының асына қатысуымыз керек. Естеріңде ме ақынның өлеңі:

Сұрасаң руымды Қуандықты,
Әркімге көрсетіпті жуандықты.
Аққошкар Сайдалының ауылында,
Бір көлден қырық мың жылқы суарыпты.

Өздерің білесіңдер, қазақта бұлардан өткен бай жоқ. Асқа үш жүзді

түгел шақырыпты. Тіпті, бұл асқа қырғыздың манаптары мен татардың саудагерлері де, керек десеңіз, ала шапанды өзбектер де келіпті.

Мұнда топ жарған жүйрік аттар жарысып, ал өгіз балуан аталған керемет дәулер күшін сынамақ. Сіздің Көкшетау мен Қызылжардың Атығай — Қарауылдарын бастап барушы — Шыңғыс Сұлтан. Бәйгеге қосуға төрт ат апармақ. Өзінің Арғын мен Қыпшақтың, Қерей мен Уақтың талай ас пен тойында бәйге әперген он бес жастағы шұбар атын ақырғы рет ұлы дүбірге қоспақ.

Шөбек те осы тойға бармақшы: үш жүйрік атты баптап жатыр. Қаржастан Шыңғыстың тобына балдызы Шорманның Садуақасы қосылмақшы. Ол да желаяқ жүйріктерін бәйгеге қосуға дайындаған көрінеді. Біздің жақтан шабатын аттардың бәрі де Шыңғыстың атынан қосылмақ.

Манадан сөзге қосылмаған жантайып жатқан Құлмақан:

— Құлагер де Шыңғыстың аты болып қосылмақ па? — деді.

Ақан:

— Енді қалай, батыр-ау, бізді ол жақта кім біледі?

— деді.

Құлмақан Ақанға тура қарап:

— Жоқ, болмайды, — деді. Егер бәйгеден бағы жанып, алдында келсе, басына мінген балаға өзім тапсырып жіберемін, «Абылайлап» емес, «Атығай — Қарауыл!» деп ұран шақырып өтесің» — деймін. Және бас балуанға Қызылжар — Көкшетаудың атынан мені түсірерсіңдер. Тәубасы ішінде, «өгіз» болса да, «түйе» болса да — кандай дәу болсын — терідей сілкейін. Бәйгені сөзсіз әперем.

Ақан ағаң:

— Мақұл, болсын, сен балуанды жығып, Құлагер бәйгеден келсе, болғаны ғой! — деді.

Ертеңіне Ақан, мен, Құлмақан және Құлагерге мініп шабатын бала Жылқыбай төртеуіміз хан ордасына келдік. Көп тоқтамай отыз адам болып жүріп кеттік.Шыңғыс Сұлтанның жанында күтуші жігіттері салт мінді. Үш ат жеккен солқылдақ пауескеге өзі отырды. Қалғанымыз салт аттылармыз. Он екі күндік жол үстінде, қона түстеніп жолда талай бай мен төрелердің тай-құлындарының етін жеп, ас болатын Аққошқар Сайдалы ауылына жеттік.

Арқаның кең даласындағы он мың жылкы суаратын теңіздей толқыны атылған көлдің жағасына шағаладай үйлері орыс қалаларының көшесіне

ұқсатып, қаз-қатар ұзыннан-ұзақ тігілген екен.

— Шыңғыс Сұлтан келіп қалды! — деп, шапқыншы-күтуші жігіттер алдымыздан шықты.

Ауылға жақындағанда барлығымыз аттан түстік. Отыз-қырықтай ақсақалды шалдар мен орта жасқа келген кісілер қарсы алды.

Сайдалының туған інісі Аккошкар Шыңғыспен Садуақаспен де, құшақтасып сәлемдесті. Өздері бастап екі үйді косып тіккен дәл ортадағы ең үлкен киіз үйге апарып кіргізді.

Серіні «сіздің үйдің де бөлек», — деп, сегіз қанат тамаша кілемдер құрылған ақ үйге орналастырды. Үлкен адамдардан бөлінгенімізді Ақан да, басқа жастарда теріс көргеніміз жоқ. Жолда жасы алпыстан асып кеткеп, өзі ақсүйек Шынғыстың алдында ойын-күлкі жоқ, ішіміз пысып, өліп кете жаздағанбыз.

Бөлек орналасқан соң Ақан ағаң домбырасын шертіп, өзінің және Көкшетау төңірегіндегі керемет әншілердің өлеңдерін орындағанда, сегіз қанат ақ отауға адамдар толып кетті. Есігін, іргесін ашып тастап, далада тұрып тыңдаушылар да өте көп.

Ақан ағаң қырық жігіттің қызы Сәлима сұлуға арнаған өлеңнен бастады.

Мұнша тоқтап, алдында қамал бар ма?
Баяғыдай жекей сал заман бар ма?
Қырық жігіттің бір қызы ән шырқайды,
Құдай әйел қылған соң амал бар ма?

Төменірек отырған жастардың ішіндегі пысық, өткір Жүзімбайдың Мұхамметжаны Жөкеңе қарап, шіркін, «Сырымбеттен» немесе «Алтыбасардан» неге бастамады екен Ақан ағаң! — деді.

Басқа тыңдаушылар да Мұхамметжанды қостағандай, Жолдыаяқтың аузына қарады.

Жөкең отырғандарға бір карап қойып:

— Қызық екенсіңдер ғой, ол кезде «Сырымбет» пен «Алтыбасар» әлі шығарылмаған кезі емес пе?

Шыдамы кеткен Қадағай басын көтеріп:

— «Сырымбет» Ақтоқтыға арналмаған ба, Жөке? — деді.

Жолдыаяқ кейігенін білдіріп:

— Ақанмен өмірі жолдас болған мен білемін бе, әлде Ақанды қартайғанда көрген сендер білесіңдер ме?

«Алтыбасар» да, «Сырымбет» те Жүсіп төренің қызы, Абылайдың

немересі, сұлу Жамалға арналған әндер емес пе? Ақан аға өлеңмен емес, сөзбен мақтағанда: «Жамал жібек желден жаралып, Жиреншеден оқып, Едігеден бата алған, адам баласында мұндай сұлу да ақылды қыз болған емес», — деп таңданатын. Мұрты жаңа шығып келе жатқан жас жігіт Макымның Абылайы:

— Ақан аға перімен жүрді деген рас па? — деді. Жөке:

— Балам-ай, — деді Абылайға бір карап: жерде сайтан, көкте пері бар дейді ғой, бірақ мен сексенге келгенше біреуін де көргенім жоқ. Ондайлардың болуына күмәнім бар. Ақан ешқандай перімен жүрді деп айта алмаймын.

Жасы елуге келген кезде Ақан жайлауға көшпей, ауылдастарынан бөлініп, сақау баласымен қыстауында қалып қоятынды шығарды ғой. Содан соң Ақан баласымен салт атқа мініп ел аралағанда, соңынан үш-төрт ат калмай еріп жүретін. Өсекке құмар адамдар: «Ол аттар Аканнан басқа кісіге ұстатпайды, адамға көрінбей, перілердің қыздары мініп жүреді», — деп аңыз қылатын. Шынында олай емес. Сүйген жарынан, Құлагердей тұлпарынан айрылған Ақан қияли болып кеткен жоқ па? Сондағы ермегі, жұрттың көзіне түсірмей, қыстауында қалып құлын-тайынан аттарды үйрету болатын.

— Өздерің көріп жүрген жоксындар ма? — деді Жөке. Қызылжардағы әскерлердің аттары әбден үйретіп қойғандықтан жат десе жатып, тұр десе тұрып,біреу емес, екеу емес, бос коя берген көп аттар солдаттардың артынан еріп жүрмей ме? Ақанның аттары да солай үйреткен соң артынан еріп жүретін. Ақан аға туралы, әсіресе, төрелер мен жұлдызы қарсы Шөбек балалары неше түрлі адам нанғысыз өсек таратқан. Жынданып өлген Көлдей қарауыл жігіті Әбіш те айтыпты деген өсекті «шындыққа» айналдырып жіберген. Сол өсектің біреуі мынау:

Бір күні шөп шабуға ескі қораға келген Әбіш шалғысын кайрап, өз үйінің шошаласының ішінде от жағып, шай қайнатып отырса, жел соғып, сыбдыр басталады. Шошаланың есігі өзінен өзі ашылып үш сұлу әйел кіріп келеді. Ибалыкпен отырған әйелдердің үлкені сөз бастап: «Біз — мұсылман перісіміз. Мен — Қорамсаның әйелімін». Өзінен кейін отырғанды нұсқап: «Мынау Аканнын жары». Үшінші отырғанды көрсетіп: «Мынау кызым» — деп таныстырады. «Сенің адал, таза адам екенінді біліп, Ақанның қызын саған қосуға ұйғардық»— дейді-міс.

Әбіш мұсылманша білген аяттарын оқып, құдайға сыйына бастайды. Перілер кетпейтін болған соң қолындағы шалғысымен періп-періп жібереді. Бірақ Әбіш өзі ессіз талып қалады. Ертеңіне есін жиып, ауылына келіп, бар көргенін айтып береді. Содан Әбіш ауруға шалдығып, ақыры көп ұзамай қайтыс болады.

Бұның бәрі өтірік. Төрелердің ойлап тапқандары. Әбіштің жынданып өлуі рас, бірақ басқа себептермен.

Жөкең сөзін әрі қарай жалғап:

—Мен бір күні, — деді, — сол өсек шыққан жазында, салт атқа мініп, Қоскөлде қыстауында қалып қойған Ақан үйіне келдім. Келсем, адам баласы жоқ. Ақан үйінің есігін таспен бекітіп кеткен екен. Атым болдырған, өзім шаршағам, өсекті есітіп жүрсем де «не болса да көрейін» деп, есіктегі тасты лактырып тастап кірдім де, бүркеніп жатып калдым. Түні бойы тыныш ұйықтап шықтым, ешнәрсе көргенім жок. Ертеңіне Тұтқыш қажының үйінде болған Ақан сакау баласымен қайтып келді. Мен сәлем беріп амандастым. Акан ағаң сәлемімді алып, қарқылдап күліп: — Періден корықпай неғып жүрсің? — деді.

Мен қонып шыққамымды айтып:

— Пері түгілі, сайтан да көргенім жоқ! — дедім. Ақан жымиып күліп:

— Неге көрмейсің? «Пері», «сайтан» дегендер елді алдағыш төрелер мен Шөбек балалары емес пе? Олардан басқа пері де, жын-сайтан да жоқ! — деді. Шыдамы кеткен Күшекең:

— Жөке, Құлагердің сол жолы бәйгеден қалай келгенін айтсаңшы, ұсақ әңгімелерге түсіп кеттің ғой! — деді. Ас та пісіп қалған екен, үш ұзын астауға үйеме төбе қылып салынған жылқының семіз етін алып келді.

Атам:

— Тамакка оралыңыздар. Жөкеңнің әңгімесін астан кейін тыңдаймыз! — деді.

Қонақтар тамақтанып болып, дастархан жиналып, қолдарын жуған соң Құлагер туралы Жөкеңнің әңгімесін түгел баяндап беруді өтінді.

Жолдыаяқ аккөңіл, ешкімнің көңілін қалдырмайтын адам, қанша шаршаса да, «Мақұл балалар!» — деп сөзге кірісті:

— Сайдалының асына жиналған халық көп болды. Қазак, өзбек, қырғыз және татардың қаладағы саудагерлері де неше түрлі сайгүлік жүйріктерін әбден баптап, асқа әкелген. Саны жеті жүзден асқан бәйге

аттарының торысы да, көгі де, құласы да, буырылы да, ірісі де, кішісі де болды. Әртүрлі киінген бәйге балалар құлындай ойнап, аттар шабатын Нұраның бір қойнауына бет алды. Көп жүйріктердің ішінде халықтың аузына алатыны — Алтайдағы Барақбайдың (Баты-раштың) «Әрине көгі». Арқа еліне алдына ат салмай Арғын мен Найманның, Керей мен Уақтың ас пен тойларында бәйгесін, сыбағасындай шаппай алып жүрген Барақбайдын көк атына мініп шабатын «бала» жасы қырықтан асып кеткен, самайына ак кіре бастаған, сақа жігіт екен.

Жүйріктерге мініп шабатын балалар: «Мына шал тағы да бірінші бәйгені алып шығар» — деп таңданса, көк атка мінген «бала»: «Әрине, солай болатын шығар,бұйырса», — дейді екен.

Батыраштың көгі сөзден «Әрине көк» аталып кеткен. Барып көрсек, денесі шағын, кесер баста бір жапырақ еті жок, әбден тазыдай жараған, сайтанның отын ала қашайын деп тұрғандай, жұлынып тұратын жануар екен.

Шорманның Садуақасы бәйгеге косуға екі бурыл, екі жирен әкелген. Аттарының өресі — ұсынса қол жетпейтін биік, ұзындығы есік пен төрдей. Баянауыл—Керекудің талай шабыстарында төртеуі бірінің соңынан, бірінші төрт бәйгені Шорман ұрпағы түгелдей алып кетіп отырған.

Ерден—Жүзендер бірінен бірін айыра алмайтын төрт құла ат қосқан. Әсіресе, Ерденнің сары азбаны үлкендігі атан түйедей, Бағаналы — Балталы Найман аттарының алдын бермеген, өрен жүйріктер екен. Қырғыздың Оразбай деген манабы өз елінің аттарынан түгел озған Торқасқасын әкеліпті. Шыңғыс пен Садуақастың сұраулары бойынша, біздің жақтан косылатын аттардың үстіне мінген балаларға басшы болып мен баратын болдым. Күреске маған жол тимеді. Қызылжар—Көкшетаудың атынан Шыңғыстың сұрауымен бас балуанға Құлмақан түсетін болды. Акан ағаң мені жұбатып:

— Көптің бірі болмай-ақ қой, өмірің болса, талай жерде күресерсің. Менің қара бедеуімді мін де, ат айдаушыларға қосылып барып кел! — деді. Даңкой Қадағай: «Болды қызық» — деп айқайлап жіберді.

— Қызық енді келе жатыр, Жөкең бәрін көзімен көрген екен ғой! — деді, сабырлы Күшенғали.

Жолдыаяқ әңгімесін жалғастырып:

— Барғанша Құлагерге шаң жұтқызбай жел жағында жүргіздім де отырдым. Жеті жүзден астам аттардың тозаңы қандай дейсің? Қара

тұман басып түк көрінбей кетті. Жолда бір ескі қорадан өткенде, Құлагерге мінген Жылқыбайға ескертіп:

— Дәл осы қораға келгенде, Құлагердің басын коя бер, құдай өзі бергенін алмаса, тұлпар өзі жолын табады! — дедім.

Нұра өзенінің дөңестеу біткен жағасына тоқтап, аттарды, балаларды тыныктырдык. Айылдарын тартқызып, сусындап алған соң, бәйге аттарын қаз-катар қойып, айдаушының ең үлкені: «Жөнел!» — деп айкай салды. Көзің жамандық көрмесін, жер де, көк те қара түтін болып кетті. Мен әдейі «көз» болып барған балаларымның кайсысының қайда кеткенін білмей калдым.

Бәйге аттары жөнеліп кеткен соң, шаң тарай бастағанда, біз де соңдарынан шаба жөнелдік. «Шу» деп жөнелгенде, Құлагер аттардың ең соңында калып қойған. Жануардың бір тері алынған жоқ екен, Жылқыбайдың айтуы бойынша, біраз шапқан соң, екі құлағының түбі терлеп сауырынан ақ көбік ағады, тері жерге тамады. Осы бір кезде Құлагер құс болып ұшқан көрінеді. Құлагердің үстіндегі бала Жылқыбай бұл жөнінде былай дейді: «Аттың үстінде құйындаған жел пайда болды. Жал-құйрығы сол желге жаңбырлы күнгі ағаштың жапырағындай суылдап жоғары карай тік көтеріліп кетті. Көзімнен жас парлап, аттың тізгінін ұстауға шамам жоқ. Екі қолым сіресіп қатып қалыпты».

Қадағай: «Жануар-ай! Қанаты бар шығар!» — деп жылап жіберді. Күшекең: «Қоя тұршы, тәңір-ай, қанатты мал болушы ма еді!» — деп інісін тоқтатып тастады.

Жөкең даусын қаттырақ шығарып, өзі шауып келе жатқандай оң қолын біресе алдына, біресе артына апарып тағы да сөйлеп кетті:

— Тұқыра шапқан Құлагердін тізгінін бала ердің басына орап, езі бір қолымен ердің басынан, екінші қолымен аттың жалын ұстап, жабысып қалыпты. Шабыстың осы бір сәтін Жылқыбай былай деп баяндайтын:

— Шауып келе жатып алдыма карап қойсам, дөңгелене біткен «шоқ» ағаштар көрінеді. Жақындап келсем, топтанып шапқан аттар болып шығады. Бір топта 15— 20 ат, кейбір түйдектеле шапқандарында 40—50 болып шығады. Сондай шабыспен талай аттарды басып озып, енді алдымда ат көп емес шығар деп келе жатканымда тағы да бір топқа кездестім. Солардың дәл ортасында Шыңғыс Сұлтанның кәрі шұбары кетіп барады екен. Шұбар аттың үстіне мінген естияр бала Құлагердің

үстіндегі маған басын бұрып:

- Жылқыбай, немене, атыңды іркіп келесің ғой, тізгінін босатып қоя бер! Алдында әлде болса да 10—15 ат болу керек. Көмбе де алыс емес, — депті.

Шұбар аттың үстіне мінген баланың тілін алып, тізгінін қоя бергенде, Құлагер желдей есті. Бір дөңге шыға келсем, Садуақастың екі бурыл аты кетіп барады екен. Мен таныс балалардан сұрап едім:

— «Әрине көк» шаба жөнелгеннен көргеніміз жоқ, ал қырғыздың Торқасқасы мен Ерденнің Сарыазбаны алдында»,— деді.

Құлагердің қатты шабысына еті үйреніп қалған бала, тізгінін енді ердің басынан түгел ағытын коя береді.

Әні-міне дегенше, кезек озып, ерегісіп бара жатқан Сарыазбан мен қырғызторыға жетіп келеді. Балалар артына қарап та үлгірмейді, Құлагер зу етіп өте шығады.

— Япырмай, мынау сайтан ба, жылкы ма? — деп таңданған екі жүйріктің үстіндегі балалар сөзін бітіргенше, қарасын үзіп кетеді.

Манағы, ас елінен бес шақырымдай жердегі қыстаудың қасынан өте бергенде, дөңнен ойға қарай аспай-саспай: «Бәйге алдым, енді маған жетер ат жоқ» дегендей басын тежеп шапқан «Әрине көкті» көреді. Артынан жал-құйрығы суылдап жетіп келгенде, көк аттын үстіндегі ересек жігіт жаман сасып қалады.

Ол Құлагерге бір, үстіндегі балаға бір жаутаңдап қарайды да: «Балакай, атыңның басын сәл тежеші, кімсің өзің, тым болмаса жөніңді айтшы?» — дейді. Бүкіл дүниені дүлей дауылға айналдырып тұлпардың үстіндегі Жылқыбай «Әрине көктің» үстіндегі ересек жігіттің сұрағына жауап беруге де үлгере алмапты. «Айда! Бас қамшыңды» деп, артына қараса, «Әрине көк» артта, оқ бойы қалып қойған екен.

— Жұлдызша ағып, — дейді, Жылқыбай сөзін жалғап,— қыстаудын дөңіне шыға келгенде, менін жас парлап кеткен көздеріме бір үлкен де қалың орман көрінді. Байқауымша, әлгі кара орманды жануар Құлагер де байқап қалған сияқты. Ол сәт қана басын көтеріп, бұрынғысынан шабысын сәл ғана бәсендетіп, бірдеңе сезгендей, қос құлағын қайшылап «орманға» бір карап алды да, жер сүзіп дөңгелене кеп жөнелді. Бағанадан бергі шабысына кайран калып ала басым, енді, сіздерге өтірік, маған шын, шошып кеттім. Зәрем ұшып, калшылдап: «япырмай, көмбеге жап-жакын калғанда, ұшып кетпесем игі еді» деп ойладым. Тақымымды қатты кысып, ердің басын шоқтық

жалымен бар күшімен құшақтап жатып алдым. Тұлпардың бауыры әбден жазылып алған екен, көк жебедей зулады-ай кеп дейсің, күллі жердің беті жиырылып, бас айналдыратын жылдамдықпен кейін қарай зырлап бара жатқан сияқты болып кетті.

«Осы мен қай жерде келе жатыр екенмін?» деген оймен аздап басымды көтеріп, алдыма қараған едім, бағанағы «орман» дегенім көмбедегі мыңдаған қалың халық екен. Жүздеген аттан қарасын үзіп, құтырған құйындай жалғыз ғана жүйрік келе жатса, көмбедегі қазақтың қандай болатыны белгілі ғой!

Мұндайда ат құмар, даңқ құмар казақ шыдай алмайды. Қыстаудың биік дөңіне Құлагер желсіз күнгі күйындай шаң шығарып шыға келгенде, көмбедегі жер қайысқан халық долы дауылды күнгі теңіздей теңселген көрінеді. Даяғашылардың: «Тоқтаңдар! Отырыңдар!» дегеніне қарамастан, бозбалалар маған қарай шаба жөнелген екен. Олардың жүз шақтысы маған жарты шақырымдай жақындап келді де, бәрі де бір кісідей тез бұрылып, аттарына қамшы басты. Осы кезде, енді құламайтыныма әбден сенген өзім, тұлпардың басын қоя бердім.

Көмбедегі қалың қауым мен жаңағы дүниені дүбір қылып кетіп бара жатқан жастардың көңіл күйін, толғанысын түгел сезген Құлагер жануар қиядан құлаған қырандай құйылып, құлдилай ақты.

Жолдыаяқтың әңгімесін тыңдап отырған қариялар: «Адамнан да артық ақылды жануар-ай, тұлпардың тұлпары екен ғой! Қандай қасиетсіз қарақшы жануарды өлтіруге көзі қиды екен, ә?» — деп, қамығып, қол орамалдарымен көздерін сүртіп қойды.

— Бағанағы көмбеге қарай бұрылып, шаба жөнелген жастардың жүйріктерін, қас қағымдай бір заматта қуып жетіп, басып оздым да, бәрін де тұсаған малдай тастап, жүре бердім. Содан көмбеден зу етіп өте шыққанымды шала-пұла білем. Ар жағы есімде жоқ! — деп әңгімесін аяқтаған еді жарықтық Жылқыбай! — деп сөзін аяқтады Жолдыаяқ.

— Жолды-еке, мынау әңгіменіз бізге бәрінен де қызық болды. Құлагерді «ат» деп, «мал» деп кім айтар. Жануар Атығай — Қарауылдың даңқын аспанға талай-талай көтерді ғой!— деді Жолды-екеңді тыңдап отырған қариялар.

- Айтпақшы, — деді сонда Жолды-екеңді тыңдап отырғандардың біреуі, жас бала жігіт Мақымның Абылайы: — Жылқыбай көмбеден өткенде кандай ұран айтып өтті: «Абылайлап» өтті ме, әлде «Атығай —

Қарауыл" деп өтті ме?

— Ой, шырақтарым-ай, бала көмбеден өткенде ешбір ұран айтпады. Кейіннен біз «мұның не?» — деп Жылкыбайға ұрысканда, ол «Ұран!Ұран!» дейсіндер. Өздерің мініп шауып көріндер Құлагерге, ұран айта алар ма екенсіндер, жоқ әлде... Қайдағы ұран, өзім, «байтал түгіл, бас қайғы» дегендей, есімнен адасып, өліп қала жаздадым. Ылғи: «Үстінен ұшып кетпесем жақсы болар еді, көмбеден соң мені қайда алып кетер екен» деп үрейлендім де отырдым. Әйтеуір, Ақан ағамның өзінің жігіттерімен мені қамап ұстап алып, аттан түсіріп жатқанын шалапұла ғана білемін» — деді. Жылқыбайды осыдан кейін әкесі Құлагермен шабуға ұлықсат бермей қойды ғой. Оны да естіген жоқ па едіндер? — деді Жолды-екең.

— Ал енді, қонақтар, — деді атам отырған жұртқа,—далаға шығып желпініп келіндер! Ас дайын болды. Жолды-екең Құлагердің бірінші шапқанын айтып бітірді. Енді тамақтан соң Құлагер туралы соңғы әңгімесін тыңдаймыз!

Тамақ ішіп, қол жуып жайланған соң, Жолды-екең Құлагер туралы екінші әңгімесін жалғастырды.

— Сайдалының асынан кейін, — деді Жолдыаяқ, — Құлагерге Шыңғыс төренің Әлжан, Жақып атты балалары қызығып, тұлпарды Ақан серіден берсе — қалап, бермесе — сатып алғысы келеді. Бірақ соны қалай сұраудың ретін келтіре алмай бір күні, сәті түсіп, Әлжан төре күйеуге берейін деп жатқан қызын Ақанның ауылына «танысуға» жібереді. «Ақан ағаннан Құлагерін қала!»» — дейді кетер алдында. Ақан «танысып» жүрген төренің қызын үлкен құрметпен қабылдап күтеді де, кететін күні:

— Не бұйымтайың бар, қарағым? — деп сұрайды.

Қыз сәл ойланған болып:

— Ақан аға, әкем кетерімде: «Ақан ағаңның Құлагерін қала!» — деп тапсырған еді, — дейді.

— Құп, — дейді Ақан титтей де ойланбастан, — берейін Құлагерді. Саған бермегенде, кімге беремін. Біздің Көкшетау, Қызылжардан Ташкентке дейін даңқы кеткен адам баласынан Шыңғыс төре, мал баласынан Құлагер еді. Сол Құлагерді берейін, бірақ күміс жүгенін беруге болмайды. Бір жігітті күміс жүгенмен жіберіп, алып кетіндер! — дейді.

Жастар қуанып, атасы Шыңғысқа Ақаннын сөзін айтып барады.

«Құлагерді беретін болды» — дейді. Сонда Шыңғыс төре:

— Әй, балам-ай, Ақан өзі өлмей тұрып Құлагерді басқаға бермейді. Сендерді мазақ қылып жіберіпті ғой. Ол: «Егер Әлжан өзінің әкесін бір әйелдің қалауына беріп, жетегіне байлап жіберсе, мен де Құлагерді оның қызының жетегіне байлап жіберер едім, деген сөзі емес пе!» — депті.

Зілқараның Әлібегі де талай рет адам жіберіп, қызына дейін бермек болып, Құлагерді қолқалаған екен, оған да бермепті. Ақанды ешбір көндіре алмаған Әлібек Омбы мен Қызылжардың екі ортасындағы қалың Қарауыл мен Атығай елінің бір байынан Бәйгеторы деген жүйрікті жүз жылқыға сатып алады. Сол Бәйгеторыны да көрдік. Жануар өте әдемі, сүліктей, сүмбіл, жұтынып тұрған сәйгүлік еді. Ол Атығай — Қарауыл мен Керей — Уақтың ішінде мал баласын алдына түсірмеген жүйрік екен. Міне, осы Бәйгеторыны алып келгеннен соң, Әлібек мақтана лепіріп, «бәлем, енді Ақанды әкесіне бір танытатын шығармын» дегендей, жүйрігін бір жыл баптады. Жүйріктің жейтіні— сұлы, ішетіні — қымыз. Күн сайын терін алып, күн сайын Петербордан әкелген иісті сабынмен жуып, Есілдің мөлдір суымен шомылдырып отырды.

Әбден бабына келген сон, Әлібек Ақанды шақырып келуге кісі жібереді. Келсін, тұлпарып ала келсін, қонақ болып кетсін! — дейді.

Әр уақытта бабында тұрған Құлагердің үстіне бәйге баласын мінгізіп, Ақан Әлібектікіне келеді.

— Жолды-еке! Ол кезде Зілқараның ауылы қай жерде болды? — деп сұрады, әңгіме тыңдап отырған Жүзімбайдың Мұхаметжаны.

— Шырағым-ау, Зілқараның ауылын білмеуші ме едің? Ол осы күнгі өздеріннің күнде барып жүрген Явленко дейтін орыс қаласы емес пе? Зілқара тұқымының ата-мекені осы ара! — деді.

— Мұхаметжан, сен сөзді бөлме! Жолды-еке, әлгі әңгімеңізді жалғаңыз. Сонымен, қалай, Құлагер мен Бәйгеторы жарысты ма, жоқ па? — деді Мақымның Абылайы.

— Е, әдейі шақырған соң, — деді Жолдыаяқ, — Әлібек жүйрігін Құлагермен жарыстырмай қоя ма? Әлібектің ол кезде тасы өрге өрлеп, асығы алшы түсіп тұрған кезі. Ақанның кереметтігіне карап жүрген ол жок. «Бүкіл Атығай — Қарауылдың ардагері өзіммін», — деп жүрген кезі ғой оның.

Екі атты Сырымбеттегі Сасыккөлден жіберді. Сасыккөлден біздің Бөренеүйген 50 шақырымдай болып қалады. Көп айтып не керек,

бүкіл Омбы мен Қызылжардың арасын шулатқан Бәйгеторыдан Құлагер екі шақырым алда келді.

— Дегенмен, екі-ақ шақырым артта қалса, Бәйгеторы да күшті екен. Мен орта жолда қалып қоя ма деп ойлап едім! — деді Абылай.

— Сөйтіп, — деді Жолды-екен, — Ақан мен Әлібектің арасындағы егес-жанжал, бәсеке-тартыс мүлдем тоқталып, екеуі кейін, өле-өлгенше тату-тәтті болды,- Жолды-екен, Абылайға бұрылды: — Абылай шырағым, Бәйгеторыны жаңа келеке еттің. Бірақ сонда екі жүйріктің шабысын көруге жиылған қалың қазақ: «Жануар Бәйгеторы да тұлпар екен, бірақ Құлагердің пірі бар, сонысы шыдата ма!» — деп шуласты.

Жолдыекең сөзін созды:

— Ақаннан Құлагерді сұрамаған, қаламаған қазақ баласы болмады ғой. Мына өзіміздің ағайын Шөбек балдарының ол кездегі кіп-кішкентай Мәмбеталысынан басқасы Ақаннан Құлагерді қолқалады.

— Құлагер Ақанға, Ақан Құлагерге ғана жараспай ма? Алаңғасар Шөбек балалары мен сығырайған жыртық көзді Батыраш Құлагерге мініп қайда бармақшы болды екен?!

— Міне, — деді Жолды-екең — осындай ел ішіндегі ала ауыздықтан барды да Акан Сағынайдың асына бір-екі жолдасымен ғана кетіп, ақыры өле-өлгенше естен кетпес қайғыға душар болған жоқ па?

Сағынайдын асына Құлтабар — Қарауылдан Ақанға еріп барған Жұсып әнші екеуміз ғана болдық. Көкшетаудан шығып Қараөткелге бет алдық. Жолда екі қонып, орта жолға жеткенде Жұсыптың мінген Құлақасқа атынын артқы аяғының топайы шығып кетіп, жүре алмай қалды. Енді не істеу керек? Жаман састық.

Біраз ойланды да Ақан ағам маған қарап: «Жолдыаяқ, сен Құлақасқаға мін де елге қайт. Астындағы атыңды Жұсыпқа бер! Астан қалып қоярмыз, біз жүре берейік — деді.

Мен қатты қынжылдым, қалғым да келмеді, жүрегім бірденені сезгендей болдым ба, сәл қобалжи бастады. Амал қанша, Ақанның айтқанын екі етуге болмайды, өз атымды Жұсыпқа беріп, ақсақ Құлақасқамен елге қайттым. Сайтанның өзі қырсыққа бастап тұр ғой. Әйтпегенде, мен барсам, Құлагер өлмейтін еді. Мен анау Батыраштың қарақшысын Құлагер Құсаққөлге жақындағанша жайратып қояр едім. Ол кезде менің пісіп тұрған кезім, астымдағы жүйрік Қарамен бір қарақшы түгіл жүз қарақшыны бір өзім жаһаннамға аттандыра алатын кезім ғой.

Салым суға кетіп, ақсақ атпен елге оралдым. Жол бойы да, елге келгеннен соң да жегенім желім, ішкенім у болды да жүрді. Күндердің күнінде Құласынан айырылып Ақан келді. Атығай — Қарауылдың ғана емес, бүкіл Сарыарқаның үстін қайғының қара бұлты басты. Ерлер мен серілердің отаны — қазақ жері өзінің ең соңғы тұлпарынан айырылды.

Серімен егескен есерлер Ақандай ердің атын өлтіргенімен, өздері де өркендеген жоқ. Батыраш сияқты каныпезерлер кейін үрім-бұтағымен құрып кетті.

Бірақ Құлагердің өлімі Ақанды қатты жүдетті. Осы бір қайғылы күннен соң серінің жүрегін дерт, кеудесін өрт биледі. Бұл жалғыз ғана аттың дерті емес, қазақ елінің үстінен басқан надандықтың дерті еді.

Жолдыаяқ әңгімесін аяқтады. Жұрт тарады. Біз де ұйқыға кеттік.

ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ

1927 жыл

Бірінші класты бітіріп өзіміздің ауылға келдім. Үйге келіп бірнеше күн аунап-қунағаннан соң, көрші ауылдарды қыдыруға ойға кеттім. Бізге көрші Ерші дейтін ауыл бар. Онда менің досым Ахметтің Қоңыры деген бала тұрады. Қоңыр екеуміздің арамыздан қыл өтпейді. Міне, өзімнің жуас тор құнаныма мініп алдым да Қоңырдың үйіне келіп түстім. Қоңыр мені қуанып қарсы алды.

Үйден шай ішіп шыққаннан соң, Қоңыр қолын сілтеп: — Мынау үйге бүгін Үкілі Ыбырай келді! — деп бір үлкен де әдемі ағаш үйді көрсетті.

Қуанып кеттім. Өлең, жыр, ән, күй, қиссаларды тыңдау — мен үшін шаттықтың шаттығы.

— Жүр, барайық! — деп жалындым Қонырға.

— Жоқ, бармаймын! Анау үй Жүзімбайдын, Мұхаметжанның үйі. Ал Мұхаметжанмен менін, әкем араз!

— Ештеңе етпейді, — дедім, — оның есесіне Мұхаметжанмен менің ағам керемет дос.

Ахметтің Күліш дейтін әйелі — бізге туыс апай. Ал байдың Науша дейтін сұлу әйелі осы Ахметтерге жақын адам. Жалпы, бұлар немере-шөбере адамдар. Жүзімбайдың үйлері аукатты, мықты тұрады. Ахметтікі емес. Сондықтан да, бір-біріне жақын-туыс бола тұрып, бұлар бір-бірімен қырғи қабақ. «Ағайын жоқ болса — бере алмайды, бар болса — көре

алмайды» деген осы.

Ақыры Қоңырды көндіріп, Ыбырай отырған үйге алып бардым. Барсақ үлкен ағаш үй толған адам. Бәрі Ыбырайдан ән тыңдауға келіпті. Үй иесі, менің ағамның жақын досы Мұхаметжан мені көріп қалды да.

— Әй, Жәлелсің бе? Айналайын, қашан келдің? Сен сөз тыңдауға, өлен тыңдауға құмарсың ғой. Отыр, ұялма! Ана Ыбырай атаңа сәлем бер! — деді.

Мен Ыбы-екеңе сәлем беріп жатыр едім, Мұхамет ақынға мені таныстыра бастады.

— Ақын аға! Бұл өзің білетін Қизаттың баласы. Өзі пысық, зерек, өлең-жырды жақсы көреді! — деді.

Ақын мені арқама қақты да:

— Шіркін бұл өңірде Қизаттан асқан әнші жоқ еді. Әкеңе тартып әнші болсаң жарайды ғой балам! — деді.

Дауысымның нашар екенін білетін мен, ұялып төмен қарадым. Дегенмен осы жиынның ең күштісі Ыбырай ақын мен осы үйдің иесі әкемді мақтаған соң, мен де аздап көтеріліп қалдым. «Не болса, со болсын» деп Ыбекеңе жақындау отырдым.

Енді бір көруге ғашық боп жүрген атақты ақынның бітім-тұлғасына үңіліп, «зерттей» бастадым: толық денелі зор адам. Басы кіші-гірім қазандай, мойны жұп-жуан, басымен тұтасып кетіпті. Саусақтары домбырашы, қобызшының емес, ертектердегі батырлардың саусағына ұқсас — ұп-ұзын, жұп-жуан.

Ыбе-екең өлең айтқанда ылғи теңселіп, ырғалып, бір алға, бір артқа жылжып, бір орнында отыра алмайды екен. Қарттардың тілімен айтқанда, аруақты бақсыдай, мүлдем бұрқырап, дауылданып кететін көрінеді. Анау мол дененің бәрі өнер мен жігерден, керемет бір рухани күштен күйылған ба деп ойлайсың.

Домбырасын ақын қағып-қағып жіберді. Асқақ дауыс аспанға қарай өрлеп біраз барды да қалықтап төмен түсті.

Ән салып, әрбір елдің дәмін таттым,
Құс салып, айдын көлде дабыл қақтым.
Жетсін деп салған әнім Гәккуіме,
Гәккуді қоңыр қаздай қаңқылдаттым.

Гәкку-ай, әгәй Гәкку, Гагай Гәкку!
Айырылдым қапылыста Сенен, Гәкку!

Шүрегей көлден ұшкан сен бір Акку,
Аузыңнан бір сөз шықса — бек ләзаттлу,
Сырнай мен домбыраның арасында,
Балқыған қорғасындай, қайран Гәкку.

Қалың қауым ұлы әншіге қарап үңіліп, үнсіз қатып қалыпты: айдың көлдің үстінде қалқып жүрген бір топ акку, көлдің үстін көлбей ұшып, қаңқылдап бара жатқан бір топ қаз сан құбылтып сайраған бұлбұл үнімен үндестік тауып дүниені сәнді әуенге бөлеп тұр.

Әнші біраз өлеңдерін шырқап-шырқап салды да сәл дем алды. Содан соң әңгіме айтты.

— Менің әкем Сандыбайдың жалғыз қарындасынан туған, Балталы Найман руынан Тайжан деген ақын бар. Тайжанның келбеті, мінез-құлқы нағашысы бізге тартқан. Ол біздің елге келіп бір жылдай қонақтап жүрді. Талай тойда, қызойнақтарда екеуміз де өлең айтып бірге жүрдік.

— Тайжан осы Ұлытаудан ба? — деп сұрады Мұхаметжан.

— Жоқ! Оның туған жері Сыр бойы, Телікөл деген жер. Бірақ, бір себептермен ол туыстары тұратын Ұлытау төңірегіне көшіп барып, қалған өмірі сонда өткен. Телікөл қазіргі қазақтың астанасы Қызылордадан 150 шақырым. Ұлытауда жүргенде, туған жері — Телікөл мен Қызылорданы (қазақтар Қызылорданы Қамыс Қала дейді) — сағынған Тайжан былай деп өлең шығарыпты. Енді сіздерге соны айтып берейін, — дейді.

Атыңнан айналайын Қамыс Қалам,
Жерім жоқ, сірә, сенен алыстаған.
Шет жайлап, Ұлытауда жүрсемдағы,
Әркашан намысыңды намыстағам!

Жүзімбай тамсанып:

— Шіркін-ай, қандай жақсы айтылған сөз! — деді.

— Сол Тайжанның бірінші біздің үйге кіріп келе жатып, есікте тұрып қалып айтқан өлеңін айтайын! —деді де ақын домбырасын алып безілдете жөнелді.

Халқым сүйіп қойыпты атым — Тайжан.
Ұруымды сұрасаң— Қоңырат, Найман.
Бұл елде бір тиындық жұмысым жоқ,
Бата алғалы келіп ем Ыбырайдан.

Мен кетерімде жиенім Тайжанға батамды бердім.

— Батаңды бердің, нағашы. Енді менен ие қалайсың? — деді ол.

— «Жиеннің үш жұрты бар» — дейді қазақ. Сол үш жұртынның біреуі — біз. Ешбір аларым жоқ, бір-ақ қалауым бар. Түнеугі өзің домбыраға салған «Бұлбұл» деген әніңді бұдан былай «өзімдікі» деме, маған бер!—дедім.

— Нағашы,— деді Тайжан,— Ұлытаудан келе жатқанда Бурабайдың орманды, көлді сұлу даласында аттан түсіп дем алдым. Ұйықтап та қалыппын. Оянып кетсем, ағаштың бұтағында бір бұлбұл сайрап тұр екен. Домбырамды ала салып әлгі бұлбұлдын әнін домбырама түсіріп алдым. Сол ән. Алыңыз, егер қаласаңыз!—деді.

— Әлгі айтқан «Гакку» бата беріп, сол Тайжаннан ат орнына қалап алған әнім. Бірақ ол ән Тайжанда «Бұлбұл» деп аталса, менде «Гакку» деп аталып кетті, — деді Ыбырай. — Қызылжардың ар жағында Атығайдың «баба» деген бір руы бар. Бір жылы сонда барып, осы «Гәккуді» айтқанда, сол ауылдың Қатима дейтін асқан сұлу қызы маған ғашық та болған. Шіркін, жастықта не болмайды. Сонсоң менің бір айтайын дегенім — қазақтың жігіттерінің де, қызының да өнер сүйгіштігі. Жайшылықта бұрылып та қарамайтын керемет сұлу қыздар менің Ыбырай екенімді біліп, әнімді тыңдағаннан кейін өздері ғашық болып жүрді ғой.

— Акын ата, — деді бір жастау жігіт, осы сізді неге «Үкілі Ыбырай» деп атайды?

— Оның себебі біреу ғана, шырағым, — деді ақын, бірінші: мен әуелден қу кедейдің баласымын ғой. Сондықтан жігіт жасына жетіп, серілік құра бастаған кезде, кедейге серіліктің жараспайтынын біліп, мал жиюдың қамын ойластырдым. Сол үшін әуелде ауыл-ауылды аралап, асқақ әндеріме өлеңді қосып, біреуді мақтап, біреуді боқтап, мал жия бастадым. Өмірімнің сол бір кезеңдерінен белгі беретін мынадай бір өлеңім бар.

Өзімді жолдағы елге таныстырдым,
Халқыма қызыл тілді жағыстырдым.
Жеткенше Атбасарға сайран етіп,
Бес шапан, жиырма теңге қағыстырдым.

Бес шапанның әрқайсысы ол кезде он сомнан, оған жиырма сомды кос, сонда қанша ақша? 70 сом! Ал ол кезде бір қой 50 тиын болатын. Демек, Атбасарға бір барғанда 140 қой тауып келдім. Енді мен құтырмағанда, кім құтырады. Атбасарға барғанда жай барғам жоқ әдемі корап салған тарантасқа пар ат жегіп, қоңыраулатып бардым. Ауылдан шығарда Сәмеке төре Петербордан әкелген әдемі қарақалпағын берген.

Сол қалпаққа бір топ үкінің қанатын тағып алдым. Шашымды орыстың поптарының шашындай етіп өсіріп жібердім.

— Атбасардың жәрмеңкесінде мені Арғын мен Қыпшақтың, татар мен шалақазақтың ығай мен сығайлары тік көтеріп алды. Біреулер: «Қарадан хан болған аға Сұлтан Құнанбайдың асқан ақын, дүние ғылымын түгел тауысқан Ыбырайы келіпті!» — деп қауесет таратып жіберіпті. Кейіннен олар менің Қарауылдың бұлбұлы екенімді, Ақан серінің інісі екенімді анықтап, Абайменен шатастырмас үшін «Үкілі Ыбырай» деп ат қойды. Міне, менің «Үкілі Ыбырай» атануым осыдан.

— Атбасардың жәрмеңкесіне мен Совет үкіметі орнап жатқан жылдары тағы бардым. Мұнда да абыройлы болып қайттым, Жәрмеңкенің бір қызу күні сонау Ерейменнен атақты Пан Нұрмағамбет келді. Сабазға тісімді бір қайрап жүр едім. Ондағы ойым: Құлагердің кегін алу. Бірақ бұл Пан Нұрмағамбетті екінші көруім. Бірінші рет мен оны содан 5—6 жыл бұрын Көкшетауда көргенмін. Онда ол Қызылжардағы атақты Сүлеймен қажымен бір нәрсеге дауласуға келген. Бірақ келген бетінде ешкімге сәлем бермей пандануының кесірінен Сүлеймен қажыдан жеңіліп қайтқан. Қалың Қарауыл сонда тағы да лағнет айтты ол сұмға.

Мен бұл жолы Пан Нұрмағамбетті жәрмеңкеде неше түрлі ығай мен сығайдың ішінде отырғанда кездестірдім. Домбыраны қолыма алып безілдетіп, «Гәккуді» қырдан асырғанда, күллі Атбасарын алдымда айрандай ұйыды. Содан соң әрқайсысын жеке-жеке мақтадым. Пан Нұрмағамбетке кезек келгенде, мынадай өлең айттым:

Ыбырай өлең айтып тақылдап тұр,
Жиылған халкым мені мақұлдап тұр.
Панданып: «мал бітті»— деп мактансаң да,
Конфиске дәл сен сұмға жақындап тұр!—

дедім де, орнымнан тұрып кеттім. Жиылған жұрт: Ыбе-екең дұрыс айтады, Ыбе-екең қатырды» — деп шулады Ал Нұрмағамбеттің бет-аузына қарасам, қап-қара, қып-қызыл болып түтігіп кетіпті.

- Қонақтар, ас дайын болды, — деді Мұхаметжан — далаға шығып сергіп келіңдер! — деді. -Мен далаға шықтым да Қоңырдың үйіне тартып отырдым.

Үкілі Ыбырай туралы менің естіген-білгенім өте көп. Бірақ оның бәрін айтып жатудың қазір реті жоқ қой деп ойлаймын.

ОҚУ ЖЫЛДАРЫ

Ауылда жеті жылдық мектеп жоқ. Қызылжарға оқуға баратын болдым. Жалғыз мен емес, біздің ауылдан әлденеше бала баруға дайындалды. Мені Бәкең өзі апармақшы.

Қызылжар қаласына келдік. Қаланы көріп қайран қалдық. Алыстан мұнартып, көкпеңбек болып көрінді. Жақындай келгенде биік-биік үйлер, сорайған мұржалар көзге түсті. Есілге жақындай бергенде алдымыздан терезесі көп үйлерді сүйреген бірдеңе түтінін будақтатып өкіріп-бақырып өте шықты. Зәрем жаман кетті.

— Бәке, мынау не өзі? — дедім.

— Поез деген осы, Жәлел. Кісі тасиды. Анау әр-бір үйінің ішіне 50 —60 адам сыйып кетеді! — деді.

Қалаға келдік. Бәкеңнің таныс қазақ үйлері көп екен, соның біреуіне тоқтадық. Бәкең мені жанына ертіп алып, бір күндей қаламен таныстырды. Көрмегенім жоқ, бәрі қызық. Әсіресе, Қызылжардың паркі ұнады. Сол күні Бәкең Темірдің Ережебі мен Сүтібайдың Қатыранын тауып алды. Олар біздің елдің оқыған жігіттері. Ережеп облыстық оқу бөлімінде істейді, ал Қатыран ФЗУ-да сабақ береді.

Бірге келген ауылдың балаларын түгел темір жол ФЗУ-на орналастыратын болды. ФЗУ-да төрт сағат оқу, төрт сағат жұмыс істететін көрінеді. Онда паровозды, вагонды жөндейтін шеберлер дайындайтын сияқты.

Сөйтіп, біз темір жол ФЗУ-ның окушысы болдық. Тәртібі ауыл мектептерінен көп жақсы. Оқу да өзгеше. Ауылда барлық пәннен бір мұғалім болса, мұнда әр пәнге бір мұғалім екен.

Мен слесарь дайындайтын бөлімде оқыдым. Оқу онша қиын болған жоқ. Орыс тілін тез үйреніп кеттім. Бірақ жұмыс-техника жағы қиын сокты. Үлкен балғаларды көтеріп жұмыс істеудің өзі мен сиякты кіп-кішкентай балаға қандай ауыр дейсің!

Осы кездегі жағдайға қарағанда, тамағы күн көруге боларлықтай.

Екінші жылы окығанда да төрт сағат жұмыс, төрт сағат оқу. Слесарьлық оқу, ет комбинатында пайдаланатын құралды игеру немесе темір жолдағы вагондар мен паровоздарға қолданатын саймандарды пайдалану жолын жақсы білуге үйретеді. Оқу 5—6 кластың көлемінде. Біздің арамызда екі-ақ класс бітіргендер де бар. Оларға өте қиын.

ФЗУ мектебінде екі жылдай оқып, аяқтамай, туыстарым шақырып хат жаза берген соң, қашып кеттім.

1933 жыл.

Егін мол шығып, тоқшылық басталған кез. Күз айы еді. Мен Қызылжардан шығып «Таранғұл» совхозының экспедициясы аталатын үйге бардым. Екі қазақ шофері машинасын дайындап совхозға кетейін деп жатыр екен. Соған жалынып едім, ол мені ала кетті.

Корнеевкеге бардым. Онда менің атамның Курбатов Сергей дейтін тамыры бар. Сергейдің үй-іші бәрі де бізбен таза қазақша сөйлеседі. Оның Андрей деген баласымен кішкентай күнімнен доспын.

Ол үйдің кемпірі Андрей екеуімізді тамақтандырды. Кемпір менің тамақты тәртіппен ішетініме, отырысыма — бәріне таң калып:

— Қарашы, Жәлел қалада оқып тәртіпті, мәдениетті болып кетіпті! — дейді.

Осында тамаққа тойып алдым да өзіміздің «Қарағай» совхозына жүріп кеттім.Үйге түнде келдім. Апам, Үлкен ағам, атам, әжем — бәрі де мені сағынып қалған екен, жылап-сықтап қарсы алды. Әсіресе, әжем құшақтап:

— Құлыным-ау, қаршадай басыңмен шет жерде қалай күн көрдің? — деп жылап-жылап алды.

Ертеңіне әжем:

— Жәлел-жан! Бүгін барлық үйге кіріп, кәрілерге сәлем беріп шық. Бір үйді де қалдырма! Бәрі де өзіміздің Құлтабар ғой, туыстарың, құлыным. Олар да сені сағынып отыр. Кірмесең өкпелейді! — деді.

Мен солай істедім. Барлық үйге кіріп, сәлем беріп шыктым. Ауыл жақсарып қалыпты. «Ішке» көшкендерінің көбі кайтып келіп, жақсы-жақсы үйлер салып алыпты. Малдары да бар, астықтары да көп көрінеді.

1934 жылдың күзіне дейін туған ауылымда болып, колхозда жұмыс істедім. Қолхозда ол кезде қысты күні жұмыс аз болады. Онда мен түгелдей кітапқа жұмылдым. Кейде аңға да шығамын.

Жаз шыға жұмыс істейміз. Колхоз 100 гектар бидай салады. Екі тілді соқаға алты сиыр жегіп жер жыртамыз

Бір күні көрші «Бұлақ» колхозының бастығы Ідіріс дейтін кісі келіп Бәкеңнен мені сұрап алды. «Колхозға есепші етемін бұл баланы. Өзін сауатты деп естідім!» — деді, Бәкең:

— Өзі білсін! — деді.

Мен келістім. Ідірістің артына мінгесіп «Бұлаққа» кеттім.

Колхоздың кеңсесін кенсе деуге болмайды, нашар екен.

Кәрі шешесімен тұратын бір койшының үйі көрінеді. Олар бір бөлмесінде, кеңсе екінші бөлмесінде. Ортада жаман үстел, екі орындық, қағаз салатын бір ескі шкаф.

Ауданнан, ауыл кеңестен келетін қағаздарға ешбір кіріс-шығыс жасалынбапты. Арнайы, мемлекеттік маңызы бар қағаздар да тәртіпке салынбаған. Ешқандай есеп-қисап жұмысы жүргізілмеген. Оны жүргізетін журнал да жоқ. Ақшаның қайдан келіп, қайда кетіп жатканын біліп болар емес.

Осылардың бәрін ретке келтіру маған үлкен күшке түсетін сияқты. Өзім бұл салада түк білмеймін ғой, сондықтан шешем Жамалдың туған бөлесі Абылайдан сұрап аламын. Ол кісі бұл істі өте жақсы біледі.

Сықсима шамды жағып қойып түні бойы істеймін. Қойшының шешесі қайран қалады.

— Ой, құдай-ай, осы күнде қағаз жұмысы деген бір пәле шықты ғой! — дейді.

Қылышын сүйретіп қыс та келіп калды. Айыртау ауданының орталығы Саумалкөлде (орысша аты Володаровка) есепшілер курсі ашылған екен. Аудандық жер бөлімінің бастығы қол қойған қатынас қағаз келді. Мені әлгі есепшілер курсіне оқуға шакырыпты. Қуанып кеттім.

«Қарағай» колхозынан Қапез барды. Бізді Саумалкөлде таныстары көп Күжекей дейтін кісі алып кетті. Күжекең өте пысық адам.

— Біздің Ақтастағы Оқашты білесіндер ме? — деді Күжекей, қолындағы божысын Күпәшке бере салып, әнгіме айтқысы келіп.

— Білгенде қандай! — деді Қапез.

— Сол Оқаштың шешесі жас кезінде керемет сұлу болды. Сол кісі біздің елге келін болып түскенде, өзінің бір сіңлісін ала келіпті. Әлгі сіңлісі келіннің өзінен де сұлу көрінеді. Талай жігіттер оған ғашық болыпты. Қыз талай өр көкірек бай балаларынын бірін де жолатпайды екен. Бірақ ол қыз өздерің білетін Дәулеттің Зікириясымен тәуір көрінеді.

Сонда Зікирия сұлу қызға қолы жетпей жүрген өзінін құрбы-құрдастарына мынадай өлең шығарыпты:

Ауру ма өзі, сау ма өзі Қожахмет,
Баурынан жарып алған Рахмет.

Қойнында Балбөпенің жата бермей.
Мұнда не іздеп келген жынды Ахмет.

Жакия торы ат мініп қырындайды,
Көңілім оғандағы бұрылмайды,
Қара ауыз сүтке тиген күшіктей боп,
Халық та ат үстінде ыржыңдайды.

Біз ішек-сілеміз қатып күлдік. Қалай күлмессің өлең айтып отырғандардың бәрі өзіміздің ауылдың мыжырайған қазіргі кәрі шалдары. Олар да, әне, жас күндерінде қандай қызықты өмір өткізген.

— Бұл үлкен өлең. Мұнда осы шалдардың жастық шағындағы өмірі түгел суреттелген! — деді Күжекей.

— Тағы айтыңыз! Тағы айтыңыз! — деп жалындық

— Жоқ, ойбай айтпаймын. Сендер ауылға келгенде шалдарға айтып қойсаңдар, олар мені тірідей бауыздар! — деді Күжекең.

— Айтпаймыз, ағатай! Тым болмаса тағы бір-екі шумақ айтыңыз!

— Жарайды! — деп Күжі-екең тағы айта жөнелді.

Сұм Ысқақ мені көріп түрленеді,
Мезеннен тұла бойым жиренеді.
Секілді тарғыл бұқа Күшенғалиды
Жігітсің деп кандай қыз көз іледі.

Адамы құдалардың Мешел екен,
Мешелің әзіл сөзге шешен екен.
Бүкшендеп бүкірейген Сейдахмет,
Мешелге барып тұрған кесел екен.

Бұл өлеңді Зікірияның әкесі Дәулет қажы естіп қалып, баласына жаман ұрысқан көрінеді.

Осындай қызық әңгімелермен жол қысқарады. Сырымбет тауынан өттік.

— Міне, балалар, Ақан атаның туып-өскен жері осы! — деді де, серінің «Сырымбет», «Құлагер» атты өлеңдерін айтып берді. Біз көрмесек те, жақсы білетін ақын атамыздың, сері атамыздың туып-өскен жерін көріп, шаттыққа бөленгендей болдық.

Көп кешікпей Саумалкөлге де жетіп қалдық. Біз келген үйдің иелері жас жігіт пен келіншек. Елден әкелген етімізді, ұнымызды, пәтер ақымызды беріп Күжікең қайтып кетті.

Екі ай оқып курсті бітірдік. Қолымызға колхоздың есепшісі деген

қағаз да берді. Күпәш, Қапез үшеуміз ауылға қайтып келіп, әрқайсымыз өз колхозымызда есепші болдық.

Жылдар жылжып жатты. «Бұлақ» колхозының шаруашылығы да алға басты.

1936 жылы Бәкең келіп мені үйге алып кетті. Мен жұмысымды жақын апамызды алған жездеміз Бисәлім деген кісіге тапсырып кеттім. Ақжарға (орысшасы Покровка) апарып ауыл шаруашылық техникуміне түсірді. Оқу орысша. Оқушылардың тұрмыс-жағдайы, тәлім-тәрбиесі, оқу сапасы өте жоғары дәрежеде екен.

Біз барып түскенде, техникумнің директоры болып ұзын бойлы, балуан денелі Ерғалиев дейтін келбетті жігіт істейді екен. Оқу жұмысын Шалғашев дейтін кісі баскарады.

Бізге ең. ауыр тиген сабақ — орыс тілі. Мұғалимамыз — Марта Даниловна дейтін жас әйел. Бір класта 27 бала оқимыз. Қазак балаларының көпшілігі орысшаға нашар. Бірақ Марта Даниловна еркімізге қояр емес, кластан сон, жатақханаға келіп орыс тілін үйретеді.

Бізге өте ұнаған мұғалім — ботаниканың мұғалімі Владимир Иванович Ткаченко. Бұл жасы алпыстан асқан егде адам.

Жерді калай пайдаланудан оқытатын Анна Ивановна Кузнецова Тимирязев атындағы ауыл шаруашылық академиясын үздік бітіріп келген кісі. Белі кылдай, жүзі де әдемі, киімді де сәнді киетін келбетті адам еді.

Есептен — Шәмел Қамбалович. Бұл кісі есептің құдайындай болатын. Керемет үйретететін.

Мұғалімдердің бізбен сырласы да, досы да техникумнің комсомол ұйымының хатшысы Андрей Ширяев. Ол кішкентай бойлы, акпейіл жігіт. Өзі тарихтан сабақ беретін. Окушылардың сүйкімді ұстазы. Бұл кісі Отан соғысы жылдары подполковник болып, көптеген ордендермен наградталды. Соғыстан соң өзінің туған өлкесі — Солтүстік Қазақстанға оралды.

Студенттердің ішінде ерекше көзге түсіп, бүкіл пәннен беске оқып, білімімен де, мінез-құлқымен де мұғалімдеріне жағып, ерекше дара тұрған Әшімов Бәйкен еді Ол сол кездегі техникумның мактанышы болатынды, Ленин атындағы ауыл шаруашылык техникумі осы күнде Әшімовті мактан етеді. Әсіресе, Бәйкен Әшімов жолдасты Қазак ССР Министрлер Советінің Председателі етіп сайлағанда біздің техникумнің мұғалімдер ұжымы мактанса мактанардай болды.

Отап соғысында таңғаларлық ерлік көрсеткен техникумнің бұрынғы

окушылары Платонов, Байдалин, Шоқаев, Прокопенко, Новиков, Стуловтар да осы техникумнан тәрбие алып шыққан. Бұл техникумнан шыккандардан Букетов сияқты басшылық кызметтерде істеп жүрген адамдар көп.

Ленин атындағы ауыл шаруашылық техникумінің жастарды тәрбиелеу жолында үлесі ересен мол. Бұл Совет Одағындағы ауыл шаруашылық техникумдерінің ішіндегі ең ескі, ең тәжірибелі және ең күштілерінің бірі. Осы техникумді бітіріп шыққандардың көпшілігі өздерінің ұшқан ұясының туын әр уақытта да жоғары ұстауда және ұстай да береді.

АТТАНУ

Бүгін 1940 жылдың 8 февралі. Сібірдің сары аязы ысқырып тұр. Әдеттегідей бүгін де ерте тұрып киініп, жуындым да, апам дайындаған қаймакты кою шайға тойып алып, мектебіме жөнелдім. Мен бұл кезде «Қарағай» колхозындағы бастауыш мектептің меңгерушісі едім, онда екінші және төртінші кластарға сабак та беретінмін.

Сағат он бірге жақындай бергенде, менін сабақ беріп жаткан класыма колхоз председателі Өміржан Жайлаубаев кіріп келді. Қолында конверті бар. Ашып оқып жіберсем, аудандық соғыс комиссариатының шакыру қағазы екен.

Сезімтал жүрек тез соғып, ойнакши калды. Үн-түнсіз жаутаңдаған шәкірттеріме мен де қарай бердім. Балдырғандардың мөлдіреген қарақат көздері өңменімнен өтіп барады. Амал канша, Отан алдындағы парызымды өтеуім керек қой. Балаларыммен коштастым да мектептен шыға жөнелдім. Олар кимаса да, көздері жаудырап қала берді.

Колхоздың кеңсесіне келіп, мән-жайға түгел қандым да, үйге бет алдым. Алға қарай асықпай кез жіберсем, ақ көрпесін жамылған Жалғызтау аспанның ала бұлтының арасында каннен-каперсіз қалғып тұр. Жалғызтаудың оң жағында мен үшін теңізге тең Торанғыл көлі жатыр. Бұл көлде кішкентай замандастарыммен талай жүзіп, толқынында тербеліп ер жеттім. Жаллғызтаудың жаз жарына өрмелеп, қыста киясынан сырғанақ тептім.

Үйге келе жатып есіме жас шағымның осы бір кезеңі түсті.

Естен кетпес еркелік пен болашақтың әсерлі шағын енді ғана бастарынан кешіріп жатқан жаңағы шәкірттерім де алдыма келіп,

тұра қалғандай болды.

Бұдан тура екі ай бұрын финдер жаққан соғыс өртінің жалыны әлі басылған жоқ, лаулай түсуде. Мүмкін, мен де сол өртті сөндіруге баратын шығармын. Үйге кірдім. Анам мен үлкен ағама әскерге кететінімді айттым. Олар сәл үндемей қалды да: «Апыр-ай, әскерге дейсің бе, қашан, қай жерге?» — деді.

— Қай жерге жіберетінін білмеймін, бірақ ертең қалада болуға тиіспіз... — дедім.

Ертеңіне мені шығарып салуға жақын ағайындар жолға дайындалды. Олар: Қайранас, Кәмен, Қупаш сияқты туыстарым. Әскерге шакырылған ағайындарымыздың балалары Исаның Есентемірі мен Жәнеттің Жанбосы да бірге жүретін болды.

Мен карт атам Бекмағамбетке қоштасуға үлкен үйге кірдім. Атам жылап тұрып құшақтап, бетімнен сүйіп: «Жан балам, жорытқанда жолың болсын, Отан алдындағы қызметіңді абыройлы аткар. Елге есен-сау ораларсың құлыным!» — деді.

Атаммен қоштасқанда, көңілім қобалжыса да қарияны қамықтырғым келмеді. Барлық өзіме біткен жігерді бойыма жиып: «Қош ата, аман бол!» — деп шыға жөнелдім. Өзіміздің үйге келіп, жол алдында шай ішуге отырдық. Апамның да жүрер алдында айтқан ақылы: «Жасық болма, қайсар бол, Отаныңды жаудан қорғай біл, өзіңе де, бізге де кір келтірме. Жүрегім ешбір жаманшылықты сезбейді, ертең-ак сенің елге оралған куаныш тойынды жасайтын боламыз!» — деген сөздер еді.

Салт атқа мінген жастар Корнеевке дейтін қалаға ойын-күлкімен қалай жеткенімізді де сезбей қалдық. Осы арада туысқандармен қоштасып, Жанбос, Есентемір үшеуміз жүк машинасына мініп, Қызылжар каласына жүріп кеттік.

Ертеңіне облыс әскери комиссариатына келдік, әскерге қабылдайтын жастардың бәрін Қызылжар қаласындағы ескі «Меновый двордың» жанына жиды.

Бәрі де комиссиядан өтіп жатыр. Толық жарамды болып мен де өттім. Тағы да Бескөл жаққа көңіл аудардым: бұдан 60 жыл бұрын менің атам Ақан сері өзінің Құлагеріне мініп Әшірбек және Жакып деген жүйрік аттары бар көңілдес адамдарымен жарысқан екен.

Ана екеуі бір айналып келгенше, Ақан Құлагерімен Бескөлді екі айналыпты. Осыны карттар аңыз етіп көп айтушы еді.

Партияның мүшелігіне кандидат екенімді бағалады ма немесе жазып берген өмірбаянымнан институттың тарих бөлімінің сырттан окитын

студенті екенімді біліп қалды ма, әйтеуір, мені бүгінгі әскер катарына қабылдаған жастарды алып кететін эшелонның комиссары етіп тағайындады.

Аспан мөп-мөлдір, көк күмбезінде титтей де бұлт жоқ, кыстың жайма шуақ май тоңғысыз күні еді. Поез батыска қарай жылжи жөнелді.

Күннің көзі бүкіл батысты алтын араймен орап, көк жиекке құлап барады. Тәуліктің осы сәтінде орманды ағаштармен қоршаған Қызылжар аймағы қандай әдемі дейсіз? Әне, сол жағымызда созылып жатқан Бескөлдің мұзды айдыны әлем қожасы алтын күн шапағымен шағылысып жатса, алдымызда Арқаның ару Есілі, қыпша белі қырық бұралып, терістікке қарай сылаң кағып кетіп барады. Ақ қайың мен жасыл қарағай шоқтары да алыстан иіліп сәлем беріп «қол бұлғап» қалып жатыр. Шіркін, Қызылжар! Ата-бабамның туып өскен, көркін көктем, көкірегін көтеріңкі ерке пан Қызылжарым! Ерлер мен серілердің мекені. Сенің батыр, сымбатты сұлу інің Көкшетау екеуінді білмейтін кім бар? Байтақ қазақ даласында сендерді жыр етпеген ел, мақтаныш етпеген ер бар ма? Сонау шалғайдағы асқақ Алатаумен сыр шертісіп, Балқаштың күйін тыңдаған, Жетісудың кемеңгер ақыны Ілияс: «Әндері тым тәтті екен төменгі елдің» — деп, неге айтты дейсің! Майда лебізді, әдемі әуенді Ақан сері, асқақ әнін алты қырдан асырған Біржан сал, жиырма бес биенің сабасының қорындай Бертағының баласы Орынбай, Торанғылдың аққуына үн қосқан Үкілі Ыбырай, адамзаттың ділмары сокыр Шөже, арыстан білекті, жолбарыс жүректі, бұлбұлдай сайраған Балуан Шолақ — бәрін де сен, Қызылжар, алақанында аялап өсірген жоксың ба?

Қызылжар қалып барады. Есілдің биік жарының үстіне салынған сұлу қала, ұясына кірер алдындағы алтын күн арайымен үйлестік тауып, әсемденіп кеткен. Әлде ұзақ сапарға кетіп бара жаткан маған сондай көрініп тұр ма, әйтеуір, туған қалам ыстык та сұлу болып кеткен тәрізді. Поез өзінің алған бағытына карай зулап келеді. Таяу қалған ұясына күн де асықты. Әлі де болса төңіректен көз алғым келмейді. Амал канша, уақыттан мен күштімін бе? Тек сапарым оң болсын! Отанымның алдындағы құрметті борышымды өтеуге бара жатқаным өкініш емес, куаныш.

Біздің эшелон да, «уақыттан кейін қалып коям ба» дегендей, ышқына жүйткіп, қара орманға кіріп, жұлдыздай ақты. Қош, есен бол, Арқаның ардагері — Қызылжарым!

Жанбос пен Есентемір кеше әскерге менімен бірге алынған. Бірақ

басқа вагонда болатын.

Міне, бұлар мінген вагонды Канатоп деген қалада бөліп алып қалды. Оған мен біраз қынжылдым. Алыс жолға бара жатып өзіннің құлынтайдай бірге өскен достарыннан айрылу оңай ма. Эшелон Чернигов облысының Нежин деген қаласына келіп тоқтады. Нежин кішкентай қала, бірақ шіркеулері өте көп. Әрбір орам сайын күмбездері көкке өрлеген бір шіркеуі бар десең, қателеспейсің.

МЕН СОЛДАТПЫН

Бізді моншаға түсірді де әскери киімдерін киіндірді. Бәрі де шыт жаңа киімдер. Бәріміз біркелкі киініп, бір-бірімізге егіз қозыдай ұқсас болдық та шыға келдік. Тіпті, бірімізді біріміз танымай да қалдық.

Ертеңіне үлкен казарманы аралап көрсем, әскерлердің көпшілігі өзбек, азербайжан, тәжік, қырғыз, қарақалпақ балалары болып шықты. Олармен шүйіркелесіп сөйлесіп жатырмыз. Бірақ олардың тілін толық түсіне қою бірінші күндері оңайлыққа соққан жоқ. Олардың ішінде орысша білетіндері көп емес екен. Енді не істеу керек? Неде болса казакша төпелей бердім, түсінсе — түсінер, түсінбесе — қалар деген ойға қалдым. «Ұра берсе, сайтан да өледі» дегендей, біраз күндер өткен соң олармен сөйлесіп, бірімізді біріміз түсіне бастадық.

Біздің бәрімізді осы каладағы 25-оку (үйрену) полкының құрамына қосты.

Өзгелерден орысша жақсы сөйлей білетінімді аңғарған командирлер мені Орта Азия мен Азербайжаннан келген балаларға тілмаш етіп тағайындады.

Мен Абдразақов Сұлтан деген өзбекше орта мектепті бітірген, бірақ орысша нашар сөйлейтін жігітпен дос болып кеттім.

Бір күні ол асығып казарманың есігінен жүгіріп шыға бара жатқанда, өзіміздің бөлімшенің командирі Савченко жолдасты соғып кетті.

Савченко сол күні Сұлтанды взводтың алдына тұрғызып қойып, Устав бойынша жазалады. Кіші командирдің қатты ұстауы жас жауынгердің әскери тәртіпті үйренуіне, соғыс әсерін білуіне үлкен әсер ететін. Бір рота жауынгерлері үлкен бөлмеде шырт ұйқыда жатыр, сағат 4-те «атой» басталды деп дабыл қағылды. Мұндай тосыннан қағылған «атойда»

кім тез киініп, казарманың алдына барып сапқа тұрса, сол адам мақтау алады.

Шапшаңырақ киініп, қабырғада қатарда тұрған мылтығымды ала сала далаға жүгіріп шықтым. Көптің бірі болып сапқа тұрдым. Командирлер тездетіп, өздері саптың алдына тұрып, жүгіре жөнелді. Түн қап-қараңғы, көзге түртсе көргісіз. Жауынгерлер бірін-бірі соғып құлатып кете жаздап командирдің бастаған жағына жүгіріп келеді. Мойнымызда — «противогаз», арқамызда — он килограмдай салмағы бар солдаттың кішкене қапшығы, белбеуге ілген оқсалғыштың іші толған винтовканың оқтары, төрт-төрттен танкіге қарсы лақтыратын граната бар.

Барлық салмағы отыз килограмнан асатын жүкті арқалап, тізеден келетін қалың қармен қараңғы түнде 10-15 километрдей жүгіру оңай емес.

Біз орманға да кірдік. Жасырынып жатқан «жау» да оқ боратты. Біз де гүрсілдетіп ата бастадық. Көп кешікпей-ак орманды қоршап алып, «жау әскерлерін» қолға түсірдік. «Шайкас» бітті, «атой» аяқталды. Бәрімізді жиып алып, командир «атойдың» қортындысын жасады. Түн керемет суық, Сібірдің сары аязында өскен мен үшін, тәйірі, бұл не, суық емес қой. Бірақ, Орта Азия мен Кавказдан келген жігіттер қалш-қалш жаурап калды. Байқаймыз, бізді казармаға жібере қоятын командирлер жоқ сиякты, олар жауынгерлері үйретудің барлық шарттарын айтып, «атой» кезінде дұрыс қимыл жасай алмаған взводтар мен бөлімшелер, жеке жауынгерлерді мінеп-сынап, соғыс уақытында қолданатын дұрыс әрекеттерді үйретіп жатыр. Әсіресе, «жаудың» танкісіне граната тастаудың немесе оны шыныға құйғыш жанғыш маймен өртеудің өте күрделі екендігін түсіндіруде.

Бірнеше солдаттар мен кіші командирлерді саптың алдына шығарып, рота командирі кіші лейтенант Васин оларға алғыс жариялады. Солардың қатарына мен де ілігіп қалдым.

«Атойдан» соң ұзақ тұрып тоңған біз, үстіміздегі ауыр жүкке қарамастан, пәрмендете жүгіріп, казармаға келіп кірдік. Тез шешіндік те жылы көрпеміздің астына кіріп, ұйқыға шомдық. Шіркін, ұйқы-ай, ұйқыдан тәтті не бар дейсің! Жастыққа басымыз тиюі сол екен — бәріміз де бір кісідей қор ете түстік. Міне, біздің әскерге келген алғашқы күндеріміз осындай керемет шапшаңдықпен жүріп жатты.

Март айында Украинаның Чернигов облысында күн шуақ болып

жыли бастайды екен. Осындай жайма-шуақ көңілді күндердің бірінде «Фин соғысы бітті, Қызыл Армия соғысты жеңіспен аяқтап, финдермен бейбітшілік шарт жасады!» деген шаттық хабар бізге де жетті. Біз де қуанышта болдық. Шіркін, бейбітшілік қара күзғындардан басқаларға қуанышты емес пе? Ендігі жалғыз тілек әскери міндетті абыроймен бітіріп, туған өлкеге оралу, туыстарға қосылу.

Фин соғысы бітісімен біздің полктан 1500 адамды іріктеп алды да, вагонға мінгізіп, Солтүстік Кавказ әскери округіне, Новороссийск қаласына алып келді. Мұнда жаңа өмір, жаңа жерге келдік. Таудай-таудай толқыны жарға ұрып күрсініп Кара теңіз жатыр. Бұл менің алғаш теңіз көргенім. Демалыс күндері Қара теңізге суға түсеміз. Асау толқындарда да малту әдістерін үйренеміз, аттарды да жүздіреміз.

Әскери өмірге әбден үйреніп, жаттығып та калдык. Туысқан көп ұлтты совет жастарының көпшілігімен араласып, туған ағайындай болып кеттік. Шіркін, солдаттық өмір, бейнетті қанша көп көрсетсең де адамды тамаша шынықтырасың-ау! Басқа ұлттың адамдарымен достасуда да сен жақсы мектепсің! Сағынғандықтан ба, әлде адам табиғатының заңы ма, әйтеуір, әр солдат өз өлкесін мақтайды. Мен де Қызылжар мен Көкшетауды, Сексенкөл мен Бурабайды, Айыртау мен Жалғызтауды, Сырымбет пен Зерендіні, Есіл мен Ертісті мақтан етемін.

Қара теңіз жағасында «Нардос» деген жел соғады. Ол біздің Сібірдін қысқы айларындағы, боранды күндеріндегі соғатын желінен де күшті екен. Кілең жартастың арасындағы қала «Нардос» соққанда тыныштығынан айырылады. Қара теніздің былай да күшті толқыны, кісі бойынан биік көтеріліп, аспанға атылып жатады. Новороссийскідегі алғашқы күндері «Нардостың» желіне үйреніп кету өте қиынға соқты. Қызықты сұлу қала болған соң «Нардосына» да үйреніп кеттік.

Фин соғысы біте сала маршал Тимошенконың атағы аспанға көтеріліп, СССР Қорғаныс наркомы болып тағайындалғаны бәрімізге де белгілі. Тимошенконың нарком болуына байланысты әскер өміріне айта каларлықтай жаңалықтар мен өзгерістер еңгізілді. Әскери уставтың көптеген пункттері түзетіліп, қайта жазыла басталды. Тимошенко орыстың ұлы қолбасшысы Суворовтың айтқанын еске алып, «Үйренуде ауыр болса соғыста жеңіл болады» деп катал тәртіп енгізді. Биік тауға зенбіректі сүйреп шығу, көпірсіз өзеннен ағашпен көтеріп, қолмен итеріп, салмағы үш тоннаға дейін баратын

зеңбіректерді өткізу, «жау келіп қалды» деп «атой» беріп, 30 килограмнан асатын жүк-40—50 шақырымға уақытында жетіп, қараңғы түнде толып жатқан адырлы-бұдырлы жерлерден өту — әскери оқулық негізгі программасына айналды.

Солдаттар мен кіші командирлерге бұл оңайлықпен түскен жоқ. Жүгіруден қара терге малынған үстіндегі әскери күртең, күн көзіне кепкен соң, аппақ болып кетеді екен. Жаттығу уақытында Кавказдың ыстық күндерінде талып қалатын жауынгерлер де болды. Біраздан соң жоғарыда көрсетілген жаттығуды да біліп, әбден ысылып алдық.

Біздің командирлеріміз бен саяси жетекшілеріміз сауатты да, іскер де, тәжірибелі де адамдар болғандықтан, полктың, дивизионный, партия жиналыстарында төртінші батарея мен екінші дивизионный жауынгерлерін және офицерлері мен солдаттарын басқаларға үлгі етіп көрсететін болды. Жаттығуда көрген киыншылықтарымыз далаға кеткен жоқ. Отан соғысында біздің батареяның үш жауынгері Советтер Одағының Батыры атағын алып, барлық офицерлері мен солдаттары бірнеше ордендермен наградталды.

Әскери өмір өзінің жүйесімен жүріп өтіп жатыр. Бір күні біздің батареяның саяси жетекшісі политрук Комов шақырып алып: «Жолдас Қизатов, сені «Артиллерист» атты қабырға газетінің редакторы етіп тағайындадық және 9-корпустың комиссарының атына жауынгерлік мінездемеңді жіберіп, менің орынбасарым етіп тағайындауға ұсыныс кіргіздік!» — деді.

Ұнатпай тұрсам да, «Рахмет, құп болады, жолдас политрук!» — дедім. Ұнатпағанымның себебі қатардағы әскерлер екі жыл әскери қызметін атқарса, саяси жетекшінің орынбасары қызыл әскер қатарында үш жыл болуға міндетті. Комов маған көптеген тапсырма берді. Солдаттармен саяси сабақ өткізу, күнделікті хабарламаны солдаттарға кезінде жеткізу, толып жатқан баска да үгіт-насихат жұмыстарын үздіксіз жүргізу — бәрі де маған жүктелді.

Солтүстік Кавказдың кешкі мезгілінде басталатын «Нардос» желі әбден күшейіп, қарсы жүрсең, кеудеңнен итеріп жібермейді. Иығыңнан соққанда да қаңбақтай ұшырып әкетердей коркасың. Шаң мен құм былай тұрғанда, ұсақ тастарды көкке ұшырып жатады. Осындай қатты жел тұрған бір түнде «атой» деген катты дауыс саңқ ете түсті.

Солдаттар асығып-үсігіп киініп жатыр, мен де аяғыма етігімді сұға салып, шинелімді киіп, противогазымды мойныма іліп, карабин

аталатын шолақ винтовкамды қолыма алып, биноклімді мойныма ілдім. Бюсель дейтін жау позициясының тұрған жерін көрсететін аспапты да қоса алдым. Арқамда солдаттың он килограмдай жүгі бар, белбеуіме байлап алған винтовканың оқтары мен гранаттарым тағы бар. Оң жағымда жалтылдаған сары қылыш кішкентай бойыма едәуір жүк болып, жүгіргенде аяғыма соғылады.

Баяғының батырлары сауыт киеді деп еститінбіз. Ал біздің жауынгерлердің қару-жарақтары мен азық-түліктерін үстіне артып алғанда, батыр киетін сауыттардан да салмақтырақ па деп қалдым.

Басқа жуынгерлермен бірге мен де сапка тұрдым. Әрбір зеңбірекке үш пардан алты ат жегілген. Біздің барлаушылардың мінгендері сыландаған, оқтаудай жараған арғымақ аттар. Менің астымда алтын жүнді, ұзындығы есік пен төрдей, желіске де, шабыска да жүрдек Аранжир деген сұлу жирен.

Сапқа түрғасын біздің батареяның командирі лейтенант Василий Скубак жауынгерлердің алдына бүгінгі «шабуыл» туралы қатты талап қойды.

Барлаушылардың хабарлауына қарағанда, «жаудың» қарауында бір полк жаяу әскер, екі жеңіл танк, үш ауыр танк, жеңіл зеңбіректер бар көрінеді. Олар Новороссийск қаласына кемемен жүзіп келіп, қатты желді пайдалана отырып, десант түсірген. Міндеттеріміз— зеңбіректерден туралап атып, «жауды» жойып жіберу. Ол үшін ойпаң жерлермен жүріп, дыбыссыз, жарықсыз, машина шамдарын өшіріп тастап, шылым тартпай, жау позициясына таяу бару керек.

— Барлаушылар бөлімшесі, тезірек жаудың қайда кетіп бара жатқанын, позициясын, плацдармын тексеріп, хабарлаңыз, — деп біздің командирге бұйрық берді Кирсанов.

Біз жалғыз емеспіз, жаяу әскерлердің бір полкі жане шабуылға шығатын бес ауыр танк бар.

Василий Степанович бұйрығын беріп, өзі алдына түсіп астындағы жүйрік қара бедеу биесімен шаба жөнелді. Новороссийскінің шеткі көшесімен жапа-тармағай пәрмендете шауып келеміз. Тағалаған аттардың аяғы көшеге тигенде от жарқ-жұрқ етеді. «Нардос» желі бұрынғысынан да күшейіп долдана түсті. Қара теніздің толқыны аспанға атылып, өзінің жиегінен бірнеше метр қырқаға лақтырып жатыр.

«Атойдан» келіп, қатты ұйықтап жатсам, түсімде сап-сау екі аяғымның біреуі жоқ болып кетіпті. Аяғымды қырыққан, кескен

немесе зеңбірекпен атқан адамды да көргенім жоқ. Тек түсімде бір аяғымның жоқ екендігін көрдім де, шошып ояндым. Ояна салып: Япыр-ау, не болды?» — деп аяқтарымды сипаласам, екі аяғымның екеуі де орнында жатыр. Өзіме өзім сенбей, ұшып тұра келдім. Жынданған кісідей, казарманың есігіне дейін жүгіріп бардым. «Түс деген — түлкінің боғы!» дейтін менің атам. Мен бермей, орныма қайта жаттым. Бірақ олай болмады, екі күн өткен соң «Әкең өлім халінде, тез жет!» деген үйден телеграмма алдым. Аудандық ауруханаңың бас дәрігері анықтап телеграммаға қолын қойыпты. Телеграммада көрсетілген әкем, әрине, Бәкең. Бәкең — менің әкемнің туған інісі. Әкем Қизат өлген соң, әмеңгерлік жолымен жұрт оған менің шешемді қосыпты. Ол мені екі жасымнан мәпелеп, шекеме шертпей, ұрмай-соқпай, адалдыққа баулып өсірді. Ол мен үшін жанын қиятын, туған әкемнен артық болмаса, кем болған жоқ.

Қолыма тиген телеграмманы алып Макаровқа барып едім, ол маған қарап, кейіп:

— Өзің былжырап неғып тұрсың, тез жөнелу керек, жүр кеттік, Скубактің рұқсатымен полк штабынан керекті құжаттар, барғанша жететін азық-түліктеріңді және билет алатын қағазыңды ал да, тездетіп жүріп кет! — деді.

Менің мұңға бойлап, дәрменсіз бола бастаған жайымды сезген Макаров барлығын да өзі орындап, кешкі поезға мінгізіп салды.

Мен отырған жүйрік поез жүйткіп келеді. Артымда зауыт пен фабрикалардың ұзын мұржаларынан будақтаған түтіндері шығып Новороссийск қаласы қала берді.

Кавказдың биік таулары төбесі көкке тиіп, мүлгіп тұрғандай көрінді. Түсі құрғыр жаман еді, сенерімді де, сенбесімді де білмей жүргенімде алған телеграммам мынау. Енді елге де тартып келем.

Үш күн жүріп, Қызылжарға да келіп түстім. Әй-күйге қарамай, кездескен жүк машинасына отыра салып, өзіміздің ауданның орталығы Явленкоға келіп жеттім. Машинадан түсе сала аудандық ауруханаға жүгірдім. Дәрігерлер әскери киінген мені көріп, бірдеме сезгендей, өзара сыбырласып, сөйлесіп жатыр. Аға дәрігерді тауып алып:

— Бәһәрам Бекмағамбетов осында ма? — деп сұрадым.

Бас дәрігер мосқал әйел екен. Ол менің амандық-саулықсыз сасқалақтап, сабырсызданып сөйлеген сөзіме таңданғандай болды. Бәкеңнің ауыр халін хабарлауға қысылып тұр ма, қалай, жауап бермей

үндемей калды. Мен де тесірейіп қарап қалдым. Дәрігер ақыры:

—Аман-сау жеттіңіз бе? Әкеңіз осында, жағдайы — нашар, бірақ барлық қолдан келген көмегімізді беріп-ақ жатырмыз. Дегенмен, науқасы күннен-күнге ауырлай тусуде.

Жүрегім алып-ұшып барады.

— Қай палатада жатады, ак халат беріңіз, алыстан келдім ғой, кірейін, сөйлесуге рұқсат беріңіз! — дедім.

Басқа сөз жоқ, дәрігер ілулі тұрған ақ халатты алып, маған ұсынды. Өзі бастап Бәкең жатқан палатаға алып келді. Кіріп келсем, Бәкең төсектің үстінде қимылсыз жатыр. Басында сусын беріп отырған апам ұшып тұрып, құшақтай алды. Бірақ жылаған жоқ. Амандық-саулық сұрап жатыр. Менің көздерімнен жас парлап кетті. Бірінші жылауым. Бала кезімнен еркін өскен, ешкім тимеген мен өмірімде жылап көргенім жоқ-тын. Апам:

— Менің аналық тапсырмамды ұмытып кетіпсін, ғой, құлыным! — деді. — Әскерге, аттанарда қайсар бол дегенім, есіңде бар ма?

Мен апамның сөзін тыңдауға шамам да келмей, қозғалмай жатқан Бәкеңе жақындадым. Ол менің келгенімді білгендей көзін ашты.

— Жәлел, Жәлел! Жаным, жаным, сені көрдім, енді арманым жок! — деді даусы қалтырап, көздерінен жасы сорғалап.

Мен шыдамым кетіп зорға тұрмын. Құлап кетпейін деп бөлменін бір кабырғасына қолымды тіредім. Көк те, жер де шырқ айналып бара жатқандай, апамның «қайсар бол» дегеніне қарамай, дәрігердін әкеліп берген орындығына отырдым да, жас баладай солқылдап, жылай бердім, жылай бердім.

Бәкең қайтып көзін ашқан жоқ, мен келгеннен соң сағат өтпей дуние салды. Ауылдан туыстарымыз — менің әкемнің туған інісі Кенжеғали, немере інісі Әбіш, ағайын-туыстардың арасындағы ең жақынымыз, Бәкеңнің жан қияр досы Мақымның Абылайы бәрі колхоздың жүк таситын жана машинасына мініп, Бәкеңнің денесін алып кетуге келіп те калды. Олармен бірге аудандық ақша бөлімінің меңгерушісі Бәһәрәмнін бала жасынан достары Сәттібаев пен Кәрімбай Сағденов те келді. Ауылдан келген адамдар улап-шуласып жатыр. Мен енді бойымдағы қайратымды жиып «өлген қайтып келмес, өшкен қайтып жанбас» деп жылауды қойып, Бәкеңді қайтпас сапарға жақсылап жөнелту камына кірістім. Ауруханадан шығарып, машинаға орталай салған шөптің үстіне киіз, алаша жайып, Бәкеңнің денесін ауылға алып кеттік.

Ауыл адамдары, туған-туыстарымыз, ағайын-көршілеріміз бізді жылап-сықтап, үлкен қайғымен қарсы алды. «Шіркін, дүние!» деген осы. Елуге жасы жетпеген, колхоз ұйымдастыруға көп еңбек сіңіріп, Қарағай атты колхоздың бірінші бастығы Бәкең міне, келмес сапарға жөнелді. Ол колхоздың мүлкін қорғаймын ден, желді күнгі өртті сөндіруге жан-тәнін аямай қызу кірісіпті. Өрт жалыны үстіндегі киімдерін күйдіріп, денеге өткен көрінеді. Бес күн өткен соң күйік ішке түсіп, міне, Бәкең осындай қазаға душар болды.

Біздің ауыл бес-алты атадан қосылатын туыстар. Бәкеңді жерлеу кезінде жас балаға дейін көзінен жасы төгіліп жыламағаны жоқ.

Сөйтіп, мен дүниедегі ең ардақты адамымнан айрылдым, қанатымнан қайрылдым. Өзім болсам армия қатарындамын. Артымда жылай-жылай қалған кәрі шешем, сексендегі қарт атам. Үлкені 15-те, кішісі 7-де Бәкеңнің үш баласы қалды.

Сөйтіп, Бәкең қайтпас сапарға кетті. Жетісін бергеннен соң, мен өзім қызмет істеп жүрген Новороссийск қаласындағы екінші үйімдей болып кеткен 422-артиллерия полкіне қайта оралдым.

Біздің полкте ешқандай өзгеріс болмапты. Барлығы да өзім көргендей. Менің әкемнің өлгенін естігек жолдастарым мен командирлер, саяси жетекшілер сөздерімен жұбатып жатыр.

— Сен жүдеме, көп ойлау мен қайғырудан жақсылық жоқ, уайым басқан адам азып-тозып жүдеп кетеді, ауруға да шалдығып кетуің мүмкін, — деп өздерінің жаны ашитындығын білдіріп, ақылдарын айтып жатыр.

Жексенбі күндерінде біз Қара теңізге суға түсеміз, құмға аунаймыз. Менің досым Сұлтанның да мінез-құлықтары өзгере бастады. Ол келгендегідей емес, тәртіпті қатты сақтап, біреумен де жанжалдаспай, тату-тәтті болып, Қара теңізге бізбен бірге суға түсіп, малтып жүзуді де үйреніп кетті.

Бір топ солдат құм үстінде отырып әңгімеге кірістік.

— Япырай! — деді Сұлтан, — мен ерте туып, кеш қалған екенмін.

— Ия, саған не болды, түс көрген жоқсың ба? — деді калжыңбас Савченко.

— Жоқ, түс емес. Өзімнің канша уактымды босқа өткізіп алғаныма өкінемін.

— Неге?

— Мен орта мектепті 16 жасымда бітірдім, бітірісімен әскери училищеге түсуім керек екен ғой. Сонда біраз әскери қызметін аткарған соң, Москвадағы соғыс академиясында оқуға болатын еді. Академияны бітіріп, мына соғыс жақындап қалғанда тәжірибелі аға офицер болсам

қандай тамаша?

Михаил Сұлтанға қарап:

— Соғыстың қажеті жоқ. Біздің еліміз бейбітшілікті тілейді, — деді. Мен де Макаровты костап:

— Сенің тілегің соғыс па? Сен бетіңмен сөйлемесең академияны бітірмесең де толық орта білімін бар, сауатты адам емессің бе? Қартайып отырған жоксың, офицер болуға талаптансаң арыз беріп, әскери училищеге түспейсің бе?

Тағы бір солдат:

— Сенің ақымақтығың айдан анық болды, — деді. Сұлтан сасып қалды, есіне өз елі түсіп кеткендей, маған карап:

— Жәлел-ака, мынау неме деп гапрады, — деді. Мен қазақшалап:

— Не деуші еді. Сен тапа-талтүсте соғыс тілеп отырған жоқсың ба? Бейбітшілікті неге айтпайсың, іріген ауыздан шіріген сөз шығады! — дедім. Сұлтанның қара бұжыр беті әлем-жәлем болып ашуланып, орнынан тұра келді.

— Бейбітшілікті кім жек көреді дейсің? Өзінің туысқандарына қосылуды кім тілемейді, бірақ айтпады демеңдер соғыс жақын. Менің жүрегім сезімтал, күнде сыбырлайды. Ол «соғыс, соғыс, шайқас, шайқас, дайындал, Сұлтан!» — дегендей.

Сұлтанды жақтаушылар да аз болған жоқ. Әсіресе, Украина мен Белоруссияның Батыс қалалары мен селоларынан келген солдаттар.

— Неге жасырасыңдар, немістер Польшаны басып алып, өзінің қарулы күшін біздің шекараға жақындатып жатыр. «Күні-түні гүрілдеген танкі мен машинаның дауыстары естіліп тұрады!» — деп жазған хаттар біздің туыстардан күнде келіп жатқан жоқ па? Сұлтан сендерге жолдастық ретінде ойын ортаға салса, мазақтағандай қыласыңдар!— деді бір бала.

Ашық айтпағанмен, расында Германиямен соғыс таяу екенін біз де сезетінбіз.

Михаил екеуміз жеке сырласканда біздің лагерьге көптеген жаңа техниканы әкеліп түсіріп жатқандарын әңгіме етіп, әскери дайындықтың да қызу жүруін, Германияның жасап жатқан әрекеттерін де талдап, «Соғыс биыл жаздан қалмай басталады, дайындалуымыз, шыныгуымыз керек!» — деп талай түндерді ұйқысыз өткізетінбіз.

Біздің арамызда Сапар дейтін қазақ баласы да болатын. Оның білімпаздығы бізді қайран қалдыратын.

Жаңағы айтыста ол ылғи Сұлтанды жақтап отырды.

Осы сағаттан бастап Сапар да, Сұлтан да — бәріміз тіл табыстық, достасып кеттік.

— Сапар, — дедім мен бір күні, — сен атам замандағы жаһанды билеушілерді көп оқығаныңды айтып мақтанып отырсың. Олардың әдіс-тактикасын қазіргі соғыста қолдануға тіпті де болмайды! Бұрынғы соғыс тек жер үстінде ғана болса, ендігі соғыс, негізінен, аспанда жүргізіледі. «Кім көкте күшті болса, ол жалпы күшті болуға тиісті» — деген К.Ворошиловтың ескертуін де ұмытпау керек. Енді бұрынғы соғыстардағы пайдаланатын пілдер мен түйелердің орнына енді танктер қаптап кетті. Зеңбіректің де ондаған түрі бар. Ол кездегі садақтың орнына бүгін бір сілтегенде бір топ адамды жайпап түсетін автомат шықты. Ол кездегі жүйрік тұлпарлардың орнына қажуталуды білмейтін мотор келді! Ең бастысы, — дедім тағы мен, — жер шарында адам көбейді. Майдан даласы бұрынғыдай 40— 50 шақырымдай ғана кішкентай аймакты камтып коймай, құлашын кеңге жаюы ықтимал! Сондықтан, ондай шетіқиыры жоқ майдан даласында ұрыс басқару қандай стратегке болса да оңайға соға қоймас.

— Жәлел, осы айтқандарыңның бәрі де дұрыс, — деді ол. — Дегенмен де әрқашанда әдіс — әдіс қалпында, стратегия — стратегия қалпында қалатын болады, көрерсін. Бірақ, әдістің де, стратегияның да түрі өзгереді. Бұрын, мысалы, 300000 атты әскермен шабуыл-ға шыққан қолбасшы қандай айла-тәсіл қолданудың әдістерін білсе, енді созылып жатқан ұзақ майдан даласындағы миллиондаған жаяу әскерді, мыңдаған танк пен самолетті, толып жатқан зеңбіректердің үлкен-кі-шісін пайдаланудағы айла-тәсілді өте білгірлікпен пайдалану шарт.

Біздің маршалдардың айтуына қарағанда, біз жау жерінде ғана соғысуға тиістіміз. Сондықтан, біз соғыстың бірінші күні-ақ шабуылға шығамыз. Осы шабуылды қалай басқару керек. Міне, мәселе осында.

— Мысалы, сен сәті түсіп, генерал бола қалдың да бір армияны басқардың делік! — дедім мен, күліп. — Сонда шабуылды қалай жасар едің?

— Мен, ең алдымен, жаумен бетпе-бет кездесуден бас тартар едім.

— Демек?

— Демек, жаумен штыктасу да, тіпті, винтовкадан немесе автоматтан оқ борату да қазіргі соғыс үшін кейбір кішігірім шайқастарда болмаса, үлкен айқастарда қажетсіз. Өйткені, қазіргі соғыстың одан басқа да пірлері бар. Олар: жоғарыда айтылған алыстан ататын зеңбіректер, аспаннан қырандай түйілетін самолеттер, жер бетінде жыландай жорғалайтын құрыш табан-болат жолды танктер. Міне, жаудың осы айтылмыш күштерінін қай жерде жалпай шабуылға шығатынын байқап алу керек те, оларды аз күшпен қабылдап, жалтара қашып алға қарай өткізіп жіберу керек. Содан соң жаяулатып, машиналатып батпақ демей,

саз демей ормандардың қойнау-қойнауымен барып, негізгі жолдарды басып алып, жаудың алдынғы шептегі күшін тылдан бөліп тастау керек. Тылдағы қару-жарақ және азық-түлік қоймаларын түгелдей колға түсіріп болғаннан соң, жаудың артында қалған шағын күшіне қарсы жаппай шабуылға шығу әрекетін ойластырған жөн.

Сонда жау есінен танады. Ал бағанағы алға өтіп кеткен жаудың негізгі екпінді күші өздерінің коршауда қалғанын, тылмен байланысы үзілгенін сезеді де өзді-өзінен үрейленіп берекесі қашады. Торға түскен балық-қайықтың түбіне тастай салу оп-онай. Мысалы, мен үлкен майданды осылай басқарар едім, — деп, Сапар сөзін соза түсті. — Бірақ осының бәрінде де барлау жұмысы мейлінше күшті болуы шарт. бірақ соғыста барлаушылардың, мына сендердің, атқаратын рөлдерің адам айтқысыз. Бір шайқаста жеңістің немесе жеңіліп қалудын себептері барлау жұмысынан жақсы, ия жамандығына байланысты. Мұнда жақыннан барлау бар да, шалғайдан барлау бар. Сендер жақыннан барлаушыларсыңдар. Сендердің міндеттерің мына дивизионның жеңісін қамтамасыз ету.

— Япырмай, сенің білмейтінің жоқ екен. Мұның бәрін қайдан үйреніп алғансын. Командир болмай бізбен бірге неге жүрсің? — дедім, мен күліп.

— Мен командир болуды армандап отырғам жоқ, мені қазір ешкім командир ете қоймас. Бұл айтып отырғандарым— менің жай болжамдарым. Ал осындай болжамдарды саған үш күн, үш түн лекция етіп айтып беруіме білімім жетеді. Бірақ, оның керегі канша! Әйтеуір, бізге әскери оқу мерзімін бітіргеннен соң лейтенант атағын беретіні айдан анық.

— Ал, сенің «соғыс таяу» деп жүргенің не?

— Ол да рас. Соғыс басталса, біздің әскери дәрежеміз тез өседі.

— Соғыстың бірінші күні өліп қалсақ не істейміз?

— Әуелде тағдыр солай деп жазып қойса, не істеуші едін? Өлер алдында ыңырсып жатып дүниемен коштасасың да, кете барасың!

Бұл Сапар екеуміздің бейбітшілік өмірдегі ең соңғы әңгімеміз болды.

Бүгін — жексенбі. 1941 жылдың 22 июні. Күн ашық әрі ыстық. Көптен әскери ойынға күні-түні қатысып, бәріміз де қатты шаршап жүрдік. Кеше, құдай оңдап, әскер ойынын өте ерте бітірдік. Бізді таратар алдында командиріміз: «Ертең демалыс, бәріне де еркін дем алуға болады. Теңізге барып суға түсіп, аттарынды жусаңдар да еріктерің!» — деді.

Бізді тым ерте таратқан Мирсонға бәріміз де риза болдық. Жерден жеті коян тапқандай қуанып тарадық та, беті-қолымызды жуып

кешкі тамаққа дайындалдық. Тамақ алдында дивизионның балалары бір дөңеске отырын алып, әңгіме-дүкен құра бастадық. Әркім әртүрлі күлкілі әңгімелер де айтты. Бүгін Мирсонның да, біздің де осындай көңілді болуымыз, әрине, ертен басталатын сұрапылды сезгендіктен емес, жәй ғана өзді-өзінен келе қалған бір сәтті сағат болуы мүмкін. Миллион жылдардан бері ешбір кідірусіз зырлап кетіп бара жатқан уақыттың да өзіндік заңы бар емес пе? Бұл сол бір уақыттың бізге арналған қас қағымдай ғана бақытты бөлшегі болуы ықтимал.

Сол күндері біздің басты арманымыздын бірі ұйқы ғой. Тым ерте жаттық. Бізді ешкім ерте оятқан да жоқ. әбден ұйқымыз канғаннан соң, сағат тоғызда ғана төсектен басымызды көтердік. Жігіттердін бәрі де тамаша тынығып қалыпты. Көңілдері де ересен көтеріңкі, жүздері жадыраңқы.

Тура сағат онда аттарымызға мініп, көп бала теңізге бардық. Қара теңіздің суы, шынында да, қап-қара екен. Үйдей-үйдей толқындары жалжал болып, құтырған бурадай көбік шашып, жарға соғыш жатыр. Шешіндік те жайдақ аттарымызбен теңізге ұрып кеттік. Жігіттер бір-бірімізді ат үстінен тартып құлатып, немесе судың астымен жүзіп барып, біріміздің біріміз аттарымызды үркітіп, ойымызға келгенді істеудеміз. Шаттықтың шегі жоқ. Қазақ балаларының көпшілігі, әсіресе, Қазақстанның солтүстік жағынан келгендері теңізде жақсы жүзеді.

Маған меншіктелген ат «Аранжир» деп аталатын. Есік пен төрдей, қамыс құлақ, қаз мойын, көздері жұлдыздай жайнаған, жылқы атаулының сұлуы. Қаншама сұлу болса да жануар соншама жуас та. Қорқу, үрку дегенді мүлдем білмейтін. Желдей жүйрік болғанымен, басы өте жұмсақ. Үстіне мініп алсаң-ақ, болды, билей жөнелетін. Жүрісі керемет тиышты, үстіндегі адамды желкайыктай тербеп ала жөнеледі.

Менің Мирсонға бір күні: «Бұл қазақы ат!» — деп мақтанғаным бар.

— Оны қайдан білдің? — деген ол, қайран қалып. —. Әрбір малдың мінезі өзінің туған халқынын мінезіне ұқсас болады. Аранжир де қазақ сиякты жуас. Бірақ, бәсекеге түскенде бұ да қазақ сиякты жеңбей шықпайды. Өзіңіз де талай көрдіңіз ғой, өзіміздің жігіттермен жарысканда, жұлдызша ағып, бірін де ілестірмей кеткенін! — дедім.

— Жарайсың, Қизатов! Сен нағыз жігітсің, сезімтал, ақ пен қараны айыра білетін жігітсін. Сөздеріңде шындық бар. Мен өнерді, музыканы катты сүйемін. Совет үкіметінде «онкүндік» дейтін сөз бұрын болмайтын.

Москва 1936 жылы бірінші онкүндікті осы қазақ өнерімен бастады. Сонда мен радионы үзбей тындап, «Правда» мен «Известия» газеттерін ұдайы оқып отырдым. Қазақтың осы онкүндігі бүкіл дүниелік сенсация

болды. Әлгі екі үлкен газеттің төрт беті түгелдей қазақ туралы, оның тамаша өнері туралы жазып жатты.

Неше түрлі әлемдік білгірлер қазақ өнерін көкке көтере дәріптеді. Күләш Байсейітованың салған әндері тыңдаушысын сазды әуенге бөлеп, талай ділмарлардың жүрегін тербетті. Біздің Ұлы Отанымыз туралы жазылған Жамбыл өлеңдері дүниені дүр сілкінтті. Бұрын мен қазақты тек қой бағып өскен момын да жуас халық шығар деп ойлайтынмын. Сонда білгем бұл халықтың жаны жайсаң, жүрегінің түбінде ойнап жатқан арыстаны бар екеніп! — деп тоқтаған Мирсон.

Міне сол жанымдай жақсы көретін Аранжирімді бүгін асау теңізде емін-еркін жүздіріп жүрмін. Басқа жігіттер сияқты менің де ойымда ешнәрсе жоқ. Бір уақытта

Соғыс! Соғыс! — деген қатты дауыс шықты. Аспан құлап жерге түскендей болды. Суда балықтай ойнап, толқынды тербелуге тоймай жүрген жігіттер де, мен де жалт бұрылып жағаға қарасақ, біздің взвод командир! лейтенант Гольденберг екен.

— Судан шығындар да тез киініндер! — деді ол тағы айғайлап.

Гольденберг бұрыннан жігіттерге сүйкімсіздеу еді. Міне, бүгін де осы бір ең сүйкімсіз сөзді сол сүйкімсіз адамның аузынан естідік. Егер Мирсон мен Скубактін біреуі болса, немесе сүйкімді Макаров болса, осы бір жексұрын сөзді басқаша етіп, сыпайы етіп хабарлар еді. Олар, ең алдымен, асықтырып судан шығарып алар еді де, әбден киініп болғаннан соң «Жігіттер, Ұлы Отанымыз үлкен сынға түсетін болды, фашистер достық шартты бұзды, енді өздеріңді өздерің қолыңа алындар, бел буып, күреске шығуға дайындалындар!» — дер еді.

Мынау әңгүдік Гольденберг «Соғыс!» деген сөзімен үстіміздің жай түсіргендей болды. Теңізден жүгіріп шықтық та:

— Соғыс ашқан кім? Қашан? — деп сұрадық,

— Барлығын лагерьге барғаннан соң білесіндер! Тез! Тез киініндер! Мен сендерге лекция оқуға келген жоқпын ғой! — дей айқайлады лейтенант.

Аранжирге қарғып міндім де, тебініп-тебініп жібердім. Үш шақырым лагерьге көзді ашып-жұмғанша жетіп келдік. Біз келсек, бүкіл дивизион сапқа тұрып жатыр екен.

Митингіні капитан Мирсон ашты. Ол сөзін:

— Қымбатты жолдастар, — деп бастады, — Германия бізбен жасаған достық шартын бұзып, бүгін, тәнертеңгі сағат төрт жарымда, өзінің 170 дивизиясын Совет үкіметіне қарсы шабуылға алып шықты. Қазір фашистердің құтырған армиясы Балтық пен Қара теңіздің арасын қанды майдан даласына айналдырып, жүрген жеріне өрт жағып, шығысқа

қарай жөңкіліп келеді. Бірнеше қалаларымызды да самолетпен аткылап, әлекет салуда. Олардың танктері шекараны бірнеше жерден бұзып өткеніне қарамастан, біздің шекарашылар оларға тойтара соққы беріп жатыр, адам айткысыз ерлік жасап, олар қара ниетті фашистерді күйрете ұруда. Рас, жау соғысты хабарламай, тосыннан бастады. Бірақ, біз оларды мақсатына жеткізбей жермен жексен етеміз. Коммунистер партиясы басқарған елді ешбір жау жеңуі мүмкін емес!

Митинг тарады. Жауынгерлер өзара әңгімелесіп, мынау суық хабар туралы өз пікірлерін ортаға салуда. Бәрінің де жүздерінде ашулы ызғар, намыска толы жігер бар. Бәрінің де айтатыны: «фашизммен қасық кан қалғанша шайқасу керек. Өліп кетсек те атымызды бүкіл адамзат баласы ардақтайтын болады!».

Сөйтіп, біздін, 422-артиллерия полкының жауынгерлері соғыстың басталғанын естіді.

Бір кезде даңқы жер жарған осы полктың, әсіресе, біздер үшін, қазақстандықтар үшін өте бір қызықты тарихы бар. Василий Иванович Чапаев басқарған дивизия 1919 жылы 72 күн жаудың мықты бір қоршауында калыпты. Сонда есімі аңызға айналған батырдың, қарауындағы дивизияның бекінісі осы күнгі біздің республикамыздағы Орал облысынын әкімшілік орталығы Орал каласы болған екен. Чапаевшылар жаудың күші өздерінін күшінен бірнеше есе басым болғанына қарамастан, оларды қалаға кіргізбейді. Соғыска мейлінше пісіп шыныккан чапаевшылар неше түрлі әдіс қолданып, жаудың қарулы күшіне бірнеше рет өлтіре соққы береді.

Міне, дивнзияның осы шайкаста ерекше ерлік көрсеткен дивизиондарының біреуі бертін келе артиллерия полкы болып кайта құрылды. Сол полк — дәл осы 422-інші артиллерия полкы екен. Бұл полкка Орал қаласының жұмысшылары 1919 жылы осы каланы қорғаған ерлігінің құрметіне 1929 жылы Ескерткіш Қызыл Ту тапсырыпты. Біз әскерге алынып, осы полкка келгеннен кейін, үш айдан соң, осы Тудын астында тұрып, Отанға жауынгерлік ант бергенбіз.

Осы бір тамаша тарих полктағы барлык жауынгерлерді, әсіресе, бізді — қазакстандыктарды мейлінше катты рухтандырып, патриоттық сезімдерімізді күшейте түсуге ұйтқы болатын, өз полкымыздың даңқын таза сактауға жігерлендіретін. Полкымыздың аты тамаша қолбасшы Чапаевтың есіміне байланысты болуы біздің жүрегімізге жауынгерлік рух, Отанға шексіз берілу ынтасын туғызды.

Біздің полкта Орта Азия мен Кавказ жігіттері көп болды. Бәріміз де өзімізді, былайша айтқанда, жас чапаевшылар санындағы адамдардай ұстайтынбыз. Біз, өстіп, осындай моральдық көтеріңкі жағдайда Ұлы

Отан соғысына тап болдық.

Дивизиямыз Одесса бағытындағы қанды майданға баруға бұйрық алды. 1941 жылы август айында Новороссийск қаласына келіп, майданға аттануға дайындалып жаттық. Бұл біздің елімізге, халқымызға, Қызыл Армияға соғыс ауыртпалығы түсіп тұрған өте ауыр кезең еді. Гитлершіл фашистер әскери құрамының, самолет пен танктерінің басымдылығын пайдаланып, еліміздің батыстағы біркатар аудандарын, қалаларын басып алған.

Жүрген жерін кан-жоса етіп, солтүстікте Ленинградқа, орталықта Москваға, оңтүстікте Қырымға қарай бағытталып, аш қасқырдай анталап келе жатқан.

Бұл кезде Қара теңізде кемемен жүру өте-мөте қатерлі болатынды. Бұрқанған теңіздің үстіне келіп неше түрлі зенбірек снарядтары мен самолеттен тастаған бомбалары үздіксіз жарылып жататын. Соған қарамастан, біз Новороссийскіден Одессаға дейін теңіз арқылы бармақшы болдық.

Біздің дивизия «Днестрден» түсісімен-ақ қаланың онтүстігіндегі майданның алғы шебіне кететін болды. Міне, біз үшін соғыс енді басталмақ. Екі айдан бері осы бір сұсты сөз адамның өңменінен өтіп, ұйқыны да, күлкіні де бұзып болып еді. Енді сол соғыспен бетпе-бет кездесейік деп отырмыз.

Жұрттың қалай екенін білмеймін, шынын айтсам, менде қорқу, үрейлену деген болған жоқ. Керісінше, осы соғыс дегені қандай екен, өзін тезірек көрсек. Әйтпегенде, тіпті, іш те пысатын сияқты. Іш пысканынан бұрын, адам өзін-өзі абақтыда бір үлкен ауыр жазаға жазаланып, соның ақырынын немен тынарын білмей сандалғандай болады да тұрады екен.

Артиллериядағы барлаушылар салт жүреміз. Біз, Жамбос, Сұлтан, Скубак — төртеуміз Одессадан 13 шақырым жердегі Дальник селосына қарай жүріп келеміз. Менің астымда, өздеріңе белгілі, есік пен төрдей ұзын, жүйрік жиренім — Аранжирім бар. Шіркін, атым ат-ақ еді-ау.

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей.
Шапкан атка жеткізбес бөкен желіс,
Ыза кылды-ау қолыма бір тигізбей!

—деп Абай сипаттаған тұлпардың дәл өзі еді. Одессаға келгелі Аранжирдің де мінезі сәл өзгере бастаған. Қирап жатқан қаланың түрінен, гүрс-гүрс жарылған бомба, снарядтардан секем алды ма, немене, әйтеуір Аранжир Одессаға келгелі ерекше шымырланып, ширатылып алды. Жануар шапқанда, тұяғы тиген жердің топырағын аспанға атып,

жердің бетін жиырылтып жіберетін.

Кейде Аранжирдің шабысына қайран қалған достарым Сұлтан мен Жамбос:

— Әй, Жәлелдің мынау Аранжирі нағыз Тайбурылға ұқсас. Шапқан жерінде ор қазылып отырады, — дейтін.

Олардың сөзі менің есіме «Қобыланды батырдың» киссасындағы мынадай бір жерін есіме түсіріп, мен:

Үстіне біткен түгіннің,
Жары күміс, жары алтын.
Ырғала басып жүр жарқын,
Құртқа баққан Тайбурыл,
Терлемессің күн салқын,—

деп, «Қобыланды батыр» дастанынан бір шумақ тақпақ айттым да: «Сол Тайбурылдан менің Аранжирімнің кай жері кем?» — дедім. Менің сөзіме Сұлтан мен Жамбос қарқылдап қатты күлді.

— Жігіттер-ау, орысша сөйлесендерші, сендерге қосылып мен де күлейін, тегі бір қызық әңгіме айтып тұрған шығарсыңдар, — деді, батарея командирі Василий Скубак.

Мен оған Қобыланды мен Тайбурыл жөнінде біраз әсерлі етіп айтып бердім. Скубак қайран қалды.

— Япырмай, сендерде де батырлар болған екен-ау?— деді сәл кекеткендей.

— Жолдас командир, батырлар сіздердегідей қазақта да көп болған! — деді Жамбос.

Скубак Жамбосқа сәл басын бұрып, оның сөздеріне онша мән бермей: «Ә, солай ма? — деді де әңгімесін мен жаққа аударды.

— Сонда, — деді ол, — Аранжирдін, үстінде отырған адам да Қобыландыға ұқсас болу керек қой! — деді мені қағытып.

Әңгіме ұзақ жолды қысқартады. Біз Дальник селосына қалай жеткенімізді байқамай қалыппыз. Күн кешкірді. Аттарды тылға қалдырдық та, алдыңғы шепке бағытталып, жаяу жүріп кеттік.

// ТАРАУ

ОДЕССАДАҒЫ ШАЙҚАС

Взвод командирі Владимир Ткаченконы біз алғы шепте кездестірдік. Ол бізге майдан даласында болып жатқан жағдайды кеңінен түсіндірді де, енді шұғыл алдымызда тұрған міндетке көшті.

— Жау шебі осы арадан төрт-бес шақырымдай ғана жер, — деп бастады Ткаченко сөзін. — Қазір ілгері жүреміз. Бірақ, сол жүретін жерімізді жау әрдайым атқылап жатыр. Мен түсінбей қалдым, осы фрицтердің өзі бүкіл майдан даласына оқ боратып, үздіксіз атқылай береді екен. Мақсаттары сол үрей жасау болу керек. Сондықтан, қалай да болса, олардың көзіне түспеудің, оққа ұшпаудың амалын мұқият ойлағанымыз жөн. Кеңесу, басқадай артық дыбыс шығару, шылым тарту болмасын. Біріннің соныннан бірің еріп, тізбектеліп, менің соңымнан жүріп отырыңдар. Алдымызда жүгері егілген егіс даласы бар. Жүгері қазір қамыс қопасы сияқты қалың да биік. Біз ол арадан қауыпсыз тез өтеміз. Содан барып бекінуге тиістіміз. Естеріңде болсын, бұл жау шебіне өте жақын жер. Осы арада жауменен бетпе-бет жататын боламыз. Түсінікті ме, жолдастар? — деді Ткаченко.

Біз даусымызды сәл ғана шығарып, ұрыс даласында екенімізді сездіргендей:

— Түсінікті, жолдас кіші лейтенант, — дедік.

Бұл уақыт түн көрпесін жамылған, жер беті қою қараңғылықтың астында қалғи бастаған кез еді. Бірде алыс, бірде жақын жерден пулеметтер мен автоматтардың дауысы естіліп тұр. Жүріп келеміз, жүріп келеміз. Енді, тіпті, гүрсілдеген снарядтар мен зуылдаған миналардың дауысы да жиіленіп кетті. Түн көрпесін тілгіштеп жатқан қызылды, жасылды оқтардың да ызыңы көбейіп бара жатқан сияқты. Әсіресе, миналар аждаһадай ысқырып, дәл үстімізден үздіксіз өтіп кетіп жатыр. Аспанға атылған жаудың ракеталары қараңғы түнді қақ жарып, төңіректі жап-жарық қылып жібереді. Ракета көтеріле бергенде-ақ, үйреніп қалған біз көз ілеспейтін шапшаңдықпен жерге сылқ ете түсеміз. Жарық сөнісімен-ақ тұра салып, алға жылжимыз. Бәрімізге үстімізде жындар

шулап, ажал да аранын ашып, аласұрып жүрген тәрізді.

Жүгері алаңынан тез жүріп өтіп, еңбектеп, кейде, тіпті, жер бауырлап, ақыры окоптарға жеттік. Фрицтер жақтан келіп жатқан автомат пен пулемет оқтарының дыбысын мөлшерлеп қарағанда, жаудың алдыңғы шебі 300—400 метрден артық емес сияқты.

Окоптарды терендете казып, атыс нүктелерін дұрыстап, жау шебіне бақылау жасайтын пункттерді ретке келтіріп, күпиялап, жасырып болғанша, түн ортасы да ауа бастады.

Өте шаршасам керек, бір блиндажға кіріп, дем алуға қисайсам, қатты ұйықтап қалыппын. Иығымнан жұлқылаған біреудің қолы тәтті ұйқыдан оятып жіберді. Ол барлаушы Михаил Шалбаш екен.

— Постыға тұр, кезегің келді!— деді ол, ақырын.

— Сағат қанша?

— Таңғы бес.

Карабинімді алып, блиндаждың түпкірінде жүрелей отырып, темекі тарттым. Ұйқым тез ашылды. Терен, жырақананын. — траншеяның — ішіне кіріп, еркін жүгіріп жүрмін. Біздің жігіттер бірі отырған күйі, бірі бүк түсіп, бірі шалқасынан түсіп, шырт ұйқының қойнына еніпті. Алыстан қарап тұрсаң, олар жырақананың ішінде ретсіз шашылып қалған ескі-құсқы әскер киімдеріне ұқсас. Соларға бір сәт аянышпен қарап тұрып: «Ер басына күн туса, етігімен су кешер» деген осы екен ғой деп ойлаймын. Мыналар бейбіт уақыт болса, таза төсектің өзін де таңдамай жатпас еді. Енді бұларға мынау терең жырақананың түбіндегі сызды да салқын топырақ мамық төсектей.

Бақылау постыма келдім. Ткаченко да осында жүр. Телескоппен әлде нені қадағалап карап отыр.

Таң бозарып ата бастады. Жау оғының зуылы түндегіден гөрі әлдекайда көбейе түсті. Пулемет оқтары окоптардың да, жырақаналардың да үйіліп калған сар топырағын оскылап жатыр. Бұл сәтте бас көтеру тіпті де мүмкін емес. Басың окоптан сәл қылтиып шықса-ақ болды, фрицтердің мергендері ол басты сау қалдырмайды, шекесінен шық еткізе түсіреді. Ал постыда тұрған адамның окопта бұғып отыруға еш правосы жоқ. Ол жан-жақта не болып жатқанын, әсіресе, жаудың алдыңғы шебіндегі әрекеттері қандай — осының бәрін бакылауға тиісті. Сондықтан телескопты дұрыстап, оның объективін окоптың жиегінен екі сантиметр ғана жоғары қойып, іске кірістім. Өзім бақылауға тиісті координатты телескоппен түгелдей шолып отырмын.

Әр төмпешікті, сәл карайған нүктені қадағалап, зер сала тексерудемін, бақылаудамын.

Бір кезде дәл алдымыздан ок бүркіп тұрған жаудың пулемет ұясын тауып алдым. Алыс емес. Осыншама төменде орналасқан объектив арқылы айқын көрінген пулемет ұясының қандай қашықтықта тұрғанын болжау онша киын емес. Әлгі ұяны тез белгіге алдым да, телескопты әрі қарай жылжыттым. Сол-ақ екен, жырақананың ішімен жүріп келе жаткан екі жау солдатының басы, бет-аузы айкын көрінді. Бұл фрицті бірінші көруім. Сондықтан ба, қалай, ара қашықтығын тез есептеп жіберіп, карабиннің прицелін «150-ге» қойып, бастың бірін көздей бергенімде, командирімнің:

— Тоқтат! — деген қатал даусы естілді.

— Неге атпаймын! Жауды құртуым керек қой! — дедім.

— Жеке жау солдатымен атысу біздің міндетіміз емес. Сен мерген емес, барлаушы екеніңді ұмытпа?,

— Фашисті мерген атты не, барлаушы атты не, әйтеуір атып өлтірсе болды емес пе? — деймін қалжың-шынын араластырып.

Командир екеуміз осылай сөйлесіп қалған бірнеше секундтік заматта жаңағы екі бас бір төмпешіктеу жерге жетіп жоқ болды.

— Әне, көрдің бе, дзотқа кірді. Біздің манадан бері байкай алмай отырған пулемет ұясын жаудың өзі тауып берді. Енді сен қызыққа қара да тұр, — деп, командир қасында тұрған телефоншыға:

— Бұрышы — 45, қашықтығы — бір жарым мың, атыңдар! — деп команда берді. Телефоншы оның сөзін трубка арқылы қайталап айтып тұрды.

Үстімізден ысқырып өткен біздің 4-5 снаряд манағы пулемет «ұясына» барып түсті. «Ұяның» тасталқаны шыкты. Командир енді жаңағы жау солдаты кірген дзотты жоқ қылуға телефон аркылы зеңбіректерге бұйрық беріп жатыр. Осы кезде дәл алдымызда, бізге 100 метрдей жетпей жау снаряды да жарылды.

— Ох, бізді байқап калған екен ғой, иттер, — деді де командир, тез бұйрық берді: —Жасырыныңдар, жауынгерлердің бәрін оят! Жырақананың ішімен солға қарай тез жылжып отырып, осы жерден екі жүз метр жердегі дайындалып койылған бос окоптарға орналассын! Тез!

Біз әскерге тән ересен шапшаңдыкпен, қас-қағымда дерліктей командирдің бұйрығын кез ілеспейтін тездікпен нақтылыкпен орындап

терең жыракананың ішімен еңкейіп зыта жөнелдік. Сол сол екен, біздің жаңа ғана қалдырып кеткен позициямызға жау снарядтары зіркілдеп келіп құлай бастады. Бұрылып арт жағымызға қарасақ, дүние төнкеріліп, жанар таулары жалын құсып жатқан сияқты. Әлем астан-кестен, аспанның асты күніреніп, ысқырып, жердің беті солқылдап, ыңырсып диюлар мен аждаһалар алыскан тәрізді болды да кетті.

Менің жанымдағы окопта жатқан Сапар сәл ғана басын қылқитып:

— Жәлел! Көрдің бе, жаңа замандағы, адамзат баласының өнер-білімнің биік шыңына шыккандағы соғысы осы! — деп қарқ-қарқ күледі.

— Әй, күлгеңің қалай әлде сен мынау сұрапылды көріп, жынданып кеттің бе? — деймін мен оған.

— Күлмегенде ше, мынадай қызықты мен әлгі сенің көп айтатын ертектеріннен де естіген жоқпын! — дейді.

Төңіректің бәрі де көкпеңбек түтін. Біздің байланысымыз да үзіліп қалыпты. Телефоншы Бондарев соны жөндеуге тұра жүгірді. Біз сол бұққан күйі бұғудамыз. Алдымызда да, артымызда да не болып, не қойғанын біле алмай қалдық. Осы бір шағын ғана майдан шебінің тағдыры жаңағы масқарадан соң немен аяқталғаны тағы да беймәлім. Міне, бір сағаттан асты — Бондарев те хабарсыз жоқ болды, қайда жүргені белгісіз. Батареямен жалғаса алмай, дел-сал болдық та қалдық. Командиріміз де торға түскен арыстандай, тар окоптың ішіне сыймай, булығып жүр. Бір уақытта ол:

— Телефоншы Хоменко, сымды колына ұстап, соның бойымен жер бауырлап бар да үзікті тауып жалға! — деп бұйрық берді.

— Құп! — деді де, Хоменко телефон сымының сабатын ұстаған күйі окоптан орғып шығып, жер бауырлап жөнелді. Біз бәріміз де, әсіресе, барлаушылар бейбітшілік уақытта, әскери оқуды үйреніп жүрген кезде, жер бауырлап жорғалауға баса назар аударатынбыз. Өйткені біз үшін әскери сабақтардың ең қиыны да, ең қажеттісі де сол болып көрінетін. «Басқа ауыр күн туып, біреумен соғысысып қалсақ, өзінді жау оғынан қорғайтын ең күшті құралдын бірі — осы жер бауырлап жорғалау» деп үйрететін біздінң командиріміз. Әсіресе, ылғи өрттің ішінде жүретін біз сияқты барлаушыларға жер бауырлап жорғалаудың асқан шебері болудың қажеттігін, ол үшін барып тұрған спортшыл, денелеріміздің мейлінше шыныққан болуының қажеттігін қатты ескертетін. Сол бір бейбіт күндерде біз жер бауырлап жарысқанбыз, командирімізді де риза еткенбіз.

Ол бейбітшілік кезде еді. Енді бүгін қанды майдан даласында өзімнің жақын достарымнын бірі Хоменконың жер бауырлап жорғалауын бірінші көрдім. Сіздерге өтірік, маған шын, Хоменко мені қайран қалдырды. Бейбітшілік кезде екеуміз жарысқанда, мен оны талай артқа тастап кеткенмін. Енді қарасам, мүлдем өзгеше, мен оған түрегеліп жүгірсем де ере алмайтын сияқтымын. Бұдан мен көп нәрсені ұққандай болдым, қаныпезер жауға қарсы күресудің біз үшін ауадай кажеттігі әрқайсымызды жігерлендіріп, әлдендіріп, рухтандыра түседі екен-ау деп қорыттым өз ойымды.

Хоменконың орғып шыққан орнының үстінен жаудың оғы шып-шып етіп, жаңбырдай жауды. Бірақ, Хоменко жердің сәл ойпаңдарын, кездейсоқ келген жыраларын, қалың қаулы дөңестердің таса жақтарын паналап, жалтара жорғалап, көзден ғайып болды.

— Қизатов! — деген командир дауысы тағы да саңқ етті. Жалт қарадым. — Мына қағазды батарея командиріне тез жеткіз. Бұл — өзің көрген дзоттың және бізді атып жатқан жау батареясының координаты. Тез жеткізуің керек, ұқтың ба? Дәл осы сағатта осы бір шағын майданның тағдыры сенің қаншалықты шапшан болуыңа байланысты!

Мен жаңағы Хоменконың жер бауырлап, ок жыландай атылғанын есіме алдым. Аждаһадай акырған, көктемдегі құтырған бурадай аузынан көбік шашқан фашизмді де ойладым.

— Құп, жолдас кіші лейтенант, тез жеткіземін! — дедім, қағазды алып жатып.

— Оң сапар! — деді де командир, окоптан ырғи бергенімде, тоқтай тұр! — деп иығымнан баса қойды.

— Біздің оң жағымызда жаудың күшті шабуылы басталды. Солай карай барып қалма. Өзіміз келген жөнмен жүгері даласына дейін жер бауырлап бар. Жүгері қопасына кіргеннен соң жүгірме, ұш!

Тағы да жөнеле беріп едім, білегімнен қапсыра ұстаған командир жібермей:

— Команда пунктінің қайда екенін білесің бе?

— Білемін, «Тас құдықтың» түбінде!

— Дұрыс-ак! Ал, жолың болсын, аттан!— деді бастық.

Окоптан ырғып шықтым да жер бауырлап, зырылдай жөнелдім. Екі тізем мен екі шынтағымды пір тұттым енді. Ойпаңдарды бойлай, қау мен қурайдын қалың шыққан жерлерін қуалап, ышқына жер бауырлап келемін. Денемнен шымырлап тер шыға бастағаннан соң жүрісім тіпті

де түзеле бастады. «Дәу де болса, осы шапшандығым бағанағы Хоменконың жүрісінен кем емес шығар» — деп ойладым іштей.

Менің де үстімнен оқтар зулап өтіп жатыр. Ауылда жүргенде, өрістен қайтқан малды сона буып, шоғырланып, малдың соңынан қуып жүріп шаққанын талай көргенмін. Дәл сол сияқты ызындаған жау оғы бір алдыма, бір артыма түсіп, мені үздіксіз қуып келеді. Неміс солдаттарының керемет мерген екендігі бұл кезде бәрімізге әйгілі болған. Оны командирлеріміз жасырмай-ақ, бізге ескертетін. Осы жағдай есіме түскенде бүкіл денем мұздап кеткендей. Бірақ, мұндай жанталаста ешнәрсені де: ата-анаңды да, туған-туыстарынды да, жақын достарыңды да ойлап бөгелуге болмайды екен. Бар ой-арман — тапсырманы абыроймен орындау!

Сәл бір дөңестеу қауіпсіз жерге келгенде, тоқтаймын да рахаттанып дем аламын. Енді қайсыбір ойпаңдармен сырғуымды жоспарлаймын. Жау оғы бірінен соң бірі ызыңдап төбемнен өтіп жатыр. Дөнестің ығында жатқан мен үшін ол оқтардың титтей де қаупі жоқ. Бой үйреніп алғаннан соң оқтың дыбысы маған тек масаның ызыңындай ғана әсер ететін болды. Бір уақытта әбден күшті жиып, жүретін жолдарымды нақтылы белгілеп алып, жүгеріге карай сырғи жөнелдім.

Жүгеріге таяу қалғанда, «тағы да бағытымды байқап алайын» деп, сәл ғана басымды көтеріп едім, бір ок құрыш қалпағыма сарт ете түсті. Мойнымды жұлып әкеткендей болды. Бұға қалдым да темір телпекті шешіп, карай бастадым. Оң жақ шекеден тиген ок маңдайына қарай тайғанап, телпектің алғы жағын жапырып кетіпті. Болат бөріктің пайдасын енді білдім.Ол бүгін мені тұп-тура келген ажал-тажалдың аузынан алып қалды. Соғыстан бұрын, жаттығулар кезінде, осы болат бөрікті ауырлап, кимей талай лақтырғаным барды. «Осы итаяк не үшін керек?» — деп балаларды да күлдіретінмін. «Міне, енді сол болат бөріктің ұрыска бірінші кірген күні-ақ маған пайдасы тиді. Пайдасы тиді емес-ау, тіпті, арсыз ажалдың ашылған аранынан да қорғап калды. Енді осы болат бөркімді қастерлейтін болдым. Жаксылап тұрып басыма баса кидім де алға қарай, таяу калған жүгері нуына карай жүгіре жөнелдім. Нуға кіріп те келдім. Көзім жайнап, бойым жадырап жүре берді. Бір асыл арманның етегіне келіп жабысқандай болдым. Карабинді оң қолыма алып, құстай ұштым. Бірақ жүгерінің іші мүлдем қауіпсіз емес. Дегенмен де мұнда жер бауырламайсың, сәл еңкейіп, зырлай бересін. Жан үшырып-ақ келем, темір емес, болат емес, адамның аты

адам ғой, кейде тынысым тарылып, алқынып калам. Сол кезде жарылған бомбалардың орнына пайда болған апандарға жатып.бір кішкене ғана дем аламын. Қайтадан жайшылыкта болмайтын тездікпен алға карай жүгіре беремін, жүгіре беремін. Бомба я снаряд казған апандар мұндайда өте кауіпсіз. Өйткені жау бір аткылаған жерін екінші рет аткыламайды. Сондыктан біз кейінгі кездерде де өте-мөте шаршап жүрген шағымызда осындай бомба казған апандарда тынығуды әдетке айналдырдық.

Бүгін, бірақ осындай апандарды сағалап, бұлтара кашып жүргенімде, жаудың шабуылға шығып келе жатқан бағытына карай ауыткып кетіппін. Жап-жақын жерде неміс солдаттарының текеше бакылдаған дауысы шығады. Бұл менін жаудың сөздерін бірінші естігенім.

Зәрем кетті. Енді не істеу керек? Абыржыған күйі бұғып, бұрыла жүгіріп едім, бір үлкен бомба казып кеткен кең апанға кез келдім. Кідірместен апаннын түбіне жата қалдым.

Мойнымды сәл бұрып, жан-жағыма қарасам, апанннның түбінде басымен жер сүзе, бүк түсіп, біздің бір солдат жатыр.

— Сен кімсің? — дедім қасына келіп.

Солдатта үн де, кимыл да жок. Иығынан тартып едім, бүлк етпейді. Үңіле карасам, кеудесінен ақкан канның балшыққа араласып ұйып қалғанын байқадым.

Бұл менің бірінші көрген өлігім. Денем түршігіп кетті. Бойымды әлде қандай үрей биледі. «Бұл не сұмдық, бұнын жазығы не?» дегендей болдым өзім. «Ұрыс үстінде казаға душар болғандардың калтасын ақтарып, құжаттарын, үйінің адресін алыңдар, кейіннен үйіне хабарлауға керек болады» — дейтін бізге бастықтарымыз. Соны еске алып, өлген солдаттың қалтасынан керекті қағаздардың бәрін алдым. Жердегі үйіліп жатқан көп топырақпен бетін жаптым. Қолымдағы кішкентай күрегіммен тездетіп жаптым. Бұдан басқа не істеймін мен оған? Өзім тапсырма орындауға асығып келе жатқан адаммын, маған тым байқалуға болмайды ғой.

Енді өз жайымды ойлай бастадым. Қай жерде отырмын, қалай жүруім керек апаннан басымды қылтитып, жан-жакка көз тастап едім, он жағында жаудын екі солдаты көлденеңдеп кетіп барады екен.

Қаным қайнап кетті. Тым болмаса мына жігіттің кегі қайтсын деп, біреуін көздеп мылтықты басып кеп қалдым. Ол қалбан етіп, ұшып түсті. Екіншісі бұға кашып, бой тасалап үлгерді. Карабинімді соның бұккан жағына қарай меңзей, аңдып жатырмын. Дір-дір, калш-калш

етемін. Бірінші рет оқтан өлген адамды көрдім, бірінші атып адам өлтірдім. Мүмкін, қалшылдауым осыдан шығар. Әйтеуір, қорыққаннан да емес, үрейден де емес. Бұл кек қалшылы, намыс безгегі.

Бір уақытта әлгі бұққан жау аздап басын көтерді. Өліп жатқан серігіне бірдеңе деп дауыстады. «Басы да, денесі де көтеріліңкіресін» деп мен жатырмын. Ол орнынан тұрып, өліп қалған серігін, тірі екен деп ойлаған болу керек, жұлқылай бастады. Осы кезде оны да, ескіше айтқанда, «көк жебеден көздеп тартып», ол дүниеге аттандырып жібердім.

Сөйтіп, мен аз уақыттың ішінде екі адамды атып өлтірдім. Елде жүргенде адам өлтіру түгіл, мал бауыздаған адам емеспін. Тіпті көлдің жабайы құстары мен орманның қоянына да тимейтінмін. Балапандары немесе көжектері бар шығар деп аяйтынмын. Ал мына екеуін жайратқанда, аяушылық сезімі мені титтей де толғантпады.

Фашистер қолдарына қару алып, біздің гүлге оранған даламызға сұғанақтана басып кірді. Жазықсыз халықты қырғынға ұшыратты. Халқымыздың ғасырлар бойы жинаған мұрасын бұлар қазір тонап, өздеріне керексізін отқа жағып жатыр. Мұндай обырларға, қанқұмар опасыздарға қандай мейірім болуға тиісті? Сондықтан әлгі екеуін өлтіргеніме жиіркенудің орнына мен жігерлене түстім.

Барар жөнімді анықтап алып, бомба қазған апаннан шығарымда өліп жатқан солдатқа қарап: «Қош, бауырым, сенің кегін үшін екеуін жайраттым. Қолымнан келгені осы ғана болды»— дедім ішімнен...

Жүгерінің мен келе жатқан шеткі жағы тым биік, тым кою, қалың ормандай екен. Енді қорықпай, үрікпей, еркін жүгірдім. Лейтенант Василий Степанович Скубак та бізден хабар ала алмай, күйіп-пісіп жүр екен. Шешектен қалған бұжыры бар ақ сары өңі сұстанып кетіпті. Өзі, асылы, саспай сөйлейтін, қимылы өте баяу, байсалды адам болатын. Барлық ішіндегі әбігер мен арпарыстарын ол қазір де сол сабырлылығына жеңгізіп тұр. Мен әкелген қағазды да жайшылықтағыдай жайланып оқып шықты. Содан кейін:

— Ал, қырандар, зеңбіректеріне барыңдар! — деп, ол Ткаченконың қағазда жазған координаты бойынша жауды атқылауға бұйрық берді.

— Жолдас, лейтенант, менің кете беруіме ұлықсат етіңіз? — дедім мен.

— Сен ешқайда да бармайсың, жолдас Қизатов. Маған керегің бар. Қазір, — деді лейтенант, кейінгі жақты қолымен нұсқап көрсетіп, — анау жердегі блиндаждардың біріне жатып тынық. Неге керек екеніңді

кейін айтам.

Үстін бірнеше қабат етіп бөренемен мықтап жапқан блиндажға келіп жаттым. Гүрс-гүрс атылған зеңбірек даусы жердің астында жатқан маған да естіліп тұр. Зеңбіректер гүрс еткен сайын жоғарғы жақтан менің үстіме балшық құйылады, бүкіл осы төңірек дүмпіп, жер сілкініп жатқан сиякты. «Бұл тек біздің зеңбіректердің оқ атқан гүрсілінің ғана әсері, ал солардан атылған снарядтар барып түсіп жатқан жердегі фашистердің халі қандай екен. Мүмкін, қазір соғыстын дәмі олардың аузына ащылау болып тиіп жатқан шығар, Көрсін, білсін сұмдар кімге қол көтергенін. Іздегені осы болса, алсын сыбағасын...» деген сиякты шытырман ойдың шырмауында жатып, ұйықтап калыппын...

Ертеңіне, тәңертеңгі астан кейінгі бос уақытты пайдаланып үйге хат жазып тастамақшы болып, дайындала бергенімде Бондарев дейтін бір солдат ентелей басып жетіп келді.

— Екеумізді лейтенант шақырып жатыр, таста бәрін де, жүр тез! — деді.

Қағаз, қарындашымды жинай салып, блиндаждан шықтым.

Василий Степанович сәлемдескеннен кейін бізбен қалжың араластыра сөйлесті.

— Келіңдер, жігіттер, үйдегілердің торықпауы үшін бір рет шылым тартып жіберейік, — деп, лейтенант бізге папиросын ұсынды.

Темекісін тарта отырып, қабағын түксите сәл ойланып қалды. Содан соң бізге жауынгерлік міндет тапсырды.

— Біздің әскери бөлімшелер шабуылға шығады, ал біздің батареямыз 492-ші полктың екінші батальонының төртінші және бесінші роталарын қолдауы керек. Ол үшін бұл роталарда біздің адамдарымыздың болуы қажет. Екеуің бесінші ротаға барасың. Шабуыл қарсаңында ротаның барар бағытына барлау жасап, жаудың, күшті бекіністерін тауып, телефон арқылы батареяға хабарлап отырасыңдар, — деді командир. Содан кейін бесінші ротаға қалай барудың жолын көрсетіп, лейтенант бізді жолға шығарды. «Жолдарың болсын!» деп жақсы тілек білдірді.

Армия екі адам болса, сонын біреуі бастық болатын дәстүр бар. Василий Степанович бастық етіп мені, тағайындады.

Сергей Бондарев менен бес жас үлкен, толық сары жігіт еді. Біздің батареяға соғыс басталған соң келген. Телефоншы болып істейді. Өзі тұйықтау, армия қатарына жана келгендігі бірден белгілі. Командирлер

де оны жаксы біле қойған жоқты. Мені бастық етіп тағайындағаны да содан болу керек.

Біз келген ротаның командирі Пенчук дейтін лейтенант екен. Мен сол кісіні тез тауып алдым да артиллерист екенімізді баяндадым. Осы ротаның карауына келпенімізді, кандай кызмет атқаратынымызды кәдімгі әскери тәртіп бойынша айтып шықтым.

— Телефон аппаратын қайда орнатуды бұйырасыз?—деп сұрадым. Лейтенант мені аса елемегендей, селсоқ тыцдады. «Зенбіректерің кандай? Алысқа ататын ауыр ма, әлде жақыннан ататын женіл ме?» депте сұраған жок, Ішімнен: «мынаны ешнәрсе ойлантпайтын да, толғантпайтын да шығар. Өзі соғыста жүргенін сезе ме екен?»—деп ойладым.

Ақыры біз кетпей тұрып алған соц: «Телефондарьңды өздерің бір жерге орнатыңдар»— дей салды. Содан соң бізден шұғыл бұрылды да, ар жағында тұрған біреулерге сағат алтыда шабуылға шығатыпын айтып, мақтанып жатты.

— Мына бір командирдің түрі нашар екен, Жәлел. Нағыз ашық ауыз ғой өзі, — деді Бондарев, былай шыға бергенде.

— Неге олай дейсің?

Жауынгер жолдасы В. С Скубак.

— Е, біздің қайдан келгенімізді, кай полктан екенімізді сұрамай ма? Өзі сең соққан балықтай мең-зең. Осының не ұйқысы қанбаған, не үрейі ұшып, қорқып тұр.

— Өзіміз сияқты жас көрінеді ғой. Тәжірибесі аз шығар, оның үстіне қан майданда рота басқару оңай ма. Шамамыз келгенше көмектесейік, — деп жолдасымның лейтенант туралы жаман пікірге келгендігін жуып-шәйіп жатырмын.

Түнімен өз жағдайларымызды реттедік. Телефонды құрып, батарея командирімен хабарластық. Василий Степанович: «Не істесеңдер де рота командирімен ақылдасып, соның ырқынан шықпаңдар. Бұйрықтарды барынша тез және дәл орындауға тырысыңдар!» — деп ақылын айтты.

Таңғы сағат бес. Шабуылға шығуға бір сағат қалды. Ротаның ілгері жүруіне бөгет болатын жаудың жойқын күшін алдын ала жайратып, ыдыратып тастап, шабуылшыларға жол ашу біздің батарея зеңбіректерінің міндеті. Міне, Бондарев екеуміз сол зеңбіректерге жаудың жасырын позициясын ашып беріп отыру міндетіне кірістік.

Дүрбімен қарап отырып, бір пулемет ұясы — дзотты көрдім. Бондарев бір минометтің самауыр оттығы сияқты ғана болып окоптан

шығып тұрған тұмсығын байқап қалыпты. Қазір рота шабуылға шыққанда бұл екеуі де қарсылық көрсететін өте қауіпті күш. Сондықтан рота командирі Пенчукке келіп, жаудың дзоты мен ми-нометін жойып жіберудің қажеттігін, оны батареяға хабарлауымыз керек екендігін айттым.

— Шыдай тұр. Қазір артиллерия дайындығы болады. Жаудың алғы шебі жаппай атқыланады. Сендердің батареяларың содан соң атар!— деді лейтенант.

Оның бұл мінезі маған ұнаған жоқ. Бірақ, амал канша, солдат қашан да солдат. Командирді тыңдау керек.

Кешікпей артиллерия дайындығы басталды. Зеңбірек оқтары жаудың шебіне, көбіне тыл жағын ала түсіп жатты. Артиллерия жау жатқан жақты жарты сағаттай атқылаған соң біздің жауынгерлер шабуылға шықты. Окоптарынан ырғып шығып, «уралап!» ілгері қарай жүгіре жөнелісті. Бірақ, шабуыл сәтті шыққан жоқ. Біздің жаяу әскерлер бар пәрменімен жүгіріп, қаптап жау шебіне төніп барған кезде, фашистер айқыш-ұйқыш атылған пулемет оғымен жусатып салды.

Минометермен де ұрды. Біздің жақ шабуылдан бір тиын да пайда тапқан жоқ, керісінше, көп шығынға батты, бірсыпыра адамдарын ажал аузына өз қолымен апарып берді де, қалғаны жер бауырлап, еңбектей қашып, бұрынғы орындарына шегінуге мәжбүр болды.

— Жаудың пулемет ұялары мен минометтерін неге атқыламайсыңдар? — деп, көзі қанталап кеткен Пенчук маған акыра бастады.

— Қазір атады, зеңбіректерге хабар бердік, — дедім мен.

— Мен саған көрсетем «қазір атканды»,—деді Пенчук тепсініп.

— Сіз маған айқайламаңыз, жолдас лейтенант. Жаудың пулемет ұялары мен минометтерін атайық дегенде, сіз ұлықсат етпедіңіз ғой. Біраз адамды бостан-босқа өлтіріп алып, енді маған айқайлайсыз!

— Тоқтат, сөзіңді, әйтпесе... — деп Пенчук қолын беліндегі пистолеттің қабына апарды. Осы бір кезде:

— Жолдас лейтенант, сен кімді атпақсың? Артиллерист ме? Ол өзіміздің адам. Немене, жау аз боп тұр ма, атқыш болсаң, соларды ат! — деген бір сабырлы дауыс саңқ ете қалды. Байқасам, Пенчуктің арғы жағында, жыракананың ішінде бір денелі адам сөйлеп тұр екен. Оның жеңінің үстіндегі қызыл жұлдызы бірден көзіме шалынды. Одан соң жағасына қарап едім, екі шпалы бар екен. Комиссар екенін таныдым да, қалшиып тұрып қалдым.

— Артиллерист дұрыс айтып тұр. Жаудың бізге оқ ататын ұяларын шабуылдың алдында-ақ зеңбіректен оқ жаудырып, талқандау керек еді ғой. Барлаушының айтқанына құлақ аспадың? Әлде фашистерді аядың ба? Ал ол сені аяған жоқ, әне, жусатып салды. Қаншама адамды өз қолыңмен ажалдың аузына апарып берген жоқсың ба?— Комиссар сәл кідіріп, сөзін тағы да жалғай түсті.— Есіңде болсын, лейтенант жолдас, соқырдың шофер, саныраудың музыкант бола алмайтыны сияқты, менменсінген, әрі долы, әрі ешнәрсені алыстан болжай алмайтын, өр көкірек, қуыс кеуде командир бола алмайды! Комиссардың дауысы ызғарлы, зілді естілді.

Пенчуктін үні өшті. Сұп-сұр болып, жан-жағына жалтақтап, біресе маған, біресе Бондаревқа, біресе комиссарға қарай берді. Бірақ ешқайсымыздың жүзімізден жылылық таба алмады. Ал, менің, шынын айтсам, жап-жаңа ғана қанша совет азаматының бостан босқа қыршынынан қиылғанын есіме түсіріп, Пенчукке деген жиіркенішім барған сайын үдей түсті.

Комиссар да ересен сезімтал, өткір ойлы адам екен. Менің де ойлап тұрғанымды білгендей, түсі сұрланып, Отанға деген, Совет жауынгерлеріне ідеген барлық махаббатын бір бойына жиып, Пенчукке төне бастады. Көздерінен жалын шашып, тістерін қайрап:

— Иә, қымбатты, лейтенант, қалай ойлайсың, сенің бүгінгі басшылығың, бүгінгі шабуылың кімді мұратқа жеткізді: бізді ме, фашистерді ме? Әлде, сенін ойыңша, біздің жауынгерлер ел-жұрты жоқ, жай әншейін балшықтан жасай салынған жансыз қуыршақ па?

— Жоқ, мен олай деп ойламаймын, жолдас комиссар, кешіріңіз?

— Ойламайсын, бірақ адам тағдырымен ойнайсың, совет жауынгерлерін тегіс жазыққа шығарып қойып, тасада тығылып отырған жаудың пулеметтері мен автоматтарының аузына қарай айдайсың. Өз барлаушыларымыздың тамаша нақтылықпен, дәлме-дәл етіп баяндаған тапқырлығын табанға тастап, олардың сағын сындырып, жігерін құм қыласың, сөйтіп, бүкіл Совет Армиясының алдында опасыздық жасайсың, солай ма? — деді. Комиссардың әрбір сөзі Пенчуктің төбесіне түсіп, жарылып жатқан бомбадан кем болған жоқ.

Мына комиссардың қаһарланып, ашудың шегіне шыққанына риза бола отырып, дәл осы сәтте үлкен бір сұмдық басталып кетпесе игі еді деген де ойға калдым. Өйткені комиссардың оң колы әр секунд сайын беліндегі пистолетіне жақындай берді. Пенчукке қадалған көздері,

ешбір қыпылық қақпай, кірпіктері катар тізіп қойған жебедей, қимылсыз қатып қалыпты.

Сапардың жарты ғаламды жаулап алған жаһангерлердің өз қол астындағы қылмыс жасаған жауынгерлеріне мейлінше мейірімсіз екендігі туралы айтқандарын талай тыңдағам. «Біреуді жазалар алдында Шыңғысханның екі көзі сол адамға найзадай қадалып, кірпіктері қозғалмай, тұрып қалады екен», — дейтін ол. Комиссардың Отанға деген махаббаты енді нажағайға айналып, мынау бір добал сорлының үстіне жай түсірмесе игі еді?» — деп ойлаймын.

Дәл осы бір заматта біздің тебемізден зу-зу етіп ысқырып өтіп жатқан зеңбірек оқтары кең дүниені күңірентіп жібергендей болды. Біздің зеңбіректер, батареялар іске кірісті!

— Жолдас комиссар! — дедім айқайлап, — біздің батареялар жау әлегін аспаннан келтіріп жатыр. Жана-ғы опат болған бауырларымыздың қанын қанмен жууда! — деп, астан-кестен болып жатқан жау шебін көрсеттім.

Комиссар да дүрбі арқылы жаудың блиндаждарының, дзоттарының, басқа да оқ ұяларының талқандалып жатқанын өз көзімен көрді.

— Міне, шабуылды бағана осылай бастау керек еді — деді ол лейтенантқа, сәл жұмсаи.

Лейтенант жынынан айырылып қалған бақсыдай, дәл-сал болып, не айтарын да, не істерін де білмей, мелшиіп қатып қалыпты.

Комиссардың жаңағы мені жақтап сөйлеген сөздері жігер берді ме, әлде өз батареямның жау төбесінен «өлім күйін» ойнағаны мені тебірентті ме, білмеймін, әйтеіуір, бойымды кек кернеп, бүкіл жүйе тамырымды қан тасқыны билеп кетті. Жан-жағыма карасам, иректелген ұзыннан-ұзын терең жырақананың іші толған Пенчук ротасының солдаттары бастарын қылқитып, мылтықтарын безеп, жаудың топалаң болып жатқан жағына қарап үңіліп, бұйрық күтіп отыр екен. Бондаревка: «Телефоныңнан кетпе!» — деп бұйрықты бере салдым да:

— Отан үшін! Алға! Ура! — деп, окоптан атып шықтым да алға қарай тұра жүгірдім. Бір сәттен соң артыма қарасам, бүкіл рота түгелдей ышқына жүгіріп келеді екен. Бәрінің аузында «Ура!», «ура!» деген, бір ғана сөз.

Жаудың окоптарына келіп түсіп жатырмыз. Қисық-қисық жырақананың бір бұрышынан бір неміс офицері бізге пистолеттен оқ атып тұр. Гранатамен жайратайын деп едім, оң жағымда келе жатқан

бір сержант оған автоматтан оқ жаудырды. Офицер жырақтанның ішіне бұғып жоқ болды. Сержант екеуміз жүгіріп келсек, ол обер-лейтенант екен. Иығынан оқ тиіпті. Соның қанын тоқтату әрекетін жасап жатыр. Жанымдағы сержант өжет те шапшан жігіт екен. Көзді ашып-жұмғанша обер-лейтенанттың үстіне қона түсті де пистолетін жұлып алды. Содан соң екі қолын артына қайырып, офицердің планшетінің бауымен байлап тастады.

— Бұл жата тұрсын, кейін бір тауып алармыз. Ал кеттік, — деді сержант.

Жаудың алдыңғы қорғаныс шебі түгелдей біздің қолға көшті. Шабуылдағы барлық бөлімдердің жауынгерлері шегіне қашқан жауды өкшелей қуып, ілгері тартты.

Бұл мезетте өзімнің барлаушылық парызым есіме түсіп: «Осы жау окопында аялдауым керек» деген ұйғарымға келдім. Өйткені қазір телефонымен Бондарев те келіп қалуға тиіс. Содан сон, батареямен сөйлесіп, барлық мән-жайды түгелдей баяндауға тиістімін, өзгерген жағдайға байланысты жаңа тапсырмалар алуым керек.

Сондықтан, мен майдан шебіндегі жағдайды түстініп алған соң, сержантты ертіп обер-лейтенантка қайта келдім. Одан кейбір ақбарлар алам ба деген ойым бар. Аздап неміс тілін де білуші едім. Обер-лейтенантқа сұрақ қойдым. Ол еңгезердей неме, бетіме бажырайыа менсінбей карады да:

— Азият, тағы! Мен саған жауап бермеймін! — деи баж ете түсті.

Тағының қандай болатынын көрсетейін деп бір ойладым да қайта басылдым.

— Сен Гитлердің бізге жіберген елшісі емессің, тұткынсың. Сондықтан сұраққа жауап беруің керек! — дедім.

— Сен солдатсың, менімен сөйлесуге қақың жоқ, — деп тағы қайсарланды.

— Мынадан да акымак. офицер болады екен-ау, — деп орысша, немісше араластыра сөйлеп, күліп тұрғанымда, рота командирі Пенчук те келіп қалды.

— Мына қасқырды кім ұстады? — деді ол обер-лейтенантты көріп. Одан кейін көзі маған түсіп, өзінің сұрағына жауап күтпестен менімен сөйлесіп кетті.

— Сен артиллерист, манағы бір түсінбеушілігім үшін кешір. Ал саған және батареяларыңа көп рахмет! — деп, қуана иығымнан қақты.

— Оқасы жоқ, лейтенант жолдас, ондай-ондай болды ғой. Ал енді сіздің ротада өжет адамдар бар көрінеді. Мына фашисті сіздің сержантыңыз ұстады, — деп, қасымда тұрған зор денелі сержантты көрсеттім.

Содан соң Пенчукті көріп қуанғандай болдым. Біз шабуылға шығып кеткенде, манағы қаһарлы да әділ комиссар мұны мерт етіп жіберді ме деп қауіптенген де едім.

Әңгімеміз қайтадан тұтқынға қарай ауысты.

— Не айтады бұл? — деді лейтенант.

— Жауап бергісі келмейді, тегінде мұнымен соғыс тілінде сөйлесу керек шығар! — деп карабинімді оқтай бастап едім, обер-лейтенант көзі шарасынан шығып:

— Мен не сұрасаңдар да жауап берейін, тек атпаңыздар? — деді, жыламсырап.

Бұл Рудольф Штольц деген обер-лейтенант екен. Гамбургте туып өсіпті. Жасынан гитлерлік армияда болған қанипезердің өзі. Одесса маңайындағы бізге қарсы соғысушылар, негізінен, румындар екенін біз шамалы білетінбіз. Фашистер румындықтарға сенбей оларға неміс офицерлерінен бақылау қояды екен. Бұл да сондайлардан көрінеді.

— Бұл майданда румынның бесінші корпусының он бірінші полкы соғысып жатыр. Румындар өте қорқақ, соғысқысы келмейді, моральдық жағынан тұрақсыз, азғын, нағыз иттер. Алдымен, Антонескудың өзі оңбаған. Өз әскерін басқара алмайтын, оларды қатал тәртіппен ұстай да білмейтін ақымақ. Фюрердің сенімін ақтай алмайды! — деп, Штольц румындарды жамандап, лаға берді.

— Қой, жігіттер, мұның мылжыңын тыңдап тұруға уақыт жоқ, — деді Пенчук сержантқа қарап. — Сен мұны полктың штабына апар! — деп бұйырды.

Олар кетісімен мен Бондарев кездесер ме екен деп, жыраканаы аралап кеттім. Ана жерде де, мына жерде де өліп жатқан румын солдаттары. Жаудың тастап кеткен қару-жарақ, минометтер мен пулеметтер, автоматтар тым көп. Көптеген оқ ұяларын біздің снарядтар талқандап кетіпті.

Бондарев жау тастап кеткен сап-сау бір пулеметтің қасына телефонын орнатып, батареяны шақырып жатыр екен. Кешікпей Василий Степановичпен сөйлесіп, тұрған жерімізді, жалпы жағдайды баяндадық. Ол бізге бесінші ротамен байланысты үзбеңдер деп тапсырды.

Сол күні біздің әскерлер осы майдан шебінде жауды он шақырымдай шегіндірді. Жау қалың орманның ішіндегі бекіністеріне орнықты. Оларға жарты шақырым жақындап келіп біз де бекініс жасадық. Қас қарая Бондарев екеуміз де осында келіп, дөңестеу жерден окоп қазып алдық та жаудың жаңа бекінісіндегі оқ ұяларын аңдуға кірістік.

...Бақылау пунктінен шығып, жүгіре басып келе жатырмын. Соғыста асықпауға болмайды. Зеңбіректер взводтарының позициясына жақындап келсем жер бетін өрт басып кеткендей. Төңіректің бәрі де қап-қара түтін. Жау снарядтары қарша жауып, гүрс-гүрс жарылып жатыр. Мен позицияға тура барарымды да, бармасымды да білмей, аңқиып тұрып қалдым. Алдым — ажал, ал жауынгерлік міндетті орындау, бұйрықты іске асыру — дәл осы арада ажалдан да күшті сиякты. Өкпемді қолыма алып, не болса да тәуекелге бел байлап, зеңбіректер позициясына қарай бар пәрменіммен тұра жүгірдім. Ең шеткі окопқа секіріп түстім. Окопта отырған бірінші зеңбіректің жауынгерлері сержант Александров, көздеуші Шевченко, снаряд тасушы башқұрт жігіті Салықов аркаларын окоптың кабырғасына тіреп, бастарын салбыратып, терең ойдағы адамдардай мелшиіп отыр екен. Олармен амандасып:

— Сендерді қашаннан бері атқылап жатыр? — деп сұрадым.

Бірінші зенбіректің командирі, орталық Россиянын Калинин облысында туып өскен, менімен жан қияр дос, талай қиыншылық уақытта бір-бірімізге көмектескен сержант Александров мен окопқа секіріп түскенде, қолымды қатты қысып:

— Жәлел, құтты болсын, комиссар болып тағайындалуыңа қатты қуаныштымын! — деді.

Біз әңгімеге енді ғана кірісе бастағанда, жау снарядтары зеңбіректерінің позициясында дәл түсіп, гүрс-гүрс жарылғанына қарамай, кіші лейтенант Дорошенконың:

— Зеңбіректерді оқтаңдар! Қашықтығы — 80, бюссель — 120! Әрбір зеңбіректен төрт снарядтан атыңдар! — деген дауысы қатты шықты.

Дорошенко біздің батареяның ең ер жүрек батыр офицері еді. Ол «Атыңдар!» — деген бұйрық беріп жатыр. Мен окоптан шыға келдім. Осындай бір қиыншылық жағдайда өзімнің комиссар болып тағайындалғанымды солдаттардың алдында көрсеткім келді. Жүгіріп окоптан шығып тұрған Дорошенконың жанына жетіп келдім. Ажалға қарсы шабу оңай ма, солдаттар, сержанттар жарылып жатқан жау снарядтарынан жасканып, өздерінің окоптарынан шықпай жатыр.

— Партияның атынан бұйырамын! Тез шығыңдар! Атыңдар! Біздің алдыңғы шептегі жолдастармызды жау қоршауға алатын түрі бар!— дедім.

Жауынгерлер окоптарынан тез шығып, бұйрықты орындауға кірісті.

Телефоншы Евстафеев Скубактың ана жақтан берген бұйрығын қайталап:

— Дәл тиді. Тағы да тездетіп, көбірек атыңдар! — деді.

Жер де, көк те жарылған снаряд пен атылған зеңбіректердің дауысынан күңіреніп кеткендей болды. Айғайлап бұйрық беріп тұрған Дорошенко құлап түсті. Дәл шекесінен тиген снаряд басын қақ жарып, екіге бөліп кетіпті. Мен жүгіріп барып:

— Жолдас кіші лейтенант! Жолдас кіші лейтенант!— деп, сасқалақтап жұлқылап жатырмын.

Басына көзім түсіп кетті, бетаузы мылжа-мылжа, ауыз бен көзден немесе құлақтан ешбір белгі жоқ. Аққан қан күллі денесін жуып кетіпті. Өлгенін білдім де:

— Қош бол, ер жүрек қымбатты досым! — деп орнымнан тұрдым.

Тезірек бір шешімге келу керек. Тез кетпесек, бізді әбден көріп тұрған жау үлкен қауіп тудыратын сияқты. Айғайлап:

— Қымбатты жолдастар, кіші лейтенант Дорошенко жолдас ерлікпен опат болды. Зеңбіректердің командирлігін де, комиссарлығын да мен өз қолыма алдым. Тез аттарды жегіңдер! Позицияны өзгертеміз! Фашистер бізді көріп тұр! Тез! Тез! — деп бұйрық бердім.

Дорошенконың денесін бір зеңбіректің үстіне салып, қасымыздағы алыс емес орманның ішіне қарай тездетіп, зыта жөнелдік.

Жаңа позицияға орналасқан соң солдаттар терең етіп окоптар каза бастады. Мен телефон арқылы лейтенант Скубакпен байланысып, болған жағдайды, Дорошенконың өлгенін хабарладым. Жаңа позицияның координатын айттым. Скубак Дорошенконың мерт болғанын естіп, әуелі үндемей қалды. Сәл кідіріп:

— Мен қазір барамын. Сендерден алыс емес Дальник селосына Дорошенконы жерлеуге әзірлендер. «Біз кеттік. Кіші лейтіенантты жерлейміз!» — деп, қасыма Александров пен Салықовты және Шевченко мен кіші лейтенант Луновты ертіп, қолымызға бір-бір күрек алып, Дальникке келдік.

Бір шеткі көшенің күн шығыс жағындағы топ теректің түбінен қабыр казып, Дорошенконы солдаттың су жібермейтін жамылғышына орап:

«Қош бол енді, аяулы жолдасымыз, ер жүрек командиріміз, украин халқының батыр ұлы!» — деп жерледік, басына тақтай орнатып, атыжөнін жазып, автоматтардан салют бердік.

Кіші лейтенант Дорошенко Отан соғысынан бұрын біздің төртінші батареяның старшинасы болып, өзінің жауынгерлік міндетін атқарған, өте тәртіпті, істеген жұмысына тыңғылықты, күні-түні дамыл көрмей, солдаттарды жаңа да жақсы тігілген киімдермен қамтамасыз етіп отыратын еді. Басқа батареяларға қарағанда, біздің ішетін тамақтарымыз да әрі мол, әрі дәмді болатын. Әсіресе, аз ұлт аталатын қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік, башқұрт, татар балаларына оның жасаған қамқорлығы айта қаларлықтай еді. Бізге істеген оның жақсылығының шегі жоқ, оны біз ешқашан да ұмытпай есімізде мәңгі сақтаймыз.

Біз батареяға жеттік. Скубак та келіп қалған екен.

Мен лейтенантқа Дорошенконы қайтпас сапарға жөнелткенімізді, арулап қойғанымызды хабарладым.

— Рахмет! Ердің кегін жаудан алармыз. Өзі бұйрық беріп:

— Тез дайындалыңдар! Кеттік! — деді.

ҚЫРЫМДАҒЫ ОҚИҒАЛАР

Біздің дивизияның жауынгерлері жағдайдың қолайсыз болғандығына қарамастан, румын-немістің қарулы күшімен бетпе-бет кездесе отырып, аяусыз соққы берді. Біз Конененко дейтін солдат екеуміз, Новороссийскіде тұрған кезде бір күні атқорада жұмыс істеп жүр едік, полковник кіріп келді. Біз ол кісіні әскер тәртібімен қарсы алдық. Сәлден соң ол маған карады да:

— Қазақсың ба? — деді.

— Қазақпын, жолдас полковник! — дедім мен.

— Азамат соғысы кезінде Қазақстанда болғаным бар. Өте меймандос, қулық-сұмдықты білмейтін, ақжарқын, аққөңіл халық — деді ол.

Содан соң үйіне атқа мініп, салт барғысы келетінін баяндады. Мен тезірек екі атты ерттеп жібердім де, біреуінің шылбырын оның қолына ұстаттым, екіншісіне өзім қарғып міндім. Екеуміз жүріп кеттік.

Полковниктің пәтеріне келдік. Екі қабат үйдің жанына тоқтадық.

— Жас жігіт, — деді полковник, — аттарды байла да біздің үйге

жүр, шай ішіп кет, қазақ шайшыл болады. Шайды да, басқа тағамды да өте дәмді дайындайды. Талай қазақтың үйінде қонақ болғанмын. Мен ұялып, үйіне кіргім келмей: — Рахмет, жолдас полковник, тағы бірде кірермін,— деп едім, ол маған күле қарап:

— Рахметінді сый-сияпатымызды көргеннен соң айтарсың, қазағым, жүр! Ұялма, мен өзім де әскери қызметті солдаттықтан бастағам!— деді.

— Үйіне кірдік. Елена Петровна деген әйелі әдемі де ақжарқын кісі екен, мені сыйлы қонақтай күтіп, құрметтеп жіберді!— дедім Скубакқа.

Ол қайран қалды.

— Өзің күшті екенсің ғой, жолдас Қизатов. Мынауың мен үшін үлкен жаңалық,— деді лейтенант.

Осыдан соң лейтенант екеуміз басқа әңгімеге көштік.

— Одессадан кетер алдында полковник Кирсанов жиналыс ашып, Гитлердің кыс түскенше Москваны басып алатын жоспары бар екенін баяндап берді— деді Скубак.— Соған дейін оңтүстікті де жайпамақ ойы бар. Қырымды да қылғытып, содан соң Бакудың мол мұнайынан танктері мен самолеттерін суармақшы. Жалпы, жағдай ауыр. Бірақ партиямыз бен үкіметіміз де қол қусырып отырған жоқ. Сталин жолдастың басшылығымен еліміздің барлық күші соғыс құралдарын күшейтуге жұмсалып жатыр. Челябіде танкілер топ-тобымен шығарылса, сенің Қазақстанында қару-жарақ, ок-дәрі, снарядтар жасалып, майдан даласына жеткізіле бастады. Қанды шайқаста жүрген достарымыздың бәрі де енді киім мен тамақты да, ең алдымен, Қазақстан мен Орта Азиядан, Кавказдан алып отыратын болады. Кеше әлгі бір «Катюша» деген құралды көрдің ғой. Ол — жойқын күш. 1942—1943 жылдары сол «Катюшаларың» да, самолет пен танкілерің де жеткілікті болады. Сол кезде біз фашистерді әкесіне таныстырамыз.

Осыдан соң Скубак бізде адам күшінің жеткілікті екенін, олардың моральдық жағдайының өте басымдығын біраз сөйлеп кетті. Немістердің көп кешікпей-ақ Москва түбінде соққы жеуі мүмкін деген пікірін алдыма ашып салды. Осының бәрін жауынгерлерге жеткізу менің парызым екендігін ескертті.

Келесі күні біздің кеме Симферополь қаласына келіп тоқтады. Бұл 1941 жылдың 17-інші октябрі еді.

Симферополь Одесса сиякты көп қирамапты. Теңіз жағасындағы стволдарына адам сыйып кететін үлкен зеңбіректерін көргенде, төбеміз

бір көкке тигендей болды.

Мұнда біз ұзақ аялдамадық. Түгелдей поезға отырдық та Перекопке қарай жүріп кеттік. Қажып-талып жүрген жауынгерлерді тәтті ұйқы құшағына алды.

Бір уақытта тарсыл-гүрсіл, у-шу дауыстан оянып кеттік. Атып тұрдық. Поез тоқтап қалды. Вагондардан секіріп түстік те алдымызда тұрған қалың орманға қарай атылдық. Немістің самолеттері тек бомбалап қана қоймай, біздің жаяу әскерлерді қуып жүріп, пулеметпен де атқылай бастады. Вагондар лаулап жанып жатыр. «Мені тастамаңдар, алып кетіңдер!»-деп жылаған ауыр жаралы солдаттардың дауысы сай-сүйегінді сырқыратады.

— Мылтықпен жаудың самолеттерін атыңдарі — деген кейбір командирлердің дауысы анда-санда ғана бір шығады. Сәл уақыттан кейін біздің бөлімшенің командирі сержант Михаил Макаров:

— Жәлел, көрдің бе, әне жаудын тағы бір топ самолет! ұшып келе жатыр. Олар ең алдымен вагондарды талқандайды да, кейін орманға ойысады. Сол кезде жанды қоярға жер таба алмайтын боламыз. Мұндайда орманнан да егістік даласы қауіпсіз. Жүр, кеттік, анау егістік даласына, тез! — деді.

Қопалы қамыстай болып қаулап өскен егістік даласына да жетіп, тығылып үлгердік. Макаровтың айтқанындай, әлгі самолеттер алдымен вагондарды талқандады, сәлден кейін орманды ұрғылай бастады. Жарылған бомбалардың дауысынан бүкіл аспанның асты күңіреніп, жердің беті жеті басты диюлардың ойнағына айналып кеткен сияқты болды. Бір уақытта: «Фашистің самолеттерін мылтықпен атқыландар!» — деген дауыс шықты. Атқылай бастадық. Кімнің оғы тигені белгісіз, бір самолеттің түтіні бұрқ ете қалды. Алты-жеті солдат самолет құлаған жаққа жүгіре жөнелді.

Біздің дивизионның адамдары тәртіппен сапқа тұрды да командирдің соңына еріп, алдыңғы шепке бет алды.

Біз келген поез бағана Военко деген станцияның маңына тоқтаған екен. Жаяулар да, аттылар да Военконы жанай өтіп, Қырымның мидай жазық даласына қарай шұбыра жөнелді. Менің жанымда Шалбаш, Климов, Ткаченко, Савченко сияқты жолдастарым бар.

Таң атты. Алға қарай жүріп келеміз. Қайда бара жатқанымызды өзіміз де білмейміз. Бір уақытта алдымыздан, көз жетпейтін алыстан зеңбіректердің гүрсілдеген дауысы естілді. Жанымызда келе жатқан

солдаттардың біразы:

— Біздің командирлер тапа-тал түсте кайда апара жатыр, ажалдың аузына тыға салайық деп келе ме, мұнысы несі? — деді. Оларға сержант Макаров:

— Тоқтат сөздеріңді. Немене, командирлер сендер ғұрлы жөн білмейді деп ойлайсыңдар ма? Олар өзіне өзі қастық істемейді. Мүмкін, алдымызда біздің адамдар коршауда қалып қойған шығар, соларға жәрдемге бара жатқан шығармыз! — деді.

Военкодан көп ұзамай-ақ бір дөңестеу жерге жеткенде, лейтенант Скубак:

— Зеңбіректерді ойпаңдау жерге орналастырыңдар! — деп, взводтың командирі кіші лейтенант Дмитрий Гридинге тапсырма берді.

Менің бақылау пунктім де — осы белес. Төңірек түгелдей көрініп тұр. Біздің орналасқан жеріміз де өте қолайлы болып шықты. Кіші лейтенант Ткаченко:

— Барлаушылар, Климов пен Қизатов, таяудағы бөлімшелердің командирлерімен жедел байланыс жасайтын боласыңдар. Олардың халжағдайларын түгелдей біліп отыру, 234-полктың 2-батальонының штабымен тілдесу, маған да нақтылы деректерді жедел хабарлап отыру — сендердің міндеттерің. Ал, қазір мен сендермен ілгері қарай бірге кетемін! — деді.

Біз жаяу әскерлердің штабын іздеуге бет алдық. Жарылып жатқан бомбалар мен снарядтардың және минометтердің дауысы барған сайын көбейе берді. Жүгіріп келе жатыр едік, алдымыздан 100 метрдей жерде зеңбіректің оғы гүрс ете түсті. Жер сілкініп кеткендей болды. Кіші лейтенант Ткаченко жер бауырлап жата қалды. Бізге ол «неге қалтиып тұрсыңдар?» дегендей ишарат білдірді. Жасырынудың, тығылудың, қашудың барлық әдістеріне үйреніп қалған біздер жерге сылқ ете түстік. Ткаченко бұрынғы әдеті бойынша, ернінде насыбай бар адамдай, жерге шырт-шырт түкіре берді. Мен оған жер бауырлап жақын келдім де:

— Жолдас кіші лейтенант, біздің қазақта «насыбай» деген болады. Ол — күлге араластырып, аздап су қосып үккен темекі. Соны кейбір қазақ астыңғы ерніне салады да одап, өздерінің айтуына қарағанда, шылымнан алған ләззаттан да артық ләззат алады. Сіз неге сөйтіп ерніңізге насыбай салмайсыз, бәрібір шырт-шырт түкіре бересіз ғой! — деп қалжыңдадым.

— Мынауың қызық дүние көрінеді. Оны келешекте ойластыру керек

екен! — деп, Ткаченко күле беріп еді, алдыңғы жағымыздан бізге қарай ұшып келе жатқан снарядтың дауысы естілді. Құтды атылып келе жатқан оқ жыланның ысқырығындай. Зәре жаман кетті. «Енді аттанатын шығармыз ол дүниеге» деп ойладым да ана екеуі сияқты жер бауырлап жүгірдім. Бірақ көзді ашып-жұмғанша ысқырық үстімізден өтіп, 100 метрдей артымызға барып түсті.

— Мәс-саған насыбай! — деді, Ткаченко қаркылдап

— Шынында да, мынау сұмдар бізді насыбайдай егіп үге жаздады-ау, ә! Ал, жігіттер, тез қашайық, жүріңдер, немістер біздің алды-артымызды жарылғыштармен қамап, жайратпақшы.

Жүгіре жөнелдік. Бағанағы бірінші снаряд бір жер-терең апан етіп қазып кеткен екен, соған келіп күп бердік.

Артиллеристер атқан снарядтарының біріншісін жаудың алдынан, екіншісін артынан түсіреді. Болмаса, керісінше, біріншісін артынан, екіншісін алдынан түсіреді. Артиллериядағы осындай әдісті «вилка» деп атайды. Біз осы «вилкада» қалдық, сондықтан бомба қазып кеткен апанға келіп тығылдық. Бұл ара қауіпсіз. Бағана: «Өстіп жаудың оғының астында, ашық далада соғыса ма екен?» деген Климов тағы да сол ойын бастап кетті

— Біздің бағанағы комбат, құдай біледі, әлі окобын да қазып болған жоқ. Фрицтер қазір соларды атып жатыр. Енді батырлар қайда жасырынар екен? — деп күлді де кіші лейтенантқа қарады.

Мен бір уақытта телескопті қолыма алып, алдыңғы шепке қарай көз жіберіп едім, жаудың танктері қатар түзеп, жөңкіліп келе жатыр. Арт жағына қарасам, алыстан кіп-кішкентай болып көрінген жаяу фрицтер қара құрттай қаптап, жер қайыстырып келеді.

— Жолдас, кіші лейтенант, көрдіңіз бе, жау қаптап келеді. Танктердің арт жағында келе жатқан автоматшылар тіпті көп! Біздің алдыңғы шеп неге қарсылық көрсетпейді? — дедім мен.

— Тоқта, «Алдыңғы шеп!», «Алдынғы шеп!» дей бересің. Меніңше, алдыңғы шеп жау соққысына шыдай алмай, бет-бетімен қашып кеткенге ұқсайды. Перекоптан өткеннен кейін-ақ әскерлер тырым-тырақай қашудан басқа ешнәрсені білмейді деп естігенбіз. Сендер білмейсіңдер, жігіттер, жауға шегіне соққы беріп келе жатқан — осы оңтүстіктегі біздің дивизиялар. Мына Кременчуктен, Киевтен төмен қарайғы майдандарда неміс тоқтаусыз жорытуда! — деді Ткаченко.

Біз «енді не істейміз» деп, сасқалақтай бастап едік, бір уақытта сол

жағымыздағы батареялар жаудың бүйірін көздеп оқ жаудырды.

— Жүріңдер, біз тапсырманы орындауымыз керек, екінші батальонның командирімен байланысуымыз қажет.

Жаяу әскердің қорғаныс құрған шебіне қарай жүгіре жөнелдік. Шамалап айтқанда, бір жарым шақырымдай жан ұшырып, ышқына жүгірдік. Шылымды көптеп тартып жүрген, өзі отыздан асып кеткен Ткаченко тіпті тез алқынып қалды.

Батальонның бақылау пунктін тауып алдық. Командиріне өзіміздің кім екендігімізді баяндадық.

— Жақсы, — деді ол, — карталарыңды көрсет! Содан соң біздің картаны алды да:

— Мынау кішкене дөңгелек — осы тұрған жеріміз. Біздің батальонның міндеті — анау қаптап келе жатқан фашистерді әбден жақын жіберіп алып, бүкіл қару-құралдарымыздан оқ жаудыру. Содан соң тік көтеріліп қарсы шабуылға шығамыз. Сендер қазір батареяларыңа жедел хабарлап, жау танктерін өлтіре соққылауларың керек. Одан арғысын біздің батальон өзі реттеп береді. Телефон арқылы батареяларыңмен де, бізбен де үзбей байланыс жасаңдар.

— Дұрыс! — деді кіші лейтенант Ткаченко. — Біз Климов екеуміз осында қаламыз. Сен, Кизатов, комбаттың жаңағы біздің алдымызға жайып салған жоспарын, қойған талабын түгелдей қазір Скубакқа жеткіз!

— Құп! — дедім де, манағы келген жолмен жүгіре жөнелдім. Сол сол-ақ екен, ашық далаға шыққан мені жау атқылай бастады. Зеңбіректер мен миометтердің снарядтары бір артымнан, бір алдымнан түсіп жатыр. Жалтара қашып, ойпаңнан ойпаңға қарай ышқына құлдырап, кейбір шұқырлау жерге құлай кетіп, дегенмен жүгіру жылдамдығымды бір де бәсеңдетпей, қанатсыз ұшып келемін. Бұйрықты орындауым керек. Кешіксем, жаңағы батальонның тағдырын жау қолына беріп кетуші мен болмаймын ба? Мындаған жас қыршынның қанына ортақ болмаймын ба? Ақыры, терлеп - тепшіп батареяға жеттім. Келсем, Скубак та бәрін дүрбімен көріп, жауды атқылауға дайындалып жатыр екен.

Ересен шапшаңдықпен батальон жайын хабарладым.

— Кизатов, мына Хоменко екеуің батальон мен батарея арасында телефон байланысын жасаңдар. 76 миллиметрлік екі зеңбірек анау төбенің шығыс жақ тасасына қойылсын. Фашистердің темір тонды диюларынан қорқып, үрейленудің енді жөні жоқ. Батыл кіріссек,

талқанын шығарамыз! — деді Скубак.

— Ал, жөнеліңдер, — деді ол тағы. — Жаудың оғына ұшып қалмаңдар, ойлы жерден орғи жүгіріп, қырлы жерден қырға жүгіріп, бір еңбектеп, бір жер бауырлап байланыс сымын тез тартыңдар. Жолдарың болсын! Сапарларың сәтті болсын!

Бір қолымда автомат, екінші қолымда — сым ораған барабан. Хоменконың қолында екі барабан сым, Ентелей басып, біраз жан-жағымызға қарап алдық та, тұра жүгірдік. Бір кезде жолдасымның «Ой!» деген дауысы шықты. Жалт қарасам, Хоменко құлап жатыр,

— Хоменко, Хоменко! Саған не болды! — деп жұлқылай бастадым.

— Басым! Басым! — деді.

Басынан темір телпегін шешіп алдым Снаряд ұшқыны темір телпектің желке жағын майыстырып жіберген екен. Басын сипаласам, қан жоқ.

— Тұр! Тұр, Хоменко! Басыңды ұшқын қатты соққан, бірақ басың аман! Тез, тұр кетейік! — дедім.

Қолтығынан көтеріп тұрғыздым. Ол да өзінің тірі екендігіне көзі жеткен соң менің соңыма еріп тұра жүгірді.

Жүгіріп келе жатып мен ауыр ойға қалдым. Өстіп, батальондар мен батареялардың арасына сым тартып жүргенде бір күні бок басында өліп қаламыз ғой. Бұл онша әдемі өлім емес. Шіркін, жаумен қанды шайқастың үстінде немесе жекпе-жекте наизаласып өлгенге не жетсін! Онда көптің көзінше өлесің, біреу болмаса, біреу көріп, кейінгіге айтады. «Қайтсын, өжет-ақ еді. Қапылыста оққа ұшты» — дейді.

Ақыры, өліп-тіріліп өзімізге де жеттік-ау, әйтеуір.

Ткаченко аман-сау оралғанымызға қатты қуанды. Телефон байланысын орнатқанымызды естігенде тіпті төбесі көкке тигендей болды. Ол арқама қағып:

— Міне, нағыз азамат жігіт! Бұған бәріміздің атымыздан үлкен алғыс айтуымыз керек. Мен де қуанып:

— Көп рахмет, жолдас кіші лейтенант! — деп қоям. Кіші лейтенант Ткаченко комбатпен телефон арқылы сөйлесе бастады. Батарея командиріне ол:

— Қазір шабуылға шығамыз. Ол үшін сендер ең алдымен, танктерді қиратып, жаудың жаяу әскерлерін зеңбірек бытырасымен жайратуларың керек. Осыны біз сендерден қатты өтінеміз! Телефоннан бізге батарея командирінің: «Жарайды, жарайды, қазір кірісеміз!» деген сөздері де

естіліп тұр.

Майдан даласына қарап отырмыз. Жаудың бір жеңіл танкісіне снаряд тиіп еді, ол жанбай, снаряд табанына тисе керек, тек зыр айналып тұрып алды. Ал екінші біреуі жалыны лаулап жана бастады.

Капитанның қуанышында шек жоқ. Біресе келе жатқан жауға, біресе күліп бізге қарайды.

— Керемет! Керемет! Біздің артиллеристер тамаша ғой, оқты боска далаға атпайды! — деді ол қуанып.

Немістердің танктері мен жаяу солдаттары келе жатқан дала қып-қызыл өрт пен көкпеңбек түтінге айналды да кетті. Дәл осы бір мезетте капитан қолына пистолетін алды да:

— Ура! Ура! Алға! — деп жүгіре жөнелді.

Біз, Хоменко екеуміз де телефонымызды белімізге қыстырып сымды тартып, шабуылға шыққан жаяу әскердің соңынан жүгірдік. Қызыл әскерлер жүгірген күйі автоматтары мен карабиндерінен оқ боратып келеді.

Менің де делебем қозып кетті білем, автоматымнан оқ боратып, «уралай» жөнеліп едім, кіші лейтенант:

— Тоқта! Біздің байланысымыз үзіліп қалды! Сым қысқа, сен осы жағдайды лейтенант Скубакка тез жеткіз! — деді.

Мен бұрын сан шабуылға қатысқаныммен, жаумен дәл бүгінгідей өте жап-жақын бетпе-бет кездесуді көрген жоқ едім. «Осы жолы бұлармен жеке-жеке найзаласатын шығармыз, соған қатысайыншы» деген оймен:

— Жолдас кіші лейтенант! Климов әлі бір де барған жоқ. Сол барсын. Мен сіздерге қосылып, жаумен найзаласуға араласайын!— дедім.

Ткаченкопың өңі бұзылып кетті. Ол маған екі көзін қадап:

— Сен немене, осындай арпалыс сағатында бұйрықты бұрмаламақшымысың! Бар! Жөнел тез! — деп ақырды.

— Құп, жолдас кіші лейтенант! — деп батареяның бақылау пунктіне қарай жүгіре жөнелдім.

Осы бір кезде, жүгіріп келе жатып, аспанға қарасам, жаудың самолеттері қаптап кетіпті. Олар бомбаларын тезірек тастап-тастап жіберді де, өз жайларына тайып тұрды. Бірақ біздің үстімізден біраз әлекет ойнатып кетті. Мен бір бомба қазған апанға жата қалғам, бомбалардың гүрсілінен құлағым бітіп калды. Аспанның өзіміз жақ астына қараймын

— бізден бір самолет те жоқ, жау самолетін атқылайтын зениткадан тағы жұрдаймыз, танктерді айтатын болсақ, оларды соңғы күндері мүлдем көре алмай қойдық.

Демек, жау мен біздің күш пара-пар емес. Жауды алып аждаһаға теңесек, біз қазір кішкентай ғана кесірткеге ұқсаспыз.

Жау самолеттерінің бірнеше легі бомбалап, бомбалап өткеннен соң, бомбалары таусылса керек, өздеріне қарай, саспай бұрылып кете барды.

Шұқырдан шығып жан-жағыма қарадым. Бөлек-бөлек болып жатқан адамның аяқ-қолдары, бастары адамның жанын түршіктіреді екен. Ыңырсыған жаралылар, шалқасынан немесе етпетінен сұлап жатқан өліктер. Осы бір кең далада менен басқа тірі жан жоқ сияқты. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген қазақ мақалы есіме түсті. Бірақ апамның: «Ақырзаман болғанда, бүкіл жер бетінде бірнеше кісі ғана қалады. Олар бір-бірін алыстан көріп қалса, бір-біріне жылап көріседі» деп айтатын ертектері есіме түсті. «Сол «ақырзаман» дегені осы ма екен?» — деп те ойладым. Бақылау пунктіне келіп едім ешбір адам жоқ, тіршіліктің белгісі білінбейді. «Бәрі қырылып қалған шығар» деп ойлап, окоптарды аралай бастадым. Онда да не тірі, не өлі адамды кездестіре алмадым. Енді тура өзіміздің екі зеңбіректің тұрған жеріне ұмтылдым. Зеңбіректі сүйрейтін атқа мінетін Саидов дейтін тәжік жігіті сұлап жатыр. Бір аяғын снаряд жұлып кетіпті. Зеңбіректердің де қайда кеткені белгісіз. Тым болмаса жаралы біреу бар шығар деген оймен:

— Тірілерің бар ма? — деп айқайладым.

— Мында кел! — деген бір дауыс шықты. Қуанып кеттім. Окоптан қылтиып шығып тұрған Скубактың басын көрдім. Олардың үлкен етіп қазылған окопына секіріп түссем, Скубак, Шалбаш, Бондарев, Макаров төртеуі ұяда қалып қойған балапандай, ұйысып, үн-түнсіз отыр екен.

— Сендерге не болған? Тірі адамға ұқсассыңдар, бірақ неге үндемейсіңдер? Не болып қалды? Зеңбіректерің қайда? — деп сұрақты жаудыра бастадым. Макаров «тірі адамға ұқсассыңдар» дегеніме мырс етіп күліп жіберді.

Сабырлы лейтенант:

— Тоқтай тұр. Әне, бомба тастағыштар тағы ұшып келеді, — деп жау жақ аспанды көрсетті.

Қарасам, жаңбыр болардың алдындағы қара қарғалар сияқты жау самолеттері ұшып келеді екен. Қаным қайнап кетті.

— Біздің ұшқыштар қайда? Түгелдей қырылған ба? Сорлы жаяу

әскерлер-ай, жасырынатын да жері жоқ, енді түгел қырылатын болдық-ау! — дедім.

Шалбаш етегімнен тартып:

— Отыр, көріп қалады!—деді. Мен оған, ашуланып:

— Тоқтат сөзіңді, біздің жанымыз немене, анау жаяу достарымыздан артық па? — деп, алдыңғы шепті көрсеттім. Скубак маған берген жауабы ретінде:

— Қизатов, біздің әскерлер шегініп, бұрынғы позициясындағы жаңағы сен келген жердегі окоптарына тығылған. Мынау құзғындар басқа бір жерді бомбалауға бара жатқан болу керек! — деді.

— Дұрыс, жолдас командир! Қалай болғанда да біз жаяу әскерлерге жедел жәрдем беруіміз керек. Зеңбіректеріміз қайда? Осы отырысымызға жөн болсын? Мені мұнда кіші лейтенант жіберді. Олармен де байланысу қажет! — дедім.

— Дұрыс, — деді Скубак, — мына «құзғындар» кетсін. Қазір тұратын болсақ көріп қалуы ықтимал.

Шалбаш маған ала көзімен қарап, мені кекете сөйлей бастады.

Бірақ, кейінірек, жау да тек жатпады, біздің зеңбіректерді атқылауын үдете түсті. Сондықтан біздің батареяларға иозицияны өзгертуге тура келді. Аздап шығын да бар. Бір ат, екі адам өлді. Мен бір күрсініп алдым.

— Жаяу әскер шегініп келеді, жолдас лейтенант, көрдіңіз бе? Ал оң жағымызда әне бір тобы тағы қашып барады! — дедім.

Самолеттер кеткесін бәріміз де басымызды көтердік.

— Өлген жігіттерді осы өзіміз отырған терең окоптарға жақсылап жерлендер. Өздерінің брезент жамылғыштарымен жақсылап орандар! — деді лейтенант.

Біздің үстімізге алқына жүгіріп, кіші лейтенант Ткаченко мен Климов та келіп қалды.

Шегінуге бұйрық берілді. Біріміздің артымыздан біріміз арамызды тым жақындатпай жүгіре жөнелдік. Өкпемізді қолымызға алып, зытып келеміз. Мен арт жағыма алақтап қарай беремін. Оң жағыма қарасам, бізден бір шама жерде қашып келе жатқан қызыл әскерлер тобын немістің танктері қуып жүріп басып өлтіріп жүр екен. Жан түршігіп кетті. Осы бір сәтте:

— Мүлдем шаршадым алқынып қалдым, әрі қарай жүгіруге шамам жоқ! — деді біреу.

Жалт бұрылып карасам, Савченко телефон сымын ораған екі барабанды әзер көтеріп келеді екен. Дереу барабанның бірін өзім арқалап алдым, екіншісін Климов алды. Савченко әжептәуір жеңілдеп қалды. Бізден қалмай ол да еркін жүгіріп келеді.

Бағытымыз — Военко. Жан-жағымызға қарап едік, бағанағыдай жау танктері мен аспан құзғындарын көре алмадық. Содан сәл баяулау жүріп, тыныға бастадық. Бас-аяғы екі-үш сағаттан кейін Военконың шетіне келіп тірелдік. Мүлдем шаршаған екенбіз, бір дөңестеу жерге келіп отыра қалдық. Әңгімелестік, алда не істеу керектігін болжамдадық. Зенбіректер взводының қайда екенін білу, дивизионның жаяу әскерімен байланыс жасау қажеттігін сөз еттік.

— Жолдас кіші лейтенант, — деді Скубак Ткаченкоға қарап. — Климов екеуің Мирсонды, оның адамдарының тоқтаған жерін тауып келіңдер. Жалпы, қандай бұйрық болады, алда не істеуге тиістіміз — осының бәрін сендер тез біліп, бізге жеткізіңдер. Содан сон, ол Макаровка бұрылды да:

— Макаров, сен Қизатов екеуің зеңбіректер взводын тез тауып алыңдар да, анау темір жолды өрлей өскен ағаштың ішіне орналасыңдар! — деді.

Мен бинокльмен жан-жақты шолып тұрғанмын. Жаңағы айтылған ағаш орманның шетіне барып біздің батарея орналасып жатыр екен. Қатты қуанып кеттім де:

— Василий Степанович, әне, батарея дәл сіз айтқан ағаштық ішіне орналасып жатыр! — деп айқайлап жібердім.

Скубак та қарап жіберіп:

— Ия, солар, солар! Жігітсің, Қизатов! Қең жазықта өскен, өткір көзді қазақсың-ау! — деді, балаша қуанып.

Менімен көп калжыңдасатын Шалбаш осы арада лейтенантқа бұрылды да:

— Жолдас лейтенант, сіз Қизатовты көп мақтайсыз. Бұл өзі алаңғасарлау, батырсымақтанып жүріп, осы бір күні оққа ұшып жүрмесін! — деді әрбір сөзін күлкіге айналдырып.

Біз, Бондарев екеуміз, телефон сымдарымызды арқалап тұра жөнелдік. Мақсатымыз — зеңбіректермен байланыс жасау. Кетер алдында бұрылып Шалбашқа қарадым да, оған көзімді қысып күліп:

— Ал, Шалбаш «командир», хош-сау болыңыз. Біз болсақ, тапсырма орындауға барамыз. Сен енді окопыңды өте терендеу етіп қаз да ұйқыға

кіріс. Окоптан басыңды шығарып қойып жүрме, немістің оғы тиін кетіп масқара боларсың! — дедім.

Скубак та, басқа жігіттер де ду күлісті.

— Шіркін, жастық шақ-ай, бұлар нағыз арсыз ажалдың аузында жүрсе де қалжыңдарын ұмытпайды!- деді бізден жасы үлкен Савченко.

Біз бір шақырымдай жерде тұрған зеңбіректерімізге жетіп келдік. Олар окоптарын қазып болып, тамақтарын дайындап жатыр екен. Кіші лейтенант Дмитрий Гридин бізді жылы жүзбен қарсы алды.

— Аман-саумыз. Сіздермен байланыс жасау үшін келдік. Лейтенант Скубактың бұйрығын орындап жүрміз! — дедім.

— Қарындарыңыз ашқан жоқ па! Біз тамақ пісіріп жатырмыз. Бірге ішеміз. Отырыңдар, дем алыңдар! — деді тағы кіші лейтенант жайдарыланып. Біз ризашылық білдірдік.

Дмитрий Алексеевич Гридин сол кезде отыздан жаңа ғана асқан сақа жігіт болатын. Біз оның жанында өзімізді тіпті жас жігіттерге балайтынбыз. Соны сезгендігінен бе, әйтеуір, кіші лейтенант әрдайым ақылын айтып, ғибрат берерліктей парасатты сөздерін айтудан жалықпайтын. Бәрімізді де дос-татулыкда, өжеттікке баулитын. Оның үстіне Гридин негізгі қызметін өтегеннен соң, осы армия қатарында старшина болып қалып қойған, әскери өмірге әбден шыныққан ер азамат еді. Ол взвод командирі Дорошенко майдан даласында ерлікпен қаза тапқаннан соң соның орнына командир етіліп тағайындалған.

Біз Гридин отырған кең окопка телефон орнатуға кірдік. Кірсек, ішінде батареяның саяси жетекшісі Уманский отыр екен. Бұл кісі де бізбен бірге соғыстың ең бірінші күнінен қатысып, талай ерліктер көрсеткен. Ұлты еврей, әскерден бұрын ағарту саласында қызмет істеген, өте білімді, онын үстіне білгенін жұртқа үйрете алатын, өзі мейлінше, ақ жарқын да ақ көңіл адам. Бізді көре салып, хал-жайымызды түгелдей сұрап алды. Содан соң, старшинаға айғайлап:

— Жігіттерге тамақ әкеліндер! Әлгі құтыларында манағы «жынды судан» аздап калғаны жок па? Бәріңе ұзақ ғұмыр тілеп, бір-екі рет соғыстырып жіберейік! — деді.

Старшина да, сол мандағы окоптарда отырған басқа жолдастар да көңілденіп кетті. Бәріміз М. Уманский мен Гридиннің кең окопына жиналып, тамақ жеп, аздап арақ ішіп, көңілді әңгімелер айтып, мәре-сәре болып қалдық.

Осындай көңілді отырыстан кейін Уманский менің қолыма немістің

тастаған листовкасын ұстата берді де:

— Қизатов, сен мынау листовканы жана өзіңмен бірге келген Бондаревқа оқып бер. Біз бәріміз оқыған бызь,- деді.

Оқып жіберсем, фашистер листовкасында қызыл әскерлерге өздерінің жалған уағыздарын біраз айтып келіпті де, ең ақырында:

«Бей жида, политрука,

Рожа просит кирпича!»- деген екі жол өлеңмен бітіріпті.

Мен оқып болысымен отырғандар:

— Фашистер де пәле! — деп бір күлісіп алды. Мен тура М. Уманскийге қарадым да:

— Жолдас кіші политрук, мынау иттер өздерінің листовкасын тура сізге арнапты ғой! — дедім.

— Қизатов, — деді политрук те қарқылдап күліп, — иттер емес олар одан да жаман. Кісі етіне жерік болатын жыртқыштардың бір түрі болады, олар соған жатады. Сен екеуміз әлі бұларға политруктің кім екенін танытамыз. Ол күн таяу, ол күн келеді! — деді.

— Олай болса, — дедім мен, старшинаның қолынан аз етіп құйған соңғы тосты алып жатып, — мен бұл тосты алдағы ұлы жеңіс үшін, Берлинде өтетін біздің жеңіс тойы үшін ішемін!

— Дұрыс-ақ, осы отырғандардың бәрі де сол тойға түгел қатысатын болайық! — деді қалған жолдастар бір кісідей.

Осыдан соң Бондарев екеуміз өзімізге оралдық. Скубакка мәнжайды түгел хабарладық. Ол да бізге алда не істеу керек екендігін, көп кешікпей шегінетінімізді, шегінер алдында жауға ешнәрсені де қалдырмай, әсіресе, егін маяларын өртеп кетуді қатты тапсырды.

— Бұл жауапты тапсырманы Қизатов пен солдат Ткаченко орындайды. Ал біз енді кешікпестен Қара теңіз жаққа беттейміз! — деді.

— Құп, — деді Ткаченко қалжыңдай күліп, — біз, Қизатов екеуміз Қара теңізге барғанша, сіздер арғы жағына өтіп кете ме деп қауіптенем, жолдас лейтенант. Өйткені сіз осы соңғы кезде шегіну туралы бұйрықтарды өте жақсы орындап жүрсіз!

— Асықпа! — деді лейтенант, — келешекте шабуылға олар емес, біз шығамыз, біздің кешеде де той жасалады!»

Біз қоштастық та қалып қойдық. Сол маңдағы үйілген маяларды түгелдей жақтық. Военкоға жақындай бергенде немістердің қаланы зеңбірекпен атып жатқанын естідік. Бірақ сәлден соң олар тиылып қалды.

Қалның шетіне келіп кірсек, басқа әскери бөлімшелердің солдаттары да бүкіл азық-түлік, киім-кешек қоймаларын түгелдей өртеп жүр екен. Біз де келіп оларға қосылып кеттік. Бір үлкен астық қоймасындағы таудай болып үйілген тап-таза, қып-қызыл бидайға жігіттер бензинді аямай күйып, өртеуге дайындап жатыр екен. Таза бидайды көріп, менің ішім удай ашып кетті.

Мына жағыма қарасам, біздің Ткаченко да бір бөшке бензинді домалатып әкеле жатыр. Бірнеше солдат бензинді шелектерге құйып, бидайдың үстіне бұрынғыдан да молырақ етіп шаша бастады.

— Ал, шығыңдар, от беремін! — деп айқайлады бір сержант.

Біз қоймадан шыға қаштық. Бір уақытта артымызға қарасақ, әлемнің аяғы аспаннан келіп, қойма жақ сарт-сұрт жанып жатыр.

Бір бала:

— Тез қашыңдар! Немістер жақындап қалды! — деп айқайлады.

Қаша жөнелдік, бірақ бұл кезде қаранғылық жер бетін қаптап келе жатқан. Сондықтан біреуді біреу біліп болмайды. Тек жаудың ракетасы ғана бірінен соң бірі қара түнді қақ жарып, аспанға көтеріліп жатты.

Байқаймыз, таң атып, күннің көтерілуіне карай барлық қызыл әскерлер өздерінің бөлімшелерін тауып алып, бір окоп, бір жырақана қазып, қорғану әрекетіне кірісе бастаған көрінеді. Біз де көп ұзамай-ак өзіміздің адамдарды тауып алдық. Шофермен коштастық та батареяға келдік. Келек, Скубак пен кіші лейтенант Ткаченко жаяу әскерлердің командирлерімен сейлесіп отыр екен. Мен бұйрықтың орындалғанын баяндай келіп:

— Немістің қолында бір тонна да астык калган жоқ, бәрін жандырып кеттік! — дедім.

— Немістердің алдыңғы шебі қайда екен, білмейсіңдер ме? — деп сұрады менен Скубак.

— Дәлме-дәл айта алмаймын, дегенмен, өз болжауымша, олар бүгін Военкоға қонып шыққан болу керек. Өйткені, біз қаладан шыға бергенде қаланың арғы шетінде фриц моторларының дауысы естілген сияқты болған еді,—дедім.

Скубактармен сөйлесіп отырған бейтаныс командирдің, бір-екеуі жарыса сөйлеп:

— Мына кішкентай жігіт тек пысық қана емес, барып тұрған стратег не қалай? — деп, мені әжуалай күлісті.

Сабырлы да ақылды Скубак жанындағылардың сөзін жаратпаған

кейіпте, мен тұрған жаққа сәл бұрылып:

— Кейбір тәжірибесі мол, білімді солдат анау-мынау сауатсыз офицерден де күшті болады! — деді жымия күліп.

Біраздан кейін Мирсон Скубакқа телефон соқты, онымен ұзақ сөйлесті. Скубак телефонды асығып тастай салды да:

— Немістің бір топ танкісі Жанкойдан шығып, тура біздің 157 дивизияның жатқан шебіне қарай келе жатыр. Танктердің үсті толған кілең СС жендеттері көрінеді! — деп хабарлады.

Біз де еленДей қалдық. Скубак шұғыл іске кірісті.

— Сен, Қизатов, зеңбіректер мен зеңбірекшілерді бақылау пунктінің оң жағындағы дөңнің тасасына орналастыру керек екендігін батареядағыларға хабарла. Олар сол жерден жау танктерін туралап ататын болады. Бұйрықтың орындалғанын телефон арқылы маған дереу жеткіз, білдің бе, — деді, Скубак бұл жолы тездете сөйлеп.

Содан соң взвод командирі Дмитрий Алексеевич Гридинге бұрылып:

— Сен жауынгерлерді тездетіп окоп қазуға жұмылдыр. Окоп көп болсын. Өйткені, мен өзім де, басқару взводының жауынгерлері де сендермен бірге боламыз. Шрапнель мен құрышты тесе алатын снарядтарды жеткенінше дайындаңдар!— деді.

Гридин өзімізде снарядтың жеткіліксіз екенін, оны тылдан тез жеткізу үшін жедел бұйрық беруін талап етті.

Біз тез тамактанып алдық та, іске кірісе бастаған Гридин взводына келдік. Қелсек, сержант Александров пен атқыш Шевченко окоптарын қазып бітіруге таяу қалыпты. Бірақ басқалары әлі орталамапты да. Осыны көріп, Скубак олардан бұл жұмысты тездету керектігін қатты ескертті.

Сәл уақыт өтісімен бәрі де дайын болды.

Екі көзіміз батыста. Дүрбімен үздіксіз жау жағын шолып отырмыз. Бір уақытта жау танктері мен жаяу әскерлерінің келе жатканы көзге ілікті. Аспанға қарасақ, тоғыз-тоғыздан лектеніп самолеттері де қаптап келеді. Қалжыңбас солдат Ткаченко күліп:

— Әрбір солдат екі танк, бір самолет, он бес фашистті құрту керек! Макаровка бұрылып: — Ал, сержант сыбағасы екі есе көп болады! — деді.

— Олай болса, жолдас кіші лейтенант Ткаченконың үлесіне бес танк, екі самолет қалдырамыз! Дайындалыңыз, — деді Макаров.

Дұрысында, біздің соғыска мүлдем еті үйреніп кеткен жігіттер

қаншама қалжыңдасканымен, дәл осы бір майдан даласындағы бізге төніп келе жатқан жаудың күші бізден әлденеше рет басым еді. Сондықтан да әлгі айтылған сөздер өзінің тұп-тура мағынасындағы таптаза ғана емес, қайғысы мен мұңы аралас ауыр да салмақты қалжындар еді.

Фашист ұшқыштары біздің арт жағымызда жатқан бөлімдерді біраз аткылады да, бомбалары таусылған соң кері қайтты. Бірақ оларды ілесала танктері тұп-тура бізге төнді. Артында жаяулары да ұзын шинельдерінің етектері далақтап, жүгіріп келеді. Дәл осы мезетте лейтенант Скубактың:

— Алыстығы — 400, бұрыш мөлшері — 00, атыңдар фашистерді! — деген бұйрығы саңқылдады.

Бірінші зеңбіректтің мерген атқышы Шевченко ең алдында келе жаткан фашист танкісін бірінші атқанда-ақ дәлдеп ұрғаны сондай, жаудың арсылдаған болат -жолбарысының жалыны аспанға шығып, лаулап жана бастады. Одан соң жаудың алты танкісі осындай апатқа душар болды. Танктеріне сеніп, еліріп келіп қалған жаяу әскерлерінің біразы да біздің автоматтар мен пулеметтерден орай да борай жауған қорғасын жаңбырының кәріне кез болды.

Біз де шығынсыз емеспіз. Тура тиген жау снаряды үшінші зеңбіректі аспанға ұшырып жіберді. Паршасы шыққан біздің бір зеңбірекшінің қол-аяғының аспандатып барып 100 метрдей жерден бір-ақ түскенін көрдік.

Жау бір шегініп, бір ұмтылып, бізбен іңірге дейін екілене шайқасты. Біз де техникамыздың аз болуына қарамастан, шегіне қойған жокпыз. Қас карая ұрыс бәсеңдей түсті. «Таза каннан» жаралған «құдайдың сүйкімді құлдары» караңғыда соғысып қайтсін, біз де рахаттанып дем алуға кірістік. Бірақ тыныштығымыз көпке созылған жок. Командирлеріміз Жоғарғы командованиенің «Керчьке дейін шегіну керек!» деген бұйрығын да жариялап үлгерді.

Бұл 1941 жылғы ноябрьдің бесі күні еді. Күні бойы, түні бойы шегініп, келесі күні түс кезінде ертеңгі болар Октябрь революциясынын, 24 жылдығын тойлауға дайындалудың орнына біз қан кешіп, қырғын шайқастың ішінде жүрдік.

Феодосияны алуымыз өте қызық өтті. Бұл қаланы немістер еміннеркін билеп алғаннан кейін, жайбарақаттыққа салынып, кеңінен көсілгенге ұқсайды. Таяу қалған жаңа жылға қызу дайындалып,

Украина мен Қырымнан тонағандарын: арақ пен шарабын, қаз бен үйректің еттерін, жаңғағы мен өрігін, Қырымның қысқы алмасы мен мейізін үстелдің үстіне салып жатқан кезі екен. Франция мен Польшадан таңдап алып, ертіп жүрген жезөкшелері де алды-артын түгелдей ұмытқан офицерлердің қолтығында көрінеді.

Міне, дәл осындай немістің шаттыққа белшесінен батып, бейқам жатқан күндері қызыл әскерлер жаппай шабуылға шығып, Керчьті де, Феодосияны да басып алды.

Немістер есінен адасты. Зәресі кетіп, үрейленген фашист офицерлері: «Бұл не масқара?» — деп қайран қалған солдаттарына: «Бұлар — теңізбен келген Англияның қарулы күші болуы мүмкін» — деп жұбатқан көрінеді.

Совет Армиясы осы шабуылында фашистердің бір жаяу дивизиясын, теңіз жағасын күзетіп тұрған екі артиллерия полкін түгелдей жоқ қылып жіберді, Жаңа жылға арнап үстелдің үстіне жайған тамағы да, шарабы да сол күйінде ішілмей, желінбей қалды. Есінен айырылып қалған фашистер бәрінен де жұрдай болып, тіпті, жезөкше сұлуларын да тастап қашты.

Шынында, біз теңіз арқылы десант болып түскенбіз. Совет Армиясы бас штабының жасаған осы бір операциясы өзінің кереметтігімен кең дүниені дүр сілкінтті.

Фашистерді Феодосиядан қуып ,шығысымен Старо-Крымск қаласын да жау қолынан азат еттік.

Біз, бір топ барлаушылар, жаралы болып госпитальға кеткен Макаровтың орнына келген Григорий Григорьевич Мазманьян, москвалық Кузьма Вялых үшеуміз Феодосияның көшесінде қыдырып келе жаттық та бір үйге кіріп келдік. Алдыңғы бөлмеде жатқан немістің тік құлак овчаркасы маған оқша атылды. Мен қолымдағы автоматпен итті кеудеден періп кеп жіберіп едім ол бір айналып кетіп, қайта ұмтылды. Осы кезде итті Мазманьян мылтықпен атып өлтірді.

Үйдің екінші бөлмесіне кірсек, үстелдің үсті арақ пен шараптың бірнеше түрімен, балықтың қара да сары уылдырығымен, неше түрлі құс еттерімен толтырылыпты. Біразы ішіп-желінгенге ұқсайды. Бірақ қалғаны да бізге жететіндей. Араққа теріс қарамайтын Вялыхтың көздері жайнап кетті. Ақылды да ауыр мінезді Мазманьян Вялыхқа: «Арақты қоя тұр!» дегендей болды.

Аспай-саспай, жан жағымызға алақтап төргі бөлмеге кірдік. Қатар

қойылған екі төсағаштың үстінде төсектер опыр-топыр. Қабырғада бір үлкен шкаф тұр. Мазманьян шкафты ашып жіберді де карк-карк күлді. Ішінде жап-жаланаш екі адам тұр екен. Біреуі әдемі қыз, екіншісі — неміс.

Мазманьян екеуміз Вялыхты қалдырдық та, басқа бөлмелерді аралап тексеріп шықтық. Басқа ешкім жоқ екен. Вялых әлгі екеуін киіндіріп алдына салып айдап шықты.

Анадайда бір топ қызыл әскер кетіп барады екен, екеуін соларға тапсырдық та, бөлімімізге кетуге дайындалдық. Вялых үйге қайта кіріп кетті де үстелдің үстіндегілерді дорбасына толтыра салып алып шықты. Оның күлімдеген көзіне қарап, Мазманьян:

— Әй, ку-ай, біраз қылғытып алдың-ау, ә,— деді. Біз бөлімге келсек, жұрт немістің Старо-Крымскиді қайтадан алып қойғанын хабарлады. Осыдан он үш шақырым жерден біз позиция құрдық.

Январьдың бірінен бастап жау самолеттері Феодосияны үздіксіз бомбалауға кірісті. Самолеттері аспанды еркін билеп алды. Бізге азық-түлік, кару-жарақ таситын кемелерді де жүргізбей тастады. Халымыз барған сайын нашарлап кетті. Біріншіден, ішуге тамақ жоқ болса, екіншіден, снаряд пен оқтарымыз да мүлдем азайып қалды. Естуімізше, немістер Украинада тынығып жатқан бірнеше дивизиясын алып келген көрінеді. Бізге қауіп төнді. Қоршаудан шығатын жол да жабылуға жақын.

Лейтенант Скубак маған бұрылды да:

— Жолдас Қизатов, саған бір тапсырма бергім келіп тұр, қалай қарайсың? — деді.

— Қандай тапсырма болса да орындаймын, жолдас лейтенант!— дедім, оң қолымды мандайыма тақап. Скубак менімен кейде командирлерше сөйлессе, кейде жолдасымша қалжыңдап та сөйлесе беретін:

— Одессадағы соғыс кезінде сенің Аранжиріңді Қобыланды батырдың Тайбурылына теңегенің есінде ме?- деді.

— Есімде, жолдас лейтенант!

— Олай болса, Аранжирді мін де, желдей есіп, немістің қоршауын бұзып өт. Дивизион командирі Мирсонға мынау мүшкіл халімізді түгел хабарла. Жәрдемдессін! — деді.

Аттарымыз бір шақырымдай жерде тасада тұрған. Қолыма автоматымды алдым да жер бауырлап, зыта жөнелдім. Зу-зу етіп немістің

оқтары да үстімнен өтіп жатыр. Бір оқ басыма сарт ете түсті. Бірақ темір телпекті тесіп өте алмады. Сөйтіп жарықтық осы телпегім мені екі рет ажалдан алып қалды.

Өлдім-талдым дегенде аттар тұрған жерге де жеттім. Ерттеулі тұрған Аранжирге қарғып міндім де қамшы бастым. Ойлар мен сайларды қуалап, Аранжир жұлдызша ақты. Жетіп келсем, біздің зеңбіректердің командирлері бұйрық тосып, шыдамсызданып отыр екен. Олар:

— Жаудың автоматшылары осы арадан екі шақырым. Атуға снаряд жоқ, шегінуге бұйрық жоқ, командирлермен сөйлесуге телефон жоқ, не істеу керек? — деді.

— Не істеуге болады! Тезірек майор Мирсонға жетейін, сол бірдеңе айтар! —дедім.

Сөйткенше болған жоқ, жан ұшырып жүгіріп келе жатқан телефоншы Хомуханы көріп қалдық. Ол телефон сымдарын жалғап, екі жақпен де байланыс жасауға мүмкіншілік туғызды.

Майор Мирсон телефон арқылы «Шегініңдер!» — деп бұйрық берді.

Мен Скубактарға қарай қайта жөнелдім. Іші толған тал мен шілігі бар сайды қуалап шауып келе жатыр едім, оң жағымда немістің автоматшылары қайта келеді екен. Аттан түсіп тал түбіне жасырындым да, автоматтан оқты қардай бораттым. Біразы қыршынынан қиылды, қалғандары бұрылып қаша жөнелді. Осы жағдайдың бәрін сезіп отырған болу керек, Скубак та өзінің жігіттерімен ойпаң мен сайларды паналап жүгіріп келеді екен. Олар мені көрді.

Қу тілді солдат Ткаченко маған қарап:

— Әй, Жәлел, бұл арада сен кімді тосып отырсың? — деді.

Менің қаным қайнап кетті де, оны боқтап жібердім:

— Сендерді қоршаудан құтылту үшін қаптап келе жатқан неміс солдаттарын қырып салсам, сенің: «Кімді тосып отырсың?»— деп оттауың калай?— дедім көзімді қадай сөйлеп. Скубак мені асыра мақтап, арқамнан қақты. Бәріміз аттарымызға жүгірдік. Скубактың астында жүйрік қара биесі «Сильва» бар. Екеуміз шаба жөнелдік.

Феодосияны қақ жарып өтіп, Керчьке қарай бір-ақ тарттық. Біз жүріп келе жатқан тас жолдың оң жағы: — Қара теніз, сол жағы — ашық дала. Сол ашық далаға қарасақ, немістің автоматшылары жолдың үстінде кетіп бара жатқан қызыл әскерлерге оқ жаудырып келеді екен. Жолдың екі жағында да өліп жатқан немесе жаралы болып қалған біздің жауынгерлер, жанып жатқан жүк машиналары.

Біз Кара теңізге карай ығыса қаштық. Аттыларымыз пәрмендете шауып, жау көзінен алыстап кеттік. Қаладан он бес шақырым алыстаған соң «жендеттерден құтылдық па, жок па?»—деп сәл есімізді жия бастадық.

Әркім өздерінің бөлімдерін тауып алып жатыр. Бастықтарымыз Керчьтің даласында алғы шеп құрып, жауды тосатынымызды хабарлады.

Бір кезде комиссар Уманский менің қасыма келіп:

— Жолдас Қизатов, сен коммуниссің ғой, анау тұрған достарыңның бәрі де аш. «Аш адамда ақыл да болмайды» дейді. Сен бір ерлік істе, «тұлпарым» ден жүрсің ғой Аранжиріндi екі доңғалақты арбаға жек те ең болмаса нан тауып алып кел!—деді.

Мен:

— Құп болады, жолдас саяси жетекші! — дедім.

— Жүр, Гриша, кеттік, қош болыңдар! — деп жүре бергенімде, Василий Степанович:

— Жолдарың болсын, олжамен оралыңдар! — деді. Біз Аранжирге жақындап келгенде жануар, мені танып, оқыранып қоя берді. Мойнын құшақтап, мандайынан сипадым.

Екі доңғалақты арбаға жегілген көк атты доғарып, тиеген жүктерін түсіріп, тездетіп Аранжирді жегіп алдық.

Керчьтің тас көшесімен шауып келеміз. Тас жолға тиген тағалы аттың аяғының астынан от жарқ-жұрқ етеді. Қаланың ішінде құлап жатқан бірнеше қабатты биік үйлер. Жалыны аспанға шығып жанған мектептер, балалар бақшалары, арпалысып бірін-бірі басажанша жүгірген адамдар, оқ тиіп өліп қалған жауынгерлер. Бір көшеден бұрылып екінші көшенің бұрышына жақындағанда, азық-түлік қоймасы деген жазуы бар үлкен сарайға кездестік. Арбадан секіріп түстік. Қойманың бір бұрышына бомба түскен екен, жалыны аспанға шығып жанып жатыр. Күзетші де, қойма меңгерушісі де жок. Ешбір адам көрінбейді. Кім бар деп айғайласақ та дыбыс жоқ.

«Не болсаң, ол бол» деп қоймаға кіріп келдік. Іші кап-қара түтін, не бар, не жоғын біліп болмайды. Түк көрінбейді. Соқыр адамдай сипалап жүріп Гриша жерден жеті қоян тапқандай «мында» деп айқайлады. Қойманың бір бұрышында үйіліп жатқан нан көп екен. Екінші бір бөлмесін ашсақ, еттен жасалған консервілер, үшінші бір бөлігінде жәшік-жәшік арақ. Естафеев нан мен консервіге карамай жәшіктеген арақтарды

арта бастады. Мен таңданып қарап қалыппын. Ашуым ұстап кетті:

— Гриша болды, тоқтат! — дедім. — Бізді арақ әкел деп жіберген жоқ. Аш адамға арақ неге керек, сен тойда жүрген жоксың ғой! — дедім. Гриша қызарандап:

— Жарайды, жарайды,— деді. Екеуміз арбаға нан тиеуге кірістік. 200-ден аса ет коисервісін салып алдық. Гриша тағы бірдеме іздегендей тіміскілеп койманы аралап кетті. Ол келгенше өзім де, Аранжир де нан жеуге кірістік. Сәлден соң, Гриша да келді.

Арбаға мініп алып, келген жолымызбен желе шауып жүріп келеміз. Таңертеңгі дивизионның жауынгерлерімен жолыккан жерге жетіп келсек, бір де адам жоқ, тымтырыс. «Олар портқа кеткен шығар» деген оймен Керчьтің ең үлкен көшесінің бірімен пәрмендете шауып-келеміз. Портқа жақындап та қалдық. Енді екінші көшеге бұрыла бергенде «тоқта» деген бұйрықты дауыс саңқ етті. Жалт қарасам, он метрдей жерде әдемі киінген үсті басы тап-таза, парадқа дайындалғандай, етігін де жылтыратып тазартқан ұзын бойлы лейтенант тұр екен. Лейтенанттың серіктері болуы керек автоматты 4-5 солдаттары тағы бар. Мен жүгіріп келіп әскери тәртіппен амандастым.

— Біздің дивизионның жауынгерлерінің тамақтанбағанына екінші тәулік болды, біз оларға азық-түлік алып келе жатырмыз. Зеңбіректеріміз де, жауынгерлеріміз де портта болуға тиіс. Сіз бізге рұксат етіңіз, жолдастарымызға қосылайық! — дедім. Лейтенант бетіме адырая карап:

— Қай полктансыңдар? — деді. Мен:

— 157-атқыштар дивизиясының 422-артиллерия полкынын екінші дивизионынанбыз!—дедім. Лейтенант мысқылдай сөйлеп:

— Иә, қаңғыбастарым, бетімен жүргенсіндер ғой, тәртіпсіздердің жағдайы әрқашан да осылай болмақ. Сіздің айтып тұрған 422-артиллерия полкі кемеге отырып, теңіздің арғы жағына жүріп кеткелі жарты сағат болды! — деді. Жүрегім зырқ ете түсті. Лейтенант маған жақындап келіп:

— Сен өзің қызық жігіт екенсің. Портта кеме күтеміз деп қанша адам опат болғанын білемісің? Сендерді тосуға оларда ешқандай жағдай жоқ. Бұйрық деген бұйрық. Қару-жарақтарын, зеңбіректерін тиеп көзді ашып-жұмғанша жүріп кетті. Көрмей тұрсың ба, немістің қара қарғаша қаптаған самолеттері бір жағынан бомбаласа, екінші жағынан зеңбіректердің снарядтарымен қардай боратып жатқан жоқ па? Сендерге айтатын бір-ақ ақыл: осы арадан алыс емес Камышбурин аталатын

шахтаға барыңдар. Сонда Қырымның партизандарына қосыласыңдар, — деді. Мен лейтенантқа қарап:

— Өзіңіз ше? — дедім. - Онда жұмысың болмасын, деп ақырып калды ол.

— Сонда да жолдас лейтенант, сіз командирсіз, біз солдатпыз, көмектеспейсіз бе? — дедім. Лейтенант тағы да едірейіп:

— Мен генералдың адъютантымын, бізді моторлы жүйрік қайық келіп алып кетеді. Сендерге онда орын жоқ, сыймайсыңдар, — деді.

Қара теңіздің құм жиегінде Аранжир алшаң бясып, жүйіткіп келеді. Гриша үлкен пышағын қынынан суырып нан турап, бірнеше консервіні ашты. Құтының мойнына кигізіп қоятын темір стаканшаға өзіне де, маран да толтырып арақ құйып:

— Ал, «шалым», не үшін ішеміз? — деді.

Мен:

— Женіс үшін! — деп тартып жібердім. Григорий:

— Осы жолы жаудан құтылсақ, біз мың жасайтын шығармыз!— деді. Мен Гришаның бетіне қарап, бізде:

— «Ірігеи ауыздан шіріген сөз шығады» деген мәтел бар. Өлім-өлім дейсің, одан да құрметті Отаным, сен үшін өмірімді сақтаймын демейсің бе? Біздің қазақта бұдан екі ғасырдай бұрын Кебек батыр болыпты. Батыр Кебек Еңлік дейтін сұлуға ғашық болған. Қазақтың керемет ақындары сұлу дастандарын осы батырға арналған екен деп Григорийге бір әңгіме бастай беріп едім, ол арақ құйған темір стаканшасын ұстап маган таңдана қарай қалды. Мен одан сайын жолдасымның құмарын тарқатайын деп Еңлік—Кебектің тарихын түгелдей айтып бердім.

Бір ақын,— дедім,— Кебек туралы былай деген екен:

Өлімге ел қамы үшін өзін сайлап,
Тұрмайды соғыс десен, қойсаң байлап.
Жауға батыл, жақынға жанын қиған,
Кішіні іні, үлкенді ататайлап.

Григорий таңданып:

— Керемет ержүрек батыр адам болған екен, ақын да суреттей білген. Мен:

— Гриша, — дедім, — қазақтың Лев Толстойы саналатын Абай Құнанбаев деген үлкен адамы болған. Халықтың ауызындағы сөздерге қарағанда Абай кезіндегі қазақ қауымына үлгілі сөздер сөйлеп, керемет

данышпандығымен оқыған, тыңдағандарды таң қалдырған.

«Еңлік — Кебек» поэмасын жазған — Абайдын, ағасының баласы Шәкәрім өте талантты ақын болды. Ол жауыз милициялардың қолынан қаза тапты. Шәкәрім «Еңлік — Кебек» поэмасында сұм заманнын тарихын көрсете біліп, екі жастың өмірлік өшпес сүйіспеншілігін суреттеген. Әсіресе, Кебектің отан үшін, ел үшін, ғашық жар үшін жанын қиғанын көп айтқан. Сен Гришажан, бір соққы жемей, «өзімді-өзім өлтіремін» — дегенің, өмір өткелдерінен өтпегеннің белгісі. Солай емес пе, жолдас Естафеев, — деп иығына қолымды салдым. Гриша қарқ-қарқ күліп:

— Мынауың барып тұрған қазақтардың сөзі, «шалым», жарайсың, бір ажалдан құтқардың. Әрқашан да сенің тіліңді, ақылыңды тыңдап, өсиетіңді орындаймын, — деп одан да қатты күлді.

Мен:

— Гриша тоқтай тұр, алғысыңды Қара теңіздің арғы жағына шыққан соң айтарсың! — дедім.

Аранжир божысын да қақтырмай, сар желіске түсіп алған, аяғының астындағы құмды бұркыратып келеді.

Арбаның алдында божы ұстап отырған мені Григорий бүйірімнен қатты түртіп «көрдің бе?» деп айқайлап жіберді. Мен оған тез бұрылып:

—Мұрныңды бұзайын ба, мас болып отырсың ба, бүйірімді тесіп жібере жаздадың ғой! — дедім. Гриша қолын нұсқап:

— Әне, аяқтарын зорға басып барады! — деді.

Қара теңіз жаққа көз салсам, бізден жүз метрдей жерде қолына үлкен шабадан ұстаған жас әйел, иығына салған бумасы бар кәрі кемпір, олардың соңынан 7-8 бала кетіп барады екен.

Аранжирді тоқтатып, әйелдермен амандасып:

— Жолдарың болсын, қайда кетіп барасыңдар? — дедім. Олар бір жасырын сыр бардай күмілжіп, жауап бермеді. Біз келіншектің қолындағы қазақтың кіші абдырасындай чемоданды жұлып алып, кемпірдің де арқалаған бумасын әй-күйге қарамастан арбаға әкеліп салдық. Мен кемпірге қарап:

— Жүктерің тым ауыр екен, мамаша, қайда апар десең де апарайық, менің де сендей алыстағы Қазақстанда анам бар, жүрегімді толқытып, тырнап тұрған да сол! — деп кемпірді қолтықтадым. Жас әйел мен бала да біздің соңымызға еріп, арбаға келіп мінді.

Өздері де әбден шаршап келе жатқан болулары керек, үн-түнсіз отыра берді.

— Гриша, — дедім, — мына кісілердің өңдеріне қарағанда аш адамдарға ұқсайды, сыйласаңшы.

Естафеев жауап қатқан жоқ, өзінің шинелін төрт бүктеп төсеп, нан турап, консерві ашып, қонақтарды тамақтандыруға кірісті. Қемпір де, келіншек те рахметті жаудырып жатыр. Жас баланың аты Володя екен. Ол тамақты көргенде, көзі адырайып, бір түйір нанды аузына сала тез-тез шайнай берді. Мен қонышымдағы қасығымды беріп:

— Володя, қақалып қаласың, консервімен қосып же, — дедім.

Артынан сұрап білсек, үйлеріне бомба түсіп, дәмді тамақ түгіл нанға да жарымай қалған бишаралар екен. Мен үлкейткіштен теніз жаққа қарадым. Құстай ұшып келе жатқан моторлы қайықты көрдім. Беталысы тұп-тура бізге келе жатқандай. Қара теңізде өзгеріс жоқ. Ақ көбігі бұрқыраған толқын аспанға атып, қырқаға төрт-бес метрдей лақтырып жатыр.

Қара теніз, мен сенде талай демалыс күндері жолдастарыммен суға түсіп, ақ көбігіңмен бетімді жуғам. Енді, міне, жау қолында қалып барасың. Жанымдай жақсы көретін теңізім! Сенің толқыныңның теңселген үні де, қазір неге екенін білмеймін, маған жыланның, ысқырығындай. Арғы жаққа өтуге амал-айла да таба алмай тұрмын. Бұрынғы еркелеген теңізім, бүгін үңіле қарасам, мені жұтамын деп тұрған аждаһаға ұқсайсың. Сүйіктім, не жаздым саған?

Мен Аранжирдің басын тежеп, моторлы қайықтың келе жаткан жағына тағы да көз салсам, бізге жақындап та қалыпты. Үстінде екі адам. Біздің теңіз жауынгерлері екені киімдерінен-ақ көрініп тұр.

Мен жолдастарыма қарап:

— Көрдіндер ме, біздің моторлы қайық жүйткіп келеді, — дедім. Жас келіншек сіреу санына ине тығып алғандай, ұшып тұрды. Мен: «Құлап қаласыз, отырыңыз!» — дедім. Әйел:

— Үлкейткішіңізді беріңізші! — деді де, қарап жіберіп:

— Мама! Володя! Біздің Алексей келе жатыр! —деді дауысын қатты шығарып. Кәрі ананың көздерінен жасы сорғалап кетті.

— Құдай берді, енді құтылатын болдық! — деді Гриша шыдамсызданып:

— Біз де бақытты болдық қой, ала кетерсіздер! —деді.

Кемпір:

— Әрине, жақсылықты жақсылықпен қайтару жөн, бала, — деді.

Мен Аранжирді тоқтатып, доғара бастадым. Басындағы жүгенін сыпырып алдым. Арбаның үстінде нанды үгетіп, Аранжирді жемдеп тұрмын. Аранжирді соғыстан бұрын бір жарым жыл міндім. Соғыс уақытында серігімдей болған. Феодосия үшін шайқаста қалың жаудың ортасынан жанбырша жауған оқ пен снарядқа қарамай, аман-сау алып шыққан. Өзі жүйрік, өзі сұлу. Мені көрсе-ақ болды, оқыранып қоя беретін.

«Ер қанаты — ат» демей ме біздің қазақ. Бұл менің қанатым ғана емес, өлімнен сақтаған жануарым. Мойнынан құшақтап жабысып қалыппын. Көп жыламайтын менің көзімнен жас төгіліп-төгіліп кетті. «Кішкене қайыққа Аранжир сыймайды, теңіз әскерлері өзімді алса да жарар еді» деген жаман ой бойымды алып кетті. Жануар Аранжир білгендей, ұсақталған нанды жеп тұрса да, мойнына жабысып тұрған маған басын оңды-солды бұра береді.

Қайық біздің жанымызға келіп тоқтай қалды. Біз арбадағы заттарымызды қайыққа тиеп, кемпірді отырғызып бола бергенде, лейтенант:

— Сендер сыймайсыңдар-ау, қайық көтере алмай, суға батып кетерміз! — деді.

Мен Аранжирмен әлек болып жүргенде, Гришаның:

— Біз мінбесек, сіздер де жүрмейсіздер! —деген дауысы саңқ ете түсті.

Қарасам, екі беті қып-қызыл болып, көздері қанталап кетіпті. Карт ана:

— Қойыңдар, балалар, — деді, — ерегістен пайда жоқ, батсақ бәріміз батайық. Тірі қалсақ, тірі қалайық! — деді.

Мен де автоматымды қолыма алып, Аранжиріме:

— Қош, қош сау бол, Тайбурылдай тұлпарым, үш майданда серік болған досым! — деп, маңдайынан бір сүйіп, қайыққа міндім.

Лейтенантта үн жоқ, басын салбыратып жіберіпті. Кім күшті болса, соның айтқаны болмақ. Теңізшілердің белдерінде асып алған «ТТ» пистолеттерінен баска қарулары жоқ. Біздің екеумізде екі автомат, екі пистолет, төрт-төрттен сегіз гранат бар. Екі адам түгіл бір взводпен шайқасуға дайынбыз.

Қайық оңтүстік-батысқа қарай зулай жөнелді. Мен төмен қарап отырған командирге:

— Жолдас лейтенант, — дедім, — біздің Гришамен біраз шатысып қалдыңыздар, кешіріңіз. Бізді бір өлімнен құтқарып, арғы жаққа өтуге сіз себепкер болып тұрсыз.

Гришаға қарап:

— Арманымыз орындалғандай болып тұрмыз. Қазір арғы жаққа да өтерміз, жай дастарканыңды лейтенантпен де татуласайық. Соғыста жүріп бір-бірімізге кек сақтаудың қажеті жоқ! — дедім.

Әкесіне еркелеп, теңіз офицерінің алыстап көргіш үлкейткішімен карап отырған Володя даусын көтере сөйлеп:

— Қараңдаршы ат, бізді соңымыздан қуып келеді! — деді. Үстіме мұздай суды құя салғандай болып, аяқ-қолым қозғалмай, басым айналып кетті. Үлкейткішімді мойнымнан жұлып алып қарасам, Аранжирдің басы ғана көрініп, біздің соңымыздан тездетіп жүзіп келеді екен. Қара теңіздің толқындары ұрғанда, бір көрініп, бірде көрінбей кетеді. Жануар жүзіп келе жатып тұра қалып кісінейді.

«Мені неге тастап бара жатырсыңдар?» — дегендей, тағы да алға ұмтылып жүзе бастайды. Мен жай ғана жыламай, еңіреп қоя бердім. Аранжирдің жүзіп келе жатқанын көрген кемпір де:

— Сіздің атыңыздың ақылы кейбір адамдардан да кем емес екен. Тым жалынышты. Аттың да жау қолында қалғысы келмейді! — деп, дауыстап жылап жіберді.

Үлкейткішті қолына алып арғы бетке қараған келіншек те Аранжирдін суға батып, бір шығып жүзіп келе жатқанын көргенде:

— Тым аянышты екен! — деп, көзінен жасы парлап, күйеуінің тізесіне басын салды.

Лейтенант та таңдана қарап, бір қуарып, бір қызарып:

— Шіркін, қандай мал, мынадай атты тәрбиелеген, жігітім, сен де жарайсың! — деп, менің арқамнан қақты.

Содан соң әрі қарай сөзін жалғап, — амал нешік, ат түгіл ардақты жолдастарымыз да, қымбатты бауырларымыз бен туысқандарымыз да апатқа ұшырап жатқаны аз емес. Соғыс рахымсыз, енді жылауынды қой, тағы да өзің аман болсаң, жақсы ат табылар! — деді. Мен одан сайын жылауымды үдетіп:

— Аранжирдей жылқы болмайды. Ол мал ғана емес, мені талай қауіптен құтқарған серігім!—дедім.Тағы да үлкейткішті қолыма алып қарасам, бізді қуып жете алмайтынын білгендей, Аранжир басын бұрып, Қара теңіздің сол жақ жағасына бет алып, жүзіп кетіп барады екен.

Жануар-ай, ақылыңнан айналайын, қайта қайтыпты. Жалпақ теңізден қалай жүзіп өтсін. Міне, ақылдым, сен Тайбурылдан да, Қамбардың қара қасқа тұлпарынан да, Алпамыстың Байшұбарынан да, Ер Тарғынның Тарланынан да, Ақан серінің Құлагерінен де кем емессің. Жүрсең жүрісің, жауға шапканда беріктігің және ақылдылығың кем деуге болмайды! — дедім де, осы сөздерімді орысшалап жолдастарыма түсіндірім.

Сөзге араласпай тамақ дайындап жатқан Гриша даурыға сөйлеп:

— Аранжир немістерге ұстатпайды, көрерің өзіміз Қырымды қайта босатқанда, «Жәлел, сен мені неге тастап кеттің?»— деп өзіңе оқыранып жетіп келер.

Лейтенант Гришаға деген ашуын басқандай:

— Дұрыс айтасың. Немісті біз, әрине жеңеміз. Онда күмән жоқ. Қырым өлкесін босатқанда жолдас Қизатов өзінің сүйген аты Аранжирмен кездессе, керемет болар еді. Бұл туралы жазушылар естісе, роман да жазуы мүмкін. Мен өзім де аттың қылығына таңданып отырмын! — деді. Лейтенанттың сөзі бойымды тағы ерітіп әкетті.

— Қош бол, Аранжир, қош бол, Аранжир! — деп жылай бердім. — Жігіттер айтқандарың келсін. Жеңіске жетейік. Бәріміз де аңсағанымызға қосылып, қуанышқа бөленейік. Қарт ана:

— Айтқаның келсің балам, ойлағаның орындалсын, менің берген батам да, тілегім де сол! — деді. Тамақ дайындап болған Гриша лейтенантқа қарап:

— Қешіріңіз, ағай, арақты алып қояйық жеңіс үшін, отан үшін! — деді.

Біз де Гришаны қостап, толтыра құйған стакандағы арақты көтере-көтере салдық.

Қайықты жүргізіп келе жатқан солдат та, офицер де дәмді консервіні жеуге кірісті. Ұялып отырған кемпір де, келіншек те, Володя да, Гриша екеуміз де бір-бір консервіні қолдарымызға алып тамақтанып жатырмыз.

Григорий Естафеев екеуміз жау шеңгелінен құтылып, моторлы қайықпен аман-сау өткенімізге, сөйтіп, әлі фашист табанына тапталмаған совет жеріне аяғымыз тигеніне қатты қуандық. Теңіз лейтенантының қолын Григорий екеуміз қайта-қайта қысып, үстінен рахметті жаудыра қоштастық. Мен енді лейтенанттың балашағасымен, кәрі анасымен қоштасайын деп жатыр едім, оң жағымда тұрған Григорий лейтенантқа бір бума қызыл-ала ақшаны ұсынып жатыр.

— Эй, Григорий, осыншама ақшаны қайдан алдың? Тегі біреуді тонағансың ба, оңбаған неме, осы жерде жайратып кетейін бе? — дедім ақырып.

— Ешкімді де тонағам жоқ, Жәлел, — деді Григорий, — сен босқа әкіреңдей бермесеңші. Бағана екеуміз қойманы аралап жүргенде, бір жерде аузы ашылып калған темір сандықты көрдім. Іші толған ақша екен. «Мұны жағып, күйдіргеннен не пайда, одан да біразын салып алайын, мүмкін, алда «іске асар» деген оймен тең жартысын дорбама салып алғанмын! — деді. Мен де Григорий сөздерінің шындығына сеніп, басыла қалдым. Керісінше, оны өзім де костап:

— Алыңыз, жолдас лейтенант! — дедім. Лейтенант та ұялды ма қалай: «Алмаймын!» — деп азар да безер болды.

— Жоқ жолдас лейтенант, алыңыз! Сіздің бала-шага, кәрі шешеңіз бар екен. Бізге, солдаттарға не керек. Біздің екі аяғымыз бен екі колымыз сау болса болды! — дедім.

— Жоқ, жігіттер алмаймын. Сендерге ақша қазір керек болмағанмен, кейін, соғыс біткеннен соң керек болады. Біз осы соғысты, түбінде, үлкен жеңіспен аяқтаймыз. Сен екеуің елге оралып, сұлу қыздарға үйленесіңдер. Сонда тойға керек болады, бұл ақша! — деп жымиып күлді.

Мен Григорийдің қолындағы акшаны жұлып алдым. Кілең 30 сомдықтар екен. Демек, 3000 сом.

— Сізге емес, жолдас лейтенант, — дедім, лейтенантка бұрылып, — мына анамызға береміз! — деп, акшаны анаға ұсындым.

Ол кісі де: «Алмаймын, рахмет, қарақтарым!» - деді.

— Жоқ, мамаша, сіз ана болсаңыз, біз сіздің балаңызбыз. Бізді жау колында қалдырмай мұнда алып шығуға сіздің үлкен жәрдеміңіз тиді. Оның үстіне бұл ұрлықтан, зорлыктан келген акша емес, өз еліміздің, өз халқымыздың акшасы. Біздің қазақта: «Біреудің ала жібін аттама!» — деген накыл сөз бар. Біз сізге арам емес, адал акшаны ұсынып отырмыз! — деп, акшаны карт әйелдің қалтасына салып қойдым.

Кемпір де, келіні мен баласы да «рахметін» аямай айтып жатыр.

Аз уакыт болса да бір-бірімізге үйреніп қалған біздер кимай, кинала коштастық.

Біздің полк Ростов қаласының маңындағы Ольгинка селосында екен.

Ольгинка біз бұрын көрген Абинская, Лабинская деп аталатын станциялардан көп кіші. Бірақ кішкентай болғанымен әдемі. Көшелері

де, үйлері де жеміс ағашынан көрінбейді. Әсіресе, алма мен жүзімі кисапсыз көп. Міне, осы бір бау мен баққа көмілген шағын ғана елді бекеттің көшелерін қақ жарып өтіп, шет жағында орналасқан өзіміздің дивизионның адамдарын тауып алдық.

Командирлер де, жігіттер де бізді «жау қолында қалып қойды-ау» деп ойлауда екен. Енді есен көріп, қуаныштары қойнына сыймады. Кейбір жігіттер, тіпті құшақтасып, сүйіп те жатты.

Таяуда кіші лейтенанттан өсіп, лейтенант атағын алған Дмитрий Гридин мен саяси жетекшіміз Уманскийге де келіп, әскери тәртіппен сәлем бердік. Екеуі де бізді жылы жүзбен қарсы алды.

— Біз сендерді жоғалып кеткендердің тізіміне қосып қойып едік. Енді аман-сау оралғандарыңа алғыс айтамыз! — деді. — Ал Бублик пен Кононенко әлі келген жоқ. Не болғаны да белгісіз. Екеуі де жаксы жігіттер еді, кім білсін олардың тағдырының немен аяқталғанын.

Мен осы екі командирге майор Скубактің бұйрығы бойынша, жауынгерлерге тамак тауып әкелеміз деп жүріп, кемеден қалып қойғанымызды толық баяндап бердім. Теңіз лейтенантымен ұрысканымызды, одан соң әйелдермен кездесіп, солар арқылы моторлы қайыкпен осы жаққа өткенімізді, әсіресе, аянышты халде Аранжирмен қоштасқанымызды екеуміз әсерлі етіп айттық.

Аранжирдің жайын айтқанда, екеуі де қобалжып, біраз ойға қалғандай болды.

— Шіркін, Аранжир ат атаулының асылы еді-ау. Жануар енді жау қолында қандай халге түсті екен? — деп, ренжіді Гридин дауысы қалтырап. Содан сәл мұңайып тұрды да, маған карап:

— Жолдас Қизатов, көңіл-күйінді, жан дүниеңдегі толғаныстарды және қобалжуды толық түсініп тұрмын. Әсіресе, қазақтардың атты қалай құрметтейтінін жақсы білемін. Мен өзім де Ставрополь қазағымын ғой. Бізде де атқа көп мән береді, аттың неше түрлі сайгүліктері мен саңлақтары бізде ғой. Бірақ сондай аттарды бағалап, мәпелеп, баптап міне алмайтындарды бізде жігітке санамайды. Аталарымыз атсыз қазақты қанатсыз құсқа теңеген. Құс қанатсыз ұша алмайды, қазақ атсыз күн көре алмайды. Ал, сендердің, қазақтардың ат мәселесіне келгенде, біздің казактардан да бетер. Онша ренжи берме, Қизатов. Тіршілік болса, тағы бір жақсы ат тауып аларсың. Мүмкін, әлі жауды өз жеріне қарай тойтара куғанда, Аранжиріңді көріп қаларсың.

Міне, Гридин осы сөздерді айтып, менімен өте жылы сөйлесті.

Шіркін, жақсы адамның өзі де жақсы, сөзі де жақсы. Ол менің соңғы күндерде есімнен кетпей, үстімнен зілдей басып жүрген ауыр қайғымды біраз жеңілдетіп тастады.

Байқауымызша, біздің полкта да, дивизионда да, батареяда да бірсыпыра өзгеріс болыпты. Қашып келе жатып соғысқанда, қатардағы солдаттар полк төңірегі былай тұрсын, дивизион көлемінде болып жатқан өзгерістерді де түгелдей біле алмайды. Тек өзіміздің батареяның төңірегінде болған елеулі өзгерістерді ғана есте қалдыруымыз мүмкін. Ал соғыс жоқ кезде күн сайын болмаса да, күн ара немесе аптасына бір рет көріп жүретін полк командирі мен дивизион командирлерін қазір анда-санда ғана бір рет көретін болдық. Көрші батареялардағы күнде кездесетін жақын жолдастарымыздың да қазір қайсысының қайда екенін білу қиын болып кетті. Түнеу күні, ойда жоқ жерде, майдан даласында бірінші дивизионның бір таныс лейтенантымен кездесіп қалғанда, Жанбос, Сұлтан, Сапар сияқты жақсы көретін достарымның жағдайын сұрап едім, лейтенант сәл қынжылып:

— Жолдас Қизатов, олар қайда, алда қашан қатардан шыққан. Сапар баяғы Одессаны тастап, шегіне соғысып жүргенде снарядтың ұшкыны тиін, ауыр жаралы болған, госпитальге жіберілген. Жанбосты жеңіл жаралы болып санбатта жүрген жерінен запастағы оқу-үйрету полкына ауыстырып жібергенбіз. Ал Сұлтанның қайда екені белгісіз, қанды шайқастың бірінде өліп қалған болу керек! — деді.

Шіркін, өмір деген осы! Міне, соғыс басталғанына қазір бір жыл болып қалды. Осы бір жылда кімдер келіп, кімдер кетпеді? Талай жан қияр достарымыз қыршынынан қиылды. Олардың орнын жана адамдар келіп басып жатады. Бір-бірімізбен шүйіркелесіп, енді жақындасып достаса бастағанда, олардың да кейбіреуі жаудың оғына ұшып, емірмен мәңгі коштасып кете барады...

Міне, бүгін дивизионға есен-сау оралып, селдіреп қалған жолдастарымды, жаңадан келген бейтаныс адамдарды көргенде, мені осындай ауыр ойлар келіп қоршады.

Осыған байланысты жарқын жүзді Гридинмен біраз еркін сөйлесіп кеттім. Ол маған белгісіз біраз жағдайларды ашып салды.

Бір үлкен шайқаста аяулы майорымыз Михаил Мирсон ауыр жаралы болып, тылға жіберіліпті. Оның орнына 422-артполктің командирі болып, подполковник Федерничук дейтін кісі келіпті.

Кейінірек бұл кісіні бір-екі рет көріп, аздап сөйлесіп қалғанымыз да

бар. Ұзын бойлы, арықша келген, жас жігіт екен. Өзі өте білімді адамға ұқсайды. Сөйлеген сөздерінің бәрі сыпайы да мәнерлі. Біздің командирлеріміздің айтуына қарағанда, соғыстың әдіс-тәсіліне мейлінше жетік көрінеді.

Мирсон полктың командирі болып жоғарылағанда, дивизион командирі болып оның орнын баскан лейтенант Ткаченко өздеріңіз білесіз, Керчь төңірегіндегі ұрыста оққа ұшқан. Ал кіші лейтенанттықтан капитан дәрежесіне көтерілген Владимир Ткаченко дивизион барлаушыларының бастығы етіліп тағайындалыпты. Оның орнына біздің взводтың командирлігіне жасы қырықтан аскан, соғыстан бұрын колхоз председателі болып істеген, одессалық аға лейтенант Савчук дейтін кісі келіпті.

Ол сақал-шашы ағара бастаған, кіші командирлермен де, солдаттармен де әскери тілмен емес, өзінің үйреншікті колхоз тілімен сөйлесетін адам екен. Бұйрық беруді білмейді. Мысалы, «Тез сапқа тұрыңдар!» деудің орнына ол: «Хлопцы, тізбектеліңдер!» — дей салады. Немесе: «Тез алға!» деудің орнына: «Жүріндер, кеттік!» — дейді.

Савчуктің осы жағдайын біліп алған балалар, оны бір жағынан жақсы көре отырып, екінші жағынан тәр-тіпсіздікке салынатын болды. Тіпті, күні бойы Ольгинканы қыдырып, таң атқанша казармаға келмей қоятын балалар да жоқ емес. Ондайларды тәңертең тауып алады да, взводтың алдына тұрғызып қойып:

— Хлопцы, мынау оңбаған түні бойы казармада болған жоқ. Гарни девчатылармен ойнаса бір сәрі ғой, кілең сасық сайқалдармен сүйісіп келді. Ал енді осыған не жаза қолданамыз? — деп, бізден сұрайды.

Біз ду күліп:

— Жолдас аға лейтенант, мұндайды аяуға болмайды. Бұған бүкіл аттарды жуғызу керек не үш күн бойы тамақ бермеу керек. Сонда бұл қыздарға бара алмайтын болады! — дейміз.

Айыпты солдат та ыржия күліп:

— Жолдас аға лейтенант, ат жууға жіберсеңіз жібере беріңіз, бірақ тамағымды беріп тұрыңыз. Аштан өліп қалсам, обал емес пе? — дейді.

— Эй, осы саған, хлопец, сенбеймін. Сен аттарды жуып та жарыта қоймассың! — дейді аға лейтенант.

Осындай жұмсақ та қарапайым мінезі үшін біз Савчуки өте жақсы көрдік. Дегенмен, оның бізге істеген жақсылығын іспен ақтап жүрген

кездеріміз болды. Савчук шылымды көп татқаннан ба, немесе жасының ұлғайғанынан ба, әйтеуір, аздап қана жүгіргеннен соң ентігіп, мүлдем жүре алмай қалатын. Сол кезде солдаттар оны екі қолтығынан көтеріп, дедектетіп ала жөнелетін.

Жан жолдасым, әрі досым, бөлімшенің командирі Макаровтың өте ауыр жаралы болып тылға жіберілгендігін естігенде, мен қатты қайғырдым. Шіркін, жігіттің төресі еді-ау!

Макаровтың орнында біздің бөлімшенің командирі болып, аға сержант Григорий Григорьевич Мазманьян келген. Мазманьян еңгезердей, сыртқы бітімі үлкен кара аюға ұқсаған, сөйлеген сөзі гүрілдеп шығатын, қалың қара қасты, қошқар тұмсық, саусақтары қойдың жілігіндей жуан, орысшаны таза сөйлемегенімен жақсы білетін. Соғыстан бұрын Батум портында жүк тасушы болып істеген, байсалды да акылды адам еді.

Менің барлаушы жолдастарым: Шалбаш, Савченко, солдат Ткаченко және Климов төртеуі де жеңіл жаралы болып, полктің тылындағы жеңіл жұмыстарға жіберіліпті. Бұлардың орнына барлаушы болып москвалық Кузьма Вялых, ленинградтық Юрий Мельников, кавказдық, курд Магомедов Сұлтан, черкес жігіті Әлиев Азамат және Ульянов облысының татары, аласа бойлы Фатих Мухамедиев деген жігіттер тағайындалған көрінеді.

Бұлар он сегіз-он тоғыз шамасындағы кілен жас жігіттер.

Ольчипка станицасында тұрған біздің полктін жауынгерлері алда тұрған сұрапыл шайқастарды сезгендей, күн демей, түн демей окып, үйреніп, дайындықты мейлінше кызу жүргізе бастады. Дайындык сөз жүзінде емес, тәжірибе, жаттығу жүзінде іске аса бастады: жаудың танктерін зеңбіректермен туралап атып жандыру, үлкен қалалардағы зәулім үйлердің әрбір бөлмесінде ұрысты жүргізу, онда гранаталарды қалай пайдалану, жаудың пулеметтері мен минометтері ұяларын жоюдағы әдістерді білу, барлаушылардың жау позициясындағы қару-жарақты орнатқан пункттерін табу, радиомен немесе телефонмен координаттарды хабарлау — міне, осының бәріне айрықша көңіл бөлінді. Осыларды жаңа келген жастарға үйрету үшін мен де белсене ат салысқандардың бірі болдым.

Бір күні түс мезгілінде далада солдаттармен әскери окуды қызу жүргізіп жатыр едім, полктің кезекші командирі жетіп келді де:

— Жолдас Қизатов, сізді штабка шақырады! —деді.

Гридиннен ұлықсат алып, полктің штабына келсем, штаб бастығының

орынбасары маған бір жабық пакетті ұсынды да:

— Жоғарыдан келген бұйрық бойынша сіз қысқа мерзімді оқуға баратын болдыңыз. Ол — лейтенанттар дайыншдайтын курс. Менің шамалауымша Сталинград қаласының маңында-ау деймін. Жалпы, Сталинградқа барысымен комендантқа кіруге тиістісің. Сол бәрін саған айтып береді. Оқуды жақсы оқы. Бүкіл білгірлердің айтуына қарағанда, сойқан соғыс осы Сталинградта болады деген қауесет бар. Бұл, әлгі, сенің көрген соғыстарыңнан анағұрлым күшті болады. Соған енді жақсы дайындалу шарт. Бұрынғы шайқастарда сен солдат болсаң, енді командир болып қатысасың. Ол үшін көп білу керек.

Ростовтан Сталинградқа баратын үлкен жолға шығып, бірінші кездескен жүк таситын машинаға міне жөнелдім. Машинаның үстінде менен баска бірнеше қатардағы жауынгер мен екі сержант бар. Біздің Батыс Қазақстанның ұшы-киыры жоқ жазық даласына ұқсаған таусыз, ормансыз ашық дала. Мінген машинамыз оқтай түзу жолмен жүйіткіп келеді.

Ольгинкадан 100 шақырым шыққан соң жүргізуші машинасын тоқтатып:

— Мен енді сендерге серік бола алмаймын. Өзіме жүктелген бұйрықты орындауға баска қалаға барамын, — деді.

Біз машинадан түсіп, әлгі тура жолмен жаяулап жүріп кеттік. Біраз жүрсек те жол-жөнекей ешбір машина кездеспеді. Сталинград әлі алыс. Жолдың жиегіне отырып дем алдық, шылым тарттық. Біріміздің біріміз жөн сұрастырсақ, Егоров, Голонишкин деген солдаттар мен баратын оқуға кетіп бара жатқан көрінеді.

Шылымды тартып болып, қайтадан жолға түстік. Біраздан соң бізге қарсы келе жаткан екі қызды кездестірдік. Орыс, неміс немесе украин қыздарына ұқсамайды.

Егоров олармен амандасып:

— Цыганкалар, кайда барасыңдар? — деп сұрады. Жасы 15—16-дағы үлкен қыз:

— Біз цыганкалар емеспіз, қазақ қыздарымыз! — деді.

Мен таңдана қарадым да, қуанып кеттім. Қалай таңданбассың, Ростовтан 100 шакырым жерде қазақтар бар деп кім ойлаған. Менің жолдастарым қалжыңдап:

— Сенің қарындастарың екен. Өз тілдеріңде сөйлесіңдер! — деді.

Қыздың үлкені — Ақбілек, кішісі — Ақтамақ. Апалы-сіңлілі қыздар

қаздың балапанындай бір-біріне ұқсас, жап-жас, екеуі де сұлу, көздері тостағандай, кап-қара. Шаштары беліне түседі. Қастары қарлығаштың канатындай қиылып тұр. Өңдері қара торы. Киімдері орыс селосында тұратын орыс қыздарының киіміндей. Орысша да, казақша да жақсы сөйлеп тұр. Мен казақшалап:

— Қайдан жүрсіңдер? Ауылдарың, ата-аналарың бар ма? Соғыс болса жақындап қалды. Қазақстанға көшіп кетпейсіңдер ме? — деген сұрағыма қыздар қосарлана сөйлеп:

— Біз осы Ростов облысында көптен тұрамыз. Аулымыз анау! — деп, біз тұрған жерден 5-6 шақырым жердегі үйлерді көрсетті.

— Бұл жерді «Сальская степь» деп атайды. Туысқандарымыз соғыстан бұрын колхоздың малын баққан. Қазір әкем Ленинград майданында. Хат келіп тұрады. Ересек адамдардан қалған — шешем, әкемнің інісінің әйелі — жеңгеміз бар. Содан әлгі қыз: Ағай, — деді, — әркімнің өзінің ұлты ыстық, біздің ауылға барып, қонақ болып кетіңдер. Әзірше, азық-түлігіміз жеткілікті. Сауын малдарымыз да бар. Елден шыққаныңызға көп болған шығар, қымызды да сағынған боларсыз. Біздің үй екі бие сауады. Асығыс болсаңдар, тамақ ішіп алып жүріп кетерсіңдер! — деді.

Мен Ақбілекке қарап:

— Сен сияқты әдемі қарындасымды Ростов даласында көріп қуанғанымды ауызбен айтып жеткізу қиын. Сөйлеген сөзің әдептілігің тіпті тамаша. Әсіресе, ботаның көзіндей үлкен қара көздеріңді көргенде, Қазақстандағы туған қарындастарымды көргендей қуандым. Амал кешік, біз әскери адамбыз. Бұйрықты орындау керек, калқам. Шақырғанына көп рахмет! Туысқандарыңа сәлем айт. Қазақстаннан шалғайдағы Ростов облысындағы казақ қыздарымен кездескенім менің мәңгі есімде қалады. Тірі болсам, айтып жүремін!—дедім.

Біз қоштасып жүріп кеттік.

Кейін немістерді Сталинградтан да, Кавказдан да қуып, шабуылға шыққанда, кездескен бір штаб командирінен:

— Сальский даласында тұратын казақтар бар еді, — деп сұрасам: «Немістер бәрін де өлтіріп, үйлерін өртеп жіберіпті. Бір жас өспірім сұлу қызға істемегені жоқ көрінеді. Өзін зорлап, отка тірідей жандырып жіберіпті», — деді.

— Жауыздар-ай, жап-жас балаларды да аямаған екен ғой... Иттер Сталинградта аяусыз соккыланды. Бірақ олардан әлі де кек ала

түсу керек! — дедім мен, бойыма ашу сыймай.

Манағы тас жолмен жүріп келе жатқанда, бізді жүк машинасы қуып жетті. Соған отырып, Сталинградқа да келіп қалдық..

Жүргізуші машинасын тоқтатып:

— Қаланың іші толған күзет, жолдастар! — деді. Сталинград алыс емес, машинадан түсіп, жаяу баруға да болады.

Біз оған көп-көп рахмет айтып, кала жаққа көз салдық. Сталинград қап-қара түтіннен көрінбейді. Біз жақындаған сайын жалыны аспанға шығып каланың өртеніп жатқанын байқадық. Неміс құзғындарының Одесса мен Керчьті қалай бомбалағанын талай рет көргенбіз. Олармен салыстырғанда, Сталинградқа түскен бомбаның саны мың есе көп сияқты. Бір топ неміс самолеттері қалаға бомбаларын тастап-тастап кете бергенде, екінші тобы жетіп ауыр-ауыр бомбаларды тағы да бірінің артынан бірін төге салды. Жер сілкінгендей дүние дүрлігіп жатыр.

Көп ұзамай Сталинградтың оңтүстігіндегі Бекетовка дейтін мекенді пунктке келдік. Комендатураны тауып алып, құжаттарды көрсеттік. Комендатураның қызметкері бір капитан:

— Лейтенанттар дайындайтын курс Еділдің арғы бетінде. «Сталгресстің» түбіндегі ауыспалы (алмалы-салмалы) көпірден өткен соң онша алыс емес. Онға бұрылсаңдар, тоғайдың арасында көптеген қамбалар кездеседі. Сендердің «Академияларын» сонда! — деп, капитан бір кекете күлді.

Комендатурадан шығып, Бекетовкаға жакын жердегі курске келіп, штабтың бастығына құжаттарымызды тапсырдық. Бізге көрпе-төсек беріп, жататын жерімізді көрсетті. Дұрысын айтсақ, бұл — жер астынан казылған кішігірім каладай. Кілең терең де үлкен етіп казылған камбалар. Ішіне, тіпті, сәкі тесеп, қабырғаларын әдемі етіп тақтаймен шегелеп те тастапты. Біздің майдандағы окоптармен салыстырғанда, патшалардың сарайындай деуге де болады.

Бізге соғыс әдісін үйретуші — кіші лейтенант Скворцов. Жасы отыздар шамасында. Орта бойлы, ақсары жігіт. Саяси сабақ оқытушы — политрук Герасимов.

Ол арық, жүдеу өңді адам. Асықпай сөйлейді. Киген киімдері олпы-солпы, өзіне жараспайды. Өзінің түр-тұрпатында да әскери адамға ұқсастық шамалы. Дегенмен қарапайым, зиянсыз адам. Сұрастырып білсек, соғыстан бұрын орта мектепте тарихтан сабак берінті.

Ертенінде-ак сабақ басталды. Негізгі үйрететіні: соғыс картасы, оңдағы

толып жаткан белгілер — деревнялар мен ормандар, көлдер мен құдықтар, окоптар мен орлар, жырақаналар, командирлердің байкау пункттері. Мақсат — осы белгілерді дұрыстап білу, үйрену.

Бұл сабақтар мен үшін онша қиын болған жоқ, артиллерия барлаушысы болып жүргенде, біз ұдайы картамен жұмыс істейтінбіз. Онда картасыз барлаушы сокыр адаммен бірдей.

Сабақтың екінші түрі: рота, взвод және бөлімше командирлері ұрыс кезінде жауынгерлерге бұйрықты қалай беру керек? Мысалы, рота шабуылға шықгы дейік, Сонда рота командирінің міндеті қандай? Немесе ротаға қорғану керек болып калды. Қалай қорғану керек? Окоптар мен ор-жыраканаларды кай тәртіппен казу керек? Ротаның бекініс позициясы қай тәртіппен орналасуға тиісті? Командалық пункттермен байланысты қалай жасау керек? Міне, осының бәрін жете білу осы қысқа мерзімді курсте біздің мүлтіксіз үйренетін ісіміз. Скворцов өте катал командир. Оның майдан даласында үйренген тәжірибесі де жеткілікті. Ол, әсіресе, жаяу әскердің өміріне өте жетік көрінеді. Сабақты бізге сөзбен емес, тәжірибемен үйретеді. Сондықтан көбіне далада боламыз. Уставта айтылғандардың бәрін біз колымызбен істеп, тәжірибе калпында жүзеге асырамыз. «Оқуды — тоқу» деген осы.

Екі айдан аса оқып, әскери біліміміздi толықтырып, шыңдадық. Курсті бітірер алдында емтихан алды. Соғысқа катысқан жаксы тәжірибесі бар білімді солдаттарға лейтенант, кейбір білімі тайыздау солдаттарға кіші лейтенант атағын берді. Бәрімізді су жаңа киіммен, командир белбеуімен, пистолеттің қабы мен карта салатын планшеттермен қамтамасыз етті.

Әркайсымызды өзіміздің бұрынғы әскери бөлімшелерімізге жөнелтетін болды. Мұнысы біз үшін өте-мөте куанышты еді. Өзіннің ескі достарына косылудан артык не бар!

Командирдің киімі тек жарасымды ғана емес, сонымен бірге, керемет ыкшамды да ыңғайлы. Жағаларымызға екі-екіден төрт бұрышты белгі қадалды.

Бастығымыз Скворцов жолдас курс бітірген.жігіттердің бәрін катарға тізді де:

— Алған атақтарың құтты болсын, жолдас лейтенанттар! — деп әркайсымыздың жеке-жеке колымызды кысты. — Сталинградтың түбінде болатын соғыста фашистерді қырғынға ұшыратындар, жеңіске жетіндөр! — деп құттықтады.

Бірге оқыған жолдастарыммен қоштасып айырылыстым. Бекетовканың шеткі көшесіндегі шіркеуге орналаскан дивизияның штабына келдім де, Кирсановтың орнына дивизияның артиллерия командирі етіп тағайындалған полковник Петраковқа өзімнің курстен келгенімді баяндадым.

Бұл — 1942 жылдың октябрь айы. Штабтағы таныс жігіттерден сұрасам, біздің дивизияның командирі болып өзіміздің «Батька» — полковник Александр Васильевич Кирсанов тағайындалыпты. Қуанышым қойныма сыймай, төбем көкке тигендей болдым.

Сталинградта адамзат баласының тарихында болып көрмеген жойқын соғыс жүріп жатыр. 28 июнь күні Отан қорғау комиссары және Жоғарғы Бас Қолбасшы И. В. Сталиннің № 227 бұйрығы жарияланған. Онда темірдей тәртіпті сақтамай, бұйрықсыз шегінген жауынгерлерді аяусыз жазалау керек екендігі қатты айтылған. Бұл бұйрық, шынында да, Сталинградта болған қырғын соғыста біздің солдаттардың ересен ерлік жасауына себеп болды.

Петраков мені өзіміздің 422 полк командирінің қарауына жіберді. Мен біршама жер болса да, өзіміздің полк тұрған жерге жүгіре басып, жаяу жүріп кеттім.

СТАЛИНГРАДТАҒЫ ЖЕҢІС

Полк штабы біз оқыған «Академиядан» да, Сталинград қаласынан да, Бекетовкадан да алыс емес. Ивановка, Печанко селоларының маңындағы «Ягодный» дейтін иректеліп жатқан ұзына бойына көлбеген терең сайдың ішіне орналаскан екен.

Сайдың іші толған терең қамбалар, олардың үстін топырақпен өте қалың етіп жапқан.

Иә, бұл 1942 жылдың октябрі кіммен сөйлессең де, бәрінің айтатыны — Сталинград қаласы мен онын төңірегінде болып жатқан қырғын соғыс. Газеттердің беттері де «Сталинград» деген сөзге толып кетті. Байқауымызша, бұл — адамзат баласының тарихында бұрын-соңды болып көрмеген сұрапыл көрінеді. «Немістің ең күшті де атаулы армиялары жаз айларының өзінде-ақ Сталинград каласын нысанаға алып, жүрген жеріне от шашып, жалын құсып, шабуылға шыққан екен. Қазір олар қаланың ортасында соғыс жүргізіп жатыр. Мақсаттары — Сталипградты тып-типыл ғып жер бетінен жоқ етіп, қысқа дейін соғысты

жеңіспен аяктау» — дейді, жұрттын бәрі сөйлесе калсаң.

Майдан даласындағы біздің үлкен-кішілеріміздің бәрі осы жайға терең түсінген көрінеді. Осы арада Совет Армиясы сонғы сыннан өтетініне әбден көздері жетіп, алдарына: «Өмір я өлім» — деген екі-ақ сұрақты қойған тәрізді. Соған орай, олардың жауыпгерлік рухы да, намыс-жігері де, ешбір төмендемей, керісінше, өрлеп, өздері де қайсарлана, күлшына түскен.

Міне, дәл осындай үлкен бір жауапты кезең туғанда, мен қатардағы солдат ретінде өмірімді өткізген әскери бөліміме лейтенант болып оралдым. Бұл маған көптеген жауапкершілік артты. Бұрын үлкен командирлердің бұйрығын орындасам, енді өзім бұйрық беруім керек. Өз қарауымдағы солдаттардың тағдыры да менің дұрыс, я бұрыс бұйрық беруіме байланысты. Дұрыс берсем — өрлейді, бұрыс берсем — құлдилайды.

Полктың штабы алдыңғы шептен алыс емес, қауіп-қатердің дәл ортасында. Штабтың алдында күзетте турған кезекші солдатқа өзімнің келгендігімді білдіруін өтіндім. Солдат:

— Кіреберіңіз! — деді.

Қабырғаларын тақтайлап, үстіп жуан-жуан бөренелермен жауып тастаған кең қамбаға кіріп келдім. Іші қара көлеңке. Үш адам үстелдің үстіндегі картаға үңіліп отыр. Бәрі де таныс, біздің полктің комиссары майор Гарошенко, штаб бастығы, майор Федоров және полк адамдарын азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ететін интендант қызметінің майоры Герасименко. Бұлармеп әскери тәртіп бойынша амандасып, өзімді лейтенант курсін бітіріп келгенімді баяндадым. Көп сөйлескен жоқ. Гарошенко бетіме бір карады да:

— Алтыншы батарея командирінің саяси жұмыс жөніндегі орынбасары болып барасың, жолдас лейтенант! — деді. — Макарчукті білесің ғой, ол соғыс басталғаннан осы орында істеген. Жуырда ауыр жаралы болып, госпитальге кетті.

— Мен ең алдымен шепте жүруді ойлап, өзімнің туған үйімдей болған 4-батареяның взвод командирі етіп жіберуін өтініп едім, майор Федоров дауысын қаттырақ шығарып:

— Сізбен саудаласып отыруға уакыт жоқ. Барыңыз сол алтыншы батареяға! — деді.

— Құп! — деп шыға жөнелдім.

Алтыншы батарея Ягодный — Валка селосының жазықтау даласында

бекініпті. Үсті қалың етіліп жабылған қамбалар жауынгерлерге де, командирлерге де ұқыптылықпен жасалынған. Зеңбіректерді де жау таба алмайтын етіп жасырған. Қамбалардың жау келетін әр жағында екі солдат бір-бір терең окоп қазып, сонда отырады екен.

Бұл батарея жауынгерлерінің көпшілігі маған таныс. Батарея командирі капитан Медведев. Ол көп сөйлемейтін, байсалды, өзінің қызметінс тиянақты кісі. Оның орынбасары лейтенант Сухоруков — менің көптен білетін жолдасым. Ол солдаттан өскен тәжірибесі мол жігіт.

Бірінші зеңбіректің командирі — аға сержант Федоров. Батыр тұлғалы кісі. Өзі коммунист. Жауынгерлерге жағымды. Парасатты адам.

Солдаттар Кошевой мен Салыков — менің таныстарым.

Солдаттардың қамбаларына да, окоптарына да барып, олармен кеңінен таныстым. Қазіргі соғыс жағдайын, әсіресе, Сталинградты қанға бояп жаткан фашист сұрқиялары туралы көп әңгіме айттым.

Лейтенант Сухоруков оңашада Медведевтің жақсы командир болғанымен, солдаттарды саяси тәрбиелеуде онша еместігін, аралары алшақтау екендігін ескерткен. Өзім солдаттық өмірді түгелдей бастан кештім. Енді қалай болса да, олармен бір кісінің баласындай біте қайнап өсуді, қиындықты да, жеңілдікті де олармен бірдей көтеруді, бірлесіп емір сүруді алдымдағы басты парызым деп есептедім.

Түн. Қараңғылық жер бетіне көрпесін жаба бастады. Түн болса ракеталарын аспанға дамылсыз ата беру — немістердің ескі әдеті. Бүгін де олар қараңғылық түсе бастасымен сол ескі әніне тағы басты. Өздері алыста. Жаңағы ракеталарынан бізге келіп-кетіп жатқаны да шамалы. Біз үшін онын зиянынан да пайдасы басым: сұмдардың осы ракеталары арқылы олардың қай тұста шоғырланып жүргенін біліп отырамыз.

Түнгі қараңғылық пен тыныштықты пайдаланып, мен жауынгерлерді түгел жидым. Саяси сабақ өткізу керек. Барлық солдаттар мен сержанттар Федоровтың зеңбірегінің жанына келді. Небары жиырма шақты адам. Сухоруков мені жауынгерлерге:

— Біздің батарея командирінің саяси жұмысы жөніндегі орынбасары етіліп тағайындалған жас лейтенант Қизатов жолдас! — деп таныстырды.

— Білеміз! — деді бір солдат.

— Мен Қизатов жолдасты Новороссийскіден білем!— деді екінші солдат.

— Төртінші батареяның бұрынғы барлаушысы ғой!— деді үшіншісі. Сөйтіп, ескі солдаттардың біразы мені білетін болып шықты.

Октябрьдің он тоғызы.

.....Кеше ғана командирлер полк штабында болғанбыз.

Онда бізге Сталинград майданының барлық бағыттарында басталатын фашист дивизияларының жаппай шабуылын күн санап емес, сағат санап күтуіміз керектігі ескертілген. Осыған сақадай сай болу әрбір совет азаматының ардақты борышы екендігі де айрықша айтылған.

Міне, сол сағат туды. Полк штабы да нақтылы бұйрықтарын телефон арқылы беріп үлгерді. Үлкейткішпен қарап жіберсем, оң жағымызда да, сол жағымызда да, алтыншы батареяның алдындағы жаяу әскерлер жатқан орталық бағытта да немістің құрыш терілі «тасбақалары» жөңкіле жорытып келе жатыр.

Біздің екі қанатымызды алып жатқан өзіміздің аға лейтенант Завгороднийдің бесінші батареясы мен лейтенант Гридиннің 4-батареясының алдарында да осындай жағдай. Олардан да әрірек көз жіберіп едім, бәрінде де жер қайыстырып, түнере төніп келе жатқан фашистер. «Міне, Сталинград қырғынына мен де қатысатын болдым» деймін ішімнен.

Капитан Медведев бақылау пунктінен:

— Алыстығы —4000, бұрышы — 80, бірінші зеңбірекпен атыңдар! Жарайсыңдар, дәл тиді. Енді әрбір зеңбіректен төрт шрапнельді снарядпен атыңдар!.. Тамаша!.. Тура тиді! Тез! Тез қимылдаңдар!.. Бірінші зеңбіректі ойпаңмен тез жылжытып отырып, алдарындағы дөңестің өздерің жақ тасасына орнатыңдар. Жау танктерін сол арадан туралап ұру керек. Тракторлармен сүйреп, тез жеткізіңдер!..

Аға сержант Федоров зеңбіректің алдындағы екі доңғалақты арбасына снарядты толтырып жатыр. Қарулар да қас қаққанша тракторларға тіркелді. Тасамен жылжи жөнелді.

— Жолдас лейтенант, мен зеңбірекшілермен бірге барайын! — Ол тесірейіп маған бір қарады да: «Өзіңіз біліңіз!» — деді. Дөңестің тасасына тез орналастық. Алыстан көргішіммен қарап жіберсем, жаудың бес танкісі тура бізге карай келеді. Үсті толған неміс, арт жағында жаяу әскерлер. Мен жігіттерге:

— Асықпандар! Байыпты дайындалыңдар! Қапыда қалмайық. Өз үлесімізге тиген «өлім я өмір» мәселесі осы арада шешіледі. Ылғи құрыш тескіш снарядтармен атыңдар. Әлі уақыт бар. Әр секундті

ақылмен пайдаланыңдар. Әр танкіні атқанда, снарядті атқышқа көз ілеспейтін шапшаңдықпен беріп отырыңдар. Бір секундке қателесу — өліммен тең.

— Жолдас лейтенант, жау «тасбақалары» біздің жаяу әскерлер жатқан позицияға жақындап қалды. Енді сәл кешіксек, оларды таптайды. Бұйрық беріңіз! — деді аға сержант Федоров.

— Ара қашықтығы да, бұрышы да — 00. Оң жақтағы «тасбақаның» омырауын көздеп ұрыңдар! — Өзім зеңбірек командирінің қызметін атқарып, атқыштың орнына көздегіш Федоровты қойдым.

— Жау танкісін оғың жарып өтті, Федоров! Мерейің үстем болсын, жігітім... Енді анау.ең алдында ентелеп келе жатқанын дәлдеп ұр!.. Тез!.. Шынжыр табанын талқандады... Тасбақа шыр айналып тұр... Енді үшініні-ні ұр!.. Темір тажал біздің жаяу әскерлерге өте жақын қалды!.. Тез!.. Тез! — дедім.

Үшінші танкінің де көк түтіні бұрқ етіп аспанға шықты.

Бірнеше минуттың ішінде үш танкінің күл-талқанын шығардық.

Фашистер де бейқам жатпапты. Бізді көріп қалыпты. Біздің дәл алдымыздан, 50 метр жетпей ауыр снаряд гүрс ете түсті. Төңірек жер сілкінгендей болды.

— Тез тығылыңдар! — деп бұйрық бердім.

Сол сол-ақ екен, алды-артымыздың бәрі гүрс-гүре жарылған снарядтардың дауысынан күңіреніп кетті. Көк күркіреп, жер сілкініп, төңірек көк түтінге айналып, төңкеріліп жатты.

Бір ауыр снаряд Салықов пен Петров жатқан жерге түсті. Жер солқ ете түсті. Аспанға қарасам, әлгі екеуінін аяқ-қолдары бөлек-бөлек болып, ұшып кетіпті. Басқа да денелер көкке көтеріле беріп, қайта жерге түсіп жатты.

Федоров екеуміз отырған окоптың дәл қасына келіп үлкен снаряд гүмп ете түсті. Бірнеше тонна жер топырағының аспанға көтерілгенін шала-бұла көріп қалдым да қас қағым уақыттың ішінде «Енді кеткен шығармын ол дүниеге» — деп ойладым. Жоқ! Тірі екенмін. Денемді зілдей топырақ көміп кетіпті, бірақ басым қылтиып шығып жатыр. Үстімнен тау болып үйілген ауыр топырақтың астындағы аяқ-қолым ешбір қимылсыз. Құлағым да түк естімейді, бірдемемен бітеліп калғанға ұқсайды. Есім түзу сияқты...

Бір уақытта барлық күшімді жинап, оң қолымды топырақтың астынан суырып алуға тырмыстым. Ол үшін оң қолымның шынтағын жерге

тіреп, бар күшіммен көтеріле бастап едім, бірдеңе шығатын сияқты. Кеуде жағым әжептәуір көтеріле бастады. Байқасам, дәл кеудемнің үстінде топырақ онша көп емес екен. Оң қолымды шығарып алдым да сол жақ иығымдағы топырақты сырып түсіріп жанталастым. Қара суға түстім. Зорға дегенде қос жауырыным мен желкемді жапқан балшықтан айрылдым-ау, әйтеуір. Басымды біраз көтеріп:

— Федоров, тірісін, бе? — деп айқайладым. Ол топырақтың астынан жаңа ғана тұрып, үстін қағып жатыр екен. Күрегін алды да менің үстімдегі тау балшықты жан-жаққа сырып, өзімді көтеріп, екі аяғыма тік койды.

Неміс зеңбіректері бізді атқылауын тоқтатқан сияқты. «Бәрін түгелдей қырдық» деп ойлаған болу керек.

Федоров екеуміз тік тұрып, алдынғы жаққа қарадық. Аткыштар полктарының жаяу әскерлері қалған неміс танкілерін жанар маймен жандырып, жаяу әскерлерін автомат пен пулеметтін астына алып, майдан даласын өлім алаңына айналдырып жүр екен. Немістер жусап қалыпты. Тірі қалғандары бытырай қашып, кейін қарай зытып барады.

Мен Кошевой деген солдатты тауып алып:

— Біздің зеңбіректер тұрған позицияға тез бар да, мән-жәйды біл. Медведевпен байланыс. Тағы қандай бұйрықтары бар, тез хабарла! — дедім.

Ол «Құп!» деп тұра жүгірді.

Жарты сағат күттік. Кошевой да жоқ, хабар да жоқ. Біздің зеңбірекшілерден тірі қалғандары — аға сержант Федоров пен солдат Хұсаинов қана. Хұсаинов майдан даласына таяуда келген жігіт. Әлі тәжірибесі аз. Сондықтан ба, қалай, жаңағы сұрапыл қырғында оның зәресі ұшып кеткенге ұқсайды. Мен:

— Хұсаинов, сен бағанағы зеңбіректердің тұрған жерін таба аласың ба? — деп едім, күйбеленде:

— Жәлел абызи, башым бик бышырап кетті, бит, шушы минутта бу иерде нешік тұрғанымны білмиім! — деді.

Мен Федоровқа: «Өзің бар!» — дедім.

Ол: «Құп!» — деп жүгіріп кетті.

Сөйткенше болған жоқ, біздің жанымызға тағы бір бомба гүрс етіп жарылды. Хұсаинов екеуміз бұрынғы бомба қазып кеткен апанға жата қалдық.

Федоров қайтып оралды. Медведев:

— Зеңбіректер взводтары Ягодный — Валка мен Печанко селосы жағынан жаңа позиция алсын! Біздің жаяу әскерлер қарсы шабуылға шықты. Сендердің позицияларыңмен байланыс жасайтын телефон сымын қазір жеткіземіз! — депті.

Біз жаңа позицияға бет алдық. Келе жатсақ, бір жерде Кошевой жатыр. Тірі. Оң аяғынан ок тиіп, қансырап қалыпты. Оның жарасын байладық та дивизионға жібердік.

Өзіміз Ягодный — Валканың терең сайына түсіп, жаңа позицияға жүріп кеттік. Көп ұзамай үш зеңбірекпен Сухоруков та келіп жетті.

Одан жағдайды сұрастырсақ, 64-армияның жауынгерлері жаппай қарсы шабуылға шыққан екен. Немістер 4 шақырым шегініпті. Біздің әскерлер немістердің тастап қашқан окоптарына барып орналасып та үлгірген көрінеді.

Міне, өстіп, мен Сталинград үшін болған қанды шайқасқа бірінші қатыстым.

Біз жаңа позицияға көштік. Түні бойы жұмыс бір гынған жоқ. Зеңбіректер мен окоптарымызды аспанда қара құстай қалықтап ұшып жүретін жау барлаушылары көре алмастай етіп, жақсы жасырдық. Немістің біздің позицияларымызды суретке түсіріп алатын «Рама» атты самолеттері де енді түк істей алмайтын болды.

1942 жылдың ақырғы айлары. Неміс ұшқыштары да күн санап азайып, әлсіреп барады. Бұрынғы еркін бомбалап, жер бауырлап ұшып, пулеметтерінен ок жаудыру әдетін де ұмыта бастады. Ал, бұл біздің зеңбірекшілер мен ұшқыштарымыздың саны көбейіп, сапасы жақсарған кез. Фашистер енді аспан тәңірі емес. Кейбір келіп қалған самолеттерін мақсатына жеткізбей, жоқ қылып жіберетін де халге жеттік. Олар енді келе қалса, бомбаларын кез келген жерге тастай салып, қаша жөнелетін әдет шығарып алды.

Түн ортасы. Окоптарымызды терең етіп казып, қалың ғып жауып бітірдік те, Сухоруков екеуміз кезекші солдаттарды тағайындап, дем алдық.

Таң ағара тамақты да алып келді. Ыстық сорпа мен еті бар тары ботқаға тойып алдық. Телефон арқылы капитан Медведевпен байланысып, шептің жағдайын білдік. Медведев:

— Атқыштар барлаушыларының хабарына қарағанда, біздің қарсымыздағы фашист командованиесі тылдарындағы бір полк жаяу әскері мен 20 танкісін өзінің алдыңғы шебіне алып келіп, шабуылға

шығуға дайындалып жатқан көрінеді! Кешегі біз тартып алған позициясын қайтарып алмақ. Біздің дивизияның оң қанатын шабуылдамақ. Снарядты көп әкеліңдер. Әсіресе, шрапнель мен жарғыштардың өте көп болуы шарт.

Сағат тәнертеңгі 7 болып қалды. Алдыңғы шеп тып-тыныш. Атылған пулеметтердің де дауысы естілмейді. Бейбітшілік кезіндегі өмірге ұқсас.

Бірақ бұл тыныштық көпке созылған жоқ. Бір мезгілде аспанда тоғыз-тоғыздан ұшып келе жатқан немістердің бомба тастағыш самолеттерін көрдік. Оларды күзетіп келе жатқан «миссершмидтер» де бір төмен зулап, бір жоғары самғап, бұлтпен араласып, еркін қалықтап жүр.

Немістер зеңбіректері мен минометтерінен біздің алдыңғы шеп пен батарея позицияларын жаппай атқылағанда, олардың жарылған дауысынан жер сілкінгендей болып кетті. Сухоруков:

— Тез тығылыңдар! Бастарыңды көтеруші болмаңдар! Көріп қалса, немістің самолеттері бомбалап, зеңбіректері снаряд жаудырады! — деп бұйрық берді. Біз окоптарымызға кіріп, тығылып та үлгірдік. Мен Сухоруковқа карап:

— Алдыңғы шепті байқап қояйық. Мұндайда байланыс сымдары жиі қырқылады. Сонда бақылау пунктіндегі командирлердің не істейтінін білмей, сасып қалатын жағдайы көп кездеседі.

Қолыма алыстан көргішімді алып, алдыңғы шепті шолдым. Артиллерия дайындығы мен бомбалауды пайдаланып, немістер танктерінін үстіне мініп алыпты. «Тасбақаның» соңына ергендері де қара құрттай қаптап келеді.

Мен кезекші телефоншыдан:

— Медведев, байланыс бар ма? — деп сұрадым. Ол:

— Әло! Әло! Орел! Орел! — деп дауыстағанмен, ешкім жауап бермеді. Мен Сухоруковқа:

— Мен айтпадым ба, байланыс үзілген екен! Тез біреуің жүгіріндер! Комбатпен байланысу мына жағдайда өте қажет! — дедім. Лейтенант Сухоруковқа:

— Немістің жаяу әскерлерін шрапнельмен атқылап, танктерінен бөліп тастайық, манағы белгілеп қойған бірінші нысананы атсаң, дәл тигізесің! — дедім.

Лейтенант:

— Дұрыс, жолдас командир! — деп зеңбіректерге бұйрық бере бастады. Бірінші атканда-ақ бұрын көздеп, дайындап қойған

шрапнельдер немістердің дәл төбесінде жарылып, үстеріне жай түскендей, бірнешеуі құлап түсті.

Сухоруков екеуміз алыстан көргішпен байқап тұрмыз. Мен жауынгерлерге бұрылып:

— Дәл түсті! Фашистердің жанын жаһаннамға жібердіңдер! Рахмет сіздерге! Алғыс айтамын! — дедім. Сухоруков:

— Әрбір зеңбіректен төрт шрапнель снарядпен тез атыңдар! — деп бұйырды.

Танктердің соңынан жүгіріп келе жатқан немістердің дәл төбесінен жарылған шрапнель тып-типыл қып кетті. Сухоруков айғайлап, қуанышы қойнына симай:

— Әрбір зеңбіректен он сиарядтан! Тез! Тез атыңдар! — деп бұйырды.

Зеңбірекшілер жан-тәнімен қимылдап, бір минуттың ішінде әр зенбіректен он снарядты атып жіберді.

Алдыңғы шепке көз жіберсем, немістер қасқыр тиген қойдай қырылып қалыпты.

Сым да жалғанды. Батарея командирімен байланыстық. Капитан Медведев:

— Шрапнельмен атқан сендер ме? — деп сұрады.

— Біз емей кім? Бірінші нысана біздікі екенін білесіз ғой, жолдас командир! — деді Сухоруков.

Медведев:

— Көп-көп рахмет! Өз атымнан да, батальон командирінің атынан да көп алғыс айтамын. Жүзден астам фашистің жанын жаһаннамға жібердіңдер. Жаяу әскерлері қырылып қалған сон, үрейленген фриц «тасбақалары» шегіне бұрылып, кашып кетті! — деді.

Мен телефонды Сухоруковтың қолынан алып, құттықтадым да:

— Сіздің жаңағы айтқан фашистеріңіздің көпшілігі мергендердің мергені аға сержант Федоровтың қолынан өлді. Кешегі фашистердің үш танкісін құртып жібергенде осы Федоров. Сіз қарсы болмасаңыз, наградқа ұсынуымыз керек. «Сөзіне ісі сай» дегендей, көрсеткен ерлігі өзінің зор тұлғасынан да үлкен. Қорқу, жасқану дегенді білмейді. Керемет мерген. Нағыз барып тұрған батыр. Капитан:

— Федоровқа менің атымнан колып алып, алғыс айт. Наградка ұсынуға толығымен косылам! — деді.

Мен:

— Рахмет, әрқашанда шабуылдарымыз сәтті болсын! — деп, телефонды кезекші солдатқа бердім.

Енді манағы бізді бомбалауға ұшып келе жатқан неміс самолеттеріне оралайық.

Ойламаған жерден біздің «миктер» мен «лактер» бұлт астынан шыға келіп, немістермен араласып кетті. Жаудың жиырма-отыздан бомба артқан самолеттері мен «мессершмидттердің» сау қалғаны өте аз болды. Қайдан жетіп келгенін білмей де қаламыз, бұлттың астынан шыға келеді де, көз ашып жұмғанша жау самолеттеріне оқ жаудырып өте шығады. Олардың түтіні бұрқ етеді де жалыны аспанға шығады.

Немістің кейбір бомбалағыштары жандарын сақтап, парашютпен секіріп түсіп жатыр. Оларды біздің жаяу әскерлер қамап алғанда, су жүрек қорқақтар екі қолдарын көтеріп тұтқынға дайындала бастайды. Аспаннан көзін алмай тұрған бір солдат менің қасыма келіп: — Жолдас комиссар, фрицтердің 14 ұшқышын жандырып жіберді! — деді.

— Қандай керемет жеңіс! — деймін мен.

Қазір соғыс өзгерген. Одесса мен Қырымдағы шайқастарда неміс самолеттері қара қарғаша қаптап, бомбаларын тастап, жер бауырлай ұшып, пулеметтерінен оқ жаудыратын. Біз жермен жексен болып тығылудан басқа амал таба алмайтынбыз. Ал қазір ше? Енді немістің бір самолеті көрінсе-ақ болды, біздің «лак», «мик», «яктар» жұлдыздай ағып, жетіп келеді де, құзғындарға қырандай тиеді. Көптігі сондай, немістің бір самолетін екеу-үшеуі қамап алады да жандырып жібереді. Немістің бомба тастағыштары да, «мессершмидттері» де, біздің ұшқыштарды көрсе болды, қырғи көрген торғайдай қашады. Немістің «көк перісі» аталатын талай «АСС»-тары біздің «лактардың» бір қағуынан да қалмайтын болды. Ал апатқа ұшыраған самолеттердің ұшқыштары «тірі қалғанымыз олжа» дегендей, қолдарын көтеріп тұтқынға түсуді әдетке айналдырып алды.

Аспандағы жеңісті шайқастар жердегі солдаттарды рухтандыра түсті. Енді Совет Армиясының фашистерді жеңетініне күмән қалған жоқ.

Біз оларға алғыс айтып:

— Жасаңдар, қанатты батырларымыз! — деп шаттанатын болдық.

Сталинградтағы соғыс өрті барған сайын лаулап, барған сайын күшейе түсті. Неміс те өлімнен үрейленіп, жанталасты. Герман армиясының қолбасшылары да қаһарланып, қан жұтуда. Олар барлық қарулы күшін жинап, Сталинградтың орталық көшелерін қорғайтын 62-

армияға сағат сайын бұлттай төніп, шабуылдарын үдете түсті. Екі жақ та әрбір көше ғана емес, әрбір үй үшін қан төкті. Көп кабатты үйлердің бірінші қабатында немістер болса, екінші қабатында совет жауынгерлері. Бірін бірі жүндей түтті.

Павлов деген сержант басқарған бір топ жауынгер өздерінен бірнеше есе көп фашистердің шабуылын тойтарып, қорғап жатқан үйлерін немістерге бермей қойды. Фрицтердің Павловтардың қорғаған үйіне істемеген әрекеті жоқ. Минометпен де атты, бомбалап та жатты. Автомат пен пулемет оқтары ол үйдің үстінен үздіксіз жаңбырдай жауып тұрды. Бәрібір Павловтар жауға тізе бүкпеді.

Біздің батарея газет келсе-ақ болды: «Павловтардың халдері қандай екен?» — деп бір-бірінен сұрап жататын болды.

Сталинград манайында қар жауып, салқын түсер мезгіл жетті. Ноябрь айының екінші жартысынан бастап күн керемет суып, қызыл шұнақ аязға айналды.

Біздің киімдеріміз жылы. Түнгі салқында окоптарымызға от жағып қоямыз. Сорлы немістерде жылы киім жоқ, біз оларды, тіпті, кейде түгелдей үсіп кеткен шығар деп те ойлайтынбыз.

Ноябрьдің онынан бастап біз өмірі көріп-білмеген бір ғажайыпқа тап болдық. Совет Армиясының жайласқан позициясына күн-түн демей қару-жарақ тасыла бастады. Пар ат жеккен арбалар, жүк машиналары үстіне соғысқа керек заттардың бәрін артып, дамылсыз ағыла бастады. Бүкіл майдан даласы снарядқа, гранаттар мен автомат оқтарына толып кетті. Мұндайды өмірі көрмеген бізде шаттықтың шегі болмай кетті. Еліміздің бір керемет шайқасқа күпия дайындалып жатқаны бізге айтпаса да белгілі болды. Жәшік-жәшік снарядтарды тау ғып үйіп тастады.

Төрт зеңбірегі бар біздің, батареяға мыңнан аса снаряд алып келді. «Неткен молшылық!» — деп, біз өзара әңгімелесіп коямыз. Ноябрьдің он тоғызынан жиырма біріне дейін жауынгерлер жақсы дем алды.

Мен кезекшілерді тексеруге окоптан шықтым. Ақырындап қар жауып тұр екен. Алдыңғы шептен әлсін-әлсін аспанға ұшып, жанып жерге түсіп жатқан немістердің ракеталарын көрдім.

Орнымнан тұрып, оң мен солымды шолсам, жердің беті зеңбіректерден керінбей кетіпті: қатар-қатар тізілген зеңбіректер мен минометтер. Екі жүз метрдей жерде кескен дөңбектей болып, өмірі көрмеген жұп-жуан бірдеңелерді қатар-қатар тізіп тастапты. Одан сәл алыстау жерде қаптап кеткен «катюшалар».

Мен таңқалдым да Сухоруковті келіп ояттым. Екеуміз өзіміздің позицияға жақын көршілерді араладық. Манағы мен көрмеген дөңбектей кеспелтектер миномет екен, жауынгерлер оны «ванюша» деп атайды екен. Олардың әрқайсысының салмағы бір центнерден артық үлкен бомбалармен парапар. Бәрі электрмен атылатын көрінеді.

— Мынау тура түссе, фрицтің бір саусағы да табылмайтын сияқты! — дедім мсн Сухоруковқа.

Аяқ басарға жер жоқ. Керемет үлкен зеңбіректер каз-қатар тізіліп қалыпты. Олардың маңында тау-тау болып үйіліп жатқан снарядтар.

Сухоруков маған карап:

— Мыналардың бәрін фашистерге «сыйлыққа» жіберсек, Сталинградтан бір де тірі немісті таба алмай қалармыз.

Осы қару-жарақпен бірге келген жауынгерлердің киген киімдері: жылы шолақ тон, аяқтарында пима, бастарында маңдайына жұлдыз қадаған көк құлақшын, қолдарында кенептен тысталған тері колғап. Мойнындағы автоматтар да жап-жаңа. Киімдерінің бәрі ықшамды. Өздерінің өңдері де жақсы, екі беттері нарттай қып-қызыл. Шамасы, бұдан бұрын шайқастарға қатынаспаған Жоғарғы Бас Қолбасшының резервінен келген дивизиялар болу керек.

Біз өз позициямызға оралдық. Капитан Медведев бізбен телефон аркылы сөйлесіп:

— Сағат 4-те тегіс тамактанып, снарядтарыңды дайындап қойыңдар. Ертеңгі бес пен жетінің арасында фрицтердің сыбағасын береміз! — деді. Бір ескертетінім, зеңбіректерді тексеріп шығыңдар. Минутына 15 — 20 снарядты бір зеңбіректен ату оңайға соқпас. Бірақ сендерге сенемін. Сталинградтың солтүстігіндегі дивизиялар мен армиялар кеше жаппай шабуылға шығып, немістерді 15— 20 шақырым шегіндірді. Ертеңгі кезек — біздікі. Дәу де болса, фашистердің күлін көкке ұшыратын шығармыз. Немістің күшті де атақты және тәжірибелі фельдмаршалы Паулюс. Ол бастаған 6-армияны қоршап алып, қырып тастасақ, біздің Отанымызға да, Совет Армиясына да үлкен абырой болмақ. Сау болыңдар! Сағат 4.00-де тағы сөйлесерміз! — деді.

1942 жыл. 20 ноябрь. Сағат түнгі екі. Кеше ерте жатып, бүгін таңнан тұрдық. Жауынгерлер асығып үсігіп, киініп-жуынып жүр. Түрәлпеттері сынық емес, тыныққан, жадыраңқы. Көңілдері көтеріңкі, беттерін әлдекандай үлкен үміт лебі сүйіп, құлпыртып жібергендей. Жүріс-тұрыстары да пысық. Жүздерінде құпия бір қуаныштың белгісі

бар. Мұның себебі екеу: біріншісі — соңғы бір-екі күнде жақсы тынығуы; екіншісі — үш күннен бері тау-тау болып үйіліп жатқан қару-жарақ пен сапка тұрып тізіліп жатқан «катюшалар» мен «ванюшалар» және үздіксіз аспан көгінде бір түйіліп, бір құйылып, самғап жүрген советтің күміс құстары. Өлімге бел буып, толарсақтан қан кешіп жүрген солдаттарға одан артық не керек!

Жауынгерлер іске кірісті. Снаряд жәшіктерін ашып, ішіндегілерін зенбіректің қасына тәртіппен үйді. Бір уақытта төрт зеңбіректің төрт командирі де: «Дайынбыз!» — деп хабарлады, әр батареяның өз үлесіне тиген нысананың қашықтығын, бұрыш мөлшерін қайта-қайта айтып, түсіндіріп жатты.

Бір уақытта старшина: «Таңғы тамаққа!» — деп қалды. Бұрынғыдай емес, старшина ерекше көнілді. Аспазшылар да жайраң қағады. Біріншіге — ішіне ет салған борш, екіншіге — картоп пен семіз еттен жасалған қуырдақ, 200 грамнан колбаса, 100 грамнан арақ. Алып тұлғалы Федоров Сухоруков екеуміздің қасымызға келіп, өзінін ескі әдетінше қалжындап, арағын қолына алды да:

— Құрметті командирлер, мен сіздерді алдын ала болашақ жеңіспен құттықтағым келіп тұр. Бүгін шайқаста фашистің аш бөрілерін түк қалдырмай жоқ қып жіберу үшін ішейік!— деді.

Біз Сухоруков екеуміз қосарлана арақ күйған ыдыстарымызды жоғары көтеріп:

— Федоровтың айтканы орындалу үшін ішіп жіберейік, — деп, барлық зеңбірекшілермен бірге арақты қағып салдық.

Кезекші телефоншылар да: Мен «Соколмын», «Орел» естіп тұрсың ба? Жақсы естіле ме? — деп штабтың телефоншыларымен қайта-қайта сөйлесіп, байланысты тексеріп жатыр.

Медведев Сухоруков екеумізді телефонға шақырып, жағдайды білді. Біз:

— Бәрі дайын! Ең бастысы солдаттардың көңіл-күйі көтеріккі! — дедік.

Капитан:

— Қазір басталады! Бірінші нысананы 300-ден аса снарядпен атқыландар. Содан соң жаңа бұйрық береміз! — деді.

Сухоруков қол сағатына қарап жіберді де:

— Он минуты кем алты. Әркім өз орындарыңа барып, атуға дайындалыңдар! — деп, дауыстап бұйрық берді

Дәл осы минутта зенбірегінің қасында тұрған Федоров қолымен аспанды көрсетіп:

— Жолдас комиссар, аспанға қараңыз! — деді. Мен жалт бұрылып, аспанды шола бастадым. Еділдің Қазақстан жағынан Сталинградқа қарай үшып келе жатқан самолеттен аспан көрінбейді. Менің қуанғаным сонша, жүрегім алып-ұшып, орнымда тұра алмадым. Федоров та, оның қарауындағы солдаттар да айғайлап, қолдарын шапалақтап жіберді. Сухоруков маған қарап:

— Мынаның бәрі де бомба тастаса немістен не қалар екен? Шіркін, садаған кетейін, совет халқы. Осының бәрін істеп шығарған құрыш қолыннан айналайын сенің! — дейді.

Сағат тура алты болғанда кезекші телефоншы капитан Медведевтің:

— Зеңбіректеріңді оқтандар! Атыңдар! — деген бұйрығын жеткізді.

Біздің зеңбіректермен қосыла, осы төңіректердегі барлық қарулар «сөйлеп» қоя берді. Ұшып бара жатқан «ванюшаларды» көзбен көріп тұруға болады екен: барлығы қатар түзеп, қап-қара дәу перідей, аспанда кетіп барады. Олармен қосарлана «үн қатқан» «катюшалар» аспанның астын қып-қызыл өртке айналдырып жіберді. Біздің зеңбіректер де ешкімнен кем қалар емес, көз ілеспейтін шапшаңдықпен атылып жатқан снарядтар бірінің артынан бірі ысқыра зулап кетіп барады. Түсіп жатқан жерінде не болып жатканын кім білсін, осы қару-құралдардың тұрған даласының өзі адам жанын түршіктіретін гүрсілге айналып кетті. Үлкейткішімді алып, жау шебіне қарасам, дүние төңкеріліп жатқанға ұқсайды. Қап-қара түтін мен көкала жалынның ар жағында не болып, не қойып жатқанын тіпті де білуге болатын емес. Жер мен көк түгелдей тұтасып кеткен. «Жаудың үні мүлдем өшкен сияқты. Не пулеметтерінің, не зеңбіректерінің даусы естілмейді. Бәрі де қырылып қалған шығар! Әлгі артиллерия дайындығы мен бомбылаудан соң, фашистердің жаны жаһаннамға кеткен шығар», — деп ойладым. Мүмкін, бірен-сарań тірі қалғандары да болар.

Ертеңінде қолға түскен тұтқындардан сұрастырсақ, біздің артиллерия дайындығымыз оларға ажалмен қоса рухани күйреуді де ала барған көрінеді. Немістер тізерлеп отырып, көкке қолын жайып, құдайдан: «Е, жасаған, мынау апаттан сақтай гөр!» — деп, тәңірге жалбарынып, бәрі үн қосып жылайды. Окоптарынан атыла шығып, жарылып жатқан снарядтардың астына қарай жүгіргендері де болыпты. Кейбірінің окоптан бас көтеруге де мұршасы болмапты.

Біздің зеңбіректер бұйрық бойынша дайындалған 300 снарядты атып болды. Көршілеріміз де атуды тоқтатты. Немістердің алдыңғы шебіне қарасақ, тірі пенде жоқ.

Медведевпен телефон арқылы сөйлестік. Ол:

— Он минуттан соң фрицтердің екінші позициясын «сыйлаймыз». Алыстығын 2 шақырымға көбейтіңдер. Бұрышы бұрынғысындай! — деді.

Снаряд жәшіктерінің үстіне отырып дем алдым, Атамнан естіген әңгімелерім ойыма түсті. Атам былай дейтін:

— Баяғы жаугершілік заманында канжығалы карт Бөгенбай дейтін батыр болыпты. Ол өмірі еш нәрседен қорықпайды екен. Жекпе-жекке шыққанда, оған ешкім шыдамайтын болған. Күштілігі сондай, үлкен атан түйенің астына кіріп кетіп, көтеріп жүре береді екен. Үйретілмеген асау аттарды бір қолымен құйрығынан ұстап иіргенде, қандай күшті болса да доптай домалайтын көрінеді.

Бір күні үлкен соғыстан қайтып келе жатып, әскерлер айдалаға қонады. Тамақ жоқ, қарындары ашады. Жігіттер кездескен құдықтан су табады да қосалқы бір семіз атты сояды. Шикі жей ме? Пісіру керек. Пісіруге отын жоқ.

Бөгенбай серіктеріне айнала қарап:

— Осы арадан көз көрім жерде, мана басына аят оқып кеткенбіз, сырғауылмен қоршалған зираттар бар. Біреуің содан ку ағаш алып келіңдер! — дейді.

Батырлар баруға беттемей, төмен қарайды. «Мен барам!» — деушілер шықпайды. Ол кезде адамның зираттан, аруақтан қорқатын кезі.

Ызаланған Бөгенбай батыр:

— Қорқып отырсыңдар ғой, су жүректер, өзім-ақ барайын! — деп, айбалтасын алып атына қарай жүре береді.

Бөгенбаймен түйдей жасты Жәнібек батыр: «Бұл Бөгенбайды бір сынайын», — деп қасына бір жастау жігітті ертіп, молаға қарай орағыта шауып кетеді.

Түн қараңғы. Қөзге түртсе, көргісіз. Жәнібек аттарын зираттан алыстау жерге тұсап, өздері зиратқа келіп, молалардың арасына тығылып үлгереді. Көп кешікпей Бөгенбай да жетіп, беліндегі қыл арқанды шешіп алады да, моланы қоршаған қу ағаштарды арқанның ұстіне салып, буа бастайды.

Сол кезде сыртқы киімдерін шешіп тастап, ақ көйлек-дамбалымен

қалған Жәнібек дауысын өзгертіп: — Аруақты қорлаған кімсің, дінсіз, — деп жағасына жабыса түседі.

Бөгенбай Жәнібекті бір қолымен кеңірдегінен алып, екінші қолымен беліндегі айбалтасын суырып:

— Өлі аруақ, сен түгіл, тірі аруақ біз де аштан өлейік деп жатырмыз! Басыңды алайын! — деп айбалтасын көтере бергенде, сасқан Жәнібек:

— Бөке, Бөке! Сабыр ет! Балтаңды таста! Мен Жәнібекпін ғой, сені сынауға келіп едім. Енді сенің еш-нәрседен қорықпайтыныңа кәміл сендім! — деген екен.

Сол Бөгенбай қартайған кезінде, жас жігіттер: «Сізді қазақ қауымы қадірлеп: «Жеке батыр» деп атақ бер-ген. Ешнәрседен қорықпайтын да көрінесіз. Сол рас па? — деп сұрапты.

Бөкең жігіттерге:

— Бір күні,— депті,— Көкшетау тауының бауырына біткен қалың ағаштарды аралап келе жатсам, бір оқ жылан үлкен қара, тасты қақ жарып өтіп, жерге кіріп жоқ болды. Сонда, — дейді, Бөкең, — егер оқ жылан маған түссе, мені екі бөліп өлтіріп кетер еді-ау!— деп сезіктенгепім бар.

— Екінші бір ойымда қалғаны — Бурабай көліне суға түсіп, атыма мініп келе жатсам, Оқжетпестің биік шыңында ғұмырымда көрмеген үлкен ақиық бүркіт отыр екен. Бір саңқ етті де ұшып кетті.

Қанаттарының ұзындығы есік пен төрде. Бір уақытта бүркіт бұлттардың арасынан шыға келіп, екі қанатын жиып алып, жайдың оғындай төмен самғады. Бурабай маңында жайылып жүрген көп жылқынын. біреуін іліп алып, көтеріп ұшты да, таудан асып көрінбей кетті. «Менің үстіме түссе де тұяғымен бір бүріп, өстіп алып кетуі мүмкін-ау», — деген үрейлі пікір келгені есімде. Міне, мен басқа адам баласынан да, жын-шайтаннан да қорқып көрген кісі емеспін! — деген екен.

Ерте заманның осы бір қызық әңгімесі ойыма түсіп: «Бұл өтірік пе, шын ба, кім білсін. Халық қиялы шы-ғар! Дегенмен, қазір осыған ұқсас заттар көп: біздің құрыш қиратқыш снаряд пен «катюшаның» оқтары тас түгіл, қалыңдығы төрт елі танкінің құрыштарын да тесіп кетпей ме? Оқ жылан біздің снарядтармен салыстырғанда, бытыра мылтықтың оғындай ғана емес пе!»— деп ойладым ішімнен.

Анау бомба тасығыштарда бір жылқы түгіл, жүз жышқыны көтеретін күш бар. Ол заман мен бұл заманның айырмасы жер мен

көктей. Әр заманнын езінің сана-сезімі, ғұрпы мен салты бар. Бұрынғы мен қазіргі соғыстағы батырларды да салыстыруға болмайды. Қазір білімді, техниканы меңгерген әдісқой адам ғана батыр бола алады. «Білекті бірді, білімді мыңды жығады» деген сөз бар! — деп қилы ойға шырматылып отырғанда:

— Атыңдар! — деген қатты дауыс саңқ етті. Өздеріңіз білесіз, бірінші атысымыз да күшті болып еді ғой. Ал мынау одан да бетер болды. «Катюша» мен «ванюшалардың» күркіреп, теңкеріле барып жау позициясына құлауына қарағанда, бұл атыс тіпті орасан болып кетті.

Біздің төрт зеңбірек те атысын мейлінше шапшаңдатып жіберді. Федоровтың зеңбірегінің стволы қып-қы-зыл болып кетіпті.

Бір уақытта, қайдан шыққанын білмейміз, біздің шептен толып жатқан «Т-34» және «КВ» танктері әуелі тізбектеліп жөнелді. Олардың соңынан қолдарында автоматтары бар жауынгерлер жүгірді.

Біз немістердің бірінші позициясындағы окоптарына қарап тұрмыз. Совет танктері жақындап қалды. Бір кезде Песчанка жақтан жер астынан шыққандай, немістің пулеметтері мен зеңбіректері біздің жаяу шабуылға шыққан әскерлерімізді ата бастады. Бірнеше танктерін де көріп қалдық. Біз: «Әлгі атқылаудан да амап қал-ғандар бар екен ғой!» — деп таңғалдық. Сухоруков:

— Тылдағы әскерлерін әкелген болу керек! — деді.

Біздің жаяу әскерлерді тоқтатып тастаған жау батареясын жою керек болды. Медведев бақылау пунктінент біздің зеңбіректерге команда беріп атқылатып, жау зеңбіректерін құртып жіберді.

Бір сәт сартыл-гүрсіл тоқтап, төңірек тып-тыныш бола қалды. Біздің жаяу әскерлер немістін бірінші алдыңғы шебін тартып алып, терең қазған орлармен жүгіріп жүр. Бастары ғана керінеді.

Күн де ксшкірді.

Ноябрьдің 21 — 22 күндері немістер өздерінің резервте тұрған танктері мен жаяу әскерлерін алдыңғы шепке алып келіп, үлкен қарсылық көрсетті.

Паулюс шегінуге қатты тыйым салып: «Бір адым артқа шегінуге рұқсат жоқ!» деп бұйрық жариялаған көрінеді.

Біздің 64-армия командармы М. С. Шумилов өзініа оң қанатындағы қарулы күштерімен Гавриловка мен Варваровкаға шабуыл жасап жатыр. Ал біздің дивизия бағыты — Сталинградтың оңтүстігіндегі Песчанко қаласы.

23 ноябрьде біз қуанышты хабар естідік. Бұл хабар бүкіл газеттерде жариялана бастады. «Оңтүстік-Батыс майданының төртінші танкі корпусының жауынгерлері мен Сталинград майданы 36 механикаланған бригадасының жауынгерлері Советский хуторында түйістік", -деп хабарлады еліміздің бүкіл радиосы мен газеттері.

Бұл түйісу — совет халқын тамаша қуанышқа бөледі де, немістерді қайғының қара тұңғиығына батырды. Бұл жеңіс жалғыз совет халқын ғана емес, бүкіл прогресшіл адамзат баласының үстінен зілдей болып басқан қапастықтын қара бұлтын серпе куды. Өр көкірек Паулюстің құйындай құтырған алтыншы армиясының түгелдей күйреуі күллі неміс қарулы күшінің сағы сынып, талабының тасқа ұрылғанын кең әлемге әйгілеп берді. Осы күннен бастап Совет Армиясының асығы алшы түсіп, тасы өрге өрледі де, неміс армиясының жігері құм болып, барған сайын кері кете берді.

Еділ мен Дон өзендерінің арасындағы немістің барлық қарулы күші қоршауға алынып, солдаттары тұтқынға түсті.

Ноябрьдің соңғы күндерінде қоршауда қалған немістер тар қысылымды бұзып шығуға Гитлерден жәрдем де сұрап жалбарынды. Осыған байланысты, Гитлер өзінің генерал-фельдмаршалы Паулюстен ақырғы сағатқа дейін берілмей соғысуды талап етті, кешікпей көмек көрсететінін де қатты ескертті. Сондықтан да қоршауда қалған неміс армиясының сілімтіктері бірнеше күндей қарсылықтарын тоқтатпауға тырысып бақты.

Дәл осы күндері совет жауынгерлері арасында: «Қоршауда қалған немістерді құтқаруға генерал-фельдмаршал Манштейн орасан жойқын күшпен келе жатыр екен» деген қауесет тез тарап кетті. Ол дұрыс та болып шықты. Манштейн үш танк, төрт атқыштар дивизиясын басқарып, немістің алтыншы армиясын қоршаған совет қарулы күшін талқандауға төніп келе жатты.

Ол кезде біздің артполк Сталинградтың оңтүстік батысындағы Паулюс армиясының әлсіреген бөлімдерімен қызу ұрыс жүргізіп жатқан. Бірақ дәл осы күндері, шынын айтсақ, Манштейннің атымен байланысты болған қауіп біздің бөлімдер үшін күн санап күшейе түскені де рас еді. Олар Сталинградқа 40 шақырым таяу келді. Бірақ одан әрі кете алмады. Генерал Р. Я. Малиновскийдің басқаруындағы екінші гвардиялық армия Манштейнді бүйірден ұрып, есінен тандырып жіберді. Манштейн өзі де қоршауда кала жаздап, бас сауғалап зорға дегенде

қашып құтылды.

1943 жаңа жылды біз ерекше қуанышпен қарсы алдық. Өйткені Еділ жағасына келіп екі Дүние сілкілескенде, біздің ел адамзат баласының ата жауы — фашизмге өлтіре соққы берді. Еділге ентелеп келген жау еліне еңбектеп те қаша алмады. Есінен адасып, үсіп-тоңып өліп, тірі қалғандары қолға түсе бастады. Тұтқынға топ-тобымен алынып жатты.

Әрине, біз жаңа жылды қыстың шытынаған сары аязында жерден қазылған суық қамбаларда өткіздік, сол жаңа жылды атап өтуге қолымызда айта қаларлықтай ештеңе де бола қойған жоқ. Дегенмен, біз үшін бұдан жақсы жаңа жыл ешуақытта да болмағандай еді. Мұнда жаудың сөзсіз жеділетіміне көзіміз жетті. Осы күннен бастап қоршауда қалған неміс армиясының халі барған сайын нашарлай берді. Жаудың алқымына салынған темір бұғау барған сайын кішірейіп, оның тынысын тарылтып, кеудесіндегі шыбын жанын шығарып жіберу үшін қусырылып бара жатты.

Январьдың жиырмасы күні Қызыл Армия қоршаудағы жауды түгелдей құрыту мақсатында жаппай шабуылға шықты. Темір құрсау бұрынғысынан бетер тарыла түсті. Енді Манштейн жәрдемінің іске аспағанын сезген жау тұтқынға топ-тобымен емес, полк-полкмен түсіп жатты.

Бірақ, 29 январь күні біз тосыннан болған қолайсыз оқиғаның куәсі болдық. Жоғарыда айтқандай, топ-тобымен түсіп жатқан неміс әскерлері енді ешбір қарсылықсыз түгелдей берілетін шығар деген үмітімізді үзген жоқ едік. Кенеттен, түн ішінде, жанына ерген барлаушылар мен байланыс жасайтын жауынгерлері бар капитан Медведев асып-сасып жетіп келді де:

— Жігіттер, барлаушылардың айтуына қарағанда, Песчанка селосы жағынан бір топ неміс бізге қарсы күшті шабуылға шығып келе жатқан көрінеді. Тездетіңдер, кеттік! Батареядан шрапнельді оқ жаудырып, қырып салайық! — деді.

Біз тез жиналып, дайын болдық. Далаға шықсақ, күн түтеп тұр, түкірік жерге түскісіз үскірік. Сәлдеп кейін, тіпті, жел тұрып, қар жауып, бұрқасын боран да басталып жүре берді.

ЧТЗ тракторларына төрт зеңбіректі тіркеп, екі доңғалақты арбаларымызға снарядті толтыра салып, Песчанка селосына қарай жүріп кеттік.

Түн. Қап-қараңғы. Оған құтырған дүлей боран келіп қосылды.

Осынша суықта еліре қалған немістерді табу оңайға түспейтінін сезіп, компасты карта арқылы тексеріп, Песчанканың координатын белгілеп алғам.

Батареяның ең алдында Медведев, Федоров үшеуміз, артында — Сухоруков келеді. Мақсат — солдаттардың боранда адаспауын қамтамасыз ету. Жүріп келеміз, жүріп келеміз. Бізден он бес шақырым ғана Песчанкаға жетудің өзі де оңайға түсетін емес. Федоров қол шамын етегінің астына жасырып жағып жарық қылады. Мен карта арқылы компасты тексерем. Тура келеміз.

— Песчанка таяу! — дедім капитанға. Ол да мені қостап:

— Мен де байқап келемін. Алыс емес. Дайындалу керек! — деді.

Мен қанша шаршап келе жатсам да, мырс етіп күліп жібердім. Өйткені, бұл маңда ешбір жаудың жоқ екендігіне көзім толығынан жеткен. «Өлуге қолы тимей жүрген немістер мынадай дүлей боранда кайдағы шабуылға шықпақшы?» — деп ойлағам. Осылай қорытқан ойымды арқау еттім де:

— Қандай дайындық болуға тиісті, жолдас капитан:- дедім, тағы да күлімсіреп.

— Сіз қызық екенсіз, жолдас лейтенант. Немепеге күлесіз? Біз аң аулап жүрген жоқпыз ғой. Немісті аткылауға дайындалуымыз керек! — деді. Мен оған карадым да:

— Миы ашып, жынданып кетпесе, мынау құтырған боранда неміс шабуылға шықпайды. Бізге қарсылық көрсететін хал қазір оларда қалған жок! — дедім.

Боран бұрынғыдан да жаман күшейе түсті. Он метр жерден бір-бірімізді көре алмай қалдық. Үшінші зеңбіректі сүйреп келе жатқан трактор да тоқтады. Бәріміз осы трактордың төңірегіне жиылдық. Тракторшылар көлігін жөндеуге кірісті.

Біз соғыс кезінде Песчанка селосының жер бетінен жоқ болып кеткенін жақсы білетінбіз. Ал оның қалың қар басып қалған үйінділерін мынадай боранда табу, әрине, өте қиын. Дегенмен, компас пен карта аркылы шамалап, сол Песчанканың маңында тұрғанымызды хабарлап едім, Федоров қуанып:

— Онда жүр, тауып келейік. Бүйтіп сандалып жүре берсек, адасып үсіп өлерміз. Талай қанды қырғыннан сау калған ерлеріміз, енді бостан босқа суыкка тоңып өлсек, өкініші естен кетпес! — деді. Мен өзім де шаршап, тоңып тұрғанымa карамастан, қалжыңдап Федоровка:

— Өліп кетсең, өкінуге де үлгермессің!— деп күлдім. Федоров екеуміз кетуге дайындала бастап едік, Медведев:

— Қайда барасыңдар? Адасып өліп қаларсыңдар! —деді.

Мен оған бұрылдым да:

— Жолдас командир, түні бойы Песчанканы іздеп сандала берсек, өлетініміз айдан айқын! Біз қателескенбіз, алдымен барлаушыларды жіберіп алу керек еді!—дедім де қолыма компасымды алып, желді боранға қарсы жүгіре жөнелдім. Федоров пен Хұсаинов та менің соңыма ерді.

Зеңбіректерден көп ұзамай-ақ алдымызда сорайған бір қара көрінді. Мен ақырын ғана сөйлеп «ананы қарандар!» деп, сорайғанды көрсеттім. Федоров көре салды да көп ойланбай:

— Бомбадан құламай, сау қалған пештің мұржасы шығар, — деді.

Мен Хұсаиновқа сыбырлап:

— Сен бүлк етпей осы арада тұр. Бірақ бізден көзіңді айырма. Егер Федоров екеуміз немістермен атыса бастасақ, тез Медведевке хабар бер, — дедім де, Федоровты жаныма ертіп алып, жүріп кеттім.

Келсек, әлгі сорайған қара, Федоров айтқандай, пештің мұржасы екен. Үйдің қалдығы үйіліп жатыр.

Әрірек жүріп едік, бәрі сол жанып кеткен, құлап қалған үйлердің орны, бірақ үстерін қалың күртік қар басқан. Енді осы арада Песчанка селосының болғандығына көзіміз толығынан жетті. Федоров екеуміз 200 метрдей тағы да алға карай жүріп едік, үстін омбы кар басқан көп қамбаларды көрдік. Немістердікі. Ақырын еппен ішіне түсіп, қол фонарьмен байқап едік, ешкім жоқ. Екінші, үшінші қамбаларды да осылай аралап шықтық. Бірінде де тіршіліктің белгісі білінбейді.

— Жүр, кеттік, — дедім аға сержантқа. Бұрылып кете беріп едік, Хұсаинов жүгіріп келді.

— Иә, саған не болды? Қайда барасың?

— Бик тоңдым бит, иптәш лейтенант. Просто бегайт етіп аяқларымны иылытып жүрдім, — деді.

Үшеуміз де асыға басып, батареялар тұрған жерге кайтып оралдық. Келсек, кейбір киімдері жұқалау солдаттар әбден тоңып, қалш-қалш етіп жүгіріп жүр. Медведевтің де мұртына мұз қатып, өзі дірілдеп тоңып тұр. Келісімен Песчанканың табылғанын, оның ар жағында немістің үсті жабық жылы қамбаларының бос тұрғанын баяндадым. Сөйттім де жігіттерді асықтырып:

— Ал кеттік! Батарея, бәрің алға жүріңдер! — деп әлгі қамбалар жаққа бастап жүре бердім. Бәрі де соңыма ерді. Ұқыпты жасалған ең үлкен қамбаны тауып алып, ішіне секіріп түстім. Бұрышында темір пеш тұр, Хусаиновка:

— Снаряд салған жәшіктердің бір-екеуін босатып алып кел— дедім.

Ол жәшіктерді сындырып, дайындап тез алып келді. Екінші бір солдат қамбаның үстіне шығып, темір пештің мұржасын ашып, қардан арылтты. Пеш қып-қызыл болып қызды. Жұрттың бәрі секіріп түсіп, жылынып жатыр. Көрші қамбалардың тағы біреуін осылай етіп жылыттық. Кейбір қамбалардың ішінде дайын отын да бар екен, соны жағып пешті маздата бастадық.

Төрт жауынгерден жарты сағат сайын ауысып отыратын кезекші қойдық. Шаршаған солдаттардың кейбіреулері қамба ішінде жылынған соң, қорылдап ұйықтап та кетті. Мені де тәтті ұйқы билеп әкетті.

Бір уақытта біреудің қатты айғайлап «атой» салған дауысынан оянып кеттім. Орнымнан атып тұрдым да, жанымда шырт ұйқыда жатқан Медведев пен Сухоруковты ояттым. Далаға жүгіріп шықтым. Федоров өзінің солдаттарымен зеңбірегін солтүстікке бұрып, атуға дайындап жатыр. Біреулері жүгіріп, оқтарды тасып жүр.

— Не болып қалды, жолдас Федоров? — дедім. Ол:

— Жолдас лейтенант, көрмей тұрсың ба, әне фрицтер қаптап келе жатыр! — деді.

Қарап жіберсем, адамнан жер қайысады. Тез биноклімді көзіме тақап байқасам, немістер өте көп екен. Бірақ колдарында ешбір кару жоқ, аяқтарын әрең басып, бір жүріп, бір тоқтап, ілбіп келеді. Бұлардың мынау жүрісінде ешбір жауынгердің де, шабуылдын, да түр-нұсқасы байқалмайды. Мен Федоровқа:

— Жолдас сержант, тоқтай тұр, атпа!—дедім.— Мыналарда, мен көріп тұрмын, соғысатын мұрша жоқ. Қару-жарақтан да жұрдай. Бастарын бірдеңелермей орап алыпты. Кеше ғана «жеңілмейміз» деп жүрген «асыл канды» тұқымның тәкаппар да пан ұрпақтары енді, міне, осындай мүшкіл халге душар болған. Нағыз көрден шыққан аруақтарға үксас!

Бұрылып арт жағыма қарасам, Медведев пен Сухоруков те дүрбілерімен оларға қарап тұр екен.

— Мыналардың, шынында да, соғысып береке шығаратын түрі жоқ. Тұтқынға қалай берілудің амалын ойластырып жүргенсорлылар ғой.

Біз түні бойы әуре болып бұлармен соғысқымыз келіп жүрсе, бұлар қол көтеріп тұтқынға түсуге бізді іздеп жүр екен ғой! —деді.

Жүрістері тіпті өнетін емес. Шыдамы кеткен Федоров:

— Мынау иттерде аяғын басуға шама қалмапты. Барып қуып келейін, рұқсат етіңізіші, жолдас капитан? — деді.

— Сабыр ет, — деді капитан Федоровқа, — сен бұларды аркалап әкелмесең, қуып әкеле алмассың. Көрмей тұрсың ба, шынында да, бұларың лейтенант Қизатов айтқандай тірі аруақ. Одан да «қонақтарды» қа-былдап алуға өзіміз барайық!

Мыңнан аса неміс «гвардиясына» біз карсы жүрдік. Солдаттар автоматтарын қолына алып: «Бәрін кырып тастаймыз!» деп лепіріп жүр. Ал олар жетіп барған бізге мөлиіп, жыламсырап:

— «Русь, клеб? Рус, клеб?» — дейді.

Бастарына құлақшын кигені бірен-саран ғана. Тегі, олар офицерлері болу керек. Ал қалғандары басы мен арқасын қалың одеялмен орап алыпты. Тек мұрны мен көздері ғана шала-пұла көрінеді. Аяқтарында жазғы бәтенке. Оларды сыртынан шинельдің жыртығымен балтырына дейін орап тастапты. Ішінде бір аяғын немістің көк шинелімен, екінші аяғын ак. шүберекпен орап алғандар да бар. Сөйтіп, екі аяғы екі түрлі көк-кек болып калыпты. Мен:

— Жолдас капитан, мыналар құдды көкек кой! — деп едім. Капитан маған қарап:

— Қайдағы көкек. Ол әдемі құс қой. Бұлар құдды құзғындар емес пе? — деді.

Аштықтан ісінген бет-ауыздары суыққа үсіп те кетіпті. Кейбіреулері аздап орысша да біледі. Офицерлері болса керек. Ал тіл білмейтін солдаттары: «Гитлер капут! Гитлер капут! Шталин гут! Шталин гут!» — дей береді.

Офицерлері погондарын жұлып тастапты. Бірақ ықшамды етіліп тігілген киімдерінен олардың штурмфюрер, оберштурмфюрер, хаупштурмфюрер, штурманфюрер, зондерфюрерлер екені байқалып тұр. Бұлардың осындай біріне бірі ұйқасатын атақтарын естігенде, Ақан сері бірде аттары бір-біріне ұқсас Шөбек балаларын мазақтай келіп: «Сауытбектің сары ала иттеріндей, бәрі ала» дегені менің есіме түсті.

Демек, бұлардың дәл казіргі өздеріне туған сәтсіздік сағатында шындыкты қаншама жасырып: «Біз пәленбіз, біз түгенбіз. Бәріміз де жұмыскерміз, жауыз Гитлер алдады!» десе де, киген киімдерінен, тұп-

нұсқа-сынан қан ішерлердің қай тобына жататыны айдан айқын болып көрініп тұр. Біз: «Кім болса, сол болсын, бұ-ларды бізден басқа да тексерушілер табылар!» — деп ойладық та бәрін тобымен штабқа айдап баруға шешім алдық.

Медведев рация арқылы барлық жағдайды Василий Степанович Скубакқа хабарлады. Содан соң ол төрт солдатқа немістерді дивизион штабына айдап баруға бұйрық берді. Дивизион әжептәуір алыс — Бекетовкада болатынды.

Тапсырма алған солдаттардың кейбіреуі, ренжіп:

— Мына сұмырайлар аяғын да баса алмайды. Бекетовкаға қалай жеткіземіз. Бұларды айдап жүріп, өзіміз үсіп өлерміз! — дейді.

Екінші біреуі:

— Әй, сен қайдағыны айтады екенсің! Айғайлап қойдай куып айдаймыз. Ере алмағандары болса, осы иттердің бұты бір-ақ тиын емес пе, атып тастап кете береміз. Сонау Европаның ортасынан бұлар осында тойға келді деп ойлайсың ба? Елімізді талап, өзімізді өлтіріп, ұлымызды — құл, қызымызды — күн етуге келген жауыздар емес пе? Негізінен, бұлар жер алуға келді. Сол жерді беру керек бұларға, бірақ әрқайсысына екі шаршы метрден артық беруге жарамайды! — деді екіленіп.

— Жолда мына «тырылдағыма» жалынайын! — деп, үшінші жігіт өзінің автоматына бір қарап қойды.

Мен біздің солдаттардың бет алыстарынан сескене бастадым да:

— Жігіттер, айтқандарыңның бәрі де дұрыс. Бірақ біз совет елінің азаматтары, ерекше парасатты болуымыз керек. Қазақта «Таспен ұрғанды, аспен ұр» деген мәтел бар. Бұлар білсін совет адамдарының қандай екенін. Екіншіден, қолға өзі келіп берілген соң, қаншама жау болса да біз бұларды өлтіруге тиісті емеспіз. Ол ерлік те емес. Үшіншіден, біздер сияқты, бұлардың да үйлерінде ата-аналары бар, інікарындастары бар. Әуелде бұлар соғысқа өз еркімен емес, Гитлер мен Геббельстің бұйрығы бойынша келген шығар. Сталинград бұларды, менің білуімше, нағыз молда қылды. Енді аздап болса да осы иттерің ісіне қарап, ақ пек қараны айыратын болады. Сондықтан, жігіттер, ерлікті майдан даласында істейік, қолға түскен жауға — қатын да ер,— дедім.

Солдаттардың көпшілігі мені қостады. Штабқа рация арқылы жағдайды толық етіп хабарлап, тұтқындардың халі өте-мөте мүшкіл, штабқа жете алуы да неғайбыл екендігін айтып едім, олар: «үлкен-үлкен шаналар мен жүк таситын тіркемелі арбалар жіберемізі!» — деп жауап

берді.

Немістерді әзірше күзете тұруға бір белімшені тастадық та, өзіміз соңғы бұйрық бойынша Бекетовкадағы «Сталырестің» жанына барып тоқтайтын болдық.

Январьдың отызы.

Өте қуанышты күн! Фельдмаршал Паулюстің өзінің бүкіл штабымен тұтқынға алынғанын естідік. Февральдің екісі. Сталинградтағы немістің барлық әскерлері — Гитлердің мақтанышы — Паулюстің алтыншы армиясы түгелдей тұтқындалып, Еділ өзенінің арғы жағына өткізілгендігін естідік. Міне, Сталинградтағы жеті айға созылған үлкен соғысты, күллі адамзат баласының назарын аударып, бәрін терең ойға бойлатқан сұрапыл қанды шайқасты біз осылай аяқтадық.

ОРЕЛ - КУРСК ИМЕГІНДЕ

1942 жыл. Февраль.

Сталинградтағы соғыс бітіп, біз дем алып жатқан күндердің бірінде мені полктің штабына шақырды. Ешбір кідіріссіз штаб бастығы майор Федоровқа кірдім. Әскери тәртіп бойынша сәлем бердім де, майор нұсқаған орындыққа отырдым. Майор аяқ-басымды жақсылап бір қарап шықты да хал-жайымды, батареядағы жағдайды сұрады. Содан кейін сәл ойланып болғаннан соң, маған бұрылып:

— Жолдас Қизатов, сен жаралы болып, емделуге кеткен Макарчукті білесің ғой? — деді.

— Жақсы білемін, талай қиын-қыстау күндерде нөкілы тар өткелдерден бірге өттік қой, — дедім.

— Білсең жақсы, — деді майор Федоров, — сол Макарчук жарасы жазылып, қайтып келді. Ол енді өзінің үйреншікті алтыншы батареясында, бұрынғы өз орнына батарея командирінің саяси жұмыс жөніндегі орынбасары болғысы келеді. Демек, сенің орныңа отырғысы келеді, бұған қалай қарайсың?

— Жолдас майор, — дедім мен жұлып алғандай, — мынау айтқан жаңалығыңыз өте қуанышты. Біріншіден, Макарчуктің сырқатынан айығып, өз орнына оралғаны болса, екіншіден оның менімен орын ауыстыратыны қуаныш.

— Бәсе, бәсе, — майор сәл күлгендей болды. Анада, есінде бар шығар, төртінші батареяңа жібермегенде ренжіген болатынсың. Бүгін

осы жағдайды да еске алып отырмын, жолдас Қизатов. Енді Макарчуктің де, сенің де тілектерің орындалатын болды. Сол өзіннің үйреншікті төртінші батареяна барасың!

— Құп болады, жолдас майор! Бір хездегі өтінішімді әлі күнге дейін есіңізде сақтап келгеніңізге көп-көп рахмет!— дедім де, қуанып шыға жөнелдім.

Төртінші батареяның тұрған жерін білемін. Сол баяғы Бекетовка. Сталинград төңірегіндегі үлкен шайқастар аяқталған кезде бір рет барып қайтқам.

Мұнда командир — аға лейтенант Дмитрий Алексеевич Гридин. Бөлмесіне кіріп келдім де:

— Жолдас аға лейтенант, сіздің қарауыңызға взвод командирі етіп жіберді! — деп баяндадым.

— Бұл куаныштy хабар, — деді Гридин. Мен сені курс бітірісімен сұрағанмын. Бермей қойды ғой. Енді бірге боламыз! — Түрегелді де, қолымды қатты қысты.

Мен өте куандым. Гридин ақжарқын, бауырмал адам. Екеуміз бірсыпыра көңілді әңгімелесіп, өткен- кеткенді айтып, отырып қалдық. Бір уақытта барлаушы татар баласы Фатих Мұхамадиев кіріп келді. Келген бетте Гридин екеумізбен әуелі әскери тәртіппен асығып амандасты да, бас салып мені құшақтай алды. Мен де оны туған інімдей арқаға қағып жатырмын.

— Бик шәп болды. Жәлел абызи. Бізге командир болып келдінізмі! — дейді ол, шегінен шыға қуанып. Мен де оған:

— Шулай, енді, братишка. Сенің командирің болам бит, — деп казақ-татар сөздерін араластырып оған жауап беріп жатырмын.

Фатих маған бір, Гридинге бір жалтақтап қарай беріп, бірденені айтуға бата алмай тұрды да, ақыры, аға лейтенантқа бұрылып:

— Жолдас аға лейтенант, мына Қизатов жолдастың бізге келгенін жаңа естіп, жүгіріп келдім. Жәлел менің ағам ғой. Менде аздап «көңіл ашқыш» бар. Ағамның келгенін жуып жіберсек қайтеді! — деді.

— Оның дұрыс болады, Федя, — деді Гридин Фатихқа күле карап. — Жалпы, сен ұқыпты да үнемді жігітсің. Әкел, нең бар, шығар бәрін де!

Фатих Гридиннің де маңында інісіндей болып жүретін. Оның үстіне өзі жұртқа жағымды, достарына сүйкімді жігіт еді. Аға лейтенанттың костау сөзін естіген ол қуанып:

— Қазір бәрі болады! — деп жүгіріп шыға жөнелді. Мен ол келгенше Гридиннен батареядағы мән-жайды, ескі жолдастарымды сұрастыра бастадым.

— Жолдастарыңның бәрі де аман. Осында жүрген шығар. Олар сенің келгеніңді естімей жатыр, естісе-ақ жетіп келеді! Әсіресе, Мазманьян, Хомухо, Бондарев, Вялых сияқты ескі достарың сені әрдайым еске түсіріп отырады. Өткен жылдың аяғында белгісіз кеткен өзбек баласы Сұлтанның орнына Сұлтан деген құмық баласы келген. Одан басқа да бірнеше жаңа жігіттер бар, өзің әлі танысарсың олармен! Осыдан соң Гридин сәл ойланып отырды да, сөзін әрі карай соза түсті. — Жәлел, саған ескертетін бір нәрсе бар: сен бұрынғыдай қатардағы солдат емес, лейтенантсың. Айтайын дегенім —бұдан былай ескі жолдастарыңмен жай жақын-тату жүре бер, бірақ тым тығыз араласпа!

— Мұныңыз дұрыс ақыл, жолдас аға лейтенант, — дедім оны қостап. — Бұл айтқаныңызға көп-көп рахмет. Солай істеуге мен тиістімін де.

1942 жыл. 26 февраль.

Жоғарғы Бас Командованиенің бұйрығы бойынша біздің бөлім жүк таситын поезға отырып батысқа қарай бағыт алып жүріп кетті.

Біз мінген отарба кешегі қанды шайқастың куәсі болған Сталинград пен алып Еділді артына тастап, болашаққа қарай жүйтки жөнелді. Біз де:

«Еділ, Еділ — туған анам, Еділ — қария өзенім!» деп көне Еділмен де, батыр қала Сталинградпен де қимастай, елжірей қоштасып кете бардық.

Бірнеше күн жүрдік. Түнде бір кішігірім селоға келіп поезд тоқтады.

Көп ұзамай бұйрық та келіп қалды. Орел — Курск имегі. Оның Брянск майданындағы екінші эшелонына келдік. Тағы да көптеген қамбалар мен орлар, жырақаналар мен окоптар қазуға кірістік.

Алдыңғы шепте көп өзгеріс жоқ. Анда-санда ғана екі жақ алыстан ататын зеңбіректермен бірін-бірі сәл мазалап қояды. Естуімізше, неміс фашистері июнь айында Орел — Курск имегінде жалпы шабуылға шығып, Сталинградта кеткен кегін алмақшы. Міне, осы сұрапылды тосып, қысты да өткіздік.

1943 жыл. 5 июль.

Біздің сол жағымызда тұрған бөлімшелеріміз түн ішінде артиллерия дайындығын жасады. Біз «не болып қалды?» деп түні бойы ұйықтай алмай шықтық. Кейіннен сұрастырып байқасақ, бұл біздің

командованиенің немістің жоспарларын бұзу, алған бағытынан жаңылдыру мақсатымен істелген әдісі екен. Осының ертеңінде сол бағытта немістер көптеген «тигр» және «Фердинанд» танктерімен үлкен шабуылға шығыпты деп тағы естідік.

Июльдің сегізі күні біз де алдыңғы шепке барып орналастық. Июльдің он екісі күні таңертенгі сағат бесте артиллерия дайындығы жүргізілді. Осыдан жаяу әскерлер бөлімдері шабуылға шықты.

Мазманьян біздің взводтың барлаушысы Мельников, телефоншылар Хоменко мен Бондарев, мен — бәріміз өзіміздің 234-гвардия полкінің 2-батальонымен телефон байланысын жасауға жанталастық. Бір жерде біраз кідірдік те үлкейткіштер арқылы барлау жасадық. Неміс минометтері атқылай бастады. Мен картадан координатты анықтап алдым да Гридинге хабарладым. Ол:

— Тез атыңдар! — деп бұйрық берді. Он снарядты бірінің артынан бірін жіберіп едік, жау минометтерінің үні өшті. Біз шабуылға шыққан жаяу әскерлерге ілесіп, кашқан немістің алдынғы шептегі окоптарын басып алдық. Жау жағынан бірсыпыра шығын да болыпты.

Аға лейтенант Гридин бізге:

— Лейтенант Қизатов, аға сержант Мазманьян, барлаушы Мельников — үшеуің өзіміздің жаяу әскерлермен қосылып алға жүре беріңдер. Содан соң немістің екінші эшелонына барлау жасаңдар да, кандай күш бар екенін картаға түсіріп алыңдар. Түсірісімен тез маған хабарлаңдар! — деді.

Біз төртінші ротаның жаяу әскерлерін куып жетіп, олардан немістін мән-жайып сұрап едік, жарытып ештеңе айта алмады. Содан кейін өзіміздің барлаушы екенімізді, қазір алға озып кетіп, немістерді барлайтынымызды, оны телефон арқылы батареяларға хабарлайтынымызды түсіндірдік.

Үшеуміз де бір құлап, бір жер бауырлап немістің алдыңғы шебіне кетіп барамыз. Біраз жүргеннен кейін Мазманьян:

— Сендер қалыңдар, оққа ұшып кетерсіңдер, өзім барып немістің алдыңғы шебін тексеріп келейін! — деді.

— Е, біз оққа ұшсақ, сен ұшпайсың ба? — дедім мен.

— Мен оңай ұша қоймаспын! — деп күлді ержүрек Мазманьян.

— Сіздер екеуің де командирсіздер, мен барайын! — деп мына жақтан Мельников шыға келді.

— Жоқ! Не көрсек те бірге көреміз!— деп, мен бұйрық бердім.

Үйтіп-бүйтіп немістің төбесі жабық қамбаларына да жеттік. Мен Мазманьяннан сәл соңырақ барып едім, ол бір қамбаның ішінде жапжас, әп-әдемі неміс баласымен сөйлесіп тұр.

— Мынауың кім?

— Жас бала ғой, өзі тұтқынға түскісі келіп тұрса керек! — деді Мазманьян.

— Қай тілде сөйлесіп тұрсыңдар?

— Армянша да, қазақша да біледі, көрдің бе, шашы, қасы қап-қара.

— Қой, рас айтасың ба?

— Ойнап айтам, мен бұл иттің тілін білмеймін ғой, сонсоң мұнымен тура армянша сөйлестім. Аздап қазақ сөздерін де қосып қойдым! — деп күлді.

Әлгі баланың шашы, қасы қап-қара екен. Жас шамасы сол он алты-он жетіден аспаған. «Тегі, Гитлер соғысқа кішкентай балаларды да жібере бастаған-ау!»— деп ойладық.

Өстіп тұрғанда, жаяу әскерлер ротасы да келіп қалды. Бәрі: «Тұтқынды көреміз!» деп каптап кетті. Біз тұтқынмен әуре болып жүргенде, бізден шалғайлау жерде қаннен-қаперсіз селеңдеп жүрген Мельниковтың мойнына снарядтың ұшқыны тиіпті. Барсақ, жарасы өте ауыр. Басы денесінен бөлек сияқты, былқ-сылқ етеді. Тіл жоқ. Тез көлік шақырып алдық та санбатқа жібердік. Аяулы жолдасымыз тілі жоқ, тек жаудыраған көздерімен қоштасып кете барды.

Мен Мельниковты ойлап қатты ренжіп тұр едім, біздің дивизияның бір топ барлаушысы келіп:

— Жолдас лейтенант, фрицінізді бізге беріңіз, «тіл» іздеп жүр едік! Сізге көп-көп рахмет айтамыз! — деді.

— Григорий Григорьевич, осы фрицтің керегі қанша? Бұл иттің өлімі Мельниковтың жарасына ем болмайды. Одан да мына барлаушыларға берейік! — дедім.

Мазманьян фрицке біраз қарап тұрды да, аздап жұмсады-ау деймін, менің айтқаныма көніп:

— Жарайды онда, барлаушылар, алыңдар! — деді. Барлаушылардың бастығы қуанып кетті. Беліндегі құтысын шешіп алып, біздің «керегі жоқ» дегенімізге көнбей, құтының қақпағына арақты толтырып құйып, маған ұстатты. Жанындағы барлаушылардан тағы екі құты қақпағын алып, Мазманьян мен өзіне құйды.

— Жолдас лейтенант, — деді ол, маған қарап, — сіз үшін, сіздің

денсаулығыңыз үшін ішіп қояйық. Екіншіден, барлаушы — командирдің еститін құлағы, көретін кезі ғой. Сол барлаушылар үшін ішіп қояйық! Үшеуміз де көтере салдық.

Біздің осы жатқан бағытымызда соғыс өзінің әдеттегідей үйреншікті қалпында жүріп жатты. Таңертең аздап атқыласып аламыз. Одан соң екі жақтың самолеттері бір-бірінің позициясын аздап бомбалап қояды. Кейде тар көлемде жасалатын кішігірім шабуылдардан да құр алақан емеспіз. Үлкен шабуылдарға, үлкен қырғынды шайқастарға үйреніп қалған біз үшін бұл тек аңдысу ғана.

Бірақ аңдысудың ар жағында тығылып жатқан бір күпиясы болады. Сол күпияны әрбір жүрек сезетін сияқты, Алайда оның алыс я жақындығы әлі белгісіз еді. Бір күні біздің артполк шабуылға шыккан жаяу әскерлер полкін сүйемелдеп, жау позициясының астан-кестенін шығарды. 234-атқыштар полкі фрицтерді бекіністерінен үркіте куып, жаудың үшінші позициясын басып алды.

Мені аға лейтенант Гридин шақырды. Келіп едім, жайып тастаған картадағы бір нокаттарды көрсетіп:

— Міне, мына бір ноқат — жау позициясының бер жағында кирап қалған біздің танк. Бұл танк қазір біз үшін өте қолайлы дөңес жерде тұр. Осы жерден жаудың барлық позициясын алаканға салып қойғандай көріп отыруға болады. Бүгін түн көрпесін жамылып барыңдар да Мазманьян және Бондарев үшеуің осы танкінің ішіне кіріп алыңдар. Жау позициясын түгелдей анықтауларың керек. Түк қалдырмандар. Ол жерге рацияны дереу жеткізіңдер, сол арқылы жау жағдайын түгелдей хабарлап отырыңдар! Бұл, әрине, Қизатов, өте қауіпті тапсырма. Сендер казір өлімге бара жатқанмен бірдейсіңдер, жау шебі сенен 150 метр-ақ жерде болады. Бәрі бақырып-баркылдап дәл қасында жүреді. Амал канша, бұйрықтың аты бұйрық. Әрі бұйрықты өзіннің «Батькаң» — гвардия генералы Александр Васильевич Кирсанов беріп отыр. Ал енді өте мұқият болындар. Жау сәл сезсе, танктеріңді жоқ қып жібереді. Азык-түлік, суды жеткілікті етіп алыңдар. Бақылауды телескоп арқылы жүргізіңдер! Әзірше қош бол! Сау оралуларыңа тілектеспін! — деді.

Мен Бондаревтер отырған қамбаға келдім, бұйрықты жеткіздім. Мазманьян да осында екен.

— Мынау әкелген бұйрығың, лейтенант, масқара қауіпті екен! Жау сезіп калса, тұп-тура жағып жібереді! — деді Бондарев.

— Жақса жақсы ғой, — деді Мазманьян, — мен немістер біздің

отырған танкімізді өздерінің сау танктеріне тіркеп алып, тұп-тура Берлинге, Гитлердің өзіне алып кете ме деп қорқам.

— Григорий Григорьевич, сіздің қалжыңыңыз қалмайды осы. Мынадай аса қауіпті тапсырма кезінде қалжыңның не керегі бар! Одан да сол тапсырманы ақылға салып, байыпты орындауға тырысайық та! Мысалы, біз танкінің ішіне кіріп отырғаннан соң сол танктен бақылау жасау үшін онда неміс барлаушылары да келіп қалса не істейміз? — деді Бондарев.

— Онда, амал нешік, — деді Мазманьян, — біз оларды гранаттармен, автоматтармен қарсы аламыз. Бір-екі шыны жанар май ала барсақ та артық болмайды.

— Ал біз сонда сол танкінің ішінде 24 сағат отырамыз ба?

Қап-қаранғы түн. Алдыңғы шептегі өзіміздің атқыштар ротасының командиріне келіп мән-жайды түгел айттым. «Егер бізге қауіп төнсе, жедел жәрдем көрсетіңдер!» — дедім.

Ептеп басып жүріп келеміз. Немістің қол ракеталары бірінің артынан бірі аспанға көтеріледі де төңіректі жап-жарық етіп жібереді. Ракета сөнісімен тұра жүгіреміз. Танкіге жеттік.

— Сендер танкінің астынан окоп қазыңдар, мен жау жағын бақылай тұрайын! — дедім.

Танкінің біздің шеп жағында бомба қазып кеткен үлкен апан бар екен. Қазған окоптан шыққан балшықтың бәрін соған тасыдық. Танкінің ішіне кіріп, телескопті қалай пайдалану қамын жасадым.

Таң атты. Түні бойы кірпік қақпасақ та тапсырманы орындауға кірістік. Жау шебін түгел көріп отырмын. Немістер өздері үшін ете жақсы орналасыпты: ойпаңға сыңсып шыққан шілік пен тал шытырманы. Соның іші де толған терең жыраңаналар мен окоптар. Үш жүз метрдей арт жағында — кальщ орман. Алдыңғы шепте үш пулемет, алты миномет ұясы. Одан әрі 1000 метрдей жерде үстін шөппен жасырған үлкен қамбалар. Немістер сапырылысып, жүгіріп жүр. Кейбіреуі асығып тамақ ішіп жатыр.

— Байланыс бар ма, Бондарев?

— Болғанда қандай, тіпті тамаша естіліп тұр!

—Хабарла Гридинге! «Аман-сау орналастық», — де!

— Құп!

Менің жаңағы көргендерімнің бәрін Бондарев телефон арқылы хабарлады.

Тағы шола бастадым. Бізге тым жақын жырақаналарда жүзден астам солдат орналасыпты. Жау орналасқан орманнан тағы төрт зеңбіректі көрдім. Осылардың бәрін Бондарев команда пунктіне тез-тез хабарлап отырды.

Зеңбіректер біз берген нақтылы мәліметтер бойынша жауды атқылауға кірісті. Мен үлкейткішпен бүкіл неміс позициясын түгелдей көріп тұрмын. Үстіміздің өзіміздің зеңбіректердің оғы бірінен соң бірі ысқырып өтіп жатыр. Өз жағыңның қару-құралдан да, самолеттен де, танкіден де осындай үстемдігін көргенде майданның алдыңғы шебінде жүрсең де жаның жай табады.

Жау позицияларының қайда орналаскапдығын түгел хабарлағанбыз. Сондықтан да біздің жігіттер асқан мергендікпен атуда.

Жаудың бағанағы пулеметтер ұясының бәрі де аспанға ұшты. Тіпті, аспанға ұшқан жау пулеметтері мен адам денелерін өз көзіммен көрдім. Бірінші пулемет көкке көтерілісімен-ақ Бондарев аркылы команда пунктінен:

— Кім атты? — деп сұраған едім.

Ол жақтан:

— Пулемет ұясын жойған Александров, — деп жауап берді. Соны естіп үлгергенше, қалған үш пулеметтің де бірінен соң бірінін. тасталқаны шыққанын көрдім.

— Тез атыңдар! Жау минометшілері қашайын деп жатыр! Сәл кешіксеңдер, құтылып кетеді! — деп хабарладық.

Снарядтар қардай жауды. Көбі қирады, бір машинаға тіркелген минометі ғана аман қалды.

Енді зеңбіректерін атқылауға кірістік. Ол жақта да дүние төңкеріліп жатты, бірақ жау зеңбіректерінін қаншасы қирады, қаншасы сау қалды, ол жағын анықтауға мүмкіншілік болмай калды.

Біздің жақ енді жаппай шабуылға шықты. Қайдан шыға келгеніп білмейміз, үстеріне бір топ автоматшыларды мінгізіп алған болат танкілеріміз жау шебіне қарай жөңкіле жөнелді.

«Уралап» алға кетіп бара жатқан жаяу әскердің өзі жер қайыстырады. Көз жетпейтін оң жағымызбен сол жағымызға үлкейткішпен қарасам, жапырыла қашқай жау, өкілене қуған біздің жақ.

Бұл күні біз жиырма шақырым алға жылжыдық. Ол тек біздің дивизия учаскесіндегі ғана жеңіс. Ал сол күндері Орталық дала, Оңтүстік-Батыс, Батыс майдандарына қатысқан Совет Армиясының

жойқын күші босып бара жатқан фашистерді ығыстыра қуып, таккілерімен таптап, зеңбіректермен жайратып, есін шығарып жіберіпті. Сөйтіп, Гитлердің «Сталинградта кеткен кегімді аламын» деген соңғы үміті де күл болып көкке ұшты.

Орталық дала майдандарындағы біздің Армия, тіпті батысқа қарай ұзап кеткенге ұқсайды. Оны білген біздің дивизия да алға қарай жылжи бастады. Бөгет шамалы. Немістер енді анда-санда зеңбіректерінен бір-екі дүркін оқ атып, кейін қарай зыта беретін әдет шығарып алыпты.

Күні бойы жүріп, ақыры Павловка деген селоның жанындағы калың орманға тоқтадық. Дивизион командирі майор Скубакпен байланыстық Василий Степанович:

— Павловка селосына барлау жүргізіңдер. Немістін. бағыт-бағдарын анықтаңдар! Егер селода жау жоқ болса, сонда барып орналасыңдар да, бізбен телефон байланысын жасаңдар! — деді.

Мен селоға Мазманьян мен Вялыхты жібердім. Олар көп кешікпей кайтып келді.

— Жолдас лейтенант, — деді Вялых, — тамаша бір сұлу келіншек көрдік!

— Сен, немене, үйленейін деп жүрсің бе? — дедім мен, — әлде мен сені сұлу қыздарды тауып кел деп жі-беріп пе едім. Ол жауап бергенше Мазманьян сөйлеп кетті:

— Мұның айтып тұрған сол сұлуы біраз мәлімдеме берді. «Павловкада неміс жоқ, болса осы селоның батыс жағындағы төрт шақырым орманда шығар. Таңертең үйдің төбесіне шығып қарап едім, сол маңда жүрген немістерді көрдім», — деп айтты.

— Сендер неге шатырдан алыстан көргішпен байқамадыңдар! Келіншек құрлы болмадындар ма? — дедім. Мазманьян:

— Біз сізге хабарлауға асықтық — дей бергенде,мен:

— Жүріңдер, кеттік! — деи селоға карай тұра жүгірдім.

Шеткі үйге келдік. Ешкім жок. Ыдыс-аяқ, төсек-орындары орнында тұр. Баксам, үй иелері 150 метрдей жердегі терең қамбада тұрады екен. Мен жолдастарыма осы үйде болатынымызды, үйдің төбесінен бақылау жүргізетінімізді айттым. Үлкен окоп қазуға бұйрық бердім.

Қолында керосин лампасы бар әдемі келіншек кіріп келді. Әлгілердің айтқаны осы екен. Келіншек кіріп келді де Хомухо екеумізбен қол ұстасып амандасты.

Келіншек шынында да сұлу. Білегінін ақтығы жаңа аршылған жұмыртқадай. Алма бетінен нұр төгіліп тұр. Қап-қара кою шашын орап-орап, артына түйіп қойыпты. Нәркес көздері қарақаттай. Ақ күмістей кең мандайына қаршығаның қанатындай қиылған қасы жарасып тұр. Жасы 25-26 шамасында. Келіншек сөйлеп кетті:

— Жолдас лейтенант, сіздерді қанша күттік. Немістің бізге істемегені жоқ. Ылғи орманда тығылып жүрдік. Егер партизандар болмағанда, аштан өлетін едік. Малымызды да, жанымызды да Германияға алып кетті. Ал енді, — деді келіншек, сөзін жалғап, — лейтенант, жолдастарыңмен бізге қонаққа жүріндер. Қазір жаман емеспіз. Ішім-жеміміз бар. Көңіл көтеретін сусыннан да табуға болады! — деді.

Мен:

— Көп рахмет, кәрі кемпір мен жас баланың тиышын алуға болмас. Тамақтарын өздеріне қажет болады, — дедім.

Мазманьян, Вялых және Хомухо үшеуі окоп қазуға шығып кетті.

Әйел жаныма таяу келіп отырды да, колымды ұстап:

— Менің атым Ольга. Сіздің жасыңыз нешеде? Атыңыз кім? — деді.

— Менің атым қиын, айта алмайсыз! — дедім.

— Дегенмен айтыңыз?

— Жалел!

О л:

— Жялил! — деп қайталады. Мен мырс етіп күліп жібердім.

— Неге күлесіз?

— Сіз қазақ атын айта алмайды екенсіз.

— Айтуды кейін үйренем ғой. Әйтеуір, бізге неміс болмаса болды! — деді.

Ол мені қолтықтаи тұрғызды да:

— Жүрініз, біздің кемпірге сәлем беріңіз, қуанып қалады. Қамбамызды көріңіз! — деді.

— Жарайды, біраздан соң кіріп шығайын. Сіздей сұлу шақырғанда, бармаған жігіттің өзі де оңбас! —

дедім күліп.

Ольга: «Бәлденбей тез келсендерші!» дегендей үлкен көздерін тағы бір төңкеріп, шығып кетті.

Мен жігіттерге келдім. Олар:

— Жолдас лейтенант, келіншек нағыз сұлу емес пе, ә? — деп бір ауыздан шу ете түсті.

— Құдды Михаил Шолоховтың Аксиньясына ұқсайды екен. Қылығы да дәл сондай! — дедім.

— Е, жолдас лейтенант, қылығы да дәл сондай болса, құдай оңдады ғой! — деді Вялых.

— Әй, оңбаған, «Тынық Донды» сен де.біледі екенсің ғой.

— Лейтенант, мен оқымаған кітап жоқ! — деп күлді

Күзетші етіп Вялыхты тастадық та, Ольганың қамбасына кеттік. Қамбаның іші үлкен бөлме сияқты кең. Есігі, сәкісі бар. Қабырғасын ескі көрпелермен шегелеп тастапты. Кемпір бізді көріп, өз баласын көргендей қуанып қалды. Ольга тездетіп біздің алдымызға кепкен балық пен бір құты самогонды қойды. Содан бәріміздің алдымыздағы стақандарға самогоннан құйды да шешесіне қарап:

— Мама, көп күткен ардақты қонақтар келіп отыр. «Осы құтыны Қызыл Армияның солдаттары келгенде ашамыз» деген сөзіңіз барды. Енді жақсы бір тілек айтып жіберіңіз балаларыңызға! — деді келіншек.

Кемпір көзінің жасын орамалмен сүртіп:

— Қымбатты балаларым, әрқашан есен-сау болыңдар. Ғұмырларың ұзақ, мерейлерің үстем, жауларың жермен жексен болсын! — деп, өз стақанындағы арақтан аздап қана жұтты.

Ольга тағы да құюға ыңғайланып еді, біз көнбедік. Далаға шықтық Мазманьян мен Хомухо окоп қазуға кетті. Біз, Ольга екеуміз, осы арада тұрып қалдық...

Таң атқанша зеңбіректер взводтарымен де, Гридинмен де телефон арқылы байланыстық. Жаяу әскерлер де Павловкадан 500 метрдей жерден окоптар қазып орналасыпты. Оларға да телефон сымын тарттық. Бір кісіден кезекші қойып, қалғанымыз дем алдық.

Таңертең ерте тұрдық. Гридин телефон арқылы қазір танкілердің шабуылы басталатынын хабарлады.

Бір уақытта сол жағымызға қарасақ қалың орманнан біздің танктер самсап шыға келді. Бағыты — жау жатқан орман. Аспанға қарасақ, біздің самолеттерден күннің көзі көрінбейді.

Немістер жаман састы. Қарсыласуға дәті шыдамай, быт-шыт болып тұра қашты Біздің зеңбіректер қашып бара жатқан жауға шрапнельден оқ боратты. Жаяу әскерлеріміз қас қағымдай мерзімде-ақ неміс позициясын басып алды. Жау тымтырақай қашып барады. Енді бізге алдымызда қашқан жауды қуа беруден басқа міндет қалмады.

Өстіп, Орел — Курск имегіндегі соғыс тағы да үлкен жеңіспен

аяқталды.

Неміс-фашист армиясының Орел — Курск имегіндегі қырғынға ұшырап күйреуі халықаралық жағдайды да жақсарта түсті, совет елінін абыройын да аспанға көтерді. Мүнда Совет Армиясының генералдары мен командирлерінің соғыс өнерін жете білетіндігі дәлелденді.

Совет Армиясының жауынгерлері де ыстық-суыққа тезе отырып, ерліктің асқан үлгісін көрсетті.

Орел — Курск шайқасынан соң, неміс фашистері есінен айрылып, күллі ой-арманынын, бәрінен жұрдай болды, үміті үзілді. Өткені — өкініш, болашағы түнек түнге айналды. Ол қайтып басын көтере алмады.

УКРАИНАНЫ БОСАТУ

Туысқан украин халқының еркінен айрылып, фашизмнің шырмау торына іліккеніне екі жылдан асып барады. Еркін жатқан халыққа неміс тонаушыларының істемеген зорлығы, жасамаған қорлығы жоқ. Қылықтарына жан түршігеді. Олардың кішкентай нәрестелерді анасының қолынан тартып алып, жанып жатқан отқа тастаған да күндері болды.

Соғыстан бұрынғы гүлге оранып тұрған талай қалалар мен селоларды жер бетінен жоқ қылып та жіберді. Жас қыздар мен келіншектерді қорлап, ойына келгендерін істеді. Тарас Шевченко мен Леся Украинка, Бажан мен Корнейчук сияқты ұлы жазушылардың асыл мұраларын отқа жақты.

Міне, адам төзгісіз қорлық көріп, ұшан-теңіз ерлік жасаған украиндық туыстарымызды неміс басқыншыларының қолынан азат ету сәті келді. Бұл біздің Армияның көңілдері көтеріңкі кезеңі болатын. Фашистерге соққы берген бірнеше жеңісті шабуылдан соң біз Украинаға кіріп келдік. Олар бізді құшағын айқара ашып қарсы алды.

Совет Командованиесі әрбір бөлімнен екпінді топтар құру шешімін алды. Ол топтардың міндеті — қашып бара жатқан неміс солдаттарының қыр соңынан қалмай, мезгілімен тамағын да ішкізбей, үркітіп, батысқа қарай қуа беру. Бұл топтарға армияның әр түрлі құрамдарынан — атқыштардан да, артиллеристерден де, танкі жүргізетіндерден де, ұшқыштардан да — өжет те жігерлі, әсіресе, майдан ұрыстарына көп қатысқан тәжірибелі жауынгерлер алынды.

Осындай топ біздің батарея жанында құрылды. Топтың командирі етіп мені тағайындады. Құрамына аға сержант Мазманьян, барлаушылар

Вялых, Бондарев, құмық Сұлтан, майданға жақында келген Браславский мен Фомин сияқты солдаттар кірді.

Гридин біздің топты жиып алды да, солдаттарға өз білгенінше ақылын үйретті.

Жолға үш күнге жетерліктей азық-түлік, оқ, граната алдық. Қолдарымызда — автомат. Ойлы-қырлы дала. Топ-топ шоқтар. Ақ қайың мен терек тоғайлары. Біз өзімізден көп ұзап кеткен жоқпыз.Олар да артымыздан онша алыстап қалмай, жүріп келеді.

Украинаның Сумская облысының жерінде келе жатырмыз. Әзірше немістерді кездестірген жоқпыз. Бір уақытта Мазманьян мені тоқтатты да:

— Жолдас лейтенант, менің байқауымша, осы маңда елді мекен бар сияқты. Барлау жасайық! — деді.

Алға жүріп кеттік. Екеумізде де үн жок. Мүмкін, ол өзінің туып-өскен Батумиын ойлап келе жаткан шығар. Бұл кезде біз көп жеңістерге жетіп, үздіксіз шабуылдарға қатысып, біраз сергіп те қалдық қой. Енді ой-қиялға берілуге де аздап уақыт бар. Ал менің ойлағаным,— өзімнің Жалғызтау мен Көкшетауым, олардың қалың бұйра қарағайлары мен аспандағы аймен сырласкан айдынды көлдері.

Керемет калың да биік өскен жүгері даласына кез болдық. Биіктігі сондай, кандай биік адам болса да ішінде еңкеймей-ақ көрінбей еркін жүгіріп жүре алатындай. Біз, бірақ, казір жүгерінің ішімен емес, жанындағы жолмен жүріп келеміз.

Кенеттен самолет дауысы естілді. Бәріміз қас қакканша жүгеріге де кіріп үлгердік. Біреуі дәл үстіміздан үлкен бомбаны тастап кеп жіберді. Жер сілкінгендей болды. Құлағымыз бітіп, көзіміз түк көрмей калған сиякты. Үстіме бірдеңелер түсіп жатыр. Өзіме өзім: «Өлді деген осы шығар» деймін. Жермен жексен болып етпетімнен жатырмын. Есімді жиып, өзімді өзім байқасам, денемді баскан топырактан басқа ешнәрсе жок. Қолаяғым да сау. Сәл басым дыңылдап, құлағым шыңылдайды. Жараланған жерім де жоқ сиякты.

Бар күшімді жиып алдым да, орнымнан ұшып тұрдым.

— Мазманьян! — деп айкайладым. Ешкім жауап бермейді. Биік жүгерінің ішінде жан таласып, Мазманьянды іздеп жүгіріп жүрмін. Бір уақытта бомба қазған апанның жанына келдім де, зәрем кетіп, тұра калдым, Шынын айтсам, өмірімде талай сұмдықты көрсем де, мынадай корыккан емеспін: үсті-басы қып-қызыл кан, киімдері де дал-дүл, адам

шошитын әлпетте, сөйлеуге тілі жоқ өзімнің Мазманьяным жатыр.

Неше жерден жараланғанын білуге болмайды. Сол қолының саусақтары ұшып кетіпті. Оң қолының бармағы жұлынып қалыпты. Киімдерін шешіп жіберіп қарасам, оң жақ емшегінің тұсынан бір түйір етті де жұлып әкетіпті. Оң аяғының жартысы не болғаны белгісіз, көрінбейді, қып-қызыл кан. Сүйектері талқандалып сынғанға ұқсайды. Оң жақ жауырынында адамның екі саусағы сыйып кетерліктей үңірейіп тұр. Майқұйрық та бірнеше жерінен жаракат.

Мен жаман састым. Не істерімді білмеймін. Тек:

— Гриша! Гриша! Тірімісің? — деймін. Ол тілге келді. Мен ішімнен:

— Япыр-ай, мынау нағыз адамның арыстаны екен ғой. Осыншама жарақатпен сөйлеп жатыр! — деп ойлаймын.

Ол маған қарап:

— Жолдас лейтенант, — деді, дауысы әрең шығып, — көп жыл ашшы өмірді бірге өткіздік — ар жағына тілі келмей тоқтап қалды.

Мен есімді жиып, қалтамнан жара байлағыш шілтерді алып іске кірістім. Ең қауіпті деген жерлерін байладым. Содан соң гимнастеркемді шешіп жіберіп, өзімнің ішкі ақ көйлегімді жыртып, қалған жараларын байлай бастадым. Құтымдағы суды аузына тосып едім, біраз ішті.

Көзін ашып, тағы тіл қатты:

— Туған інімдей болып кетіп едің, Жәлел, мені ат, бір оғынды қи! Құдай атымен сұраймын...

Көзіне көзім түсіп кетті, ақ бөкеннің көзіндей үлкен қара көздерінен жас сорғалап тұр.

Көңілім босап, өзімді өзім билей алмай, өкіріп жылап жібердім.

— Григорий Григорьевич! Сен менің туған ағамдай болдың, бауырымсың. Жанымдай жақсы көрген ағамды қалай өз қолыммен атамын! — деп бетінен сүйе бердім,

— Сен тірі қаласың, Гриша. Басың сау, жүрегің сау. Емделесің де жазыласың. Өзімізге қайтып келесің. Берлинді күліп-ойнап бірге аламыз! — деп жұбаттым.

Біздің кейінгі топтар да жетті. Олар жаралы болып жатқан Мазманьянды көріп, шошып кетті. Бондарев тез рацияны құрып жіберді. Мен Гридинмен сөйлестім. Мына жағдайды хабарладым. Гридин қатты ренжіді. Мен оған санинструкторларды тез жіберуін, байлауыш шілтерлерін және йод, басқа дәрі-дәрмектерді көп әкелуін өтіндім. Бомба бөлшектерін алып тастайтын қышқашты да ала келсін! — деп

хабарладым.

Арбаға екі мықты ат жеккен санинструктор тез-ақ келіп қалды. Ол алып келген үлкен бір төсекті жерге салдық та соның үстіне Гришаны еппен жатқыздық. Киімдері мен байлаған шүберектерді алып тастап, санинструктор іске кірісті.

Ол укол салды. Көрініп тұрған бомба ұшқындарын алып тастады. Аппак таза шүберекпен бүкіл жарасындағы қанды түгел тоқтатып, қалың етіп орап қойды. Барлық жігіттер еппен Гришаны арбаға салдық.

Санинструктор жүрер алдында маған:

— Жазылып кетуі мүмкін. Терең де қауіпті жара жоқ! — деді.

Мен арбаның үстіне шығып, қымбатты досыммен, талай шайқаста асқан ерлік көрсеткен, жауға салсаң қайтпайтын Мазманьянмен қоштастым. Басын құшақтап, кайта-кайта бетінен сүйдім де:

— Хош бол! Тез жазыл, бауырым. Өзімізге орал!— деп, сөйлеуге онша мұршасы келмей, көзі жаутаңдап жаткан Гришаға тағы бір карадым да арбадан түстім.

Мазманьянды жатқызған арба жылжып жүре берді, біз біразға дейін көз жазбай оның артынан қарап тұрдық.

— Мен енді тұтқын алмаймын, — деді Вялых каһарланып, — қолға түскен неміс болса атып тастап отырамын. Мазманьянның кегін аламын!

Сөйтіп, бүгін біз өзіміздің ең жаксы жолдасымыздан айрылдық. Мүмкін, ол тірі қалар, бірақ әлгіндей көп жарадан соң катарға оралуы неғайбыл.

Бәріміз алға қарай жүріп кеттік. Қаранғы түн. Жүріп келеміз, жүріп келеміз. Ешбір немісті де кездестіре алмадық. Қалың ағаштың ішіне тоқтап, от жағып, шай қайнатып іштік. Вялых пен Фоминді таяу тұрған селоны зерттеп келуге жібердім. Сұлтан кезекке тұрды. Қалғанымыз ұйқыға бет бұрдық,

— Жігіттер келсе, мені оят! — деп тапсырдым Сұлтанға.

Қанша уакыт өткенін білмеймін, әйтеуір, түн ортасында оянып кеттім. Қарасам, Вялых «жынды судан» аздап ұрттап алса керек, бірақ жаксы сөйлеп тұр.

— Жолдас лейтенант, — деді ол, — селода неміс жоқ. Селоны түгелдей тонап, барлы-жоғын машиналарына салып, кеше кетіп қалыпты. Селоның тұрғындары бізге жылап көрісті, көрген қорлықтарын айтып, ата-анамыздай еңіреді. Оның үстіне, өздері біздің жауды қуып

келе жатканымызды естіп, қатты қуанды. Қуанғандарынын белгісі — бар-жоғын алдымызға жайып тастады. Аздап «жынды судан» да жұтып алдық!

— Сендерді араққа емес, — дедім мен, — барлауға жібергенмін. Соңғы рет ескертемін тапсырма уақытында арақ ішуді доғарыңдар. Оның ішстін өз уақыты болады.

Біз селолардан ат іздедік. Тұрғындардың айтуына қарағанда, Банички деген селода немістерден жасырып алып қалған колхоздың аттары бар көрінеді.

Жолдан бұрыс болса да, біз барып аттарды көрдік. Кілең бастарына жүген тимеген асаулар. Село адамдары:

— Сендерден аяйтын ешнәрсеміз жоқ! — деп бірнеше атты ұстауға жәрдемдесті. Ер-сайман да тауып берісті. Аттар кілең, қаз мойын арғымақтар екен.

Москвада жүріп атқа мініп көрмеген Вялыхка қиын соқты. Ол: «Менің жаяу жүргенім артық», — деп қиқаңдап еді, мен оны:

— Денің сау ма өзіннің, жаяу жүріп аттыларға қалай ермексің?— деп ұрсып тастадым.

Кузьма Вялыхты ең жуан қайқы бел қара биеге мінгіздік. Ол бір колымен ердің басынан мықтап ұстап алыпты, екінші қолы тізгінде. Ат сәл желі бастаса болды, қоқаңдап, аттан құлап кете жаздап, Вялых бейшара қатты қиналды. Оның үстіне үрей келіп қосылған соң мүлдем берекесі кете бастады. Біздің жігіттер Вялыхтың атқа отырысын және оның үрейленіп кеткен түрін көріп, қарқ-қарқ күледі.

— Жасымда баукеспе ұры болдым деп мақтанасың,— дейді оған Сұлтан,— қорқақ адам ұры бола ала ма?».

— Әй, оңбаған-ау, ұрының жолы бір басқа, мынау бір басқа емес пе? — дейді Вялых.

Неміс атқа мініп қусақ та жеткізер емес.

Біздің дивизия тура Чернигов қаласына қарай жөңкіле көшті. Бұл сентябрь айының бас кезі болатын. Менің қарауымдағы бес адамның бесеуі де ат үстінде. Қалың ормандардың арасындағы қисық-қисық жолдармен жүріп отырып бір үлкен алаңға тап болдық.

Үлкейткішті көзіме тақап, бәрін мүқият шолудамын. Алаңның оң жақ арғы бетінде мойындарына автоматтарын ілген төрт адамды көзім шалды. Әуелі немістер шығар деп ойлаған едім, кейін айқындап қарасам немістерге ұқсамайды. Жәй киім киген село адамдары немесе

партизандар сияқты.

Вялых пен Сұлтанды солар жаққа жіберуді ойлап едім, Вялых менің үлкейткішімді алып карап жіберді де:

— Мынау нағыз партизандар! — деді.

— Екеуің ағаштың ішімен барып, — дедім мен,— айқындап біліндер. Өзіміздің партизандар болса, құшақтасып амандасыңдар. Мән-жайды толық сұрандар. Немістің жағдайын да біліп алындар. Ал, егер олар партизан емес, жаудың адамдары болып шықса, үшеуін өлтіріп, біреуін «тіл» ретінде алып келіңдер! Тез жөнеліңдер!

— Құп, жолдас лейтенант! — деп, екеуі ағаш-ағаштың арасымен шаба жөнелді. Мен де арттарынан қарап тұрмын. Төрт адамға жетіп те қалды. Атысу, қарсыласу жоқ. Керісінше, құшақтасып, сүйісе бастады. Содан ашық алаңмен, ешнәрседен жасқанбастан, тура бізге қарай жүрді. Біз де қуанып, аттарымызға қамшы бастық. Жетіп келдік те аттан секіріп түсіп, қол ұстасып амандаса бастадық. «Совет Армиясының командирі лейтенант Қизатов» деп өзімді де оларға таныстырып қойдым. Олардың біреуі өзін:

— Барлаушы партизандар тобының командирі, Совет Армиясынын, капитаны Иван Козлов! — деп тапыстырды.

Қызу әңгімеге кірістік. Козлов соңғы жылы жасаған ерліктерін тамаша әсерлі етіп айтып берді. Әсіресе, қоршауда қалған Паулюс армиясына жәрдемге бара жатқан Манштейн эшелондарын қалай-қалай құлатқандарын айтып, құлағымыздың құрышын қандырды.

— Шын ниетпен айтамыз, — деді содан соң Козлов, — біздің партизандарға қонақ болып кетіндер!

— Иван Сидорович, қонаққа шақырғандарыңызға көп рахмет. Бірақ, біз тапсырма орындап жүрген адамдармыз, бара алмаймыз! — дедім.

Козлов бізге немістің жағдайын хабарлады:

— Олар қазір Березка дейтін селонын жанынан өтетін тас жолға шеп құрып жатыр. Ал қазір сендерге ылғи жол көрсетіп отыратын адам косып береміз. Біздің тұратын мекеніміз осы арадан үш-ақ шақырым. Сондықтан, жолдас лейтенант, соға кеткендерін дұрыс болар еді. Көп ұстамаймыз! — деді Козлов.

— Иван Сидорович! Барайық, бірақ сіз: «Бір сағаттан артық ұстамаймыз!» — деп сөз беріңіз!» — дедім.

— Құп! — деді Иван Сидорович.

Ормандағы партизандар қуанып, бізді зор қошеметпен қарсы алды.

Байқасақ, мұнда үлкен лагерь. Кәрі аналар мен аталар, жас қыздар мен еркек балалар — бәрі осында. Ішінде 1941 жылы жаудың қоршауында қалып қойып, кейін тұтқын лагерьлерінен қашып шыққан совет жауынгерлері де көп екен.

Иван Сидорович бізді өзінің қамбасына кіргізді. Партизан командирлерімен таныстырды. Бір жастау партизаннын омырауында Кызыл Ту ордені бар екен. Сол кісі Иван Сидоровичке бұрылып:

— Жолдас лейтенант бір сағатын сізге қиған екен. Қалғандарымызға да бір-бір сағаттан киып көңіл көтермей ме? — деп күліп қойды.

Сөйткенше болған жоқ тамақ та келіп қалды. Дастарқанның үстіне тұздалған кияр, үстіне өсімдік майын құйған пияз, кепкен ет, қолдан пісірген нан, тағы толып жатқан дәмді тағамдар тізбектеліп жатты.

— Мынау құдалық тойында ғана дастарқанға салынатын дүниелер ғой! — деп таңғалды, осыншама тағамдарды көрген Хомухо.

— Асыққан өздеріңнен көр, әйтпегенде, осында семіз торпақтар мен бұзаулар да бар! Өкпелемеңіздер, бар мәзіріміз осы! — деп қойды Иван Сидоровичтің өзі.

Иван Сидорович өзінің алдына қойған арақты қолына алды да, маған қарап:

— Бірінші тосты қонақтар көтерсін! — деді. Мен орнымнан тұрып сөйледім:

— Жолдастар, — дедім, — Бәріміз де совет азаматтарымыз. Бізде тілек те, жүрек те бір. Жерімізге келіп екі жыл әлекет салған жауыз жау енді ығысып қашуда. Жеңіс таяу. Бұл женісті миллиондар емес, миллиардтар шыдамсыздана күтуде. Осы жеңіске тым тез жету үшін алып кояйық, жолдастар! — дедім.

Менен соң Иван Сидорович Козлов тост көтерді. Одан әрі онша көп отырмадық, «бір сағат» деген уағданы бұлжытпай, нақтылы орындадық та партизандармен қоштасып жүріп кеттік. Күні бойы сар желіспен желіп отырып Березнаға да таяу келдік. Орманның ішінде аттарымызды тыныктырып, оттатып, өзіміз де тамақтанып алдық.

Өз тобымызға қосылдық. Көрген-білгенімізді түгел айттық. Вялых пен Сұлтанды Гридинге жібердім.

— Батареяны тура осы араға бастап алып келіңдер. Зеңбіректерге мынау өте қолайлы позиция екен! — дедім.

Біздің батарея мұнда ертеңінде келді. Жаяу әскерлер де, ормандардың ішіне кіріп, орналасып жатты. Мен Фоминді ертіп Березнаны барлауға

кеттім. Жақындап келіп үлкейткішпен қарасам, кала толған біздің әскер. Келіп араласып кеттік. Тұрғындардан сұрасақ, кешегі қаптап журген немістер, бірі қалмай қашып кетіпті. Солдаттарында да баяғы өр көкіректік жоқ көрінеді. Тек: «Гитлер капут! Гитлер капут!» деген сөздерді айта беретін сияқты. Ал офицерлері Геббельстің өтіріктерін қайталағанымен, оларды да тыңдап жатқан ешкім жок. Жалпы, Гитлер мен Геббельс бүкіл әлемнің алдында ғана емес, сонымен бірге өзінің туған неміс халқының алдында барып тұрған қарабет большты. «Өтіріктің құйрығы — бір-ак тұтам» демей ме халық, мына суайттардың өтіріктеріне неміс халқы қашанға дейін сене берсін!

Біз өзіміздін батареяға қайтып оралдық. Олар да Снов өзенінен тез өтіп, Киев — Чернигов тас жолымен шегіңіп бара жатқан немістерді атқылауға бұйрық алған екен. Гридин маған:

— Жолдас лейтенант, сіз өзіңіздің «атты әскерлеріңізбен» барлаушыларыңызбен — Черниговке баратын тас жолға барлау жасаңыз. Зеңбіректер коюға, келе жатқан немістерді туралап атуға қолайлы жер болса, бізге дайындап кой! — деп маған бұйрық берді.

— Құп болады, жолдас аға лейтенант, — деп бұрылып кетіп бара жатыр едім, ол мені қайтадан тоқтатып:

— Бір ескертетінім: фашистер Гомельге баратын тас жолмен Любечке қарай да шегініп жатыр. Осы мандаты немістің қарулы күшін де барлау керек. Менің білуімше, біз Днепрдің дәл Любеч тұсыпап өтіп, Моло-шин мен Брагин селоларын жау колынан босатуға тиістіміз. Одан әрі қарай Александровка, Юревич және Калинкович елді мекендеріне шабуылға шығуға тиістіміз! Сөйтіп, азапты ете көп шеккен Белоруссия халқына азаттықты ең бірінші етіп біз апарамыз!— деді.

Кешеден бері тыныығып қалған аттарымызды ерттеп мініп, тағы жолға шықтық. Фатих та бізбен кетпек еді, Гриднң оны «өзіммен боласың!» деп жібермаді.

21 сентябрь. 1943 жыл.

Біз желе жортып жүріп келеміз. Көп ұзамай Десна мен Снов өзендерінің қосылатын жеріне таяу келдік. Ар жағына өттік. Чернигов қаласының зауыттары мен фабрикаларының сорайған ұзын мұржалары да көрініп тұр. Мөлшері 20 шақырымнан аспайды. Бір сағат жүрдік. Токтап жан-жағымызға көз жібердік. Оң жағымызға қарасақ қаптаған біздің танкілер, орманнан шығып, тас жолға қарай кетіп барады. Үстерінде толған автоматшылар. Әріректе бірін-бірі басып-жаншып

немістер де қашып барады. Олардың қару-құралдарынан, машииаларынан, танкілерінен де жер қайысады

Жолдың шығыс жағына қарасақ тағы да самсап келе жатқан қарулы күш көрінді. Бұл — жауды тықсырып қуып келе жатқан Совет Армиясы. Вялых бұрылып маған қарайды да:

— Жолдас лейтенант, бұдан былайғы соғыс ылғи осылай болып өтсе рахат қой. Жау даңғыл жолға түсіп алып қаша берсе, біздің қалың армия оны тықсырыш қуа берсе, одан қызық не бар! Біз мынау мәстектермеп оларға ере алмай артта қалып қойсақ,- Сөйтіп жүрін Берлинге қалай барып қалғанымызды білмей қалсақ! — дейді.

Мен өз зеңбіректерімізге осы маннан, қолдан еккен ағаштың ішінен арнайы жабық позиция белгіледім. Бұл жерден Черниговтен Менаға баратын тас жол да алыс емес. Осы арадан Черниговті атқылауға да болады. Ал тура атуға Десна өзенінің арғы бетіндегі дөңес колайлы. Екі тас жолдың екеуі де жақын. Немістер біліп қалып, алыстан атқылайтын зеңбіректерден ок боратса, біздің бөлімдерге қиын соғатыны сөзсіз. Сондықтан, мен тез ауыстыра қоятын қосымша позиция да дайындап қойдым.

Вялыхты батареяға жібермекші болып:

— Тез жет, аға лейтенантқа картадағы біздің позициямызды көрсет. Үстіне жаяу әскерлерді мінгізіп алған танкілеріміз де тас жолға жақындап қалды. Осы тас жол үшін қырғын шайқас басталып кетуі ықтимал. Тез! Ұш! — дедім Вялыхқа.

— Құп! — деп, қара биесіне мініп, атқа енді-енді ғана үйреніп келе жатқан неме, қоқандап шаба жөнелді.

Көп ұзамай біздің батареяның зеңбіректері өзім белгілеген орманның батыс жақ шетінен позиция құрды. Сөйткенше болған жоқ, 234-гвардия атқыштар полкі жаппай шабуылға шықты. Алдымен біздің зецбіректер «іске» кірісті. Фашистердің жүк әкетіп бара жатқан машиналары мен зеңбіректері төңкеріліп, танкілері де жана бастады.

Біз үлкейткішпен бәрін көріп тұрмыз: біздің снарядтар шошқа толтырған және үйрек пен каз толған машиналарды төңкеріп кетіп еді, шошқалар мен қаздардың сау қалғандары жан-жаққа бытырай қаша жөнелді. Мен ішек-сілем қатып күліп алдым да, қолымдағы үлкейткішті «қара!» — деп, Вялыхка бере койдым. Ол қарап жіберіп, менен бетер қарқылдап күлді. Фашист сорлыға шошқа екеш шошка да бұйырмайтын болды-ау. «Ісі кер кеткеннің күші де кер кетер!» деген осы!

Тас жолдың бойымен батыс жаққа қарасақ, мұндағы гүрсілдер, ананың жанында ойыншық. Төңкеріліп жатқан машиналар, жанып жаткан танкілер, құлап жатқан зеңбіректер, тым-тырақай қашып бара жатқан немістің жаяу әскерлері — бәрі де көңілімізді көтеріп, көзіміздің құрышын қандырғандай болды.

Тас жолдың үсті жау үшін жаһаннамға айналып кетті. Осыны сезген немістер енді жолдан шығып, ормандардың қойнау-қойнауына жалтара қаша бастады. Ол жақтан бізге қарай зеңбіректерінен оқ боратып, қарсылық жасауға да кірісті.

Аға лейтенант Гридин артиллерияның жабық позициясынан атуды мейлінше жақсы біледі, керемет мерген еді. Ол зеңбіректің құлағына өзі отырып, «соғыс тәңірісін» біраз зіркілдетіп еді, жау шебінің ұйқы-тұйқысын шығарды. Быт-шыт болып қаша бастаған жаяу фрицтердің үстінен боратқан шрапнель бытыралары да есер жауды есінен адастырып, қойдай жусатты. Жау жаралыларына да жәрдем бере алмай, үрке қашты. Біздің танкілер үстеріне жаяу солдаттарды топ-тобымен; отырғызып алып, Черниговтің шеткі көшелеріне кіріп те үлгерді.

Бұл жер бетін қараңғылық жауып, ымырт жабыла бастаған кез еді. Соған қарамастан, қала толған немістер қарсы шабуылға шықты. Бірақ мұнда да береке таба алмады, бұрылып бытырай қашамыз деп жүргенде, танкілері мен зеңбіректері жан-жақтағы шалшықты батпақтарға батып, халдері бұрынғыдан да гөрі мүшкілдене түсті. Қашып барып орманға тығылған жаяулары тас жолдың үстіне автоматтан оқ атып жатыр. Көріп қалған біздің зеңбіректер оларды тағы шрапнельмен жәукемдеп жіберді. Сөйтіп, «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі» дегендей, немістерге басар жер, барар тау қалмады.

Әбден ызаланған жаудың бір топ танкісі не істерін білмей есінен айрылған соң, қаладан шықты да, тура біздің батареяға лап қойды. Тағы да қанды қырылыс басталып жүре берді. Бұл жолы атысқа бірінші зеңбіректің командирі Александров қызу кірісті. Ол үстеріне топ-топ автоматшыларды мінгізіп алған неміс танкілерінің үстінен шрапнель «жаңбырын» жаудырды. Үстіндегілердің өлген-тірілгеніне қарамастан, жаудың «болат тасбақалары» алған бағытынан бұрылмай, бізге қарай төніп келеді.

Бұл жолы солдат Шевченко да тісін қайрауда. Шевченко да керемет мерген. Ол талай шайқастарда өзін көрсете білген. Бірде тылда болған кезімізде 1000 метрдей қашықтықта тұрған бір қара ағашты көздеп атып,

қақ жарып тусірген.

Міне, сол Шевченко қазір бір зеңбіректің құлағына жабысып, жау танкілерін атқылауға дайындалып жатыр.

Бағанағы карсы шабуылға шыққан неміс танкілері бізге қарай жүйткіп келеді. Лейтенант:

— Атыңдар! — деп бұйрық берді. Шевченко алдыңғы келе жаткан танкіні туралап ұрды: жалыны аспанға шығып, оның да үні өшті.

Екінші зеңбіректің снаряды ентелеп келе жатқан тағры бір танкінің шынжыр доңғалағын талқандады. Ол да шыр айналып, орнында тұрып қалды. Үстіндегі әскерлер секіріп-секіріп түсті де тұра қашты.

Қалған неміс танкілері біздің взводтың позициясын атқылай бастады. Бірақ оларды сол жағымызда тұрған зеңбіректер жандырып жіберді. Бұлардың сазайын беруші де — Александров.

Біздің бір топ Т-34 танкілері немістің қарсы шабуыл жасап келе жатқан танкілеріне тура ұмтылды. Неміс танкілері оларды көрісімен «байтал түгіл, бас қайғының» кебіне түсіп, тұра қашты. Бағыты — Днепр өзенінің маңындағы Любеч қаласы. Біздің танкілер оларды қуып бара жатыр еді, неміс танкілері не ойлағандары белгісіз, қайта оралып, біздің танкілерге қарама-қарсы, бетпе-бет шабуылға шықты. Аралары жақыпдап қалды. Жүріп келе жатып бірін-бірі атып келеді. Немістердің үш танкісі жанып, бір танкісі орнында тұрып қалды. Біздің танкілердің екеуінен түтін бұрқ ете түсті. Біреуінің табанына оқ тиіп, шырқ айналды.

Қалғандары бір-біріне жакындай берді. Атысып келеді. Алдыңғы екі танкі біріне бірі сүзісетін бұқадай тап қойып, соғысып қалды. Неміс танкісі аударылып, құлап түсті. Біздің танкі де сол орнында тұрып қалды. Екі танкінің ішінен де танкистер шыға келіп, қолдарына пистолеттерін алып, жаяу соғысып атыса бастады. «Міне, қызық!» — деп біз қарап тұрмыз.

Пистолеттерінің оғы бітіп қалса керек, екі танкист бірімен бірі айқаса кетті. Қайсының жеңгені белгісіз, екеуі де қолдарындағы өткір кездіктерімен бірін бірі жарып тастаған екен.

Біздің батареяның тура ататын позицияда тұрған зеңбіректері өз танкілерімізге көмек көрсету үшін жау танкілеріне оқ боратты. Неміс танкілерінің көпшілігі қирап, жанып, қалғандары зорға дегенде қашып құтылды.

Танкілердің күйрегенін көрген фашистердің жаяу әскерлері Черниговті тастап, батысқа қарай зытты.

Сөйтіп, Украинаның сұлу да үлкен қалаларының бірі Чернигов жау қолынан босатылды. Қаланың тұрғындары топ-тобымен келіп, бізге алғыс айтып жатты. Біздің 76-гвардия дивизиясына осы жолы қаланы неміс басқыншыларынан ерлікпен құтқарғаны үшін «Чернигов дивизнясы» деген атақ берді. Барлық жауынгерлерге де Бас Қолбасшының бұйрығы бойынша алғыс жарияланды. Полк командирінің колы қойылып менің атыма жазған жолдаманы оқысам:

«Гвардия лейтенанты Қизатов Жәлелге Чернигов қаласын жаудан азат етуде көрсеткен айрықша кызметі мен ерлігі үшін Бас Қолбасшы, Совет Одағынын маршалы И. В. Сталин жолдастың 1943 жылдың 22 сентябрьдегі бұйрығы бойынша алғыс жарияланды» — деп жазылыпты.

Біздің Жоғарғы Командование әскери бөлімдерге жауды Днепрден өткенше де, өткеннен кейін де бір орнында тұрақтатпай, үздіксіз қуып есінен адастырып жіберу керектігін қатты ескерткен көрінеді. Бас Қолбасшының бұл бұйрығы мүлтіксіз орындалды. Жаяу әскерлермен араласып, Черниговтен Гомельге баратын тас жолмен жүріп келеміз. Немістің кейбір тірі калғандары орманның ішінде жасырынып отырады да тас жолмен келе жаткан біздің армияға оқ боратады. Бірақ ондайларды біз қамап алып құртып жіберіп отырдық. Жол үстінде өз еріктерімен кол кетеріп келіп, бізге тұтқынға түскендер де көп болды.

Батарея жауынгерлері бұл күні Кувечичи деген селоға жақындап келіп қонды. Селода немістер көп екен.

Бұл — сентябрьдің аяқ кезі, қара жаңбыр құйып тұр. Мен Вялых пен Сұлтанды алып барлау жасауға кеттім. Үстібасымыз суға малынды. Жаңбырдың тоқтайтын түрі жоқ. Жамылғыштарымыздан да пана болмай калды.

Қала алыс емес, бірақ жау қолында. Үлкейткішпен селоны шола бастадым. Тым-тырыс. Бір үйлердің тасасына жасырып қойған танкілерді көріп калдық. Көк киімді адам, өрмелеп, үйдің төбесіне шықты. «Бұл неге шатырға шықты?» деген ойға калдық.

Сәлден соң жаңбыр толастап, күн ашыла бастады. Жарқырап, көк қожасы Күн де бұлт астынан шыға келді. Мен әлі әлгі үй төбесіне шыққан адамды аңдып отырмын. Сол кірген тесіктен күн көзіне жарқырап бір темір шығып тұр. Түсіне калдым — пулемет! Әрине, жаңағы неміс біздің әскерлер селоға кіре калса, оқ боратпакшы.

Күн кешкіріп барады. Орнымыздан қозғалмай әлі отырмыз. Шеткі үйдің бакшасының ішінде бір төмпешік тұр. «Бұл не?» деп үңіліп отыр

едім, түлен әдейі түртіп әкелгендей әлгі төмпешіктен киімді екі адам шыға келді де жанындағы үйге кіріп жоқ болды.

Мен: «Бұл, дәу де болса, жерге казып орнатқан танк, немесе өзі жүретін зеңбірек. Қайсы болса да біз үшін өте қауіпті. Үнін алдын ала өшіру керек. Село Днепрден алыс емес. Осы араны, мүмкін, немістер үлкен бекініске айналдырған шығар» — деп ойладым.

Қараңғылық түсті. Батареяға келіп, көрген-білгенімнің бәрін айтып бердім. Ол асығып, менің айтқандарымның бәрін дивизионный, командирі Скубакка жеткізді. Скубак менің барлау жұмысыма дән риза болып, полк командиріне баяндапты. Содан: «Бүгін түнде Қизатов селоның іші жақсы көрінетін жерден барып бақылау пунктін алсын. Сол жерден бізбен рация арқылы байланысып отырсын!» — депті.

Осы айтылғанның бәрін істедім. Бүгін түнді бақылау пунктінде өткіздім. Бәрін хабарлап отырдым.

Таң атты.

Бұл — 1943 жылдың 27 сентябрі.

Артиллерия дайындығы басталды. Оған келіпткойқын құрал «катюша» қосылды. Кувичи селосы қап-қара түтіннен көрінбей кетті. Кейбір үйлер талқандалып, аспанға көтерілді. Кейбір үйлер лаулап жанып жатты.

Біздің жаяу әскерлер шабуылға шықты. Танкілер де селоға қарай жөңкіле берді. Бағанағы бақша ішіндегі төмпешіктің тұрған жерін есептеп қойғам. Өзімнің есебім бойынша «атыңдар!» деп бұйрық бердім. Снаряд төмпешіктің дәл қасынан жарылды.

— Алыстығы да, бұрышы да жаңағыдай. Төрт снарядпен атыңдар! — деп бұйрық бердім.

Бірі ілгері, бірі соң түсіп жатыр, Қамбаның дәл үстінен әлі түскен жоқ. Гридинге хабарлап едім, ол:

— Тағы да атқыла! — деді.

— Қайталаңдар! Төрт снарядпен бұрынғы нысана бойынша дәлдеп атыңдар! — дедім.

Снаряд төмпешіктің дәл үстінен жарылды. Қамбаның үстіне жапқан ағаштары аспанға көтерілді. Мен жақсы білемін, мұндай дәл түскенде қамбаның ішіндегі зеңбірек те, адам да аман қалмайтын.

— Сендер атуды тоқтатыңдар! Өзі жүретін үлкен зеңбіректі жойдыңдар! Көп рахмет айтамын! Енді екінші зенбірек атуға дайындалсын. Шабуылға шыққан біздің жаяу әскер селоға жақындап

қалды. Кешегі мен көрген жау пулеметі енді «сөйлеп беретіні» сөзсіз. Ол пулеметті қалай атқылау есебін нақтылы да дәлме-дәл етіп шығарып бергем.... білесіңдер ғой... Менің бұйрығымды күтіңдер... Жау шебіне бұйрық пен снаряд бірдей жететін болсын!..

Шатырында пулемет тұрған шеткі үйге снаряд жетпей жарылды. Бізге жап-жақын. Алаканға салып қойғандай көрініп тұр.

Шабуылға шыққан совет танкілері де, жаяу атқыштары да екіге бөлінді. Бір белегі солтүстік-батысқа қарай бұрылып, селоны орағыта, жөңкіліп барады. Олардың селодағы жау әскерін қоршап алып жоқ еткісі келетіні бізге, әрине, түсінікті бола қалды.

Екінші топ селоға тура тартты. Кешегі өзім білетін шатырдағы жау пулеметі оқ бората бастады.

— Жау пулеметін атыңдар! — дедім. Снаряд жау пулеметіне жетпей түсті.

— 100 метр қосып көздеңдер! Әрбір зенбіректен төрт снаряд!.. Атыңдар!..

Снарядтар шатырдағы пулеметтін, артынан да, алдынан да, оңынан да, солынан да түсіп жатыр. Бірақ дәл тиген снарядты коре алмадым. Дегенмен неге екені белгісіз, пулемет атпай, тоқтап қалды. Бір неміс төбеден секіріп түсті де, каша жөнелді. Екінші немістік өлітірісі белгісіз. Әйтеуір қураған ағаш үй, лаулап тез жанып, шоқтан үйілген төмпешік болды да калды. Мен: «Әлгі солдат та, осы үймен бірге жанған шығар» деп ойладым.

Селоны алдық. Мен Гридиннің бұйрығы бойынша езіміздің жер қайысқан әскерлердің алдыңғы тізбегіне қосылып, қашқан жаудың соңына түстім. Жанымда Вялых пен Фомин да бар. Үшеуміз де салтпыз.

Менін астымда тортөбел арғымақ. Жануар Тортөбел де қаз мойын, қамыс құлақ әдемі жылқы. Дегенмен менің баяғы Аранжиріме қайдан жетсін! Ол сғыс «тілін» де, өмір «тілін» де түгелдей түсінетін, адамдай ақылды жылқы баласының сұңқары еді ғой. Міне, осындай көтеріңкі көңілмен шабуылға шыққанда сол сәйгүлік жануарым есіме түсті. Жанымда қара байталдың үстінде қоқаңдап Вялых келеді. Аранжиріммен жүрген кезімді есіме түсіріп, жанымдағы әзер жүріп келе жатқан Вялыхқа қарағандағы менің әсерім қандай дейсіз, қып-қызыл күлкі!

Немістің машина үстіндегі жаяу әскері де, қалған-құтқан танкілері де, құдды піл сияқты үлкен-үлкен аттарды жеккен артиллериясы да — Гитлерше айтқанда, Германияның ешкімнен де жеңілу дегенді білмейтін

«Қарулы Күші» тас жолға түсіп, батысқа қарай тартып келеді.

Жақын орман қойнауынан кенет шыға келген бір топ совет танкілері өзі де үрейлене қашып келе жатқан немістерді одан бетер үрейлендірді. Алдыңғы тізбектері үрке ышқынып, шаңын көрсетпей кетті. Артындағылары әуелі тым-тырақай қашып, жанталасты да, кейіннен құтыла алмайтынын білген соң, қолдарын көтеріп, тұтқынға түсті.

Біз де сол тас жолмен алға тартып келеміз. Жанымда келе жатқан бір солдат:

— Жолдас лейтенант, жеңіс деген қандай жақсы. Жеңіс кезінде адам шаршамайтын көрінеді. Ал шаршаса, шаршағанын сезбейді екен! — дейді.

Күн кешкірді. Қараңғылық та қанатын жайып келеді. Любеч селосына да жетіп қалдық. Бұл село Днепрге жақын.

Барлаушылар жібердік, олар тез оралды. Любечте неміс жоқ екен. Село тұрғындарының айтуына қарағанда, немістің негізгі күші Днепрдің батыс жағына бұдай екі күн бұрып кетіпті. Совет Армиясын бөгеуге қалған күштерінің қалдықтары бүгін күндіз өткен көрінеді.

Бұл араның тұрғындары да бізді көріп қуанып қалды. Әйелдері «нан мен тұз» дегендей, колда барларын алдымызға тосып жатыр.

Көп ұзамай біздің батареядағы зеңбіректер взводы да келіп қалды. Селоға бөгелмей, Днепрді бетке алып, жүріп кеттік.

Мен бір балықшы шалдан екі қайық сұрап алдым. Немістерден қоркып ол шал қайықтарын шіліктің ішіне тығып қойған екен. Екеуі де жаңа қайық. Тесігі де жоқ, қаңсыған да емес. Қайықтарды арбаға салып, Днепрге жеттік.

Днепр! Өзендердің өзені! Ұзын да кең тұңғиық та терең. Жойқын күшті толқындары солтүстікке карай кешіп, жосылып барады. Суы көкпеңбек, ылайсыз, құдды теңіздің суы. Толқындары да теңіз толқындарындай сұрапыл, айбарлы. Толқынында тербеліп өскен Есіл мен Нұра да мұның тобығынан келмейтін сияқты. Днепрдің кей жерлерінің жалпақтығы 1000 метрге жетеді. Екі жағы, көбінесе, тал мен шілік тоғайы. Міне, акындар жырының арқауы болған, аты аңызға айналған Днепр осы. Немістер де өзінің ең соңғы қарсылығын осы алып Днепрдің жағасында жасады.

Біздің жігіттер шалдан қалап алған екі қайықты әлі де айналдыра карап тексеріп жатыр. Мен болсам, әлі сол айбынды Днепр өзеніне карап тұрмын. Украинаның данышпан перзенті Тарас Шевченко да бір

кезде Каспий теңізінің толқынына қарап тұрып, осы Днепрге арнап өлең жазған жоқ па еді? Мен де өлең жазар едім, бірақ ақын емеспін. Шағын-шағын етіп күнделік жазғаным болмаса, басқа әдеби үлкен дүниелермен шұғылданбаймын.

Қалтамнан қойын дәптерімді алдым да: «Сен, Днепр, екі жылдан бері азап шектің. Жау сенің намысыңды табанына таптап, суыңды лайлап, даңқы әлемдік халқыңды мазақ етті. Ұлынды — құл, қызыңды күнге айналдырды. Сол ата жауыңды сенің қасиетті жеріңнен қууға келдік. Сондықтан, украиндарша айтқанда, «қасиетті Днепро», терең түңғиығыңа батырмай, бізді аман-сау еткіз. Бізді өзін қорға, жебеушіміз бол! Сенің суыңды ыластаған қанипезер қас жауыңа — неміс фашистеріне лағнет оқы, қарғыс айт!»— деп жазып қойдым.

Кешкі тамақтай соқ мені аға лейтенант Гридин шақырып алды:

— Жолдас лейтенант! — деді ол. — Тағы бір өте жауапты бұйрық алдық. Сен түн көрпесін жамылып Днепрден өтуің керек. Осындағы тұрғындардың айтуына қарғанда, дәл біздің тұрған бағытымызда «Ескі Днепр», «Екінші Днепр» деген екі өзен бар көрінеді. Оның ескісі — бергісі, көлденені — 800 метр. Ал екіншісі — арғысы. Ол мынадан гөрі жіңішке. Міне, осы екеуінің арасы — арал. Ол аралдың көлденеңінің өзі — 10 шақырым. Сен алдымен, сол аралға өтесің. Бір дөңестеу жеріне жасырынып орналас та ар жағына барлау сал. Үлкейткішіңмен әрбір шаршы метрді шолып, Екінші Днепрге жеткенше таң да атып қалар. Немістер барлық күшін салып біздің жаяу әскерді атқылауы айдан анық. Міне, дәл осы бір жауапты кезеңде сенің міндетің — немістің пулеметтері мен минометтерін, зеңбіректері мен атқыштарының топтанған жерін дәл тауып, дәл көздеп, жойғызып жіберсең, осы бағыттағы бүкіл Совет Армиясының мерейі үстем болады, түсіндің бе?

Жаяу әскерлер Днепрдің ар жағына өтісімен сендер де етіндер. Бізбен негізгі байланыс рация арқылы. Оған қосымша, су бетімен телефон сымын тартыңдар. Сенімен бірге баратындар: Вялых, Хомухо, Бондарев, Сұлтан. Сол өзіннің балықшыдан қалап алған екі қайығынның біреуімен өтіңдер! Екіншісін бізге тастап кетіңдер. Қару-жарақты — патрон мен гранатаны көп алыңдар. Тамақтарың екі күнге жететін болсын.

— Құп болады, жолдас аға лейтенант! Өз позицияларың қайда болады? — дедім.

— Мен жаяу әскерлер арғы бетке өткенше зеңбіректер взводымен

бірге боламын! Позициямыз, көріп тұрсың ғой, анау сол жақтағы шіліктер арасына орналасқан! — деді.

— Содан соң ол сөзін созып: — Бірінші взводтың екі зеңбірегін тақтаймен қосақтаған екі қайықты флоттын (кемешіктің) үстіне салып Днепрдің оң жағына өткіземіз. Өзім әрдайым солармен бірге боламын. Ол ойланып сәл турды да: — Сен, жолдас лейтенант, зеңбірек-терге жабықтан тура ататын позиция белгілеп қой. Біз ар жаққа өткенше, екінші взводтың зеңбіректері қазіргі позициясында қала тұрады. Ол зеңбіректер немістер қарсы шабуылға шыққанда оларға төтеп беру үшін керек.

Мен:

— Дұрыс айтасыз, жолдас аға лейтенант. Жаяу әскерді жебеу — артиллерияның міндеті. Тағы бір ескертетінім: құрышты тесіп өтетін снарядты көп алыңдар. Неміс бізді Днепрден өткізбеу мақсатында танкімен шабуыл жасайтын болады. Сонда құрыш тесетін снарядтың қажеттігі арта түседі.

Жігіттерімді алып жүріп кеттім. Түн қараңғылығын пайдаланып, Днепрден өтуге ыңғайландық. Вялых, Хомухо, Бондарев төртеуміз қайығымызға отырып, жылжып жүре бердік. Днепрдің түйдек толқындары қайығымызды шопақ құрлы көретін емес, киғаштай қуып, сырғыта жөнелді. Толқынды толқын қуып келіп, қайықты қабырғадан ұрғылап жатыр.Заматта қайық суға да толып кетті. Мынадай долы өзенде бұдан артық қауіп бар ма? Біз жаман састық. Вялых екеуміз құтыларымызбен суды тез-тез төге бастадық.

Бірақ бір жақсы жері біздің Хомухо мен Бондарев, балықшылардың балалары болу керек, барып тұрған ескекші екен. Біз керемет шапшаңдықпен суды төгіп келеміз, ол екеуі қайықты желді күнгі қаңбақтай зымыратты.

Оң жағымыз да, сол жағымыз да қайыққа қаптап кетті. Олар осы бағыттағы біздің жаяу әскерлер бөлімдерінен екен. Аралға бәрінен біз бұрын келіп жеттік.

Есен-сау Ескі Днепрден өтіп, жарты аралдың батыс жақ жағасына Екінші Днепрге таяу бақылау пунктін құрдық. Телефон сымы жетпей қалып, байланысты енді тек рация арқылы ғана жасайтын болдық. Қамбалар қазып, жақсы бекініс жасадық. Түні бойы ұйықтаған жоқпыз. Ұдайы жер казудамыз.

Біздің оң жағымызда, жарты аралдың құрғақпен қосылатын маңында, немістердің де позициясы бар сияқты. Қорқып, үрейлі

болып қалған фрицтер позициясын қашып шығуға оңай жерге құрыпты.

28 сентябрь.

Таң сарғайып атып келеді. Әскерлер Екінші Днепрден өтпекші. Көп қайық өзен жағасына қарай жүзіп барады.

Жау шебіне қарап тұрмын. Екі пулемет ұясын көріп қалдым. Аралары алшақ емес. Олардың сыры айдан айқын: біздің қайықтағы жаяу әскерді жақындатып жіберіп, оқ жаудыру.

Мен Бондаревқа шұғыл бұрылдым да:

— Батареяға тез хабарла! Атсын! Жаяу әскерлерімізге қауіп төнуде. Ара қашықтығы мен бұрыш көрсеткішін анықтап айт. Туралап ұрсын! — дедім.

Бірінші снаряд жаудың пулемет ұясының оң жағынан 50 метрдей жерден барып түсті.

— Қашықтығын 50 метр солға, бұрышын — 002. Ат! — деп бұйрық берді.

— Екінші снаряд пулемет ұясының дәл қасына түсіп жарылды! Енді бірінші зеңбіректен төрт снарядпен тез атыңдар!.. Жақсы!.. Жаудың пулемет ұясы талқандалды!..

Осыдан сон біздің екінші зеңбірек тағы бір жау пулеметін жоққып жіберді. Пулемет қаупі азайғаннан кейін қайықтағы жаяу әскерлер жағаға тез шығуға ала-сұрып еді, амал қанша, ашуланып, өршеленген жау минометпен атқылай бастады. Біздің жаяулар мініп келе жатқан бір қайықты батырып жіберді.

Мен жанталасып немістің барлық алдыңғы шебін үлкейткішпен шолып шықтым, бірақ миномет ұясының, қайда екенін таба алмадым. Немістің атқылауы мейлінше күшейіп кетті. Бір уақытта Кузьма Вялыхтың:

— Мен таптым, жолдас лейтенант, оң жақтағы топ шіліктің тасасында!— деді. Мен де қарап жіберіп: «Дұрыс айтасың Вялых! Тез хабарла енді, атсын» — дедім.

Немістер де аянбай атқылап жатыр. Біздің тағы бір-екі қайықты батырып жіберді.

Біздің зеңбіректің бірінші оғы жау минометінің үстінен өтіп кетті де, екіншісіне дәл тиді. Үндері өшті.

Енді көрші батареялар да барлық зеңбіректерінен жаудың жабық позициясын атқылай бастады. Жау отаны ойран-ботка болды. Қайықпен өтушілер енді еш нәрседен қорықпай, бірінің артынан бірі жағаға шулап шығып, «уралап» алға қарай кетіп жатты. Днепр жағасы азан-қазан

болды да кетті.

Ойламаған жерден немістер сол жақ бүйірден оқ боратты. Үлкейткішпен қарап жібердім де, жаудың ұясын тез таптым. Екеуі косылып, менің айтуым бойынша, көздеп бірнеше дүркін оқ боратты. Ақыры ол пулеметтің де үні өшті.

Жаяу әскерлеріміз енді шайқасқа екілене, еркін кірісті. Жау бүркіт көрген қояндай зытты.

Жаудың жаяулары қашқанмен, алыстан ататын ауыр салмақты зеңбіректері бас ие қоймапты. Біздің жақыннан дәлдеп атып тұрғанымызды сезіп қалған фашистер енді зеңбіректердің жабық позициясын атқылай бастады. Қауіп күшейе түсті.

— Жина рацияңды! Жүр тез! Кеттік! — деп жолдастарыма айқай салдым да, жүгіре жөнелдім. Барып қалың шілікке кіріп жоқ болдық. Қайықты тауып алып, көтеріп суға салдық. Бет алысымыз — алдыңғы шеп. Немістің ауыр зеңбірегінің бір снаряды бізден жүз метрдей жерге барып, күмп ете түсті. Су аспанға атылды.

— Тездетіңдер! Иттер бізді біліп қалды! — дедім.

— Білгенімен, кешікті! Біз істерімізді істедік. Әркайсымыз бір пулеметтен, бір минометтен құрттық, ол аз ба! — деді Вялых.

Тағы бір снаряд сол жағымыздан тіпті жақын түсті.

— Тездетіңдер! Қиғаштай қашыңдар! Қауіп күшті. Енді атса, құртады! — дегенімше болған жоқ, — дәл біздің қайықтың қасынан бір снаряд суға күмп ете түсті. Зәреміз зәр түбіне кетті. Бірақ, өзіміз қайран қалдық, әлгі снаряд жарылмай, суға батып кетті.

— Бұл немістің коммунист жұмысшыларының бізге берген жәрдемі!— деді Хомухо.

Ақыры, сөйтіп Днепрден аман өттік. Қалың шілікке кірсек, біраз жаяу атқыштар да осында жүр екен. Олардың рота командирі лейтенант Андреев менімен таныс еді, қуанып қалды.

— Бізді қолдаушы да, жебеуші де артиллеристер келді. Жігітсіңдер, достар! Рахмет сендерге! Манағы минометтер мен пулеметтерді сендер құртпағанда, біз ендігі Днепр балықтарының жеміне айналған болар едік! — деді.

Мен немістің алдыңғы шебіне үлкейткіш арқылы қарап, шолып тұрмын. Біздің тұрған қыркадан жау позициясы жақсы көрініп тұр.

— Батареямен байланыс қалай, Бондарев? — дедім.

— Өте жақсы, жолдас лейтенант!

— Олай болса, аға лейтенант Гридинге тез жеткіз: жау шегініп барып жиылып, топтанып, қарсы шабуылға шығайын деп жатыр. Әне, ар жақтарынан төрт танк келіп қосылды. Өздері тастап кеткен позициясын қайта алмақ ойлары бар. Алдыңғы шепке бірнеше зеңбіректі сүйреп әкеп орнатып жатыр! Тез хабарла!

Бондарев тез байланысып жіберді де:

— Жолдас лейтенант, Гридин екі зеңбірек алып бізге қосылуға кетіпті. Қазір оны лейтенант Чернышев басқарады....

Біздің бірінші снаряд жау шебінен асып кетіп жарылды.

— Бұлары не? Алыстығы — 1000, бұрышы — 004. Атсын! — дедім.

Снаряд манағы мен көрген зеңбіректен 100 метр алыс түсті.

— Төрт снарядпен алыстығын 100 метр кем атсын! — дедім.

Төрт снаряд бірінің артынан бірі зулап өте шықты. Жау зеңбірегінің біреуі талқандалды, екіншісі де орнында тұр.

Жаяу немістер шабуылға шықты. Өте көп. Біз небары қырық-елуден аспаймыз. Олар жүзден де көп. Жүгіріп келеді. Алдында төрт танк. Мен бұрылдым да, Бондаревқа:

— Шрапнельмен атсын! Тез хабарла! Бұрышы мен алыстығын дәлдеп айт.

— Құп! Жолдас лейтенант! Бір рет атсын! — деді Бондарев.

— Бір снаряд не болады? — деді жанымызда тұрған рота командирі.

—Сіз ол жағын түсінбейсіз, жолдас лейтенант! Алдымен, бір-екі снаряд атып нысананы дәлдеп дұрыстап алады. Содан соң бірнеше снарядпен үсті-үстіне соққылайды! — дедім мен.

— Ә, кешіріңіз, жолдас Қизатов, біз сендердің артиллерия «тілін» қайдан білеміз! — деді ол.

Біз сөйлесіп те үлгере алмадық. Бірінші снарядтың өзі бір танктің үстінен түсті. Үстінде отырғандардың біразы сеспей кетті. Біразы құлап түсіп, тұра қашты.

— Бір зеңбіректен төрт снарядпен ұрсын! Алыстығы мен бұрыштығы бұрынғы. Сәл төмендеу алсын.

Біздің снарядтар танкілерден асып, жаудың жаяу әскерінің үстінен түсіп жатыр. Бірақ танкілері бізге таяу қалды.

— Вялых, — дедім мен, дайында гранатаңды.

— Ендігі кезек біздікі, — деді рота командирі. Жүз метрдей таяу қалған танкі төбесінен жай түскендей тұра қалды. «Кім атты?» деп жанжағыма қарасам, жаяу әскерлер ротасының жауынгерлері соңғы кезде шыққан «танкі атқыш» дейтін құралмен атқан екен. Рота командирінің манағы «кезек біздікі» деп тұрғаны оларда осы

құралдың болғандығынан екен. Екінші танкіні де сол ротаның бір жауынгері жер бауырлап барып шыныға құйған жанар маймен жандырып жіберді. Қарасам, біздің Кузьма Вялых та жер бауырлап кетіп барады. Мен оған: «Тез кейін қайт!» — деп айқайлан жібердім. Ол маған қарады. Содан ұшып тұрып кейін жүгірді де біз тұрған орға секіріп түсті. Дұрысын айтсақ, дәл осы шайқаста лейтенант. Андреевтің ротасы ересен ерлік көрсетті. Танкі атқыштарымен де, жанар май құйған шөлмектерімен де олар жау танкілерін жайратып салды. Немістің шабуылға шыққан төрт танкісінің төртеуі де ертелді.

Осы жердегі шайқаста біздің сол жағымыздағы атқыштар полкінің жауынгерлері фрицтерге күйрете соққы беріпті деп естідік. Оң жағымызға карасақ, бір топ совет солдаттары бір немісті сүйреп әкеп орға түсіріп жатыр. Мен жүгіріп бардым.

— Осы бағытта немістердің қандай қарулы күштері бар? — деп сұрадым жаңағы немістен.

— Сендермен соғысып жаткан он екінші «СС» жеке батальоны. Тылдан келетін резервпен қосылып осы батальон шабуылға шығуға тиісті. Олар жоғарғы жақтан: «Не өліндер немесе бүгінгі тастап кеткен позицияларыңды қайтадан барып алыңдар!» — деген бұйрық алды. Қызыл әскермен соғыспай, шегініп тайсақтағандарыңды қолма-қол атып өлтіреміз! — деп ескертті»,— деді тұтқын.

Мен күліп:

— Сенің толып жатқан «СС» фюрерлерің солдаттарға оқтарын шығын қылмай-ақ қойсын. Біз өзіміз де жайпай аламыз оларды! — дедім.

Мен өзіміздің топқа қайтып келдім де, дивизионмен байланыстым. Немістердің қатты дайындалып, қарсы шабуылға шығайын деп жатқанын айттым.

Гридин батареясы жаққа кетіпті. Оларға тез Вялыхты жібердім. «Біз дайындаған позицияға орналассын! Жанағы тұтқынның айтканын түгел баянда! Мүмкіншілік болса, зеңбіректерді туралап атуға дайындап қойсын. Өз позициясынан бізге телефон сымын тартқызсын!» — дедім.

Бір сағаттай өтті. Немістің бомба тастайтын самолеттері аспан шабуылына шықты. Алды-артында оқ жыландай сумаңдаған «мессершмидтері» де толып жүр.

«Олар бомбылауға кіріссе, біздің сүйегімізді де таба алмас!» — деген сыбыс сөздер айтылып жатты.

— Қорыққанға қос көрінеді, жолдастар, — дейді Вялых. Бұл 1941 жыл емес, 1943 жыл екенін естен шығармаңдар!..

Вялых сөздерін түгелдей айтып та үлгере алмады, шығыстың

аспанына қарасақ, біздің «як» пен «лак» және «миктер» самсап келеді.

Қуанып кеттік. Олар тура шабуылға шықты. Жаудың ең алдында келе жатқан екі бомба тастағышы ілезде-ақ жанып кетті. Қалғандары зәресі кетсе керек, бомбаларын бір шіліктің үстінен асыға тастай-тастай салып, бұрылып тұра қашты. Біздің қырандар қояр емес, арттарынан қуып жетіп тағы да екі бомба тастағышты жандырып жіберді. Қалғандары жер бауырлап ұшып зорға құтылды.

«Тигрлер» мен «фердинандтар» келе жатыр. Жай келе жатқан жоқ, біздің позицияны атқылап келеді.

— Көп емес, — деді лейтенант Андреев, — үш жауынгерге бір танк, бес фриц. Дайындалындар!

Снарядтары біздің камбалар мен орларға жақын келіп түсіп жатты. Түтіннен де түк көрінбей кетті. Снаряд ұшқыны тиіп құлап жатқан солдаттардың да әр жерден ыңырсыған дауыстары естіледі.

Дұрысы, біз азайып қалдық. Неміс танкілері жақындап келеді. Дереу батареяға: «Атыңдар!» деп бұйрық бердім. Днепрдің арғы бетіндегілерге: «Шрапнельмен атыңдар!» — деп айқайладым....

Біздің батарея туралап атты. Алдыңғы үш танк тұрып қалды. Біреуінен жалын шықты. Артта келе жатқан жаяуларының үстінен шрапнель бытыралары қардай жауды. Біздің позицияға жетіп калған танкілердің үстінен бірнеше неміс секіріп түсті де бізге карай жүтіре женелді. Бірнешеуі автомат оғынан құлады. Орға жетіп үлгергендерімен кырғын төбелес басталды.

Біздің Вялых та ешкімнен кем қалар емес, біреуін автоматтың түбімен ұрып құлатты да, үстіне міне түсті. Еңгезердей біреуін мен дәл жүректің тұсынан көздедім. Сеспей кетті. Хомухоны бір зор денелі неміс тамағынан кысып буындырып өлтірейін деп жатыр екен, мысықтай қарғып жеткен Вялых оның сол жауырынынын астынан кездігін сұғып алды. Неміс ордың ішіне сылқ түсті. Рацияны тастай салып, автоматпен іске кіріскен күшті Бондарев те біразын жайратып тастапты.

Ұзыннан-ұзақ, ирек-ирек, терең жырақана етіліп қазылған кең ордың ішімен қалған немістер қаша жөнелді. Ол жакта да біздің жауынгерлер болса керек, әлгі немістер кері қарай қайта кашты. Біз оқ жаудырдық. Бір-екеуі құлап түсті де, қалғандары қолдарын көтеріп тұткынға түсті.

Біздің қалған взводтар да Днепрдің оң жағына есен-сау өтті. Қарсы алдық. Қуанышымызда шек жоқ. Жолдастарымызбен құшақтасып, сүйісіп жатырмыз. Сырттан бізді білмейтін біреулер қарап тұрса: «Көптен бері көріспеген достар бірін-бірі қатты сағынып қалған ғой!» — дер еді.

Бірінші взводтың зеңбіректерін тура ататын, ал екінші взводты қалың

шіліктің ішіне, жабықтан ататын позицияға орналастырдық. Бакылау пункті мен зеңбіректердің арасына байланыс жасадық.

29 сентябрь.

Бүгін Днепр де өзгергенге ұқсайды. Кеше біздің позициядан елуалпыстай ғана адам өтсе, бүгін жүздеп, мыңдап өтіп жатыр. Днепр кешегідей сұсты емес. Суы да мөлдір және тайыз болып кеткендей. Қеше Днепр жаудікі еді, енді біздікі. Украинаның ұлы өзені қайтадан өзінің туған елінің меншігіне айналды.

Таң атысымен-ақ немістер тағы шабуылға шықты. Танкілері өте көп. Жауларынан да жер қайысады.

Қалай болған күнде де, немістер бұл шабуылды кешігіп жасады. Бүгін біз кешегідей емес, көппіз. Түні бойы жақсылап дайындалып алдық. Қауіп-қатер де кешегідей емес. Өзеннен есен-сау өттік. Әлі де өтіп жатыр. Оң жағымыз да, сол жағымыз да — өзіміздікі. Днепрдің оң жақ қабағын олар тас қамалға айналдырып жіберді.

Неміс танкілері жақындап қалды. Тіпті, қаптап келеді.

Олар: «Осы жолы Совет Армиясын жоқ қып жібереміз!» деп ойлаған болу керек. Бірақ іс басқаша болып шықты, төңіректегі жүздеген батарея «сейлеп» берді. Немістің болат «тасбақалары» қау шөптей жанды. Тіпті, қашып, сау құтылғаны бар ма, жоқ па? — өз басым оны айта алмаймын, көргенім жок.

Батарея — батарея ғой. Ал енді біздің «катюшаны» тыңдаңыз. «Катюшаның» «тілі» де, сөйлеген «сөздері» де неміске түсініксіз болып кетті. Манағы жер қайысқан әскері кірерге есік, шығарға тесік таба алмай қалды. Фриц келе жатқан кең дала өртке айналып кетті.

«Катюшадан» соң аспан «құстары» жау шебіне ұшып кетті. Алдыңғы шепте береке жоқ екенін білген олар тыл жағын талқандап жатты.

Енді қарсы шабуылға біз шықтық. Біз де де қолымызға автомат алып, жаяу әскерлерге қосылып кеттік. Жанымда Хомухо, Вялых, Бондарев және Сұлтан бар.

Біз қалың шіліктің ішімен келе жатыр едік, тығылып тосып жатқандары болу керек, немістер оқ боратты. Біз жата қалдық.

Бір уақытта қарасақ, Сұлтан жоқ. Хомухо мен Вялых шіліктің арасымен еңбектеп жүгіріп Сұлтанды тауып алды. Оққа ұшыпты.

Сөйтіп, міне, көптен бері жан жолдасымыз Сұлтаннан да айрылдық. «Сұлтан үшін фашистің жиырма бесін өз қолыммен өлтірмей тынбаймын. Кегін аламын Сұлтанның!» — деді Вялых жігерленіп.

Соғыс қыза түсті. Мен жүгіріп барып Бондаревтің қамбасына жата қалдым. Әдетте Бондаревтің қамбасы басқалардікінен гөрі кең болады.

Өйткені, ол рация, радио үшін кең етіліп қазылады.

Түстен кейін саябырлаған соғыс кешке қарай өрши қойған жоқ. Түнді осы арада өткіздік те ертеңінде жаппай шабуылға шықтық. Ең әуелі аспаннан, содан соң зеңбіректер мен «катюшалардан» соққы берген соң, жау қанша қайсар болса да, бетпе-бет келіп ұрыса алмады. Керісінше, солдаттарының өлгендерін өлі, жаралыларын жаралы күйінде тастап, қаша жөнелді. Танкілеріміз арыстандай ақырып, қашқан жаудың ізіне түсті. Моторды ерттеп мінген жаяу солдаттардын соңынан артиллеристер де жүріп кеттік.

Брагин селосын азат еттік. Тұрғындарының бәрі белорустар екен. Кәрі-жасы құшақтарын айқара ашып, алдымыздан шықты. Менің белорустардың тұрғын халқын бірінші көргенім, әдемі халық екен. Әсіресе, шіркін қыздары-ай! Аспандағы аймен таласқандай.

Фашистер хайуандығының Шыңғысханнан да асып түскенін Белоруссия жерінде біз көзімізбен көрдік. Хатынь селосының барлық тұрғындарын — 149 ересек адамын, 76 жас баласын мал қорасына қамап өртеп жіберген. Сол күні селода болмаған жалғыз шал ғана тірі қалған.

Александровка селосында фашистер бір әйелдің ішін тіліп жібергенде, құрсағындағы баласы жерге сылқ ете түсіпті. Оны көріп тұрған кемпір жынданып кеткен көрінеді. Бұл селоның жас қыздары мен балаларын «ормандағы партизандармен байланыс жасайсыңдар» деп топ-тобымен дарға аса берген.

Осының бәрін тұрғындардан естіп алғаннан соң, біздің жауынгерлердің жүрегін кек кернеді.

Таң ата артиллерия дайындығы жүргізілді. Содан жаяу әскерлер лап қойды. Олармен бірге біз де селоға ұмтылдық. Бондарев, Хоменко, Вялых төртеуміз батареяға хабарлап, немістің екі пулеметі мен көптеген автоматшыларын жоқ еткізіп жібердік.

234-атқыштар полкінін екінші батальонының штабы осы манда екен. Осы батальонный алдыңғы шебіне келдік. Батальон командирі отыздан аскан ірі денелі» өткір көзді адам. Әскери атағы — майор. Ол біздің келгенімізге қатты қуанды.

— Келіндер, біздің өжет те мерген артиллеристер! Жау үстіне оқ жаудырындаршы, фашистерге жасаған әлекеттерінді көріп, бір шаттанайын! — Бізге осылай мейірімді сөздерін айтып, тағы да сөйлеп кетті: — Жолдас лейтенант, анау шеткі үйді көріп тұрсың ба? Ол дәу де болса, немістің штабы немесе бақылау пункті. Мергендіктеріңді көрейін, сол үйді жандырып жіберіңдерші! — деді.

— Батареямен байланыс! — дедім Бондаревқа.

— Байланыс бар, бұйырыңыз, жолдас лейтенант! Аға лейтенант Гридин атқылауға ұлықсат берді.

Бұрышын, ара кашықтығын өлшеп бердім де:

— Атсын! — дедім.

Снаряд әлгі үйден 200 метрдей асып барып түсті.

— Екі жүз метрдей асып түсті! Дәлдеп атсын!

— Снаряд үйдің дәл қасына түсті. Бірақ үй сау қалды. Енді осы нысананы өзгертпей төрт дүркін атсын!..

Жаудың бақылау пунктінің тасталқаны шықты.

— Рахмет, жолдас лейтенант! Нағыз мерген екенсің! — деді майор.

Біздің қарулы күш Александровка селосына анталап кіріп келді. Бірақ немістер де селоның мықты үйлерінің тасасына жақсылап бекінген екен, жан аямай соғысып жатыр.

Алдыңғы шепке ұмтылдық. Бондарев пен Хоменко телефон сымдарын алға қарай жылжыта бастады. Алға кететінімізді Гридинге де хабарлап қойды. Үстіміздан жауған оққа қарамай, бір жығылып, бір жер бауырлап, бір еңбектеп, ойпаңдау, сайлау жерлерді пайдаланып жылжып келеміз.

Көшеде өзіміздің бір солдат кездесті. Одан сұрап едік, ол: «Бұл селоны өлсеңдер де бермеңдер!» деп немістің генералдары бұйрық беріпті. Шегінгендерін қолма-қол атып өлтіреді екен. Сондықтан бұлар қатты күресіп жатыр! — деп жауап берді.

Хоменко мен Бондарев екеуі дайын тұрған қамбаға барып, телефон арқылы Гридинмен байланысып жатты. Вялых екеуміз барлау жүргізу мақсатында шіліктердің арасымен алға жылжыдық. Селоға кіріп келдік. Үйлердің тасасымен жасырына жылжып, көшенің ортасындағы бір үйдің бұрышынан өте бергенде, оң жақ шынтағыма оқ тиді. Жасырынып тұрған бір фриц наганмен атқан сияқты. Жата қалдым. Қолымдағы пистолетім түсіп кетті. Оң жақ қолымның бәрі қанға боялды. Жеңімнің іші де қанға толды. Тегі, неміс пистолетпен тым жақыннан атса керек, оқ тиген шынтағым әрі күйіп, әрі ашып барады.

—Кузьма, мынау үйдің сыртында, — дедім жанымда жатқан Вялыхқа, — жасырынған немістер бар, соларға оқ жаудыр. Менің жарам онша ауыр емес, оған қарама!

Ол оқ боратты. Мен бар күшімді жиып, пистолетті сол қолыма алып артымыздағы қауіпсіз үйге тұра жүгірдім. Вялых та маған ерді. Мен ағаш үйдің сыртқы қабырғасына сүйеніп, тығылып тұрмын. Қансырап

қалсам керек, ешбір күш жоқ. Кузьма Вялых жанұшырып үйге кіріп кетті. Үйдің үстіңгі жағында мылтық дауысы естілді. Сәлден соң жүгіріп жаныма келді де:

—Шешіңіз тоныңызды! — Вялых жарамды орап, байлап жатыр. Өзі ызаланып, сөйлеп жүр. — Иттерден кекті алдым, жолдас лейтенант. Үйдің сыртында қазған терең ордың ішінде үш фашист тығылып, біздің жаққа карап сығалап отыр екен. Тура сол жерден атсам, оғым тимейтін болды. Үйдің ішіндегі баспалдақпен тез шатырға шықтым. Қақ желкелерінен тырылдатып кеп жіберіп едім, екеуі сеспей кетті, біреуі ауыр жаралы болу керек, өкіріп жатыр. Қазір сүйреп алып келіп бір жапырақтап кескілеп өлтіремін!— деп тұра жүгірді.

Еңгезердей бір немісті арқасына салып алып келді де, жерге сылқ еткізіп тастап жіберді.

—Қой, Кузьма қайтесің өзі де өлейін деп жатыр ғой! — деймін Вялыхқа, оның неміске көрсетпек азабын көргім келмей. — Мынау жарам дуылдап, ашып барады. Соған жәрдем ет одан да.

—Сабыр етіңізші, жолдас лейтенант! — Вялых неміс офицерінің басын кетерді. — Өй, мынау иттің баласының жерге жаңа тастап жібергенде, жаны шығып кеткен бе, немеңе?

Ол офицерді жұлқылай бастады. Қірпігі ғана қимылдады. Автоматтан дыр еткізіп жіберіп еді, миы ағып жерге түсті.

— Сені пистолеттен атқан осы жауыз! — деді Вялых рахаттанып.

Бондарев пен Хоменко отырған қамбаға келдік. Олар менің жеңімдегі қанды көріп шошып кетті.

— Үрейленбей-ақ қойыңдар! Немістің бір оғы қолымды жырып кетті. Оның кегін мынау Вялых алып үлгерді: үш фашисті қатарынан жайратты, — дедім.

—Сымымыз бірнеше жерден үзілсе керек, Гридинмен байланыс тоқталды! — деді жігіттер.

Үстімізге жанында төрт солдаты бар батальон командирі кіріп келді.

— Менімен бірге бол дегенде, тыңдамай кетіп қалып едің, — деді майор Андреев ренжіп, — сен, Қизатов, ойнама, жақын жерден тиген оқ қауіпті болады. Тездетіп санбатқа бар! — деді.

— Ештене етпейді, пистолеттің оғы ғой, — дедім де, Вялыхтың үш офицерді қалай өлтіргенін айтып бердім.

— Мынауың қанішер екен ғой! — деп күліп ол Вялыхқа қарады. — Түрі сұсты екен өзінің!

Қанша ұйықтағанымды білмеймін, әйтеуір жақсы тыныығып қалыппын. Жанымда Хоменко мен біздің батареяның атшысы Титов тұр. Олардың

айтуына қарағанда, Бондарев пен Вялых майор Андреев келіп, селоға кетіпті. Немістер селодан шығып, ар жағынан жаңа позиция құрыпты. Гридин: «Қизатовты алып кел!» — Титовты жіберіпті.

Қараңғы түнде Титов мені санбатқа әкеле жатыр. Дала қауіпті: минаға тап басуымыз мүмкін. Бұдан сәл бұрын ғана ұлпа қар жауып кеткен жерден минаны табу өте қиын. Алыстан екі адамды көрдік. Сөздері орысша. Олар да миналардан тазартылған жерлерді іздеп келе жатқан көрінеді. Ең алдына өзім түсіп жүріп келем. Титов: «Жолдас лейтенант, алға мен жүрейін!» — деп болмайды.

— Мені аяғаныңа рахмет, Титов, — деймін, — сен айтшы білсең. қазір минаға тап болуың мүмкін. Қар басып, теп-тегіс етіп кеткен жерден өту — қанды шайқаспен Днепрден өтумен бірдей.

Бір арбаның ізі тап болды. Енді аздап тәуір. Бірақ, мұнда да жіңішке ізден бұрылмау керек. Ақыры, не керек, көлденеңі 200 метрдей мина төселген даладан әзер өттік.

—Құтылдық, жігіттер, бір қауіптен, — дедім. Жолай кездескен жігіттер маған рахмет айтты да өз жөндеріне кетті.

Полктің санитар бөлімшесіне келдік. Екі үлкен қамбаға орналаскан екен. Бастығы медицина капитаны әйел кісі. Ол жарамды жуып, әдемілеп байлады да:

—Жолдас лейтенант, Армияның әскери емханасына барасыз, — деді.

— Ал, қош-сау бол, Тито! Гридинге сәлем айт. Мені қайда жібергенін хабарла, — дедім. Титовтың оң қолын сол жақ сау қолыммен қысып.

Ертеңінде жаралы алты адам жолға шықтық. Жол бойы қарнымыз ашып, кездескен әскери бөлімнің азық-түлік коймасына келіп едік бастығы бір ересен дархан егде адам екен, дорбаларымызды толтырып тамақ берді. Әрқайсымызға бір шыныдан арақ та әкелді. Жерге алқа-қотан жайғасып тамақ ішіп отыр едік, әлгі қойма бастығы:

—Ал, жігіттер, дайындалыңдар, баратын жерлеріңе жүк машинасымен апартқызып тастайын, — деді.

Қешке жақын 61-армияға келдік.

Бұл жер алдыңғы шептен 160 шақырым Гомель облысындағы үлкен село екен. Мені өзгелерден бөліп, офицерлер жататын «палатаға» жіберді. Шаруаның үш бөлмелі үйі екен. Іші тап-таза. Төсек-орындары да аппақ. Үш бөлмеде тоғыз темір төсек. Қалың да таза көрпе. Үйдің іші де жылы.

Мұнда кілең офицерлер көрінеді. Мен келген болмеде жасы отызға жетпеген, келбетті капитан жатады екен. Шаршап келген едім, таза да жылы үйде қатып ұйықтап қалыппын.

Ертеңгісін менің жаралы колымды жақсылап тексерді. Дәрігер —

медицина майоры:

—Оқ шынтақ буындарынын арасымен өтіп кеткен. Қауіпті емес. Көп болса жиырма күннен соң майданға қайтып барасың! — деді. Мен қуанып кеттім.

Бөлмеге келсем, капитан Алексей Григорьев: «Биге барайық, Белоруссияның сұлу қыздарымен таныстырайын!» — деп еркіме қоймады.

Колхоздың кішкентай клубы лық толған халық. Ортасында бір офицер мен қыз билеп жүр. Майдан даласынан келгендіктен бе, менің көзіме Белоруссияның қыздары шетінен сұлу болып көрінді. Бәрі каз мойын, ұзын бойлы, ақша қардай аппак.

Әлгі екеуі билеп болғаннан соң, тағы бір қыз бен жігіт шықты. Мен үшін мұның бәрі қызық. Көзімді айырмай қарап тұрмын. Капитан: «Жүр, кеттік, лейтенат»— деді. Кеткім келмеп-ак еді, қолымнан тартып алып шықты. Бір үйдің жанына келдік.

— Қазір осы үйдің маңына екі қыз келеді. Сұлулардың сұлуы. Осы селоның ең мандай алды қыздары. Немістердің қолына түспеген. Бұл жерді фашистер алғанда, олар партизандармен бірге ағаштың ішінде жүрген. Талай шайқастарға қатысып, неқилы немістердің күтпеген жерден өмірін өшірген қыздар! Менің танысканыма екі күн болды. Сөздері де, қылықтары да — әдемі. Оның үстіне әдепті де.

— Әйелің бар ма, Алексей? — деп сұрадым.

— Қайдағы әйел! Қазір 26 жастамын. Соғыстан бұрын кезекті армия қатарында болғам! — деді.

— Қай жерденсің, капитан?

— Омбы облысындағы Ишим қаласынанмын.

— Япыр-ай, кешеден бері неге сұрамадым екен, жерлесімсің ғой. Мен Петропавлданмын! — дедім.

Алексей мені құшақтап, сүйіп-сүйіп алды.

— Мен папаммен еріп Петропавлға талай барғанмын. Казақтар бізде де көп. Ал менің кішкентай күнімде Ишимде үлкен ат базары болды. Сонда казақтар арғымақ алуға көп келетін! — деп тағы құшақтап сүйе бастады.

Құшақтасып сүйісіп жатқан бізді көріп, қайран қалған қыздар жақындамай, анадайда тұр екен. Біз оларға карай жүрдік. Амандастық. Таныстық. Біреуі — Нина, екіншісі — Галя. Жастары жиырманың шамасында. Соғыстан бұрын онжылдықты бітіріпті. Өңдері өте сұлу. Соғыс жылдары екеуі де ормандағы партизандарға аспазшы болып істепті.

Киімдері белорусша, кестелі көйлек, тоқыма костюм, күзгі пальто, аяқтарында жеңіл пима.

— Үйлерің қайда? — деп сұраған капитанға. Нина:

— Алыс, селоның шетінде. Сіздер жаралы, көп жүруге болмайтың шығар! — деп қалжыңдады.

— Жүре сөйлесейік, қымбаттылар! — деп едім, Нина күлімсіреп:

— Қарсылық жоқ, жолдас лейтенант! — деді. Галяда әлі үн жоқ. Тіпті, бізге туралап қарамайды да.

Бірақ капитан оларды еркіне қоятын емес. Қайдағы бірдеңелерді айтып, арасында күлдіргі әңгімелер де қосып, қыздарды күлдіре бастады. Нина шегі қатып, катты күледі, ал Галя езуін тартып қана жымияды. Сұрай қалсақ, қысқаша, тұжырымды ғана жауап берді. Ретін тауып:

— Туысқандарыңыз бар ма, Галя? — деп қалдым.

— Әкем бар. Партизаннан шақырып алған. Қазір осында есепші.

Қыздармен көп қыдырдық. Көп сөйлескендер де, көп күлгендер де Алексей мен Нина. Біз, Галя екеуміз, ұялдық па, әлде тәртіп сақтадық па немесе бір-бірімізді катты ұнатып қалдық па, — әйтеуір, ақырын күліп, сыпайы сөйлестік.

Сағат оп екіде қыздарды үйлеріне апарып тастадық та емханаға оралдық. Мен Алексейге:

— Сенің Нинаң жақсы екен: көп сөйлеп, көп күледі. Ондай қызды жаным жақсы көреді! — дедім, сөзімді екі ұшты қылып.

Ол маған қарап:

— Нина қашаннан менікі больп еді? Менің қызым Галя болуға тиісті. Қалай десең де жол менікі: сен лейтенантсың мен капитанмын. Оның үстіне — сен баласың, мен сенен үш жас үлкенмін, ағаңмын! — деп катты күлді. Алексей клубқа кетті, мен үйге кеп ұйқыға шомдым.

Таңертең ерте тұрдым да формамды киіп, беліме пистолетімді байлап, үстелдің үстінде жатқан жаңа журналдарды қарап отыр едім, бір топ дәрігер кіріп келді. Басқа офицерлер, оның ішінде Алексей де қорылдап ұйықтап жатқан. Кейбіреулері, тіпті, клубтан шаршап келіп киімдерімен де жата салған көрінеді.

Госпитальдың бастығы медицина полковнигіне ұшып тұрып, әскери тәртіппен сәлем бердім.

— Қай дивизиядансың? — деді полковник.

— Чернигов атындағы гвардия дивизиясынан, жолдас полковник.

— Бәсе, тәртіпті катты сақтайтын адамның қолында болғандығың көрініп тұр. Командирлерің генерал Александр Васильевич Кирсанов емес пе? — деді.

— Дәл өзі, — дедім.

— Ол менің досым. Жақсы адам! — Полковник шығып кетті.

Мен таңертеңгі тамаққа бардым. Маша дейтін жас санитар қыз маған қалжыңдап:

— Офицерлер түні бойы қыздармен қыдырады да, таңертеңгі тағамға уақытында келмейді! — деді.

— Қателесесіз, Маша, — дедім мен, — қызбен қыдырғандар уақытында емес, тамаққа жалпы келмейді, Қыдырмағандар әркашан да келеді.

Ол жымиды да, бұрылып кетті.

Мен госпитальге келіп үйге хат жаздым. Капитан да тұрып жуынды. Содан соң бір топ газет алып келін оқи бастады.

— Жәлел! Днепрден жеңіспен өткені үшін көп адамдарға Советі Одағының Батыры атағын беріпті. Бері кел, қарайық, сен де осы сонда соғысып едің ғой. Указды оқы, мүмкін мұнда сенің таныстарың бар шығар! — деп Алексей қолындағы газетті маған ұсынды.

1944 жылы январьдың 15 күні СССР Жоғарғы Совет! Президиумының Указы жарияланыпты. Онда:

«Қомандованиенің жауынгерлік тапсырмасын тамаша орындап, Днепрден өткенде көрсеткен асқан ерлігі мен батырлығы үшін СССР Жоғарғы Советінің Президиумы өзінің 1944 жылғы 15 январьдағы Указы бойынша төмендегі солдаттар мен кіші командирлерге, офицерлер мен генералдарға Совет Одағының Батыры атағы берілсін!» — деп жазыпты.

Тізімді басынан түсіп оқи бастадым. «А» әрпінде біздің аға сержант Александров жүр. Керемет қуандым. Жүрек жұтқан ер жүрек жолдасымды құшақтап сүйгім келді.«Г» әрпінде менің туған ағамдай болған аға лейтенант Гридин бар екен. Қуанғаннан айғайлап жібердім.

— Капитан, керемет! Біздің батареядан екі кісі! Екеуі де менің туған бауырымдай жақын адамдар! — дедім.

— Эй, лейтенант! Мүмкін сен де бар шығарсың, «К» әрпін қарашы, тез! — деді.

«К» әрпінен көзім бірінші өзімнің «Батькам» — Кирсановка түсті.

— Міне, біздің генерал, біздің «Батька», қараңыз, капитан! Бұл сондай тамаша адам, мұндай ұстазға екі жұлдыз берсе де көп болмайды! — дедім де, әрі жылжыдым. Тізімді әрі қарай оқи бердім. «Қизатов Жәлел — лейтенант» деген жолға көзім түсті. Жүрегім ойнақшып кетті. Не айтарымды білмей, төсегіме отыра кеттім.

Капитан:

— Не болды? — деп қолындағы газетті жұлып, алды да: «Түсінікті!»

деп, бес-алты секундтай ол да үнсіз отырып қалды. Содан құдды есінен адасқан адамдай «ура!», «ура!», «ура!» деп екі үш рет өте қатты айқайлап жіберіп, мені құшақтап, қайта-қайта сүйе берді.

Капитанның қатты айқайынан шошып кетсе керек, көрші бөлмедегі офицерлер кіріп келді де:

— Жолдас капитан, сонша қатты айғайлағаныңыз қалай? Не болып қалды? — деп ренжіді.

— Ойбай-ау, керемет қуаныш болып жатыр ғой. Мына тұрған менің ең жақын жерлесім, әрі інім лейтенант Қизатовка Совет Одағының Батыры атағын берітіпті. Міне, оқыңдар, газеттен! Енді мен айқайламағанда, кім айқайлайды! — деді капитан.

— Міне, тамаша! — деп барлық офицерлер қолымды қысты.

Қайдан естігенін білмеймін, госпитальдың барлық қызметкерлері жетіп келді. Ең алдында полковник:

— Япыр-ай!—деді полковник арқамнан қағып.— Таңертең сізді білгендей мақтаған екенмін ғой. Жарайсың, жігітім. Бұл атағың енді біз үшін де қуаныш, біз үшін де мақтаныш.

Мен тік тұрып:

— Көп рахмет, жолдас полковник. Отан үшін қызмет етуге әрқашан да дайынмын! Менің жауынгерлік қызметімді зор бағалаған Коммунистік партияға рахмет! Совет үкіметі мен Жоғарғы Командованиеге рахмет! Қасықтай қаным қалғанша Отан сенімін ақтай беремін деп ант етемін!— дедім.

Полковник мені өзімен ертіп алып кетті. Штабқа барған соң, госпитальдың шаруашылығын басқаратын капитанды шақырып алып:

— Батырға барлық жағдай жаса! Бөлек үйге шығар. Керек заттардың бәрімен қамтамасыз ет! — деп бұйырды.

— Тоқтай тұрыңыз, жолдас капитан, — дедім де, бұрылып полковникке қарадым. — Маған ешнәрсе де басқалардан бөлек жағдай да керек емес! Полковник дауысын көтере сөйлеп:

— Батыр жолдас! Сізге керек болмаса, бізге керек. Сізді құттықтап үлкен адамдардың да келуі мүмкін. Сонда олар: «Жолдас полковник, батырға жасаған сый-сияпатың қандай?» — десе, біз не демекпіз.

— Кешіріңіз, полковник, — дедім, — олай болса, жалғыз жатып ішім пысып өлермін. Осында жолдасым әрі жерлесім бір капитан бар. Сол бірге болсын!

— Дұрыс оның! — деді полковник. — Досың бірге болсын!

Мен асығып бөлмеге келдім. Алексей шыдамсызданып мені күтіп отыр екен. Оған болған әңгіменің бәрін айтып бердім. Ол мейлінше

қуанды.

Сол күні басқа пәтерге көшірді. Үлкен тап-таза бөлме. Еденге масаты кілемдер төсепті. Ортаға үлкен үстел, қабырғаға диван, тумбочка және бірнеше орындық қойыпты.

Кешкі тамақты өздері әкеліп берді. Бір шыны спирті тағы бар. Спиртті көріп Алексей куанып кетті. Біреу спиртті жұлып алып тұра қашатындай, менің қолымнан қағып алып, жанындағы кішкентай шкафшаға тығып жатыр. Қазіргі оның қуанышы, байқаймын, менің қуанышымнан да күшті. Дұрысын айтсам, ол мені нағыз жақын жерлесіндей санап кеткені рас. Шетте жүргенде көршілес екі қала түгіл, екі республиканың адамдары да тамаша дос болып, туыс болып кетпей ме!

Кешкі тамаққа бұрынғы өзімізбен бірге жатқан лейтенантты шақырдық.Тамақ та, спирт те үшеуімізге мол жетті. Тамақтан кейін капитан мен лейтенант колхоздың клубына кетті.

— Галяға сәлем айтайын ба? — деді Алексей.

— Ешкімге ешнәрсе айтпа. Мен жазылдым. Ертең майданға кетемін, — дедім.

— Міне, батырлар осындай болады, — деп бір күлді де, Алексей шығып кетті.

Ертеңінде полковникке майданға кетуім керектігін айтып едім, жібермеді.

Бөлмеме келдім де үйге хат жаздым. Батыр атағын алғанымды, оның «Правда» газетінің бетінде жарияланғанын хабарладым. «Апам ренжір» деген оймен жаралы болғанымды айтпадым.

Түскі тамақ та келді. Капитанды ояттым да бұрынғы бөлмеде бірге жатқан лейтенантты шақырып келдім.

Алексей өткен түнде не көріп, не білгенін баяндай бастады.

— Лейтенант, кешір, — деді ол, — мен сенің айтқаныңды орындап, Батыр болғаныңды ешкімге айтқан жоқ едім, жұрт, оның ішінде қыздар кімнен естігенін білмеймін, өздері біліп қалыпты. Ондай әңгіме естілмей қоймайды ғой. Осы госпитальдің адамдары: «Бізде емделіп жатқан бір лейтенантқа Батыр атағын беріпті, өзінің ұлты қазақ екен», — деп жариялап жіберген сияқты.

Мен Алексейге:

— Соқпа өтірікті! — дедім.

— Нанбасаң мына Федордан сұрашы! — деп жанымдағы лейтенантты көрсетті.

— Рас! Рас! Капитан дұрыс айтып отыр. Бұған сол госпитальдің қызметкерлері кінәлі, жолдас Кизатов. Сонсоң бұл онша қынжылатын

да нәрсе емес қой! Білсе, біле берсін. Даңқың кете берсін әлемді шарықтап! Айтпакшы, — деді ол тағы, сөзін созып. — Сені білетін Нина, Галя деген қыздар да бар екен ғой. Олар шынын айтсам, қатты қуанып жатыр. Әсіресе, әне-біреу Нина деген пәле сөзшең, ділмар көрінеді. Ол алдымен капитаннан:

— Сіздерде бір лейтенантқа Совет Одағының Батыры атағын беріпті. Ұлты өзінің қазақ көрінеді, рас па? — деп сұрады.

Содан капитан сәл ойланып тұрды да:

— Иә, Батыр атағы берілгені де рас, ұлты қазақ екені де рас! — деді.

Сол сол-ақ екен, жанымызда тұрған көп сөйлемейтін сұлу қыз:

— Жолдас лейтенант, — деді сызылып, — сіздің госпитальда емделіп жатқан қазақ лейтенанттар көп пе? — деді.

— Жоқ! Бізде қазақ біреу ғана! — дедім мен жұлып алғандай.

— Білем, ендеше, ол Батырды... — деп Галя сөзін аяқтағанда, әлгі Нина іліп ала жөнелді...

— Галя! Сенің Жәлелің ғой! — деді ол қуанып, жанындағы жуас қызға. Галя қып-қызыл болып кетті.

— Шіркін, екеуің де ұйқастырып сөйлейсіндер-ау! — дедім жанымдағы екі жолдасыма.

— Жоқ Федордың айтқаны дұп-дұрыс. Мұнда ешбір шындықты бұрмалау жоқ, лейтенант! — деді капитан. Сосын сөзін әрі карай жалғап: әлгі Нина деген қыз атақ алғаныңды естігеннен кейін, «Ертен, ол жігітті барын құттықтаймыз!» — деп сайрай жөнелді.

Мен сенің ұнатпайтыныңды біліп:

— Батырдың мазасын алмаңдар. Біріншіден, оған енді кіре де алмайсыңдар, жібермейді! — деп өтірік-шынын араластырып, қыздардың миын біраз ашытып жіберіп едім, қу Нина маған сенбей:

— Сонша немене, құдайдың жалғыз құлы сол жап-жас лейтенант болып па? Ешкімнің де бізді жібермеуге какысы жоқ! Ертең оны-мұны сәлем-саукатымызды көтеріп, белорусс халқының әдет-ғұрпы бойынша жол-жоралғымызды істейміз. Сол лейтенант бізді дәу де болса қуып шыкпайды! — деді. Мен: «Олай болса, мейілдерің, қыздар!» — дедім.

— Әй, капитан-ай, қалжыңың қалмайды-ау. Тіпті, «Ешкімді жібермейді!» деп қыздардың зәресін алыпсыз ғой.:.Күндіз келсе, оларды кім сөгеді! — деп жылы сөйлеп, күлімсіреп едім, капитан қуанып кетіп:

— Ал, кеттім, қыздарды шақырып келем! — деп шыға жөнелді.

Капитан біразға дейін келмеді, бөгелді. Біз Федор екеуміз алты карт

ойнап, әңгімелесіп отыра бердік. Бір уақытта капитан да кіріп келді.

— Жолдас Совет Одағының Батыры! Ұлықсат па, сізді көруге үш сұлу бикеш келіп тұр! — деді күліп.

— Кірсін! — дедім.

Федор екеуміз орнымыздан тұрып қыздарды қабылдадық. Нина мен Галяның жанында тағы бір әдемі жас қыз бар. Үшеуі жеке-жеке қол ұстасып амандасты. Мені алған атағыммен құттықтады. Алып келген үлкен бір корзинке «дүниелері» бар екен, Нина бәрін үстелдің үстіне үйіп жатыр. Оны Галя алып тәртіппен қоюда. Үстелдің үстіне сыймай кетті: жаңа ғана пісірген үйрек пен тауықтың еттері, ащы кияр, піскен жұмыртқа, самогон, тағысын тағылар.

Нина сайрап тұр. Қолы жұмыс істесе, аузы сөзде:

— Ал отырыңдар, жігіттер мен қыздар. Галя мен Жәлел лейтенант сияқты екі ұялшақ қатар отырыңдар. Лейтенант енді батыр ғой, бұдан былай батыл болатын шығар! — дейді.

Тамақ іштік, ән шырқадық, би биледік. Кеш болып қалғанда бір-ақ тарқадық. Отырғандар соңғы сөзді маған берді. Мен орнымнан тұрдым да қонақтарға үлкен ризашылық білдірдім. Белоруссия халқының, оның қыздарының тамаша екендігін айта келіп, мынадай сөзбен аяктадым: Бақыттың да өзіндік заңы бар: «Көп берсең, мол аларсың» — дейді ол заңда. «Бақытты болып, шаттық өмір сүргің келсе, сол шаттығыңнан басқаға да үлес бөліп бере біл!» — дедім.

Бәрі шулап қол соқты. Нина жай отыра ма, жайнап, жайраңдап, Галяға қарады да:

— Галя, байқа, бұл сөздің біразы сенің адресіне айтылған! — деді.

Галяның беті оттай лаулап, қып-қызыл болып жүре берді...

Госпиталь тез жібере қоймай, біраз күн бөгеліп қалдым. Көршілес әскери бөлімдерден де, тіпті осы селодағы құрметті адамдар да келіп, мені қуанышыммен құттықтап жатты.

Январьдың соңғы күндері медицина полковнигі мені өзінің машинасымен Чернигов атындағы гвардия дивизиясының штабына апартып салдырды.

Қайтадан әскери өмір, дауылды да жауынды күндер басталды.

ЖҰМБАҚ ҚЫЗ

Маусым айы, 1944 жыл. Біздің 76-шы гвардиялық Қызыл Тулы Чернигов атындағы аткыштар дивизиясы Польша жерінде, екінші эшелонда.

Батыс Украина мен поляк халықтарының тұрмыстары нашар, кедейлер екен. Шок-шок ағаштың түбін паналай берген екі-үштен үйлер. Біздің ауылға көршілес, 1927 — 1928 жылдары, Шәріп, Рамазан үйлері бір ауыл, ағайындас Баба, Жүкендер бір ауыл, Жолдыаяқ, Жәнет, Әбіл үйлері өзінше бірыңғай қоныстанса, туысымыз Елжас жалғыз өзі бір ағашты жайлап отыратын. Мына мекендер маған сол ауылдарды елестетті.

Поляктар мен украиндардың хал-жағдайы сол бір кедей қазақ ауылдарына ұқсайды екен. Мал дегенде жалғыз сиыр, сауыны да, көлігі де сол. Үстерінде өздері тоқыған кенеп дамбал-көйлек, аукаттылары, шамасы барлары кестелеп киеді. Көп жылдар Польшаның пандары қанаған халықтың халдары ауыр, аянышты. Оған енді мына зұлмат соғыс салмағы қосылған.

Варшава алыс емес. Позицияда тұрғанда, капитан Гридин Дмитрий Алексеевич маған: «Сені генерал Кирсанов, 7-дивизияның командирі шақырып жатыр, тез жет"—деп бұйырды.

Александр Васильевич келсін дегенде өте қуандым. Екінші эшелон жау шебінен алыс, қауіп жоқ, кіші командирге тапсырма беріп, окоптан шығып, біздің батареяның тылына келдім.

Солдат Титов бағатын аттардың ішінде менің монғол жылқысының тұқымы, тұрқы аласа, құйрық жалы қалың көк атым болатын. Мен оған «Нордик» деп ат қойғанмын. Айтатыны жоқ, сонау 1942 жылы Қырымда амалсыздан қалдырған «Аранжирге» ұқсамайды. Шабысы да, желісі де нашар. «Аранжирді» қалай қалдырып кеткенім туралы жүрегімді әлі күнге ауыратын тарихты тебірене жазғаным рас.

Титовпен амандасып, «Нордикке» мініп, дивизияның штабына жүріп кеттім.

Екі бөлмелі үйге орналасқан Кирсановтың штабына жақындап келіп аттан түсіп, күзетшілердің бастығы — аға сержант, генералдың адъютантына: «Менін шақыру бойынша келгенімді баянда!» — дедім.

Үйден аға лейтенант шығып: «Кіріңіз, жолдас Қизатов, Александр Васильевич, Елена Петровна және полковник Петраков сізді тосып отыр»,— деді.

Елена Петровнаның атын естігенде жақсылыққа шақырғанын біліп, ішім жылып, жүрегім қуаныш белгісін сезген сияқтанды.

Бөлмеге кіргенде көргенім: төртбұрышты столдың қасында генерал Кирсанов, біздің дивизия артиллериясының бастығы полковник Петраков. Елена Петровна терезенің алдында үй шаруасымен аиналысып жүр екен.

Мен әскери тәртіп бойынша:

— «Жолдас гвардия генерал-майоры, сіздің шақыруыңызбен Совет Одағының Батыры, гвардия аға лейтенанты Қизатов келді!» — дедім.

Кирсанов та, Петраков та түрегеліп, қолымды алды. Елена Петровнаға барып амандаса бергенде, ол туған анамдай мейіріммен қарап, бетімнен сүйді.

—Отырыңыз, аға лейтенант, қалың калай, шешеңізден, туыстарыңыздан хат алып тұрасыз ба? — деді генерал. Мен:

—Хат алып тұрамын, рахмет сізге! — дей бергенде, Александр Васильевич:

— Сізді әйелдер батальонының командирі етіп тағайындайтын болдық! — деп тас төбеден түскендей бір сөз айтты.

Соғыста кездеспейтін уақиға болмайды, өзінді өлімге жұмсап тұрса да, бұйрықты сөзсіз орындау керек. Барлығына дайынмын, бірақ әйелдер батальонының командирі болам деген үш ұйықтасам түсіме кірмеген мәселе. Менің тілім байланып қалғандай, үнсіз отырып калдым.

— Неге үндемейсің? — деді Кирсанов күлімдеп. Елена Петровна күйеуіне наздана қарады:

— Баланы ұялтпа, састырма, жолдас генерал!

Александр Васильевич маған бір, Елена Петровнаға бір көзін салып, әйеліне:

— Жолдас солдат, қазір 1944 жыл, бұл 1940 жыл емес. Мұны Новороссийск қаласындағы барлаушы солдат деп тұрмысың? Қизатов

Совет Одағының Батыры, аға лейтенант, барлаушылардың командирі. Үш жыл соғыс мектебінен өткен жай соғыс емес, атақты қалалар Одессаны, Сталинградты, Керчті қорғауға қатыскан, Орел — Курск имегінде, Украинаны, Белоруссияны жаудан босатуда ересен ерлік көрсеткен, Днепрден бірінші болып өткен, жаудың тылына барып барлау салған, шар болаттай шыныққан жауынгер, Совет Армиясының офицері! — деді.

Елена Петровна бізге шәй әкеліп берді:

— Сондықтан анығынды айтпайсың ба, Жәлелге? Шәйді іше отырып, Александр Васильевич:

—Ал, ендеше, тура саған жүктелетін жұмысқа кірісейік, — деді.

—Біздің дивизияда әскери қызмет атқарған, соғысқа белсене қатынасқан, бәрі де награда алған көптеген әйел жолдастар бар. Солардың осы қазір жиырма бірі науқас, бірнеше рет шайқастарда жараланған. Соғыста да махаббат болады, кейбіреулері күйеуге шыққан, аяғы ауыр. Соларды сен, Қизатов, машинамен Кневке апарасың да, өздерінің барам деген жеріне билет алып, поезға мінгізіп саласың!

Мен қуанып кеттім.

— Бұйрығыныз орындалады, жолдас генерал! — дегенде Кирсанов:

— Сен әйелдер батальонының командирі боласың дегенге тым қорқып кеткен екенсің? — деді.

—Қорыққаным жоқ, жолдас генерал, күтпеген бұйрыққа сасып қалдым, — деп жеделдете жауап бердім. Александр Васильевич сөзін жалғап:

—Киевтен әйел жолдастарды шығарып салған соң, Сталинградқа барасың. Казір трактор заводы жұмысына кіріскен, біздің дивизияның жиырма төрт зеңбірегін трактор сүйрететінін білесің. Соларды жөндеуге бөлшектер керек, соны алып вагондарға тиеп жібересің. Қасыңа бұрынғы тракторшы, Сталинград облысының азаматы Дубинин Иван деген аға сержантты ертіп жібереміз. Өзі сақа, тіс қаққан жігіт. Саған көмекші, жолдас болады... Мына хатты Сталинград қаласының, Киров ауданының партия комитетіне жолдап отырмыз. Сондағы азаматтар саған көмектесер. Аудандық мекемелер өзің білетін Бекетовкада, — дегенде, мен:

— Білемін, жолдас генерал!—дедім.

— Білсең тапсырманы орыпдайды ғой деп сенеміз. Әйел жолдастарға дивизия командованиесінің атынан полковник алғыс айтып шығарып

салады. Қизатовқа жаңа киім алып бер! — деді полковникке қарап. Сержантқа да: «Барлығын жол азықтарымен қамтамасыз етіңіз!»— деді. Маған:

— Сенімді ақта! Онда барғанда сені Сталинградты қорғаған батыр деп көтермелейді, сыйлайды, арақ-шарап ұсынады, сақ болғайсың, жолдас Қизатов! Мақтанып кетпе, өзіңді-өзің ұстай біл! — деп тағы пысықтады. Мен ұшып түрегеліп: «Сеніміңізді ақтаймын, жолдас генерал!» — дедім. Александр Васильевич: «Сәт сапар!» — деді.

Елена Петровна да:

— Аман-сау бол! Абыроймен келуіңе тілектеспін! — деп қолыма кішкене шамаданды берді. Мен ұялып зорға алдым.

— Сіздерге көп-көп рахмет!

Үйден шықсам, полковниктің жеңіл машинасы дайын тұр екен.

Генералдың адъютантына менің атымды 4-ші батареяның тылына тапсыруын өтініп, Петраков екеуміз машинаға мініп, жүріп кеттік.

Медсанбатқа келсек, екі машина дайын тұр екен. Көптеген қызкеліншектер, оларды шығарып салушылар, құшақтасып, амандасып жатыр.

Сержант екеумізге жаңа киім, етік дайындап қойыпты. Бос тұрған үйге кіріп, ескісін тастап, жаңасын киіп шықтық. «Адам көркі шүберек, ағаш көркі жалырақ»» дегендей, көркейіп кеткендей болдық.

Аға сержант Иван Дубинин сом денелі, орта бойлы, қоңқақ мұрын, қара торы, жасы 35 — 40 шамасындағы адам екен. Сол күннен бастап екеуміз жақсы дос болып кеттік.

154-ші полктің штабының офицері капитан Медведев, тағы бір майор, аты есімде қалмапты, әйелдердің құжаттарын, тізімін, қайда баратындары жазылған анықтаманы маған тапсырды.

Капитан: «Менің семьям Ростовта тұрады, шамаң келсе соғып сәлем жолда, — деді. Адресін беріп жатып: . «Керемет сұлу Валя деген қарындасым бар», — деп көзін қысты.

Тізімді қолыма алып, оқып тұрсам, менің апарып салатын әйелдерімнің ішінде Мария Смирнова да бар. 239-шы гвардия атқыштар полкының бұрынғы 716-шы полк екенін мен жақсы білетінмін. Тізімде Марияның. атың оқығанда, денем ду ете түскендей болды.

...1941 жыл. Одесса майданы. Ол кезде жау бізден басым болатын. Түннің ортасы. Позициямызды жау зеңбірекшілері атқылай бастады. Жүз метрдей жерге снарядтар жарылды. Түскен жерлерінде үй

орнындай шұңқырлар қалды. Атқылау жиіледі. Айналамыз көк түтін. Даусын білдіріп, көмек беріңдер деген жаралылар көбейді. Өлгендерін білуге болмайды, үнсіз. Жармақтары біздің окоптарымыздың қасына келіп түсіп жатыр, бас көтерсең ажалың дайын тұр.

Қараңғы түн, от болып жарқылдап түсіп жатқан оқ пен снарядтардың маңайынан «Мама!» — деген жалынышты әйелдің дауысы естілді. Танымайтын, кермеген-адам болса да аяп кеттім. Нар тәуекел деп, окоптан көтеріліп: «Кел мында!» деп дауыс бердім. Қайда барарын білмей әбден сасқан, өлімге ұшырадым деп ойлаған қыз жүгіріп келіп: «Рахмет!» — деп, менің тар окопыма секіріп түсті. Снарядтар мен миналар найзағайдай жарқылдап жарылып жатыр. Қыз мен жанын алып қалатындай жабыса түседі. Ыстық лебі денемді оттай шарпиды.

Немістердің ракетасы аспанға ұшқанда, күндізгідей жарық болады. Соны пайдаланып, сынадай қысылып жатқан қызға қарадым. Қарашаның қарындай аппақ бетін шаң-топырақ қарайтса да, сұлу жүзін, кішкене аузын, қиылған қанжардай қасын көрдім.

Атқылау басылғасын, қыз орнынан тұрып:

— Мен өзімнің ротамды тауып алайын. Сізге көп рахмет, естен кетпес жақсылық істеп, ажалдан алып қалдыдыз! Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылады, мен 157-дивизияның 716-полкінде санитармын. Фамилиям Смирнова, атым Мария, — деп, қоштасарда бетімнен сүйді. Мен тілім байланып қалғандай, үн-түнсіз қала бердім. «Байтал түгіл, бас қайғы», — дегендей, ажал оғының астында жүріп, осылай қызбен танысамын деп ойладым ба? Қазіргі жағдайда онымен қайталап кездесем деген сонда ойда бар ма еді? Әрине, жоқ.

Әй-түйге қарамай: .

— Мария Смирнова кім? — деп сұрадым. Орта бойлы, терең көлдің аққуындай аппақ сұлу қыз, сыптығыр болып әскерше киінген, жүкті дейтін, жаралы дейтін, ауру деуге де болмайтын «Мен», — деп дауыстады.

Қасына келіп:

— 1941 жыл, Одесса майданын, қараңғы түн, тар окопта жабысып жатқан солдатты есіңізге сақтадыңыз ба, Маша? — дегенде қыз таңдана қарап:

— Ондай оқиға ойдан өлгенше кетпейді. Мені өлімнен құтқарды ғой сол солдат. Сіз сол солдат емеспісіз, жолдас Совет Одағының Батыры, гвардия аға лейтенанты? — деп сұрады.

— Дәл өзімін Маша! Кездескеніме қуаныштымын! — Қолын алдым.

Қыздың аппақ беті күтпегенді естігенде, қызарандап кетті.

— Сіз Сталинградқа барасыз, тізімнен оқыдым. Жолымыз бір, уақыт жеткілікті, сөйлесерміз. Үш жыл қанды шайқасқа қатынасқан екеуміздің де айтатын әңгімеміз мол, талай сыр сандықтың кілтін ашармыз, Маша!

Қыздарға: «Машинаға мініңіздер!» дедім.

Жүргізушілердің қасына жаралы, ауру әйелдерді мінгіздім. Иван екеуміз, мен бірінші машинаға, аға сержант — екіншісіне, қыздармен бірге орналастық.

Мария таныс адамдай: «Келіңіз!» деп қасынан орын берді.

Бірнеше жыл соғысқа қатынасып, дивизия өздерінің екінші үйлеріндей болғанымен, бірер сағаттан соң қыздар жылап-сықтауларын басып, менің айтқан анекдоттарыма күлісіп, өздері де күлкілі әңгімелер айтып, қанша айтқанмен, соғыстың аты соғыс емес пе, өздерінің аман-сау келе жатқандарына қуаныштарын білдіреді.

Осылай ойын-күлкімен Киевке де келіп қалдық. Барлығына да билет алып бердік. Олар бізге рахметтерін айтып, әрқайсысы өздерінің отандарына жүріп кетті.

Мария, Иван үшеуміз театрға бардық. Өзбекстанның атақты әртісі Тамара-Ханум концерт беріп жатыр екен. Театрда адам деген өте көп. Біз: «Майданнан келе жатырмыз», — дегесін, алдыңғы қатардан орын берді.

Орыстың, қазақтың, армянның, өзбектің әндерін тыңдап, әбден рахаттанып қалдық. Күнде оқтың астында жүрген маған Киев қаласындағы бейбіт өмір, әсіресе театрда Тамара-Ханумның қазақ тілінде орындаған «Сәулем-ай», орыс тіліндегі «Ах, Самара городок» әндері ұнады. Көңілім шаттанып, сусыным қанғандай әсер етті.

Театрдан шығысымен, темір жол станциясына келіп, жүк таситын вагонға мініп, Киевтен Харьков қаласына келдік.

Станция бастығына барып, жалынып-жалбарынып дегендей, Харьковтан Сталинградка баратын поезға, жұмсақ вагонға — бір, жәй вагонға екі орынға билет алдық.

Поез жүрейін деп жатыр екен. Жұмсақ вагонға келіп, Мариямен екеуміз бір орынға орналасайық деп, өтінішімізді айттық. Жол серік: «Екеуің де уылжыған жас балалар екенсіңдер, болсын», — деді.

Біз қуанып кеттік. Бұдан үш жыл бұрын екі сағат жаудың жаңбырдай

жауған оғының, алқымнан алған ажалдың астында да тар окопка сыйғанбыз, «орын тарлық қылмайды, көңіл тар болмаса» деген мақалды айтып, вагонға орналастық.

— Вагонымызды тауып алған соң, орналасқасын келіңіз, — деді Мария аға сержантқа. — Мен тура өзімнің Отаныма, Сталинградқа барамын. Өте қуаныштымын!

— Менің де тұратын селом Сталинградтан жүз шақырым, осы темір жолдың үстінде, — деді Иван. — Аға лейтенант рұқсат етсе, бірер күнге үйіме барар едім, балаларымды, жұбайымды сағындым.

— Көрерміз.

Мана жол серігі Мария екеуміздан: «Ерлі-зайыпты адамсыңдар ма?» — деп сұраған. Мен: «Жоқ» — деп басымды шайқағанда, Мария томсарып үндемей қалған. Бұнысы қалай Марияның, менде әлде бір үміті болғаны ма деп, ойланып қалып ем сонда...

Пойыз Харьковтан шығысымен шығысқа бет алып, жүйткіп келеді. Менің екі жолдасым өздерінің туыстарын көрмек, одан артық қуаныш бар ма? Мен болсам, қадірлі қонақпын, генералдың бұйрығын орындауым керек. Пойыздың терезесінен көз алмай, терең ойдамын.

Украинаның табиғаты қандай керемет! Қалың ормандар, мөлдір көлдер, жердің беті масаты кілемдей гүл-бәйшешек, июнь айында егін, шөптер шыққан, көкпеңбек.

Мария маған:

— Екеуміз дұрыстап танысып коялык. Қазір аға сержант келгенде, әскери атағымызды айтып қайтеміз. Мен болсам енді армияда емеспін, Отанның азаматшасымын! — деді. — Сіз сонау Одесса түбінде кездескенде танысып, аты-жөніңізді айтып, ер адам болып: «мені тос десеңіз!», не болмаса осы өткен үш жылда, бір дивизияда қызмет атқарып жүргенде іздеп келуге де болатын еді ғой, — дегенде, мен, басқа жауап жоқ екенін біліп: «Кінәлімін, Маша, сіздің айтқаныңыз дұрыс!" — деуден басқа жауап таба алмадым.

Мария беті қуарыңқы, көзінде өкініш белгісі бардай көрінді маған. Мен сасқанымнан: «Ренжіменізші енді» — деп, қызды құшақтауға оқталып едім, ол маған: «Болмайды» деді.

— Кешіріңіз! Менің атым Жәлел, фамилиямды білесіз — Қизатов. Дивнзиядан жүрер алдында, сіздерге рахметін айтып қоштасқан сөзінде полковник Петраков таныстырды ғой.

— Сіз өзіңіз кызык екенсіз, — деді Мария. —Полковник сізбен

бастық, командир ретінде таныстырды. Мен жолдастығымызды білдіріп сұрап отырмын.

Осы сәтте вагон бөлмесінің есігін ашып, аға сержант Иван Дубинин кіріп келді. Сержанттың келгені Маша екеуміздің кеңесімізді өзгертіп, көңіл сезімдерін басқа мәселеге бұрдық.

— Совет адамдарының талаптары қандай керемет! Қалада да, далада да фашистер қиратып, өртеп кеткен шаруашылықтарды орнына келтіріп жатыр. Қарқынды, өнімді, ынталы жұмыс істеп жатқандары көрініп тұр. Егістің шығымы өте жақсы көрінеді. Биыл Украина мол өнім алатын шығар дәнді дақылдан, бұл бір үлкен жақсылық, — дедім мен терезеге қарап. Иван: — Нан жарықтық Отанның байлығы, елдің берекесі. Сталинград облысынан жұбайымның жазған хатына қарағанда, егісті уақытында, сапалы егіп бітірген көрінеді. Шіркін, жер ананы пайдаланып, еркін еңбек етіп, астық өндіруден асқан бақыт бар ма? Қашан менің арманым орындалар екен? — дел менің ойымды қиялдай іліп әкетті.

— Құрметті достар, сіздер нағыз дихандар, колхозшылар екендерің белгілі болды, — деген Марияның сөзін сержант кенет ұнатпай, — Колхозшы болу жаман атақ емес, абыройлы есім деп ойлаймын және өзім шаруа, колхозшы болғаныма өкінбеймін. Өздеріңіз ойлаңыздаршы, колхоз ұйымдастырылмаса, міне, биыл үш жылға созылған соғыста жағдай қандай болар еді? Шайқастарда жауынгерлер қырылса, ел де аштан өлер еді. Тұрмыс соғыстың зардабынан қандай қиыншылыққа ұшыраса да, аштан ісіп өлген совет адамдары жоқ. Сол міне колхоздың, колхозшылардың еңбегі. Олар кім: жас қыздар мен балалар, әйелдер, кәрі-құртаң кемпір мен шалдар. Егер ұйымдасқан шаруа болмаса, жеке адамның қолынан келетіні белгілі, — деп қызға тесірейіп, тура қарады. Мария қысыла сөйлеп:

— Жоқ, жолдас аға сержант, мені дұрыс түсінуіңізді сұраймын. Колхозшылар туралы пікірім жақсы. Қиыншылыққа төзімді, еңбек сүйгіш совет патриоттары солардай-ақ болсын.

Осы тұста мен сөзге араласып:

— Менің байқауымша, поляктармен әңгімелескенімізде, бізді мақтап, «неміс фашистерінің қанауынан, тепкісінен, зорлығы мен зұлымдықтарынан босатқандарыңызға көп рахмет, сіздер барып тұрған ержүрек, батыр жауынгерлер екендіктеріңізді жақсы білеміз, бірақ колхоздарың жаман, ол туралы түсінік айтқан үгіттеріңізді естігіміз де келмейді, бүгін пушкасы келсе, ертең Пушкины келедінің кері болатын

шығар», — деп, азар да безер болады. Қанша айтсаң да құлақтарына ілгісі келмейді. Талай поляк айел, еркек азаматтарынан осыны естідім, — дегенде, сержант даусын көтере сөйлеп: — Поляктарды қойшы, олар түсінер, түсінбесе өздері білер... Олардан тағы да бір естіген сөзім: «Сендердің мұрттыларың қайда?» деген сұрақ. Біз әуелгі кезде түсінбей жүргенбіз, артынан аңғарсақ, олардың сұрайтыны Семен Михайлович Буденный екен... Мәселе онда да емес. Шет елді қойшы, езіміздің облыста, талай интеллигент сымақтардан естігенім бар: ұнатпаған адамды «колхозшы» деп атайтын. Сондай оңбағаннын, біреуін, әбден ызаланып, «мә, саған, колхозшы!» деп тұмсықтан бергенмін соғыстан бұрын!..

— Қойыңыз, жолдас аға сержант! — дедім мен қағыта. — Сенің түрің келіспей барады. Маша екеумізге тимессің, біреуміз әйел, біреуміз офицер, өзіңнің командирің және арақ ішпей мас болғандай мына түрің не боп кетті өзі?!

— Құдай сақтасын, ондай мінезім жоқ, әншейін сөздің реті келгесін айтып отырмын, — деп Иван сабасына түсті.

— Ендеше, таңертеңгі тамақтың уақыты жеткен жоқ па, әкел қапшығыңды! — деп едім, Мария маған қарап:

— Барлық қуаныш менде, жолдас аға лейтенанг. Ертең шешем, әкем, туыстарыма табысамын, өзімнің туған қалама ораламын. Денім сау, кеудем толған Отанның наградалары. Көптеген жауынгерлерді алдыңғы шептен алып шығып, талай ауыр жарақаттан аман қалуына себепкер болдым. Сондықтан той бастар менікі! — деп шамаданның кілтін ашты.

— Мен де бақытты адаммын, сүйікті жұбайымды, балаларымды, жерлестерімді көремін. Соғыс әлі біткен жоқ, бұл мен үшін керемет емес пе, сондықтан той бастар менкі! — деп Иван қосылды оған.

— Қойыңыз, жолдас сержант, сіз шай әкеліңіз, кезекшіден!

— Құп болады, жолдас командир! Жолсерік екеуі шайды тез алып келді.

Кезекші бізге түсіністік білдіріп: «Сіздердің бөлмелеріңізге басқа жолаушы келмейді, жауынгерлер. Үшеуің бірге болыңдар, төртіншіні көрерміз» — дегенде, біздер қуанып, рахметімізді жаудырдық.

Әбден жайланып, әзілдесіп отырып тамақтандық. Шәй ішіп, көңіліміз көтерілді.

Мария сержант екеумізге қарап, сәл отырып өз жайынан сөз бастады: «Соғыс басталғаннан бір айдай уақыт өткен соң, мен медицина

фельдшерінің оқуын бітіріп, өзімнің өтінішім бойынша майданға сұрандым. Қара теңіз жағасында Одесса шайқасында дайындалып жатқан 157-ші атқыштар дивизиясына жолдама алдым. Бұйрық бойынша дивизияның 716-шы полкінің, төртінші ротасының фельдшері болып тағайындалдым. Ұзын сөздін қысқасы, 1941 жылдың август айында Одесса майданында керемет қырғын шайқастарға қатынастым. Соғыстың бірінші күндері өте ауыр соқты, жаралыларды алдыңғы шептен алып шығу, жедел жәрдем көрсету, тәжірибесі жоқ жас қызға көрмеген қиыншылық еді. Сенің кім екеніңді көрсететін шынышыл тағдыр. Осындай арпалыс күндердің бірінде қасымда көмекші солдатым бар, ауыр жаралы офицерді медсанбатқа апарып, қайта оралып келе жатқанда, жолдасым оққа ұшты. Қараңғы түсіп кеткен. «Жығылғанға жұдырық» дегендей, оның үстіне жаңбыр жауып, аспанға қара бұлт жиналды.

Қалай болса да, бұйрықты орындауым керек, ротаның алдыңғы шебін тауып, жаралыларға көмек көрсету үшін, жанталасып жүгіріп келе жатқанда, немістердің зеңбіректері мен миометтерінің атқылауына тап болдым. Снарядтар алдымнан бір, артымнан бір жарылып, жармақтары ысылдап ұшып, ажал оғын төгіп берді. Өлген жерім осы екен деп әбден сасып, әйелдің қысылғанда аузына түсетін сөзі белгілі, «Мама» деп, қатты айқайладым. Алдыңғы шептен көптегек окоптардың біреуінен: «Кел, мұнда!»» деген дауыс естілді.

Мен барлық күшіммен ентелей жүгіріп келсем, дауыстаған адам окоптан жартылай денесін шығарып, қолын бұлғап тұр екен. Қандай рахымшыл, ержүрек жан деп ойладым мен сонда. Ажал аспаннан жауып тұрғанда, танымайтын, көрмеген біреудің даусын естіп, көмек көрсету, өзінің басына қауіпті екенін біле тұра, жатқан окопынан көтеріліп, шақыру — сол сәттегі ерен ерлік еді. «Рахмет!» деп, окопқа жете құладым. Фашистер атқылауын күшейте түсті. Екеуміз тар окопта сынадай қысылып ұзақ жаттық. Жау ракеталары аспанға атылғанда, біздің жатқан жеріміз жап-жарық болады, осындай бір мезгілде, өзімнің құтқарушымның бетін көрдім: жап-жас жігіт, орыс, украин да емес, татар, қазақ халқының біреуі. Кім де болса совет жауынгері! Қайырымды азамат! Өмір мен өлімнің арасындағы сол кездесу маған ұмытылмайтын әсер, жауынгерлік жігер берді.

Ойыма келгені: біз сөзсіз жеңеміз, фашистердің талқанын шығарып, жеңіс туы желбірейді. Сол 1941 жылдағы ауыр күндерде, «совет халықтарының мызғымас достығы, бауырмалдық туысқандығы

интернационалдық рухани күші — жеңіске жеткізетін солар, немістердің уакытша басымдылығы түкке тұрмайды» деп сездім. Өлім қаупіне қарамай, ешкім «сен дауыста, шақыр» деп бұйрық берген жоқ, әбден сасып қысылғандағы әлдекімнің «Мама!» деген сөзі, орыс қызының даусын естіп, көмектесу — нағыз достық қасиетінде тәрбие алған Совет халқының адал, ержүрек азаматына тән деп таптым. Сондықтан достықтың жеңіске жеткізуіне әбден сендім!

— Мақтауын әбден жеткіздің бірақ, — дедім, қыздың сөзін бөліп, — кешіріңіз! Соғыс деген барып тұрған сыншыл, адалдық пен арамдықты, Отанға беріліп, ел сенімін қалай ақтағанынды айыратын шын сын емес пе? Онда сөз жоқ! Ал сізді паналатқан жауынгеріңіз, құтқарушыңыз — миллионның біреуі. Ол өзіне жүктелген міндетін, сосын азаматтық парызын атқарды — жалынышты дауысыңызды естігенде, қолынан бар келгені сол еді. Бір-екі сағатқа окопынан орын берді, сен паналадың, Маша. Онда тұрған ешқандай кереметтік жоқ. Түсінбейтін мәселе емес, кәдімгі қарапайым адам қасиеті. Батыр дегеніңіз кей ретте сөз ғой. Ондай қол ұшын созу бәріміздің, сенің де, менің де, сержанттың қолынан да келеді.

— Жарайды, Маша, мен болдым. Бір сәтті осынша көтермелеуге бола ма? Егер анық білгіңіз келсе, жолдас Смирнова, менің дәл осы арада, халықтапр достығы, интернационализм ойымда болған жоқ. Сіздің әлсіз «Мама!»— деген сөзіңіз бар қатерді ұмыттырып жіберді... Біз ұзақ жолда келеміз. Талай ауыр күндерді басымыздан өткізген жолдастармыз. Мақтауды сүймейтін адамдармыз. Соғысқа қатынассақ, Отан алдында борышымызды ақтадық. Совет халқының көпшілігі сондай адамдар, — дедім мен. Маша маған қадала қарап:

— Жолдас аға лейтенант, сіз мақтауды сүймейтін адам екенсіз. Ендеше жамандауға, сізді сынауға ұлықсат етіңіз? — деді өзгеше бір ойнақы үнмен.

— Мейліңіз...

— 1941 жылдың сентябрь айы, Одесса қаласын қорғамай тастап кеттік, себебі немістер Перекопты басып алып, Қырым жарты аралында селоларын өртеп, адамдарын қырғынға ұшыратып, тездетіп келе жатқан уақыт еді. 157-ші дивизияның барлық қарулы күштері Қырымды қорғауға жіберілгенін жақсы білеміз. Фашистердің техникасы бізден бірнеше рет басым болғандықтан төтеп бере алмадық, шегіндік. Ноябрьде Қара теңізбен Азов теңізінің қосылатын түбегі Тамань арқылы

арғы жаққа өттік. Новороссийск қаласына келдік. Қаза тапқан жаралы жауынгерлердің орнына жастар келді. Жаңа қаружарақпен қамтамасыз етілді.

Сенің жүрегіндегі, өзің айтқандай, сезім ұшқыны сөнгендей, ұмытып кететіндей уақыт өткен жоқ еді. Мені іздеп 716-шы полкка келуге болатын еді. Әйел де болсам өзім іздеп тауып алар едім, өзің туралы ешнәрсе айтпадың, сол окопта жұмбақ күйінде қалып қойдың.

Марияның сездерін сержант аузын ашып тыңдап отыр.

Мен кінәлі адамдай төмен қарадым, сейлеуге шамам жоқ, бір ауыр салмақ еңсемнен басып барады. «Өлімнен ұят күшті» деген осы екен деп ойладым.

— ...Хош, ` сонымен, — деді Мария, — 1942 жаңа жылда, дивизия фашистерден Феодосия, Керчь қалаларын көктен түскендей десантпен босатты. Елу шақырымдай Керчьтен Қырымның даласына қорғаныс құрдық. Дегенмен, Қырым майданының қолбасшысы Козлов және Мехместің дұрыс басқара алмағандарынан немістер үрдіс шабуылға шығып, біздің көптеген жауынгерлеріміз қаза тапты. Шегініс, қорқақтықпен себепсіз қашып отырып, Ростовтан бір-ақ шықтық. Ольгинка деген қазақтардың станциасында тоқтап, есімізді жинадық... Сол күндері 716-шы полктың командирлерінен «Мария Смирнова бар ма?» деп сұрасаң оңай тауып алатын едің, — дегенде мен:

— Жоқ Маша, мен Ольгинкада көп болғаным жоқ, келісімен офицерлік оқуға кеттім, — деп ақтала жауап бердім.

— Дұрыс, солай-ақ болсын.... 1942 жылы 4 сентябрь күні полковник Александр Васильевич Кирсанов біздің 157-ші атқыштар дивизиясының командирі болып тағайындалды. Сол күні немістер көптеген танкілеріне автоматпен қаруланған солдаттарын мінгізіп, Сталинградқа жақын тұратын Ельха деген, біздің дивизия қорғаған селоны басып алды. Осы қырғын шайқаста 716-шы полктың солдаты Никифоров пулеметтен оқ жаудырып, жүз жиырма фашисті қырып салды, өзі де ерлікпен қаза тапты. Батыр азаматтың денесін жауда қалдырмай алып шықтық. Ертеңінде Кирсановтың басқаруымен артиллерия, 4-ші «катюша» полкының қолдауы арқылы немістердің тасталқанын шығарып, төрт шақырымға шегіндірдік. Көп кешікпей, 157-шы дивизия Бекетовкадан, Сталинградтың Киров ауданы, солтүстік батысынан қолайлы жерден қорғаныс позициясын құрды.

Бұл менің туған жерім. Кәрі әке-шешем терең қамба қазып, жер

астында паналаған екен. Қырғын шайқас болса да ешқайда көшпей қалған. Өздеріне белгілі, жаудың Бекетовканы басып алуға әрекет жасап, күніне 10 — 15 рет шабуылға шыққандары сол кездері. 22 сентябрь күні Бекетовканың шіркеуінде полктардың, әскери құрамалардың делегаттарының 157-ші дивизиясы құрылғанына үш жыл толуына арналған салтанатты жиналыс өтті. Полковник Кирсанов дивизия тарихын, Одесса, Дон өзеніндегі жауынгерлердің неміс-фашистермен қырғын шайқастардағы ерлік пен батырлықтарын баяндады. Сол жиналыста мен де болдым, — деді Маша, — бәріміз енді бір адым шегінбейміз, Еділдің арғы бетінде біздер үшін өмір жоқ деп Отанға ант бергеніміз есіңізде ме?

— Мұндай сәттер ұмытылмайды, Маша.

— Талай керемет шайқастарды өткіздік. Дивизияның жауынгерлері шегінуді білмеді. Ноябрьдің онынан бастап қалың кар жауды. Сол айдың 19-ы күні Сталинградтың сол жағындағы қарулы күштер шабуылға шықты. 20 ноябрьде оларды біздің дивизия қолдадық. Жаудың алдыңғы шебін артиллерия, минометтер қатты атқылады.

23 ноябрьде қуанышты хабарды естідік. Оңтүстіктің батыс майданының төртінші корпусының жауынгерлері мен Сталинград майданының 36-шы механикаландырылған бригадасының әскері «Советский» хуторында түйісіпті. Еділ мен Дон өзендерінің арасындағы фашистердің барлық қарулы күші коршауға алынып, қырғынға ұшырады, тірілері тұтқынға түсті.

1943 жылғы бірінші марттағы Отан қорғау комиссариатының бұйрығы бойынша, біздің 157-ші дивизия — «76-шы гвардия атқыштар дивизиясы» деп аталатын болды. Мен соғыс басталғалы қызмет істеген 716-шы полк «339-шы атқыштар полкы», 422-ші артиллерия полкі — «154-ші гвардия артиллерия полкі» болды. Полковник Кирсановқа генерал-майор атағы берілді. Көптеген жауынгерлер орден-медальдармен наградталды. Біздер үшін қуаныш — неміс фашистеріне қара түн орнады. Мен бақытты едім: әке-шешем жер астынан шығып, үйлеріне кірді. Дивизияның жауынгерлері біздің семьяның құрметті қонақтары болды. Осындай жақсылықтың тойында сіз, — деді Мария маған карап, — мені есіңізге алып бір келіп кетсеңіз болмады ма? Туыстарыма баласындай болатын едіңіз. Бұл — сіздің кемшілігіңіз, өткенді ұмытқаныңыз, киын-қыстау күндерді еске алмағаныңыз. Тағы қандай дәлел керек?

Осы тұста сержант:

— Болды! Аққан жүлдыздай жалт етіп бір кездескен сұлудың бәрін адам баласы, әсіресе, жастар ойына сақтай бермек пе сонда? — деп қыстырыла кетті. Мен Иванға қарап:

— Жоқ, Марияның айтып отырғаны жөн сөз. Мен кінәлімін. Арамызда байланған серт, алысқан қол болмаса да, сол кездесу менің де ойымда өшпестей болып калған, әлдебір сезім ұшқынын тастап кеткен... — дедім. Сәл үнсіздік орнады.

— Шын сезімнен үлкен қасиет басталады, — деді Маша. — Мен сонан кейін сіз туралы дәл бір көріпкел әулиедей бәрін біліп, калт жібермей қадағалап жүретін қасиетке ие болдым... Сіз Днепрден бірінші болып өткен жауынгерлердің бірі болып, өте қауіпті тапсырманы орындадыңыз. Кәрі Днепрдің батыс жағына өткенде, сержант Ақан Құрманов бастаған тоғыз жауынгерді кездестірдіңіз. Ақан сіздің жерлесіңіз, өте тәуекелшіл, тұлғасы бөлек, ержүрек батыр жігіт еді. Олар немістердің көптеген шабуылдарын тойтарып, танкілерін жандырып, әсіресе СС батальонын қырып салды, фашистерден тартып алған кішкене позициясын, негізгі күштер келгенше тайсалмай қорғады, өлімнен қорыққан жоқ. Артымызда Тарастың карт Днепрі, шегінуге болмайды деп, тоғыздың бесеуі каза тапты, екеуі жаралы болды. Құрманов қайтыс болған соң, Днепрден өткендегі көрсеткен ерлігі мен батырлығы үшін Совет Одағының Батыры атағы берілді.

Оларды «темірдей тоғыз» деген Отан соғысының тарихында қалатын даңкпен атап, мәңгі өшпейтін, Мамаев қорғанындағы отыз үш жауынгер, Москва түбіндегі жиырма сегіз панфиловшылармен тең, алтын жазумен жазылды. Днепрден өткенде сіз Құрмановтармен бірге болдыңыз. Біздің естуімізше, артиллерия барлаушылары «темірдей тоғызды» мықты қолдады, фашистердің жаяуларын танкілерінен бөліп тастап, жойды. СС-тер біздің алдыңғы шепке шабуыл жасап, ербеленбеген қан ішер жауыздар, «темірдей тоғыздың» қорғанысына жетті, қол төбелес басталды. Сіздер Ақандармен бірігіп, оларды түгел қырдыңыздар. Құрманов жаралы қолымен фашистердің екі солдаты» шанышқылады. Ал, сіз қаншасын өз қолыңызбен өлтірдіңіз?

— Маша, ондай жанталаста ерлік санап болмайды, — дедім мен.

— Біз артынан білгеніміз — СС-тың 12-ші «өлген бас» батальонын түгел қырыпсыздар. Сонан кейін Совет Армиясының офицері, дивизияның құрметті жауынгері болдыңыз. Чернигов қаласын жаудан

босатқанда, Днепр өзенінен өткендегі командованиенің бұйрығын бұлжытпай орындап, көрсеткен ерлігіңіз бен батырлығыңыз үшін Совет Одағының Батыры атағы берілді. Қуанышқа бөлендіңіз, туыстарыңызға хат жаздыңыз. Адамның қасиетін білеміз: өте қуанғанда, болмаса ренжігенде жақындарын есіне алады, жүректе сақтаған сырлары жарық көреді. Сіз өзіңіз айтқандай, сол бір сезім шоғы жаныңызға түскені рас болса, дивизияның ең құрметті адамдарының біреуі бола тұра, мені тауып алу киын емес еді. Айтқаныңыз сондықтан өтірік. Сіздің есіңізден ажал сепкен аспан астында, тар жерде кездескен қыз ол кетісімен шығып кеткен. Оны ойыңызға алғаныңыз да бекер. Сіз өтірікшісіз!..

— Маша! — деген даусым қаттырақ шығып кеткенін өзім де байқамай қалдым.

— Қазақта макал бар: «Қорқыт дегенде, осылай қорқыт деп пе едім» деген. Мен сізге сына дегенде, өтірікші, суайтсың деген жаман атақ тақ деген жоқ едім ғой, — дедім. Шынымды айтайын, жиырма үш жасқа келдім, бір адамды алдап, болмаса өтірік сөйлеп, ала жібін аттап көрмеген адаммын. Менің атам ес білісімен: «Қарағым балам, бізге ұрлық, өтірік жақпайды, өзің сақ бол!» — деп тәрбиеледі. Өтірікші дегенді айта көрме, мен дивизиядан шығарда, сізбен кездескенімді, өзім айтпасам, қайдан білер едіңіз?

Осы тұста сержант сөзге кірісіп:

— Егер таразыға салсақ, терең ойласақ, кінәлі Мария өзіңіз. Аға лейтенантты сіз ажалдан алып қалған жоқсыз, керісінше. Сондықтан іздеу, тауып алу, борышыңызды ақтау — міндетіңіз еді!

— Менің есіме түскен, — деді Иван, — әкемнің әнгімесі. Ерте заманда біздің станицада үлкен өрт болыпты. Шеткі үйдің шатыры жанып, есік-терезелері жалындап, адам кіруге мүмкіншілік болмай, кірген ержүректердің біреуі өзі өртеніп кетіпті. Тілсіз жаудың қолында, өртенген үйде, үш бала қалып қойыпты. Ең үлкені он бір жасар. Қолдарынан келері жоқ адамдарға, кездейсоқ жолаушы келіп, тәуекел деп, терезеден түсіп, үш қызды алып шығады.

Өрт сөніп, тынышталғансын, қыздардың әке-шешесі құтқарушыға көптеген алғыстарын жаудырып, «конақ болыңыз, еңбегіңізді алыңыз, ақша керек пе? Топтан озған жүйрік атым бар, сыйлағаным, соны алып кетіңіз!» — деп жалынады. Танымайтын жігіт: «Маған еш нәрсе керек емес, кездестім, көмегімді бұлдамаймын», — дегенде, үй иесі құдай атымен сұрапты мыс. Әлгі адам: «ендеше, үлкен қызыңыз күйеуіне

жолықпай тұрып, маған кездесіп кетсін!» — деп, өзінің тұрағын айтып жүріп кетеді...

Менің ойыма Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы тұтқын қалмақ қызының жұмбағы түсті. Барлық, халыққа тараған аңыз екен-ау деп ойлап, ынталана тыңдадым.

Иван сөзін жалғастырды:

— Жылдар өтіп, үлкен қыз он жеті жасқа келеді, піскен алмадай сұлу, саналы болып өседі. Құдалар келіп, қызды теңіне бермекші болады. Келешектегі жолдасына жас қыз барлық сырын ақтарып, болған оқиғаны айтып: «Мені, сіңлілерімді құтқарған адам алыс емес, барып келуге ұлықсат етіңіз», — деп жалынды. Күйеуі барып тұрған ержүрек екен, өзінің жүйрік атына мінгізіп, адам көзіне түсірмей, қызды түн қараңғысында аттандырып салады.

Біздің қазақ қыздары ерте толады, жасынан атқа мініп, үйренеді. Бойжеткен хуторда отырған өрттен құтқарушыны тауып алып, жасырын жолығады. Байсалды, ержүрек азамат қызды қадірлеп, үйіне түсіріп, кеңесін, «өрт болғаны есімде, сенің күйеуің барып тұрған адамгершілігі зор жігіт екен, ондай ерді қорлауға болмайды, сізге кешірдім, сұлу, және жолдасыңа сыйлығым, екеуіңнің келешек үй болуларыңа қосқан үлесім», — деп алтын сапты қылышын сыйлап, аман-сау аттандырып салады.

Бақытты да, қуанышты қыз келісімен келешек күйеуінің мойнына асылып, барлық болған жағдайды баяндап береді. Ал, сіз болсаңыз, Мария, өзіңіз іздеп келіп, борышыңызды ақтаудың орнына, құтқарушыны жамандап өтірікші адам деп отырсыз! — дегенде, мен әңгімешінің сөзін аяқтатпай, әрі гәптің тағы қайда апарып соғарын байқап: — Жоқ, Иван сіз аңызыңызды қысқартып айттыңыз. Біздің халықта да дәл сондай айтылатын әңгіме бар және Машаны кінәлауға болмайды, — деп кесіп кеттім. Сәл ойланып отырып:

— Күн кеш болып қальшты. Екеуіңіз де әңгіме айтып, әбден шаршадыңыздар. Ендігі кезек рұқсат болса, менікі, — дегенде, Мария «желпініп келейін» деп бөлмеден шығып, вагонның ашық терезесінің алдына барып тұрды.

Сержант дауысын ақырындатып:

— Осы қыздың өзі калай? Алысқан колы, айытысқан серті жоқ. Өзінің кінәсін біреуге жапқаны, тілдегені қалай? Қазір біреудің әйелі емес пе? Менің сұлу балдызым бар, қыз керек болса, жолда түсіп бізге

қонақ болыңыз, Жәлел Қизатович, таныстырайын! — деді. Мен күлімсіреп:

— Аксинья мен Натальяның қайсысына жатады туысыңыз? — дедім.

— Сіздің айтуыңыз жөн! Михаил Шолохов суреттеген келісімді кейіпкерлерінің біреуі болуында сөз жоқ, оны өзіңіз байқарсыз. Менің тілегім станцияға түсіңіз, құрметті қонақ боласыз. Жолдастық, бауырмалдық ретінде сізден өтінемін. Өзіңіз білесіз, екі жылдан бері полктас жауынгерлерміз, өлім мен өмір таласқан жолдардан бірге өттік. Біздерден артық туысқандар, достар бола ма, жолдас аға лейтенант? — деп жауап күткендей маған қарады.

— Ойланатын өмір мәселесі екен. Тек қыз үшін емес, көру керек. Заманымыздың данышпан жазушысы жазған Дон казактарының мінез-құлкын соғыста емес, бейбітшілікте білу қызықтырады. Шақырғаныңа рахмет! Қонақ болғасын, жұбайың, туыстарың қысылып қалады. Соғыс кімнің тұрмысын аздырмады, қиыншылыққа ұшыратпады, — дегенде, сержант: — Олар ұялмауға тиіс, өйткені, барлық халыққа орнаған жағдай ғой, — деді. Мен оған:

— Қазақта «Көппен көрген ұлы той» деген қанатты сөз бар. Жеке қиыншылыққа уайым болмасын! — дедім.

— Сіздің халық дұрыс айтқан! Осы қазақтар мен казактардың тұрмысында кездесетін жалпылық, ортақтық бар. Сіз сол туралы білетініңізді айтып беріңіз! — деп өтінді енді Иван. Сол сәтте Маша:

— Көп сөйлестіңіздер, құпия бар ма? — деп, күлімсіреп купеге кірді.

— Жәй, әншейін. Енді дем алайық. Воронежден өткен соң сөз кезегін аға лейтенантқа береміз! — деп Иван капшығының аузын ашты. Полктан алып шыққан тамақтарын терезенің дәл алдындағы кішкене столдың үстіне қойды. Арағы да бар екен.

Мен серіктеріме: «Жеңіс үшін! Сіздердің денсаулықтарың мықты, туыстарыңмен кездесіп бақытты болуларыңа тілектеспін!» — деп, стаканды көтерулерін сұрадым. Тамақтанып, шәй ішіп алып, демалдық.

Поезды суйреп келе жатқан паровоз кенет жүрісін баяулатып, өкіріп қалды. Иван:

— Бейбітшілік өмір қандай жақсы едің! Паровоздың дауысын да сағынып қалыппын, тағы айқайлашы, жарықтық! — деп тебіренді.

Біз мінген вагон теңселіңкірсп барып тоқтады. Терезеден қарасам үлкен станция екен. Адамдар өте көп. Поездан түскендер, енді біреулер

поездағы өздерінің орындарын іздеп жүр. Қолдарында шемодан, бумалар. Балаларын ерткен әйелдер, жалғыз колды, аяғы жоқ, таяққа суйенген мугедектер. Екі көзі су қаранғы заҒип адамды жас бала жетектеп барады. Ак халатты дәрігерлер поездан түскен жаралы жауынгерлерді қарсы алып жүр. Ауыр жаралыларды көтергішке салған. Оларда дыбыс жоқ, қозғалуға шамасыз. Ия, соғыс деген қатыгез. Жап-жас жігіттің шынтағынан жоғары екі қолы жоқ.

Қып-қызыл болып күн де батуға айналды.

Пойыз тағы жүріп кетті. Сержант кешкі тағамдарын дайындап, кезекші екеуі шәй алып келді. Менің ойланып қалғанымды сезген Маша:

— Жолдас аға лейтенант, бірдемеге ренжіп отырсыз ба? — деді ақырын.

— Әлгіндей көрініс ренжітпей қоя ма? Жауыз Гитлер, Геринг, Робентроп, Гиммлер, Геббельс деген өңшең канішер. жауыздарды тірідей отқа жандырып, олардың қалдығына түбірінен балта шауып, өртеген күлдерін суға азығып жіберу керек, — деді Иван қызбаланып

— Ваня, суды арамдауға болмайды. Күлдеріп терең қазып, жерге көму керек.

— Маша, жер-ананың жазығы қандай? Арамдардың күлдерін де құшағына алмайды ол!

— Сонда ол иттердің қалдықтарын енді қайда жібереміз, жер, су, аспан-көк қабылдамаса? — деді сержант.

— Одақтастар соты шешеді жазаларын, Ялта конференциясының қаулысы бойынша. Біз ол туралы бас ауыртып қайтеміз? Жеңіс жақын. Жер жүзі адамдары риза шығар! Ол совет халқының ерлігі мен еңбегімен, достығымен, үлкен ауыртпалықпен келді...

Ертеңгі, түскі ауқаттай емес, күлкісіз, әзілсіз көптеген қазалы, жаралы болған құрметті жолдастарымыз еске түсіп және әлгі бір станциядағы көріністер тағамды батырмады. Тез болдың. Тамақтанып болғасын сержант: «Жол серігі менің жерлесім екен, әңгімелесейін» — деп шығып кетті. Кім біледі, жеке отырып сөйлесуге жағдай жасағаны шығар.

Маша қолын жуып келіп, айнаға қарап түзеліп:

— Маған, менің кешегі айтқандарыма ренжіп қалдыңыз ба? Әншейін наз ғып айтқан жәй сөз ғой! Соғысты білеміз, кімді ойлауға шамаңды келтірген, — деді жуып-шайып. Сосын жанымa жайғасын отырып, сезімге толы баяу үнмен, бар жансырын жайып салардай бір әңгіме бастады:

— Шыным осы, 1941 жылғы кездесуден соң кундіз ойыма, тунде түсіме кіріп жүрдініз. Қол бұлғап, келсеңші деп жүретін сияқтысыз. Дивизияның шығыс өңдес біреуімен кездессем, «Одессада болдың ба?» деп сұраймын. 1944 жылғы сегізінші март, әйелдердің мерекесі күні, дивизияның саяси бөлімі жиналыс өткізді. Баяндамашы шайқастарда ерлік көрсеткен, полктарда, алдыңғы шептерде жүрген жауынгер әйел жолдастарды атап, олардың батырлықтарын талдап айтып берді. Солардың қатарында мен де Қызыл Жұлдыз орденімен, көптеген медальдармен наградталдым. Жүздеген жаралыларға көмек көрсетіп, аман сақтап қалуға себеп болдым. Сондай күндердің бірінде, Гомель қаласының әйелдерінің шақыруымен мерекені бірге өткізуге, Совет Одағы Батыры, аға лейтенант Қизатов бастаған дивизияның бір топ жауынгерлері кетті дегенде елең етіп, жүрегіме жылы лебіз тигендей болды. Кездесем деген үміт әрине, киял еді. Сол кеште, менің келешектегі жолдасым, подполковник Алексей Михинмен таныстым. Салтанатты жиналыстан кейін өлең айту, би болды. Орта бойлы, ақсары өңді, шашын солға қайырған, үстінде офицердің су жаңа киімі, жас жігіт мені биге шақырды. Қабыл алдым, биледім. Сол кеш таң сарғайып атқанда тарқады. Дивизия Полесияның ормандарында дем алып, жаңадан каружарақпен, жараланған, шетінеген жауынгерлердің орнына Белоруссияның жігіттерімен толықтырылып жатыр еді. Алексей екеуіміз қалың орманды араладық, таныстық. Жасы отызда екен, семья құрмаған. Дивизияға Сталинградта келген. Өзінің айтуы бойынша, кәрі әке-шешесі бар, Орталық Россияда тұратын. Соғыстан бұрын медицина институтын бітірген. Медсанбатта хирург.

Белоруссияның ормандары өте қалың, ағашы аспанға өрлеген биік. Теректер, қайыңдар. Алексей маған жаурап қалдың ба деп үстіндегі киімін шешіп берді. Менің «тоңған жоқпын» дегеніме болмады. Екі сағаттай жүргесін біздер билеген медсанбатымыздың жер астындағы «сарайынан» ұзап кеттік. Дөнестеу құрғаққа отырдық Алеша менің шашымды сипады, өзіне жақындатып құшақтады. Бетіме бетін тақап сүймекші болды. Көп қарсылық көрсеткенім жоқ. Бар шамамның келгені: «Қойыңыз, біреу кәрсе ұят болмай ма?» — деп сыбырладым. Шырылдаған бозторғайдың жақын жерден сайраған бұлбұлдың әні естілді. «Құстар қандай әнші! Бізге бақыт тілейді, Маша! Соғыс көп ұзамай бітеді» — деді Алеша.

— Мен сені көптен сыртыңнан білемін, адал инабатты қыз екеніңді

жолдастардан естідім. Полковник мақтаған, жолығуға сәті түспей жүрген болатын. Қолыңды бер, өмірлік жолдас болайық! — деп құмарлана құшақтап ернімнен, көзімнен сүйе берді. Мен көндім. Бәріне көндім. Сол күннен бастап Алексей Михиннің әйелі болдым...

Маша сәл кідіріп, күрсініп алды.

— Маша, сіз арманыңызға жетпегендей мұныңыз калай? — дедім мен. Меніңше, бақыттысыз. Соғыстан аман-сау оралдыңыз. Деніңіз сау, барлық мүшелеріңіз бүтін. Өзіңіз әйел дегеннің сұлуысыз. Үлкен дәрігер, сүйіп косылған күйеуің бар. Бақыт деген осы емес пе?

— Бәрі дұрыс-ау. Бірақ сол кештен менің ойымда екі өкініш қалды. Біреуі, таңданбаңыз, бір кеште тасып, тез көне кеткенім. Жасы менен көп үлкен. Институтта оқып жүргенде сүйгені болмаған ба? Адам емшілердің көпшілігі қыздар, келіншектер ғой. Әйелім жоқ деді, оған нандым... Жә, ең бастысы — бұл да емес. Екінші өкінішім: өзімді ажалдан құткарған жігітті күтпедім. Кездесетінімізге сенетінмін. Бірак, күте алмадым!

Біраз үнсіздік орнады.

— Маша, мен сізге жолыққанымa өте қуаныштымын! — дедім сосын серпіліп. — Бір сағатка окопка паналатқанымды бұлдайтын сонша ешнәрсе жоқ сиякты. Мәселенің бәрі айқындалды ғой, екеуміз қарындас ағадай болайық! Кінәласу кімге, не үшін қажет?

Мен орнымнан тұрып, сырттағы сержантка: «Демалыңыз! Ертең әйеліңіз, балаларыңызды, туысқан жерлестеріңізді көресіз. Әбден сағынған адамға, өзін-өзі ұстау, жігерлі болу сын», — дегенге Иван кәдімгідей абыржыт: «Мен көңілшек адаммын, жылап жүрмесем жарады», — деп төмен қарады. Сосын маған мойын бұрды:

— Жолдас командир, бірге түсуіңізді өтінемін! Мен үшін бакыт, абырой — Совет Одағының Батыры келді деген!..

Манадан бері үнсіз отырған Маша да сержантты қолдап:

— Мен де тосамын сіздерді! — деді жанары мөлдіреп. — Сталинград — менің де отаным! Казактардың тұрмысын, салтын көру кандай қызықты! Михаил Шолоховтың керемет кейіпкерлерімен танысасыз, — деп Иван да бастырмалатып жатыр. — Қабыл алдым! — дегенде: Ура, жасай берсін Совет жауынгерлерінің достығы! — деді аккөңіл Иван. Мына карапайым солдат куанышы маған да катты әсер етті. Патша офицерлері солдаттарды адамға санамағаны тарихтан белгілі. Жеңістің өзі, жолдастық сезіммен келеді емес пе? Өте карапайым, кішіпейіл,

адамгершілігі мықты өздері солдаттан өскен, еңбекші таптың өкілдері Совет Армиясының генералдары мен офицерлерінің адамгершілігі де артық емес пе? Жеңіске жетудің негізгі себептерінің бірі — солдат пен командирдің достығы, сенімділігі, мақсаттарының жалпыға бірдей болуында. Дивизияның командирі Александр Васильевич Кирсанов, терең ойлы, батыр қолбасшы болса, оны бәріміз әкеміздей көріп, «Батя» дейтініміз сонан болар».

— Бүгінгі әңгіме осымен аяқталсын! Демалайық, ұйқы адамға күш-қуат береді. Әсіресе, тыныс сізге керек, Иван Петрович, ертең жеңгемізбен кездесесіз...— деп күлдім. — Демалайық!..

Вагонның шайқалып тербеуінен тез ұйықтап кетіппіз.

Бәріміздан ерте оянған сержант шәй дайындап қойыпты. Мария екеуміз тез киініп, қайырлы таң айтысып, тамақтануға кірістік.

— Бүгінгі сөз кезегі, аға лейтенант, сіздікі. Қазақ халқының қызықты әңгімелері, маңызды қанатты сөздері көп болар, — соларды айтып беруіңізді өтінемін! — Мария бүгін кешегі көңіл-күйден өзгеше көзқараспен қарады маған.

Халқым туралы айту, әрине, үлкен ғанибет. Бірақ маған осы сәт, осы өткен отты жылдарды тағы бір көз алдымнан өткізу — қазір маңыздырақ көрінді.

Елден кеткелі бес жылдай уақыт өтті. Ертегі, жырлар, батырлар туралы қиссаны көп оқыдым. Жаттап алып, ойымда сақтағандарым да жеткілікті. Бірақ осы қазір өзім көрген қанды көйлек жолдастарымнын жанқиярлығы мен адамгершілігін, келешекке үлгі боларлық ерліктерін айтып берсем деймін.. Армия қатарындағы бірінші ұстазым, командир, қазіргі майор Василий Степанович Скубак. Соғыста қорқу дегенді білмейтін, жасқанбайтын, өлімнен тайсалмайтын адам болмайды деушілер бар. Меніңше Василий Степанович қорқу, сасу, абыржу дегенді білмейтін сирек жандардың бірі. Одессада, Қырымда, Сталинград майданында, «тірі қалмаймыз, жау бізден басым, коршауда қалдық, соңғы оқты өзімізге сақтайық, тұтқында қалғанша» деп қанша оқталғанда, ол саспай: «Жігіттер, өмір үшін күресу керек! Өлмейміз!» деп, талай тас коршаулардан алып шықты. Адамгершілігі кандай! Апық достар жолда, қауіп туғанда сыналады. Скубак тәртіпті мықты ұстайтын. Солдаттарға талабы зор бола тұра, қиыншылықта көмектесетін. Бір адамды себепсіз жазалап, өлімге жұмсап көрмеген. Сондықтан да қол астындағы офицерлер мен солдаттар оны сыйлайтын, бұйрығын сөзсіз

орындайтын... Екінші бір азамат — Совет Одағынын Батыры, капитан Гридин Дмитрий Алексеевич те сондай өнегелі адам еді. Артиллерия мергені. Оның көзіне шалынған жау, әсіресе координатын тура берсең, қырылды дей бер! Көзін жояды, қиратады... Өздеріңіз білетін, Совет Одағының Батырлары Ақан Құрманов, Василий Александров жандарын Отан үшін құрбан еткен ерлер. Олар туралы жазушылар талай поэма, романдар жазар әлі. Украин халқының адал ұлы кіші лейтенант Дорошенко, армян Мазманьян, орыс Макаров Михаил, татар Фатих Мұқамадиев, грузин Мотошвили, еврей, менің ең жақсы көретін комиссарым Михаил Уманский, Федор Шевченко, Хомухо, Бондарев — қайсы бірін айта берейін, өңшең тәуекелшіл жауынгерлер, адал азаматтар, сенімді достарым, жолдастарым. Жеңістің өзі достықта! «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген дұрыс айтылған. Батырлардың батыры — халық, олардың достығы! — дегенде, Маша: — Сендердің бәрің кілең батыр болдындар ма? Қорқақтарың, азғындарың да болған шығар? — деп қалды.

— Дұрыс айтасыз, Маша. Ондай да болды. 1941-інші жылы, Қырымдағы шайқастан соң төрт солдат, барлаушылар, үлкен окопқа кіріп демалдық. Шала ұйқыда жатырмын. Кенет байқасам, серіктерім Ткаченко Василий, Шалбаш Михаил, Сергей Савченко, Андрей Климов сыбырлап сөйлесіп жатыр. Сөздерін тындасам: «Комиссар біліп қалмасын, ол коммунист... Немістердің қарулары өте көп. Тездетіп жылжып барады. Украин, Белоруссияны, Прибалтика республикаларын басып алады. Қанша адам қырылды! Генералдар сатылған, Власов дегені бар... Өзіміз жастармыз, еркімізбен тұтқынға берілсек, мынау қағаздары «өмір сүріңдер, беріліңдер» — деп жазған, тимейтін шығар — деген әңгіме. Менің шыдамым кетіп: «Сендердей жауыздарды, азғын сатқындарды атып тастайын!» — деп орнымнан ұшып тұра келіп, пистолетімді суырып алдым. Олар «ойнап айтамыз, тұтқынға берілу деген жай сөз», — деп шыға келді. Шалбаш «ата көрме!» — деп жалынды. «Құдай атымен өлгенше соғысамыз» деген сәттерін аядым. Мен тіс жарып, бұл жайды ешкімге баяндамадым, айтқаным жоқ естігенімді. Бірақ оларға сенуді қойдым, аңдып жүрдім. Көп ұзамай Шалбаш, ұлты грек болғасын, тылға жұмысқа жіберілді. Савченко мен Ткаченко ретін тауып, барлаушылардың атын күтуге кетті.

Олар қазір дивизияның тылында, жуырда кездестім. Менің батыр атағын алғанымды құттықтап: — «Сен бізді Қырымда бір пәледен алып

қалдың. Сүйегіміз де табылмай, немістердің лагерінде шіріп кеткен болар еді. Сауатсыз сорлылармыз. Фашистердің алдаған үгітіне сеніп қалдық" — дегендері бар.

Тағы бір оқиғаны айтайын: Анападан Новороссийскіге барып, Одесса майданына Қара теніз арқылы жүретініміз белгілі болды. Аттануға дайындалып жатқан түні батареяның екі солдаты жоқ болып шықты. Екеуі де соғыс басталғасын келген. Аласа бойлы, томпақ ауыз, шикіл сары, көк көзді Помазан — соғыстан бұрын шаштараз болып жұмыс істеген. Әскери жаттығуда «шаршадым, ауырдым, майданға барудан бұрын өлетін шығармын» деп жүретін. Әбден шыдамсыз екен. Түн мезгілінде, аузына тыныштық жоқ, сөйлей беретін. Мақтаншақ, айтуынша көңіл қоспаған қыз-келіншектері қалмаған. Сүйегіне сіңген әдет — еріндерін тілімен жалай беретін, етігінің қоныштарын әлсін-әлсін тартып, бүйірін таянып билейтін. Арақты қайдан табатынын білмейсің, кеш болса аузынан исі аңқып тұратын жексұрын еді. Екіншісі: ұзын бойлы, сары еңді, киген киімдері алқам-салқам, тірліктің бәріне салқын қарайтын, тәртіп десең құлағына ілмейтін, жаттығуға зордың күшімен баратын, желкесіне жүк артып қойғандай, екі аяғын зорға басатын, еріншектігі мен көңілсіздігінде шек жоқ, арақ ішпесе аузыш ашып сөйлемейтін, шарапты сіміріп алса болғаны іздегені жанжал, төбелес, жарықтық еді. Абырой, ой, сана дегенде хабары жоқ адам болатын.

Макаров ертемен, «Абыройымызды жоғалтты оңбағандар. Екеумізді командир мен комиссар шақырып жатыр!» деді маған. Біз келсек, батарея командирі Скубак, комиссар Комов, «Қашатындарын сезбеді ңдер ме? Қырағылық деген қайда, жолдас Макаров, Қизатов?» — деп, әбден ұрсып алды. Скубак өзінің сабырлы мінезін білдіріп: «Іздеу керек, алыска ұзаған жоқ. Тұрақтары — «Аброва — Дюсе» арақ заводы. Көмейлеріне күйып, шалқып отырған шығар. Макаров жолға дайындалсын, оларды іздеуге Қизатов барсын! Қасыңа Климов пен Шалбашты ертіп, тез келу үшін жетекке кос ат алыңдар!» — деді. Комов: «Ондай жексұрындарды жаяу айдап келу керек!» деді. Макаров екеуміз «құп болады!» деп шығып кеттік.

Тез дайындалып, жолға шығып, жүріп кеттік. «Аранжирдің» алшаңдаған қатты желісіне жолдастарым шауып зорға ілесіп келеді. Михаил Шалбаш: «Ақырын, жолдас ефрейтор! Тойға барамысың? Жалақ ерін мен ербекейді қазір тауып аламыз. Олар қашқан жоқ, арақ үшін кеткен ашқарақтар!» — деп әңгіме соғып келеді. Көп ұзамай

«Аброва — Дюсеге» келдік, Помазанның үйін тауып алып кіріп келсек, бөлме толған адамдар. Бізді көріп, қорқып қалгандай, орындарынан атып-атып тұрды.

— Отырыңдар! Бір шөлмектен көңіл ашар, — деді үйдегілер. Шалбаш пен Климов отыра кетті. Помазан жеңіл мінездігін бастап:

— Қашқанымыз жоқ туыстарымызбен қоштасуға келдік... Қақиып тұрмай отыр! — деп, маған ыржаландап күлді. Бар даусыммен:

— Тұрыңдар! Атқа мініңдер! Кетеміз, полктің командир! білсе соғыс уақытыңдағы заң бойынша жазалайды, — деп ақырып, есіктен шыға бергенімде, Климовтың: «Болмайды, бұл коммунист», — дегенін естіп калдым. Қайта кіріп:

— Мен партияның мушелігіне кандидатпын деп мардамсып тұрғаным жоқ. Біздің көретін құрметіміз— бейбітшілікте ең ауыр, жауапты жұмыс атқару. Соғыста — өлім мен өмір таласқан алдыңғы шепте жасқанбай бұйрықты орындау.

Бәріміз далаға шықтық. Әйелдермен қоштасып жүріп кеттік. Майданда екеуін де көргенім жоқ жазаланған шығар деп ойлаймын. Осындай жағдайлар 1941 — 1942 ауыр жылдарда аз да болса кездесіп тұрды. Соғыста, әрине, жеңілдік болмайды, бірақ Одессаны, Сталинградты қорғау, Қырым үшін шайқастарда үлкем сыннан өткеніміз бәрімізге белгілі ғой...

Маша маған тура карап:

— Сіздің сүйген қызыңыз болды ма?—деді.

— Сезім отын тастап, аққан жұлдыздай жарк етіп, жоқ болған сұлуым қасымда отыр...

Маша қызарып төмен қарады:

— Менің сұрап отырғаным — соғыстан бұрып, бейбітшіліктегі махаббат...

— Жастықта бәрі болады. Менің махаббатым — быксып жанған от емес, дауылды күнгі жалын еді. Су құйғандай, кайтып жанбайтындай құрыған, бірак...

Машаның көздері жайнап кетті.

— Соны, соны айтыңызшы!..

— 1939 жылы туған ауылымда мүғалім кызметін атқардым. Мектеп меңгерушісімін. 2—4 кластарға сабақ беремін. Мектеп дегеніміз — екі бөлмелі кішкене ағаш үй. Бір жақсысы, терезелері үлкен, жарық, ауасы таза.

Әке-шешем өздері қатынасып, сыйласып жүретін адамның бойжетіп келе жатқан қызын мақтап: «Үлкенді сыйлайды, шаруаға мығым, он қолынан өнері тамған бала»,— деп менің құлағыма сіңіріп жүретін. Жасы он бесте, қиылған қасы қарлығаштың қанатындай, қылдай белі жел соқса үзіліп кететіндей жіңішке, үлкен қара көздері ақбөкеннің көзіне ұқсас. Шапақтай сұлу, беті аппақ. Мінезі өте сүйкімді. Төртінші класта оқиды. Оқуды шешесі ауырып кеш бастаған.

Оңаша кездессек әзілдесетін болды. Менің мұғалім екенімді білсе де жасқанбайды. Шамасы қыздың да естігені болу керек, келешектегі күйеуім деп ойлайды.

1940 жылдың ақпан айының аязды күні әскерге шақыру қағаз келді. Біздер — Есентемір, Жанбос деген жігіттер үшеуміз бірге аттанатын болдық. Кішкене ауылымыздың барлық үйлеріне кіріп амандастық, қоштастық. Ағайындар жақсылық тілектерін айтып, «Аман-сау оралыңдар, қарақтарым» деп, батасын беріп, кейбіреулері жолыңа деп ақша ұсынды. Жылағандары да баршылық еді.

Қыздың үйіне кірдік. Әке-шешесі «біздің уақытымыз тығыз» дегенімізге қарамай, шай берді. Үлкен ақ самауырдың қасында отырған қыз маған көзінің астымен қарай береді. Байқасам, жанары жасқа толы, аппақ беті қызарыңқы. Асығып кетуге ыңғайланып, қолдасып қоштасар сәтте, қыздың қолын алсам, күйіп бара жатыр. Екі көзінен жас сорғалап, денесі дірілдейді. Шыдамы әбден кеткен болу керек. Қолын берісімен үйден шыға жөнелді. Жолдастарым далаға шыққасын: «Қарындас зорға денесін билеп тұрды, сездің бе? Сен бүгін кешке жолығуын керек. Әке-шешесі де сезіп тұр, бөтен емес, қарсы болмайды»,— деп кеңес берді. Мен жолдастарыма: «Әлі жас. Піспеген жемісті жегеннің іші ауырады. Абырой сақтау жөн болар: Көрсеқызарлықтың керегі жоқ келешек алдымызда бәрін шешетін уақыт, асықпайық достар!»—дедім. Сонымен сөз қыскарды.

Ертеніне Қызылжарға келіп, поезға міндік. Өңшең жастар — ойын-күлкі, әзіл. Көңіліміз көтеріңкі. Эшелонды сүйрететіп отарба бір өкіріп, батысқа карай тартып кетті. Көк Есілдің, Бескөлдің мұздары айнадай жаркырайды. Ақ кайың, құба талдар қалып барады. Қысқартып айтсам, сонан бір жұмадай жүріп Нежин қаласына жеттік.

Поездан түсіп, сапиеп моншаға бардық. Шомылдық, жуындық. Әскери киімдер киініп, қызыл әскер болдық. Үш айдай Украинаның жерінде әскери тұрмыстың ауыртпалығына, тәртіпке үйрендік. Фин

соғысы жүріп жатыр еді. Суыққа шыдауды, аязды күндерде қаруды пайдаланып, жауды жеңу тәсілдерін үйрендік. Әбден шынықтық. Май айында Солтүстік Кавказға Новороссийскіге келдік. Нежин суық болса, Кавказда күн ыстық екен. Әскери қызмет, тәртіп темірдей қатты. Жаттығуда ауыр болса, шайқаста жеңіл. Бәрінен дұрыс қортынды — шыдамдылық керек деген ойға мықтап бекіндік.

Үйден телеграмма келді: «Әкең хал үстінде. Тез жет»,— деген екі сөйлем ғана. Командирдің ұлықсатымен жүріп кеттім. Келсем Бәкең, әкемнің інісі, мені тәрбиелеп өсірген, қазақтың әменгерлік заңымен Қизат өлгесін шешеме үйленген, әкемнің туған інісі, әл үстінде екен. Келгенде білгенім, даланың қаудан шөбі өртенген. Желді күні өрт сөнуі өте қиын болған. Колхоздың үйілген шөптерін қорғаймын деп жанкештеніп жүргенде киіміне от тиіп, өзі де өртенген. Денесінде күймеген сау жер жоқ. Дәрігерлер барлық мумкіншілікті қолданған деп жатты. Тура келген ажалдан алып қалуға болмады, мен келгесін бір күннен кейін Бәкең дүние салды. Ауыл болып қайғырып, жерледік. Үйде бір жеті болдым.

Сол күндердің бірінде, қараңғы түнде қыз «келіп кетсін»» деп хабарлады. Екеуміз кездестік. Қол алысып, серт байладық. Ол менің өмірлік жолдасым, әйелім болатын болды.

Әскерге кайта оралдым. Үзбей «Жан жолдасым» деп басталатын хат алып тұратын болдым. Соғыс басталды. Сол-ақ екен, хат жазу да үзілді. Менің жазған үш бұрышты хатыма жауап жоқ. Қарындасымнан сұрап хат жаздым ақыры. Онан хат келді. Елдің ауыр жағдайын, соғыстың әлегінен халықтың күйзелушілікке ұшырағанын, тұрмыс жағдайларын, біздің үйдің амандығын жазған екен. Қызды сұрама!— депті.

— Ол азғын, бұзық. Өмір ағымына тура қарамайтын тұрақсыз, суайт болып шықты. Менің үстіме мұздай суды күя салғандай, қалтырап кеттім. Қандай жағдайға кездесті екен? Мінезі жуас, басына қиыншылық түспеген еді, сірә, біреудің азғырғанына көнген болар деп түйдім.

Қарындасым екінші хатында жағдайды түгел жазды. Ауылдың барлық еркектері соғысқа аттанған. Қалғандары балашаға, кемпір-шал, ауру. Мақұмның Ғаббасы колкозға бастық еді. Орнына Рамазанов Қамбар деген оңбаған келді. Ойлайтыны — өзін соғыстан сақтап қалу. Ауданның бастықтарына жағымпаздық білдіру. Елдің ауыр жағдайы ойына кірмейді сұмрайдың. Сол қыздың үйінде пәтерде тұрған. Өзінің

ең кіші баласындай қызды екінші әйелдікке алған. Күнде ойын, күнде той... Сайқал екен... Егер зорласа, еріксіз көндірсе, өзін бауыздап өлтірмей ме?.. Опасыздан құтылғаныңа ренжіме, қуану керек. Өзін-өзі әшкерелеген ақылсызға қайғырма! Аман болсаң, адал жар табылады. Ел мен ер аман болсын!» деп жазыпты. Сол хаттан кейін мен үшін махаббат есігі тарс жабылғандай еді. Күнде көретін қырғын шайқас, оққа ұшқан жолдастар, достар, қанға боялып жараланған адамдар бәрі-бәрін ұмыттырады екен. Үлкен қасірет жеке басыңа түскен ауыртпалықты жауып кетеді... Сіз қайта-қайта «өтінемін, сұраймын» деп қоймағасын, Маша, осы бар шындықты айттым,— деп сөзімді аяқтадым.

Мария үнсіз ойланып отырып қалды. Иван маған қарап:

— Жолдас аға лейтенант, сіздің айтқаныңыз жекебір кездейсоқ іс емес, кездесетін фактілер,— деді қызбаланып.— Біздің ауданда да кейбір шалдар әбден бұзылған — бастық болып адамдарды қорқытқан, парақорлық, ішкіштік, маскүнемдіке салынғандары да бар. Станицада бір қыз зорлыққа шыдамай, «шал сүйгенше ақ тәнімді, сен аймала, сүйікті сұлу өзенім» деп суға кеткен...

— Мен енді сіздердің өтініштеріңді орындадым. Купеде біраз үнсіздік орнады.

— Әңгіме жол қысқартады. Сөзімізді бұзбайық. Дәстүрді жалғап, сүйікті жолдасым, армян халкының батыр ұлы Григорий Григорьевич Мазманьянның өз көзіммен көрген ерлігі мен батырлығы туралы айтайын.

— Мазманьян Батуми қаласында туған. Соғыстан бұрын, жасы 27-дегі порттың жүк таситын жұмыскері екен. Макаров жаралы болғасын, бізге бөлімше командирі болып келді. Менің тікелей бастығым. Екеуміз тез уақытта табысып, дос болдық. Командирмін деп ол айтпайды, бағыныштымын деген ой менде болған жоқ. Сонан көп ұзамай Сталинград майданында маған лейтенант деген әскери атак, беріліп, мен оның командирі болдым. Әскери атағымыз емес, атымызды атап сөйлесу одан кейін де қалған жоқ. Тәртіп бұзу емес, екі адамның достығын көрсететін пиғыл еді бұл. Григорий атан түйедей ірі денелі, саусақтары жас баланың білегіндей, көздері бөкеннің көзіндей үлкен, дауысы жуан гүрілдеп сөйлейтін — мол пішілген адам еді. Әскери өнерді жақсы үйренген, барлау салуға өте шебер. Қараңғы түнде белгіленген жерін адаспай табады. Өзінің айтуы бойынша алты пұттық үш қапты көтере береді. Түйір қанттарды бармағымен басып қалғанда

қытырлатып уата береді. Сазды, милы жерде батып қалған ауыр зеңбіректерді бес жігіт шығара алмағанда, жалғыз өзі суырып алғанын талай көрдік. Мазманьян келген кезде: «Қанша дәу болса да Михаил Макаровтай қайдан болсын, соғыста қара күштен сескенбейтін, жасқануды, қорқуды сезбейтін жауынгер болу керек. «Білікті бірді, білімді мыңды жығар» деп халық жәй айтпаған. Дүние жүзінің күрестен төрт мәрте чемпионы атағын алған, дене бітімі адам баласынан өзгеше, сым темірді білегіне жіптей ораған, үстінен жүк машинасын жүргізген, атакты Қажымұқан балуанның тышқаннан қорқатын әлсіздігі болған. Біздің сержантымызда сондай бір кемшілік бар болар» деп ойлан қалдым алғашында. Григорий денесіне мінезі сай — жаудан сескенбейтін, өлімге біле тұра қарсы ұмтылатын, жеңіс үшін, жолдастарын сақтауға кеудесін тосқан батыр азамат екен.

Взвод командирі болып аға лейтенант Кузьменко деген жасы елуден асып кеткен адам келді. Соғыстан бұрын колхоздың председателі қызметін атқарған орыс тілін украиншаға араластырып сөйлегені күлкіні келтіретін. Жүгіргенде қолтығынан ұстамасаң қалып қоятын. Бір шайқаста немістің солдаты Кузьменконы көздеп атайын деп тұрғаным көзі налып қалған Гриша, өзінің денесімен аға лейтенантты қорғайды. Оң бүйірінен оқ тиіп жаралы болады. Владимир Кузьменко аман қалды. Аққөңіл командир: «Өзін ажалға байлап мені алып қалран Гриша, ең жақын туысым да, балам да, інім де сенсің!»—деп айтып жүретін. Сол Кузьменко ауыр жаралы болды. Оның орнына мен үш жыл қатардағы солдат болған взводыма сұранып келдім. Орел мен Курск имегінде Гитлер Сталинградта кеткен кегін алуға дайындалып жатқан кезі болатын. Бірде Мазманьян қараңғы түнде алдыңғы шептен өткен немістердің жолын тосқан. Жайбырақат келе жаткан екі фашистің біреуін ұрып талдырған. Екіншісін кеңірдегінен бір-ақ сығып өлтірген. Талып жатқанының аузына мақта тығып, арқалай жөнелген. Бір адамды шопақ құрлы көрмеген — он сегіз пұт көтеретін дәуге бұл жыр болсын ба?

Гришаның алып келген «тілі» көптеген құпияларды айтып берді. Енді бірде Солтүстік Украинада немістер қашып, біз өкшелей қуып келе жатқанбыз. Көптеген штабтар орналасқан окоптарға тап болдық. Мазманьян біреуіне кіріп кетіп, ілезде екі немісті қолдарын көтертіп айдап шықты.

— Мыналарың жауынгерге ұқсамайды, Гриша,— дедім.— Қоянның көжектері ме? Күлге аунаған мысықтың балалары ма?

Көздері бақырайып ұясынан шығып барады. Жаутаңдап, жалынышты қарайды. Гитлер оңбаған он бестен баланы, сексендегі шалды соғысқа әкелгені болар? «Қайда барам десе де еріктері, жіберіңдер!»—дедім. Біздің взводтың ең тентегі Кузьма Вялых дауысын қатандатып: «Бұл күшіктер — көжек емес, касқырдың бөлтіріктері. Шаруаларын бітірейін, рұқсат етіңіз, жолдас лейтенант!»— деп шыға келді.

— Тоқтат! Өзінің еркімен калып қойып, түтқынға берілген. Қарулары жоқ! Бұларға ерлік керек емес... «Шнель комме!»—деп ақырдым. Сосын немістер бүрсеңдеп, біздің тылға жүгіре жөнелді.

Мазманьянның керемет бір қасиеті: қызықты ертегі, қанатты сөздерді, кисынды аңыздарды, армян, грузин халықтарының киын өткелдерден өткен окиғаларын жақсы білетін. Өзіне тән орындауға да шебер. Қозғалмай, жәйланып отырып, бір нүктеге тура қарап, асықпай сөйлейтін. Ынтасыз, көңілсіз тындап отырғандарды байқаса болды, «тыңдамаса сөз жетім»,— деп орнынан тұрып кетеді, канша жалынсаң да айтпайды. Мінезін білетін біздер, молданын шәкірттеріндей момақан боламыз, әңгімелерінің өзі кисыпды, аңыздары қызықты болатын.

Сталинградтан поезбен шыкан біздер, Орел — Курск имегіне жетер жолда әбден қажыдык. Григорий Григорьевичтен әңгіме айтып беруін өтіндік. Бәріміз аға сержантты ортамызға алып, нардың үстіне орналастық. Есікке тура қарап отырып, Гриша сөз бастады. Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысы болуы керек, Петербургта оқып жүрген екі студент араларынан кыл өтпейтін дос болады. Қайда барса бірге жүреді. Театрға, саяхатка шыкса да егіз қозыдай айрылмайды. Бір тілім нанды бөліп жейді. Оқуларын бітіріп, барар жақтарына жолдама алады. «Достық ұмытылмасын, қатынасып тұрайық. Қандай жағдайға ұшырасақ та жақсылық, жамандық бәрі де ортақ!»—деп серт байласады. Біреуі мен туған Батумиға келіп, жұмысында абыройлы болады. Көздегеніне жетіп, тасы жоғарыға өрмелейді. Ол кездегі негізгі мақсат — баю. Алтын, ақшаны көбейту талайдың арманы болған. Әлгі, әкесінің мұрасы бар, өзінің табысын қосып фабрика, тұрғын үйлер, ресторан, кең сарайлар салғызады. Үйленеді, табысына табыс косылады. Парасатты, үлкен каланың кереметінің біреуі болады. Екіншісі басқа жолға түседі. Арақ ішуге, маскүнемдікке салынады. Мекемелерден жұмыстан қуылады. Әкесінен қалған мүліктерін аракка сальп құртады. Үйлену есіне емес, түсіне де кірмейді. Маскүнемдік — қайыршылық, жексұрындық өмірге келтіреді. Тамактануға да қаржысы болмайды.

Өзін өлтіруді ойлайды. Суға кету, асылып, туншығып, дәрі ішіп, қаңғырып, жыртқыштарға жем болу, атылу, пышақ салу — бәріне дайындалады, басқа шара қалмайды. Жанын қию оңай ма, ақыры досы ойына түсін, Батумиға келеді. Тұрғындардан сұраса білмейтін адам жоқ, қаланың атақтыларының бірі, ақшасы көп бай. Үлкен үміт күтіп ертемен досының кеңсесіне барады.

Кіріп келгенде көзіне түскені — қабырғалары жаркыраған айна, сәкісіне тесегендері құлпырған масаты кілемдер. Қабылдау бөлмесінде қызметші қызы жұмақтан шыққан хор қызындай сұлу, та маша әсем киінген. Аты-жөнін, бірге оқыған достығын білдіріп, қабылдауын өтініп сұрайды. Қызметші «қазір қауырт жұмысы бар, екі сағат өткесін келіңіз»,— дейді. «Менің баратын :басқа танысым жоқ, күтемін»,— дейді бұл.

Қыз қызыл былғарымен қапталған үлкен есікті ашып кіріп кетеді. Құшақтап сүйетін шығар, мүмкін өзі шығып қарсы алар деп дәмеленіп бұл тұрады. Көмекші шығып: «Қешіріңіз, сіз туралы пиғылы басқа екен. Ондай араққа салынған, есуас, маскүнем адаммен сөйлесуге мүмкіншілігім жоқ деді»,— дейді. Өңменінен октигендей болады. Сөзге келмей сыртқа тұра жөнеледі. Өлім, өлім! Басқа жол жоқ. Соңғы үміт үзілді. Қайда барарын білмей беті ауған жағына кете барады.

Бір үйдің қасында әлдебір кемпір мен шалға кездеседі. Екеуінің ортасында үлкен сары шамадан. Кемпір жігіттің басынан аяғына шейін шолып шығып: «Мына кәрі тірсек шамаданымды тартып алмақшы. Жақсы кездестің, балам! Арашашым боларсың!»— дейді. Жігіт таңданып үндемейді. Менен көмек сұрайтындар бар екен деп ойлайды ішінен. Кемпір сөзін жалғастырып: «Түріне, өңіне қарағанда үлкен қайғыға кез болғанның белгісі көрініп тұр. Құдай алдында осы шамаданның ішіндегі заттың сұрауы жоқ. Бәрі сенікі»,— деп бұл есін жиғанша, қариялар лезде жоқ болады. Бұл аң-таң болып, шамаданды ашады. Толған алтын, қағаз ақша, қымбат бағалы тастар, дүние-мүлік. «Құдайдың маған жіберген көмегі шығар. «Өлмегенге өлі балық» деген. Әлде жаңағы кемпір-шал — әке-шешемнің аруақтары болар! Енді арақ-шарапты тоқтатайын! Ең жақын досымның жүздесіп, сөйлескісі келмеді. Адам қатарынан шығарып тастаған түрі бар. Бәрінен айырған арақ. Көрсетейін бұрық дос болған, тәубесіз итке, құдіреттің кереметін!.. Зауыт, фабрикалар, адам білмеген сарайлар салдырамын! Сөйтіп, ол иттен мәртебемді асырамын!» деп өзіне-өзі сол жерде серт береді.

Қонақүйге орналасып, жуынып, таранып, жақсы киімдер сатып алып жарқырап шыға келеді. Арақты намысқа жеңгізіп, ішуді әбден тастайды. Өзі басқарып үлкен фабрика, қонақ, тұрғын үйлер, кең сарайлар салғызады, аз уақытта жағдайы көтеріліп, баюға бет бұралы. «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды», деп семья құруға ойланады.

Досының қабылдау бөлмесінде отырған сұлу қызға барады. Театрға шақырып, бірге жүреді. Қызға қосылу, сүйіспендік, өмірлік жолдас болуды ұсынады. Ақыры бикеш көнеді, екеуі келіседі. Тойға көп адамдарды шақырады. Өзінің бұрынғы бірге оқыған досы да келеді. Жиналғандар, көңілді сөздер айтып, жас жұбайларға бақыт, денсаулық, ұзақ өмір, үбірлі-шүбірлі болуларын тілеп, тост көтереді.

Кезек той иесіне келеді. Досы екеуінің бірге оқыған ідерін — қол ұстасып өткізген қызыл гүлдей ыстық, бір тілім нанды бөліп жеген татулық, байласкан серт, алысқан қол — тегіс баяндайды. Өзінің қателесіп, өмір басқа жолға салып адасқанын, арақтың азғындыққа әкеліп соқтырғанын жасырмай айта келіп, әбден өлім халіне жеткенде айнымайтын досының жәрдем беру былай тұрсын, сөйлеспеген, қабылдамаған, адамгершіліктің бәрін ақшаға сатқан опасыздығы туралы айтады.

— Міне, менің тойыма сол азғын қатысып отыр!— дейді сөз соңында. Үйлену тойына жиналғандар масқаралап, опасыз достың бетіне түкіреді. Бұрынғы бірге оқыған досы бәрін сабырға жеңгізеді. Сөз кезегі келгенде қырандай саңқылдап сөйлеп кетеді.

— Жолдасымның жаңа айтканының бәрі дұрыс, қоспасы жоқ. Ал сонда екеуіміз кездестік, үйіме қосақ-қа шақырдым, көмектестім, қолына ақша бердім дейік. Сонда сен маскүнемдікті әбден қойып, түзеліп кететін бе едің? Әрине, жоқ. Кезекті бір ішу жағдайы болған болар еді. Ақыры арақтан өлер едің. Шараиты жеңген адам туған жоқ. Жеңімпаз тек ақыл ғана. Сенің намысыңа тидім, сөйлеспедім. Әке-шешем миллион сом ақша салған шамаданды, танымайтын адамдар болып алдыңа тастап кетті. Сәттілік саған аспаннан түскен жоқ. Сенің тойыңа қадірлеп, дуние малын берген кариялар да осында. Шақыршы!..— дел жас жігітті жұмсады.

Адамдар аң-таң. «Неткен адамгершілік!»—деп шулап жатыр. Шал мен кемпірді танып, үй иесі талып қала жаздайды. Досы сөзін жалғап:

— Сенің қасында отырған қалыңдығың — менің туған қарындасым. Саған сенімді жұбайың болсын деп, өзімнің бауырымды көндірдім,—

дегенде досы:

— Кешір мені, ардақтым!— деп еңіреп жылап, аяғына жығылады. Тойға жиналғандар: «Достық осындай болу керек! Міне, анық достық!» деп таңданады... Мазманьянның соғыс өртінің ішіндегі киял-ғажайып ертегідей әдемі әңгімелерінің бірі осындай!

Мария мен Иван керемет тандана тыңдады бұл хикаяны.

— Адамдардың күрделі қарым-қатынасын, ішкі сырын, анық достықтың, жақсылықтың туын көтеретін әңгіме екен!— деді Мария.

— Жақсы дос шын жанашырлықты қайткенде жүзеге асыра алады? Ар мен намыс үлкен азаматтыққа апаратын үлкен күш. Арақты еммен, үгітпен емес, намысына от тастап қойдыру — үлгі болатын мысал... Міне, Иванның станицасына да келіп қалдық. Григорий Мазманьян туралы әңгімемді аяктайын, достар,— дедім мен. Көкейімде ержурек досым туралы айтылып бітпеген әңгіме қалды. Ол Мазманьянның қазасына байланысты еді. Соғыста елім көп. Бірақ ер досымның қазасы өте өкінішті жағдайда болды.

Біздің полк бірнеше күн жол жүріп, Сталинградтан Козельск қаласына келген. Қараңғы түн. Тездетіп зеңбіректерді, басқа қаруларымызды эшелоннан түсірдік. Орманға барып орналастық. Окоптарды терең де кең казып, қабырға төбелеріне тақтай шегеледік. Фатих Мухамадиев деген татар баласы, маған «ептәш лейтенант, мен отау соғып жатырмын, үйленуге рұқсат етерсіз», деп калжыңдағаны бар.

Гридин мен Скубактан естігенім, өлген, жаралы болған адамдардың орпы толықтырылады, жаттығу күшейтіледі, үлкен шайкаска дайындаламыз. Сонан үш ай өткесін Орел — Курск имегіндегі екі жақтың таңдамалы армияларының канды шайкасы өтіп еді.

Немістер жеңілді, біз жеңдік. Жаудың күні батып қараң болды. Совет халкы куанышка бөленді. Жаңа күш пайда болды. Сондай жағдайда взводтың алдына жауапты міндет қойылды: қашқан жауды өкшелей қуып отыру, әр жерден автоматпен атқылап, куып келе жатқан взвод емес, батальон есебінде жалған позиция көрсету, үрейін ұшырып коркыта беру, шамасын келтірмей қашыра беру. Керек жерде радио арқылы батарея дивизионмен байланысып, зенбіректен атқылату. «Өздерің сақ болыңдар, әсіресе түнде аңдып тұрып коршап алуды, Немістер осал емес. Әлі күші мол, қасқырдай коркау, түлкідей айлалы»,— деген де нұсқау бар еді.

Фашистер қашып барады, біз куып келеміз. Шайқасу, қарсыласу аз

кездесетін болды. Мазманьян: «Осылар Қоян болып кеткеп шығар! Солтүстік Украина, Сумской облысында атыспай шебін тастап, табандарын жалтыратып, күн демей, түп демей қашып жатыр екен»,— деді.

Украинаның Нежин қаласына жақындағанда Гриша екеуміз өзгелерінен озып кеттік. Сүрлеу жолмен келе жатырмыз. Алдымыздан қалың, биік шыққап жүгері кездесті. Аспанда үшқан самолеттердің дауысы естілді. Қарасақ біздің «Ил» самолеттері екен. Маған: «Екеуміздің киіміміз көк, немістерге ұқсаған. Жау да алыс емес. Ұшқыштар байқамай, фашистер екен деп атқылал бомбы тастаулары мүмкін, өздері өте көп екен»,— деген кауіп келді. Соны ойлап үлгіргенімше, «Қатюшаның» миналарымен қаруланған «Ил» бізді оқтың астына алды.

Мен жерге жабысып жатырмын. «Өлген жерім осы да, өзіміздің ұшқыштардан ажалым болғаны ма»,— деймін. Үстіме түйір-түйір бірденелер сатырлап түсіп жатыр. Құлағым бітіп, көзімнің алды от болып кетті Самолеттер ұшып өткесін, есімді жиып, қолаяғымды қозғасам, бәрі орнында сияқты. Жарадан аманамын. Үстіме түскен — аударылған жер, топырақ екен. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі»,— деген ауылдың ақсақалдарының мақалын ойыма түсірдім. Мазманьян қайдасың деп іздеп келемін. Маңайда дыбыс жоқ. Сұмдықтың болғанын сезгендей, жүрегім жиі соқты. Бір кезде жүгерінің шет жағында жатқан Гришаны көрдім. Денем дірілдеп, басым айналды. Үстіндегі киімі жыртылған, қаннан, жарадан сау жері жоқ. Арыстан туған ер тілсіз сұлап жатыр. Саусақтары қырқылған, аяғы сынған. Кеудесінде адамның жұдырығы сиып кеткендей жарасы бар. Аузына су тамыздым. Шыдамды батыр сондай өлім халінде жатқанда да тілге келді: «Мен адам болмаймын, жанымды қинамай атып таста!». «Сен жазыласың!»—деп жараларын орай бастағанда, басқа жолдастар да келді. Бізді көріп олар шошып кетті. Батареямен радио арқылы байланысып, екі ат жеккен арбамен біздің санитар келді. Ол Мазманьян денесінен ұсақ бөлшектерді қысқашпен алып тастады, жараларына йод жақты, орады. Бәріміз жабылып, Мазманьянды көтеріп арбаға орналастырдық. Үлкен көзін төңкеріп бізге қарап, хош болыңдар дегендей болды. Мен: «Гриша, тез жазыласың. Сенің орның бөлек. Құрметтім, аман бол!»—деп арбадан түстім. Аттар ақырын қозғалып жүріп кетті.

...Иван жиналып:

— Қазір Михайловка, келесі менің калам Фроловка, жолдас аға

лейтенант, дайындалыңыз!—деді. Маша:

—Мен сіздерді тосамын. Сталинградқа келісімен, біздің үйге тоқтаңдар!—деді бізге қиыла қарап.

— Жерлесім, келдің. Сен бақытты жігітсің — соғыс жүріп жатқанда әйелінді, балаларыңды, туыстарыңды көруге келесің!— деп кезекші келді бір кезде. Иван күле береді.

Поез жүрісін баяулатып тоқтады.

—Келдік. Түсейік, жолдас командир!— деді Иван. Машамен қоштасып, поездан түстік.

Станция үлкен емес. Тез жүріп келеміз. Қарсы алған адам жоқ, келетінімізді жаң білмейді. Бір үйдің қасынан өте бергенде «Дубинин» деген айқай естілді.

Оң жағымызға бұрылсақ, екі аяғы жоқ адам отыр, Сержант: «Данил Сидорович!»— деп құшақтай алды оны. Мен қолдасып амандастым.

—Екі бірдей аяғымнан Сталинградта айрылдым. Балаларым, жұбайым, халық қадірлейді. Балдақпен жүруге үйреніп жүрмін. Тіземнен төмені жоқ. Мендей ұшқыш балдақпен жүрмек түгіл билейді екен. Күшім, құдыретім жетеді, жүремін,— деп бастырмалатып жатыр Данил Сидорович.

Сержант мені таныстырды. Қоштасып жүріп кеттік. Кездескен адамдардың көпшілігі жүдеу-жадау. Киімдері ескі, жамалған. Аяқтарына кигендері шәркей. Кемпір-шал, жас балалар, мүгедектер. Соғыстан бұрынғы: мен болған Абинская, Лабинская деген станцияларға ұқсамайды. Бау-бақшаларын немістер отаған, үйлерінін есік-терезелері сынған. Адам тұрмайтын қаңыраған мекен көп көрінді. Сұм соғыс бар салмағымен еңсені басқан халықты күйзелушілікке ұшыратқан. Ер-азаматтар майданда. Тылдағы ел барлығын — азық-түлік, киім-кешек, тапқан-таянғанды майданға жібереді. Қандай жағдай болсын! Біздің Қазақстан халі де осындай болуы керек. Соғыс өз жерімде болмаса да, осыдан не артық жағдай бар дейсің?» деп ойладым.

Сталинградтан немістерді қуып шыққанымызға бір жыл төрт ай. Тұрғындардың көпшілігі қайтып оралған, әбден қиыншылық көрген азаматтар... Терең ойға қалып келе жатырмын. Бір топ мектеп жасындағы балалар жүгіріп алдымыздан шықты. «Батыр, Батыр! Совет, Одағының алтын жұлдызын көрдің бе?»— деп шуласып келеді. Иванның үйіне келдік. Қызы мен ұлы қорасының қасында ойнап жүр екен. Олар бізді көріп таң-тамаша қалып, ербиіп тұрып қалды. Сержант: «Наташа!»—

деді даусы дірілдеп. Қыз жүгіріп келіп, әкесінің мойнына асыла кетті. «Папа, папа! Келдің бе?" — деп әкесінің бетінен сүйіп жатыр. Иванның көзінен жас сорғалады. Қыздың жасы он екі, он үште. Бойы биік болғанымен, денесі талдырмаш жіңішке, өңі жүдеу. Үстіне кигені жамаулы көйлек. Иванның баласы жақындамай, әлі қарап тұр. Иван: — Миша, Михаил, танымадың ба әкенді? — деп, келіп кішкене төрт-бес жасар баланы көтеріп алды. Сүйіп жатыр айналып-толғанып. — Дәл өзіме тартқан! Қызым шешесіне ұқсаған... Танысып қойындар! Командир. Батыр. Менің жолдасым, досым.

Бізді қоршаған балалар әбден көбейген. Иванның қызы шешесіне хабарлауға кетті. Біз де есік ашып, үйге кірдік. Үш бөлмелі сырғауылдан салған жай екен. Сәкіде төсеніш жоқ. Біз кірген бөлменің ортасында төрт бұрышты стол, екі орындық, ескі диван тұр. Бұрышта орамалмен қоршаған құдайдың суреті, басқа көзге түсер нәрсе жоқ.

Иван: «Отырыңыз! Барымыз осы. Өзіміз аман болсақ, дүние қайда қашар дейсің!» — деп мені төрге шақырды. Мен диванға отырдым. Есік тез ашылып, алқына сөйлеп, екі көзі жасқа толы, отыздар шамасындағы, ұзын бойлы, аккуба өңді, үстінде қызыл-ала көйлегі бар, әйел кіріп келді. — Жаным, Ванюша, амансың ба? — деп, келе Иванды құшақтай алды.

—Қойсайшы! Командирден ұят болады!.. Танысып қой, аға лейтенант, Совет Одағының Батыры Жәлел Қизатов, — деп Иван қысылып жатыр. Мен түрегеліп Иванның жұбайының қолын алдым. Менің бетімнен сүйіп, өзін: «Александра Михайловна», — деп таныстырды.

— Құдай-ау, жап-жас бала! Батыр! — деп абдырап, әрі қуана сөйлеп жүріп, бізге тамақ қамдауға кірісті. Піскен суық сүт, бір тілімнен қара нан, екі жұмырткаға Иванның капшығында келген консерві қосылды. Ойнап-күліп отырып тамақтандық. Амандасуға көршілер, туыстар келіп, жылап-сықтау болып жатты. Қуаныш-реніш бірдей, мұнды-кайғылы жандар кайда да бір бейнелі.

Иван екеуміз оңаша жеке қалғанда: «Осы село аудан орталығына жақын тұр. Әйелің, балаларың жүдеу. Қоры да, малы да жоқ. Тігіншінің еңбекакысы аз. Ауаткомның председателіне барып көмек сұрайық», — деген ой айттым. Иван ойланып отырып, келісті.

Аудандық атқару комитеті ұзынша бір қабатты үйде екен. Председателінің қабылдау бөлмесінде жап-жас қыз отыр. Мені көріп:

«Отырыңыз, казір Иван Ивановичка айтайын, тез кабылдайды», — деп ақ сырмен сырланған үлкен есікті ашып, бөлмеге кіріп кетті.

Бөлмеден төртбақ, толық денелі, шашы ағарған, ұзын мұртты, жасы алпыстан асқан адам шықты. Мені өзінің ертеден танысындай құшақтап, бөлмесіне қолтықтап кіргізді.

Иван Иванович азамат соғысына қатысқан, 1920 жылдан партия мүшесі, екі рет Қызыл Ту орденімен наградталған тажірибелі адам екен. Туған жері осы Михайловка. Көптеген партия, совет қызметінде жұмыс атқарған. Ақжарқын жан екен.

—Жеңіс қашан болады? — деді маған тура қарап.

—Білмейміз, Иван Иванович. Олардан өктембіз. Естіген болжау бойынша бір жылдан аспайды.

— Біздің одақтастарымыз екінші майданды ерте ашқанда соғыс казір бітер еді, — деді аткару комитетінің председателі. Оның әңгімесін тыңдап отырып жақында Сталин, Молотов, Ворошилов тағы басқалары поезбен Ялтаға бара жатқанда Сталинград арқылы жүргенін білдік. Қарсы алған облыстың бастықтарынан Иосиф Виссарионович: «Кеңселерің кайда?» деп сұрапты. Олар Бекетовкада деген. «Алыс тұрасыңдар Сталинградтан», — депті Сталин. Обкомның бірінші хатшысы Чуянов ертеңіне-ақ обком, облыстық аткару комитетін, баска да мекемелерді Сталинградка көшіріп әкеліпті. Қазір құрылыс өте қызу, ғимараттар тез салынып жатыр екен.

Біз келген шаруамызды айттық.

—Бәрі болады! Батырдан және кан майданда от кешіп жүрген жерлесімізден аярымыз жок, — деп Иван Иванович сержантка карады. Сол арада аудандық сауда бөлімінің бастығын шакырып алды. Москал әйел екен.

— Мына жігіттердің сұрағанын түгел беріңдер! Менің машинаммен апарып салсын! — деді нақтап. Әйел: — Ақша керек, — деп Иван Ивановичке қарады. Мен сол жерде:

— Қаржы бар! Соғыста бәрі тегін емес пе еді? — дедім шыдай алмай. Мәселе шешілді. Ауатком бастығы маған карап:

— Қанша қонақ боласыз? — деді.

— Ертең кетем. Бұйрық орындау керек.

— Егер тоқтасаңыз, кездесу ұйымдастырайық. Біз үшін өте жақсы болар еді!..

«Мұндай кажет болса, біз дайынбыз!» Иван Ивановичпен қол

алысып, рахмет айтып, шығып кеттік. Сондай риза сезіммен көтеріңкі көңіл-күйде шықтық.

Далаға шықсақ жеңіл машинаның шофері: «Сіз дерді тосып тұрмын. Бөлім меңгерушісі апай бәрін дайыидаттырды. Қоймаға кіріп альш шығайык» — деп лыпылдап тұр екен. Біз келсек бір қап үн, сиыр еті, қант, шай, май, арақ-шарап, сары шұжық, конфеттер, Иванның семьясына киімдер — бәрі қағазға оралып дайын тұр екен. Мұндай молшылық болады деп ойламағанымыз рас.

Мен ақшасын төледім. Сержант, кіші командирлердің алатын қаржы мөлшерін білемін ғой.

Қоймашы апайға мыңдаған алғысымызды айтып, машинаға тиеліп, Иванның үйіне келгенде, Александра Михайловна куанғаннан жылап жіберді.

—Сіздің жақсылығыңыз, інім! Түсінікті, білемін. Бізден қайтпаса, құдайдан қайтсын! Бәрі осындай бола берсін! Көп рахмет!

—Сіз тек маған берген сыйлық деп түсінбеңіз, Александра Михайловна. Бұл Иван екеумізге бірдей ілтипат. Екіншіден, қазір туысын да, жақының да — майдандас қанды көйлек жолдасың, — дедім мен. Наташа, Мишаны шақырып, «сендерге базарлығым болсын» деп қоймадан алған жарқырауық қағазға оралған конфеттерімді бердім.

— Рахмет сізге ағай! — десті олар қосарланып. Манағыдай емес, тамақ асылып, бауырсақ пісіріліп жатыр. Балалар, Александра Михайловна жаңа киімдерін киіп жайнап шыға келді. Кешке шақыратын қонақтарын ақылдасып, Александраның кызметтес достары, туыстары келсін деп ұйғарып, үйдің ішінде көңілді күйбең басталды. Бір кезде Иван:

— Катюша үйінде ме? Келмей жатқаны қалай? Жездесін сағынбағаны ма ол қыздың? — деп еленДей бастады.

—Катюша банкіде істейді. Жұмысы ақшамен байланысты. Уақыт бітпей шыға алмайды. Хабар бергенмін, — деп Александра Михайловна ақтала сөйлеп жатты. — Сол екі арада жылдам басып, ішке бір сұлу қыз кіріп келді. Қыз бен Иван құшақтасып амандасты.

Сұлуға кім қарамаған! Қазақтың көптеген ақын, әнші ардагер азаматтары сұлулық туралы өлеңдерін, әндерін жазған. Жиырма үш жастағы жігіт өзін қалай ұстайды деп сынамайық. Сұлу қызға сұқтана қарамай тұруы мүмкін емес. «Катя» деп өзін таныстырған Иванның балдызының киген киімін, дене бітімін түгел шолып шықтым. Аяғында

әдемі тігілген туфли, үстінде денесіне қонымды жеңсіз жібек көйлек. Ақ күмістей жарқыраған кең маңдайындағы қара қасы қанжардай жіп-жіңішке. Ұзын кірпігі ақ бөкеннің көзіндей үлкен қара көзінің үстін ала жебелердей тізіліп қалыпты. «Мына жұлдыз көздер адам баласын күйдірмей қоймас!» деп ойладым мен. Екі беті қарашаның қарындай аппақ. Бетінің ұшындағы аздаған қызылы алқызыл гүлге ұқсайды. Тура біткен қыр мұрын не қоңқақ, не пұшық емес, тамаша жарасымды. Оймақтай кіп-кішкене аузы мен шиедей қыпқызыл еріндері адамды өзіне қызықтырмай қояр емес. Тал бойы ұзын да, қыска да емес, орта бойлы. Үзіліп кеткендей жіңішке белі бұраң кағады. Аяқтары түп-түзу, дене құрылысы гректің ақ мраморынан қашалғандай тіп-тік, еңкек те, шалқақ та емес. Бір адамға барлық сұлулықты табиғат осылай үйіп-төгіп бере салған. «Ұрғашының өзгелерінін үлесі қандай? Қамыт аяқ, бүкір бел, еңкек қара мен сарылар да жар болады-ау жігітке» деген ойға қалдым.

Иван жігіт пен қыз еркін таныссын дегендей бөлмеден әйелін ертіп шығып кетті. Катя аяғын паңдана басып кеп, танысайық дегендей аппақ қолын еркін ұсынып амандасты. Қыздың көркіне мас болғандай менде үн жоқ. Қолын қысып едім, оттай ыстық екен. Маған ол:

— Сіз таныскыңыз келмей ме, құрбым? — деді. — Менің денім сау, офицер жолдас...

— Жоқ, Катюша, сендей қызбен таныспауға бола ма? Менің осындай бұқпа мінезім бар, — дедім тез ойымды жинақтап.

Бөлмеге Иван кірді.

— Қарсы болмасаңдар, қонақтар жиналмай, шай ішіп, жеңіл дәм татайық!

— Қарсылық жоқ. Той бастар деген біздің елде ырымдар бар, — дедім мен.

Александра Михайловна «нан әкелдім» деп, қазақтың дәл өзіндей сары бауырсағын төкті. Столға қуырдақ, сары шұжық, қаймақ қойылды.

— Мынау көршінің сиыры бар еді. Қонағыңды сыйла деп әкеліпті.

Иван ас пісіретін бөлмеден ақ арақ, шампан әкеліп, столдың үстіне койды.

— Неткен байлық! Құдалықтарда көретін тағам ғой мыналарың! — деді Катя.

— Біздің қуанышымыз құдалықтан кем емес! Иван келді. Қонағымыз — Совет Одағынын Батыры, газеттен окып, радиодан естігеніміз болмаса бірінші көріп отырмыз, — деп Александра желпіне сөйледі. Біз әңгімемен

отырғанда, Иван екеумізге жарты стаканнан ақ арақ, Шура мен Катяға толтыра шампан құйып қойыпты.

— Ал, үй иесі, сөз сізге берілді! — деп ол әйеліне қарады.

— Арақпен әуесім жоқ. Отыздан асқанша шарап та татпадым. Бүгін бірақ алмауға болмайды. Біздің құрметті қонағымыз — Жәлелдің денсаулығы үшін! Жеңіске аман тез жетейік! Сол үшін, — деп орнынан түрегелді.

— Рахмет! — дедім мен.

— Жарайсың, Шурочка! — деді Иван. Бәріміз түгел алып қойдық. Тамақтандық. — Менің сіздерден сұрауым бар, Александра Михайловна, — дедім біраздасын. — Сіз «бауырсақ, қаймақ» дедіңіз. Өте дәмді, қасиетті тағамдарды қазақтарда солай айтады. Бұл сөздер көршілес халықтан сіздерге ауысқан ба? Әлде ертеден келе жатқан, аталарыңнан қалған сөз бе?

— Мың жылдай солай, — деді Иван әйелінің орнына. — Өзімнің пікірім: қазақ пен қазақтардың өмірінде ұқсастықтар бар. «Жігіт» деген сөз, атқа құмарлық құда түсу салты, қазақтардың еркек, әйелінің өңдері дәл казақтарға ұқсағандары кездеседі. Қазақ, казак деген сөздер «еркін өмір сүрушілер», болмаса «қашқын» деген мағынада алынған болу керек. Қариялардан естігенім бар. Олар туралы ғалымдар зерттер. Біз кім болса да совет адамымыз. Тілегіміз де, қанымыз да, жанымыз да бір. Мысалы, маған өзіміздің майдандағы жолдастарымнан артық туыстар жоқ, ең туыс, жақын — аға лейтенант, мына сіз. Сіздің осында келуіңіздің себебі де сонда емес пе? Мысалы бүгінгі істеген жаксылығыңыз естен кетпейді. Туыстар осындай көмек керсете ме? Міне, қайда жатыр халық достығы! — деп маған қарады Иван. «Сыңар аяқ болмайды» деп тағы құйды. Сөз кезегі сіздікі деген Иванның көз қарасын сезіп:

— Жаңа Ваняның айтқанына түгел қосыламын. Жеңістің берекесі, ұйытқысы да, ұйымшылдық, достықта! — деп орнымнан тұрдым. Халықтың бірлестігі расында да алып күш! Өзің өлсең де, жолдасыңды сақтап қал! Майдандағы ұран осы. Қиын күндерде талай азаматтар іс жүзінде керемет үлгілі ерлік көрсетті. Александр Матросов, Сұлтан Баймағанбетов біле тура жолдастарын құтқаруға өздерінің жандарын киды, ұрпаққа үлгі болар ерлік жасады... Сіздермен бірге қуанып отырмын, Ваня, Шура! Өзімді бақыттымын деп санаймын. Балалар, жұбайыңның керемет қуанышы қандай бақыттылық!.. Аман-сау кездесе

берейік! Ұзақ өмір, денсаулық тілеймін. Жеңіс тез болсын! Катюша, сіздің өміріңіз қызыл гүлдей жайнасын! Сұлу бейнеңізге сұлулық қосылсын!

Иван үйінің қонақжай дастарханында біраз одырдық. Дәм соңында: «Сіздерге рахмет! Болдым! Егер ұлықсат болса, Катя екеуміз селоны аралап, көше тіршілігін, қазақтардың өмірін көрейін» деп ұлықсат сұрадым. Орнымнан тұрдым. Қыз «мен дайынмын» деген ықыласпен бірге шықты.

Қатарласа жүріп, әңгімелесіп келеміз. Күн кешкіріп, салкындаған. Жаңа жайлы. Мал жайылымынан оралған шақ. Иелері сиырларын жетектеп, қойларын үйлеріне қайырып абыр-сабыр. Әлдебір семіз тайынша ерік бермей, айдаушы балаға жеткізер емес. Қолында тал шыбығы бар бала жүгіріп алдын орады. Кейін қашқан тайыншаға бала ызаланып «енеңді ұрайын, саған бұқа керек болған екен», — деп айкай салды. Еркіне көнбеген сиырын москал әйел аузына келгенін айтып сыбап барады. Катя менен ұялып, «орталық көшеге барайық, мыналар масқарамызды шығарды», — деді. Тас төселген көшемен бақшаға келдік. Соғыстан бұрын әдемі гүлдер өскен, халық көп келетін орын екені көрініп тұр. Немістер ағаштарын отынға жағып, жазғы театрын өздері қашқанда өртеп кетіпті.

Бақшаға кірдік. Адам жүретін жолдары сыпырылмаған. Демалатын отырғыштар сынған. Аралап жүріп, қалың теректердің арасында аман қалған бір орындықты тауып отырдық.

— Аузына сөз түспеген біреу туралы әңгіме айтамын дедіңіз? — деді Катя. Екеуміз жақын отырғанымыз сондай қыздың ыстық лебі денемді қыздырып барады.

— Қазақта дау, талас болса, екі рудан билер айтысып, мәмілеге келетін болған ертеде, — деп бастадым мен сөзімді, — Сондайда биік төбеде сөз, акыл сайысы болатын болған. Билер келісе алмаса, тағы жүгініс сөз өтпеген жерде мәселе күшпен де шешілген. Төбслес, барымта дегендер өте жиі кездескен. Осының бәрі кеңес үкіметінің заңымен құрыды.

Айтысқа ақсақалды шалдар, жастардан ру басшыларының туысы, балалары шығатын еді. Бірде кісі өлтірген дауға аузымен құс тістеген жасы 45—50-дегі шешен жігіт бармақшы болады. Ақылдасқанда «менің бір жаман мінезім, дау басталарда сасқалақтап аузыма сөз түспей, үндемей отырып қаламын», — деп қаупін айтады. Дауға барушының

сегіз жасар баласы «мені бірге алып кетіңіз, сөзді бастап берейін», — деп жабысады. «Болсын қарағым» — дейді әкесі. — «Асыл тастан, ақыл жастан» деген, бір көмегің болар.

Баланы бірге алып бір топ адам дау болатын жерге жүріп кетеді. Жеке тігілген үйде айтыс, дауласу басталады. Қарсы жақтан жасы жетпістен асып кеткен шал шығады. Бірінші сөз кезегін алған ақсақал: «Дау, жанжал, зорлық-зомбылық, барымта кімнен басталды?» — деп сұрақ қояды. Бидің қасында отырған жас бала: «Дау, жанжал, бір елді, екінші елдің шабуы, қан төгіліс, барлық бұзықтық, екі көзі қызарған, басы калтаңдаған, сақал-шашы ағарған сендей кәрі төбеттен шығады», — дегенде, шал астына басып отырған тобылғы сапты қамшысын сермеп, баланы ұрмақшы болып, тұра қуады. Дауыстап боқтайды. Бала еңіреп жылайды. Қарап тұрған адамдар «біздің шалды құдай ұрды — баламен төбелесті! Жеңілдік!» деген шешімге келеді. Сол жерде жүз жылқы айып төлейді... Менің де әдетім алғаш көрген, сырын білмейтін жолдастарға кездескенде аузыма сөз түспейді.

— Сіз, ендеше, айыбын төлеңіз! — деді Катя.

— Қалағаның болсын, — дедім мен.

Катямен көптен білетін адамдардай еркін болдық. Қыз бәріне көне берді.

— Иван тосып қалған шығар? Қонақтар да келген болар, Катюша, сізбен түні бойы отыруға да жалықпаймын, — дедім мен. Қалжыңдасып ойнап, Иванның үйіне келдік. Жиналған көп адам біз кіргенде, «Сәлем, Совет армиясына! Жеңіс тез болсын!» деп, қолдарын беріп жылы жүздермен амандасып жатты.

Столдың ең құрметті төріне отырдық. Тамақтану, тілек айту, тостар көтеру басталды. Менің ойыма Александр Васильевич Кирсановтың «мақтанба, сақ бол!» деген ақылы түсті. «Сталинград қорғаған батыр" деп мадақтайды, сыйлайды. Мардамсып кетпе!» деп еді ол кісі.

Стаканды қолыма алып, орнына қайта қойдым, татқаным жоқ. Сөз кезегі келгенде:

— Сіздер көп мақтайтындай таңданарлық ерлігім жоқ. Отан алдындағы өз міндетімді атқардым. Командованиенің бұйрығын орындадым. Ол үшін жоғары баға берді. Бәрі совет халқының арқасы, партияның басшылығы, жолдастар. Халық үшін, партия үшін! — деп орныма отырдым. Отырғандар: «сыпайы, қарапайым жігіт екен» — деп сыбырласып жатты.

Қонақтар көп отырды. Көптен осындай көңілді, қызықты бас қосу болмай, сағынысып қалғандары белгілі болып тұр. Өлең айтылып, би биленді. Казактар ән-биді шебер орындайды екен. Дауыстары кейде екпінді, кейде мұңды — жоқтаған, зарлаған әуен естіледі. Билегенде қыз бен жігіттің өнер салыстырғандары тым әсем көрінеді екен. Қасы, көзі қиылған сұлулары қандай! Өздерінің дене сұлулығын қалай әдемі көрсете біледі! Әр қылығы «мен қандаймын?» дегендей.

Қонақтар рахметтерін айтып, үйлеріне тарады. Катюша да шығуға ыңғайланды. Үй иелері де, мен де «қалыңыз, бірге болайық» деп, қолқа салмадық оған...

Ертеңіне Иван әйелімен мені поезға шығарып салды. Сталинградқа жүріп кеттім. Межелі жерге жеткесін, жүгім жоқ, «салт басым, сабау қамшым» дегендей, тура Киров ауданының партия комитетінің әскери бөліміне келдім. Ұлықсат сұрап бөлмеге кіргенімде, орнынан ауыр көтерілген адам менімен қол алысып амандасты. Бөлме кішкене, Төрде Лениннің суреті ілулі тұр.

— Отырыңыз, аға лейтенант! — деді ол кісі. Мен хатты ұсындым. Оқып шығып:

— Біздің Бекетовканы қорғаған дивизиядан екенсіз. Өте жақсы. Бәрін орындаймыз. Жүріңіз, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысына барайық. Бір жаңа кетпей тұрғанында жолығып қалайық, — деді.

Бірінші хатшы жақсы қабылдады. Ұзын бойлы, ақ сары өңді, жасы елулер шамасындағы адам екен. Жоғары білімді, мамандығы мұғалім, мінезі сыпайы — өзін біздің комиссарларға катты ұқсаттым. Телефон арқылы аудандық комсомол комитетінің хатшысын шақырып алды. Ұзын бойлы, сары шашты, мөлдір көк көзді жас қыз келіп кірді.

— Біріншіден, батырмен танысыңыз. Сталинград үшін шайқаста біздің ауданды қорғаған. Құрметті қонақ. Жаксы, таза үйге орналастырыңыз! — деді хатшы қызға қарап. Сосын маған бұрылып «қонақ үй жоқ, немістер киратқан», — деп түсіндірді. Қызға тағы тапсырма берді:— Батырды екіншіден, пайдалана білейік. Ауданның жастары мен үлкен мекемелерінің жұмысшы, қызметкерлерімен кездесу ұйымдастыру қажет. Шаруашылық жағдайын басқа адамға тапсырамыз... Ертең аға лейтенант екеуіміз облыстық партия комитетіне барамыз. Чуянов жолдаспен кездесеміз. «Тракторға бөлшектер керек» деп жазыпты генерал Кирсанов өзінің хатында. Тездетіп, жастардың көмегімен вагонға тиеп жіберейік.

— Кешіріңіз, уақытыңыз қалай? Неше күн боласыз бізде? — деді хатшы қыз.

— Барлығы, жолды қосқанда, жиырма күн.

— Өте аз. Әрине, жеңіс жақын, асығыссыз.

— Фашистермен шайқастар енді өз жерінде жүреді. Олар әрбір метрге жабысатын болады, — дедім мен. — «Жаралы жырткыш, қауіпті» деген сөз бар. Алдымыздағы міндеттер өте қиын.

— Дұрыс айтады майдангер! — деп, хатшы орнынан тұрды. — Ертеңге шейін сау болыңыз!

Ертеңіне аудандық комсомол комитетіне келдік. Сол үйдің бірінші қабатындағы үш бөлмеге орналасқан екен. Комсомол хатшысы қызметтес, аудандық комитетте істейтін адамдарды түгел жинады. Өңшең әйел заты, еркек кіндікті жоқ. Екінші хатшы орта бойлы, қара шаш, қара қасты қыз екен. Жас жағынан бәрінен үлкені ме деп қалдым. Бір аяғын сылтып басады. Комитеттің есеп жүргізетін бөлімінің бастығы, ортадан жоғары бойлы, денесінде бір міні жоқ сыптығырдай қара торының сұлуы — Елена атты қыз екен.

— Қонақ сіздің үйге орналасады, — деді Ленаға хатшы. — Үйің үш бөлмелі, кең. Күтуге шешең бар. Саған Қизатов жолдас жақын. Сенің күйеуің майданда. Екеуінің міндеті де, мақсаты да бір дегендей... Маған қарап:

— Сіздің жұбайыныз да күтіп отырған шығар? — деді.

— Жоқ, мен сүр бойдақпын.

— Жиырмадағы жігіттердің көпшілігі, сіздің жасыңыздағылар үйленген. Сүр бойдақпын дегеніңізге түсінбедім!

— Жиырма үштемін.

— Он сегізде заң бойынша рұқсат,- дегенде, хатшы сөзіне қыздар күліп жіберді.

— Барыңыздар! Орналастырыңыз қонақты! — деді хатшы Ленаға. — Қазір көмекші жіберем.

Жолдастарға рахмет айтып, Лена екеуміз үйіне келдік. Кемпір — жасы елуден аспаған, өңі қызына тартқан адам екен. Мені көріп, өзінің туған баласын көргендей қуанып қалды. Ленаға қарап:

— Өзі батыр, өзі офицер — бұл баланың күтімін жақсы атқару қолымыздан келсе, қызым? — деді.

— Шеше, маған күтімнің керегі жоқ. Сіздерге осылай келгеніме кешірім сұраймын. Егер ауыртпалық болса, Бекетовкада таныстар табылады. Болмаса, аудандық мекемелердің біреуіне орналасуға болады.

Күндіз жұмысымыз толып жатыр. Тек түнемелік қонып шығатын орын табылса... — дедім.

— О не дегеніңіз? — деп әйел абдырап қалды.

— Қиындыққа әбден үйрендік, шеше. Соғыска қатысканыма үш жыл. Солдаттың сұр шинелі — төсеніш те, көрпе де болған. Бес күндей тамақ татпайтын уақыт болған 1941 — 1942 жылдарда. Сіз «батыр, офицер» дедіңіз. Мен, біріншіден, совет солдатымын. Барлық атақты берген халық, партия. Сіздей менің де анам бар. «Күту, қызмет істеу дегенді айта көрмеңіз! Мені жұмсаңыз! «Өмір — мектеп» деген, бәрін де білемін!..

— Жоқ, балам, құдай сақтасын! Әншейін айтқаным ғой. Менің де өзіндей туған ұлым және Ленаның жолдасы, ол да балам ғой, майданда жүр. Сен де баламсыз, қарағым. Менің атым — Марфа Сидоровна.

— Менің атым — Жәлел.

— Орысша қалай?

— Адамның аты аударылмайды, шеше.

— Ендеше, мен ұмытып калам! Баламның аты Михаил еді, сені «Миша» дей берейін. Ашуланба, балам?

— Сізге ұлықсат, өзгеге болмайды.

— Мен де Миша дейін сізді, — деп Лена сөзге қосыла бергенде комсомолдың бірінші хатшысы және екі жігіт кіріп келді. Қолдарында қағазға ораған бірсыпыра заттары бар. Екі жігіт шығып кетті. Қыздар тамақ дайындайтын бөлмеге шығып, есігін жауып қойып сөйлесіп жатыр. Қуырған еттің иісі аңқып танауға жетті.

— Сіз де өзіміздей жастардың бірісіз. Үлкен атағыңыз болса да, құрбылығымызды, құрдастығымызды пайдаланып, бірге отырайық, әңгімелесейік, көңіліміз көтерілсін деп келіп отырмыз, Миша? — деді хатшы.

— Бәріне рахмет! Менің атым Миша емес, Жәлел, — дедім.

— Менің атым Мария. Жолдасым Ольга, Біз, мына Лена айтқасын, сіздің атыңыз қиын екен деп тапқан амалымыз ғой. Онда ештеңе тұрған жоқ шығар? — деп маған қарады хатшы. Стол үстіне түрлі тағам қойылды. Жеміс-жидек және бір шөлмек коньяк пен шампан келтірілді. Бәрі дайындалып болғасын, Марфа Сидоровнаны шақырдық.

— Жастардың арасында маған болмайды, — деді ол кісі.

— Сіз мені балам дегенсіз. Ертең балаларың да келеді. Сонда сіз отырмайсыз ба? Ренжітпеңіз мені, шешей, келіңіз өтінемін!

— Болмас! — деп Марфа Сидоровна бізбен бірге отырды. Сағат

түнгі 12 болғанша отырдық. Көңіл көтеретін әңгімелер айтылды. Кеш соңында Маша мен Ольганы шығарып салып, маған дайындалған бөдмеге келіп, дем алдым.

Ерте тұрып, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысына бардым. Онан жеңіл машинамен Сталинградқа бет алдық. Келгеніне көп уақыт болмаған, әлі дұрыстап орналаспаған обкомның кеңсесіне келдік. Бірінші хатшы Чуянов Алексей Семенович Сталинградты фашистерден қорғауға белсене қатысқан бұрынғы жауынгер екен. 1905 жылы туған. 1925 жылдан КПСС мүшесі. Инженер. Москваның химия-технологиялық институтын бітірген. 1937 — 1938 жылдары Орталық партия комитетінің жауапты қызметкері, 1938 жылы Сталинград облыстық және қалалық комитетінің бірінші хатшысы болып қызмет атқарған. 1942—1943 жылдары Сталинград, Дон майдандарының әскери советінің мүшесі болған. Ленин орденімен наградталған. Қазір Жоғарғы советтің депутаты, ВКП(б) орталық Комитетінің мүшелігіне кандидат. Дәрежесі үлкен қоғам қайраткерімен сөйлесу — мен үшін үлкен сын екенін сездім. Ойланып келемін. Өмірімде обкомның бірінші хатшысының қабылдауы немесе сондай бір үлкен қайраткер лауазымымен кездескенім жоқ екен. Саспауым керек. «Сабыр түбі сары алтын», «тәуекел ердің серігі» деген халқымның сөзі қандай орынды!

Біз келсек, қабылдау бөлмесінде жеті-сегіз жақсы киінген адамдар отыр. Столдың үсті толған телефон. Осы жиылған ортада Киров ауданының хатшысы маған біршама беделді адамдай көрінді. Хатшы қызға: «Майданның уәкілдері келді деңіз! Батыр, Сталинградты қорғаған. Алексей Семенович майдангерлерді, әсіресе солдат, кіші офицерді өте құрметтейді. Өтінемін!» — деді. Қыз үлкен сары материалмен қаптаған есікті ашып ішке кіріп шықты.

— Кіріңіздер! «Барлығы майдан үшін» дегендей, сіздерге тоқтау жоқ! — деп қыз әлденеге маған қарап күлімсіреді.

— Рахмет! Алдымен сіз жүріңіз, — деп мені кіргізді хатшы. Алексей Семенович орнынан тұрып қарсы жүріп кеп, қолымды қысты:

— Келіңіз, жас жігіт! Отырыңыздар!.. Ұялманыз, жасқанбаңыз, — батыр қорықпауы керек.

— Рахмет сізге! Батырлық жаумен алысқан шайқаста болады. Сіздей дәрежесі ірі қоғам қайраткерімен кездесуім бірінші рет.

— Кирсанов Александр Васильевичты жақсы білемін, деді Чуянов әңгімесін жалғап. Генерал атағын Сталинград науқанында дивизияны жақсы басқарғаны үшін алған. Бір ерекшелігі, ол жауды өзі іздеп тауып

алып, сілесін қатыратын. Жауынгерлер өзін өте сыйлайды. Кішіпейіл, қарапайым командир болды.

Бекетов ауданының секретары:

— Кирсанов жолдас өтініш білдіріп хат жазыпты, — деп Чуяновқа пакетті берді. Ол кісі хатты оқып шығып:

— Міне, кішілігі осы хаттан да көрініп тұр. Жоғарыламай, аудандық партия комитетінің әскери бөліміне жазыпты, — деп риза болды. Сосын маған тура карап:

— Совет Одағының Батыры деген құжатың бар ма, жолдас? — демесі бар ма кенеттен. Менің денем ду ете түсті. Сенбегені, қорашсынып отырғаны ма? Денесі шағын, жас бала екен деп көнілі толмай отырған болар? Мен ол кісіге сынай қарадым. Өзінің де дене құрылысы онша емес. Жүдеу. Жасы отыз үшке келгенде Сталинградтай ірі облыстық партия комитетінін бірінші хатшысы болып отыр. Бір сәт, «себеп бар болар» деп ойлап, төс қалтамнан батырлық құжатымды суырып алып көрсеттім. Маған құжатымды қайтарын беріп жатып:

— Сіз кешіріңіз! 1943 жылы төсінде алтын жұлдызы бар бір жәдігөй «Совет Одағының Батырымын» деп келген. Төбемізге көтеріп қарсы алдық. Өзі де ішкіш екен — талай кездесуде масқара болдық. Аузына келгенін оттап, жалғыз одан басқа соғысқан адам болмай, мыңдап қырдым немісті дегені бар бірде. Арада біраз уақыт өткесін біздің бір адам мас болып жатқанда жұлдызын байқап көрсе, нөмері жоқ, қолдан жасаған болып шыққан. Сіздің жұлдыздың номері 2938 екен, — деді Алексей Семенович ,— ерте алыпсың, құтты болсын! Табысқа жете бер, інім!.. Аз уақыт отырғанда, жігітім, өзінді жақсы көріп қалдым. Кирсановтың тәрбиесі көрініп тұр! — деді. Сол арада телефон алып, Сталинградтың трактор заводының директорына: «Менің қабылдауымда майдангер батыр отыр. Трактордың бөлшегі керек. Тез вагонға тиеп жібер! Керекті бөлшектің тізімі бар. Өзін де күтіндер! Сау бол! — деп трубканы орнына қойды.

— Шайқастарға қатысқаныңа қанша уақыт болды? — деді сосын маған қарап.

— Августа — үш жыл. Одессадан бастадық.

— Дұрыс сыннан өткен екенсің... Сіз, аға лейтенантқа арнап, парадқа киетін үлгімен киім тіккізіңіз. Кездесулер болсын. Жақсылап күтіндер! Үш жыл соғыста талай тоңып, ыстыққа күйген, аштыққа ұшыраған сәттер аз болмаған шығар. Барлық ауыртпалық Совет солдатының мойнында болды, жолдас хатшы,— деп, сөзінің соңын Бекетовка

хатшысына бұрды.

— Жақсы, түсінемін! — деді ол.

— Алексей Семенович, маған киім керегі жоқ, — дедім. — Партия қатарына кандидат болып 1939 жылы, он сегіз жасымда өткенмін. Коммуниске барлық құрмет сыйлық — сенімді ақтау.

— Міне, жігіт! Сөзің дұрыс, інім. Мен 1925 жылдан, 20 жасымнан коммунистік партияның мүшесімін, — деп Чуянов менің екі иығыма қолын салып тұрды. — Сау бол! Жеңіске тез жетейік! Көп жаса! Бақытты бол!.. Жауынгерлерге де, Кирсановка да көп сәлем де!

— Мен сізге үлкен денсаулық, абыройлы, жауапты жұмысыңызда табыс тілеймін! Көп рахмет! Хош болыңыз, Алексей Семенович! — деп қолын қысып есікке бұрылдым.

Далаға шыққасын: «Өте жақсы болды! Бәрі дұрыс! Жақсы сөйлестің, Қизатов жолдас» — деді серігім Сталинград қаласының Киров аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы. Бүгін ойлап отырсам өкінішке орай, сол бір іскер, мінез-құлқымен барып тұрған большевик, сыпаны, адал азаматтардың, хатшының, ауатком председателінің есімдері ойымда сақталмапты.

Бекетовкаға келгесін, серіктеріме «көріскенше сау болыңыз» деп, мен тура Машаның үйіне келдім. Ауылдағы үйлерге ұқсаған, үш бөлмелі қаңылтыр шатырлы баспана. Есікті қағып, «кіріңіз» деген Машаның дауысын естігенде, көптен таныс адамды көргендей қуанып кеттім.

Үй ішінде үш жан бар екен — кемпір-шал, әскери киімдерін тастап, жеңсіз ақ көйлек киген Мария. Ол бұрынғыдан жақсарып, сұлуланып кеткен сияқты көрінді маған. Әке-шешесі: «Жоғары шығыңыз! Келуіңізбен! Төрле, балам!» деп, жік-жаппар болып жатыр. Машада ес жоқ.

— Дивизия түгел келгендей көрінді. Бәрін сағындым! Бұйрықты да, қауіпті тапсырманы да сағындым. Ішім пысып, өлетін шығармын, — деп кәдімгідей мұң шақты. Папасы меп мамасы шығып кеткенде көзінен жасы мөлдіреп, құшактай алды.

— Дивизияда үш жыл болдым. Жүректе сақтаған сырымды жасырмай айтатын қыздар, қадірлі үстаздарым, командирлерім есіме түскенде ойым ойран болады. Бекер кеткен екенмін.

Мен күле сөйлеп:

— Күйеуім еске түседі демейсің бе? — дедім.

— Ол да бар шығар. Бірақ қанды көйлек жолдастарым, сыры бірге сырластарым, мұңы бірге мүңдастарым есіме көп түседі.

— Оның бәрін ойлай бермеңіз, кызметке орналасыныз. Туған жеріңіз — достар табылады, жолдасың келеді, әлі бәрін ұмытасыз, — деп көңіл аулаған болдым.

— Мен сені жібермеймін! — деді Маша.

— Мен жақсы орналастым. Партия комитетінде болдым. Алексей Семенович Чуянов өте жақсы қабылдады, келген мәселем шешілді. Бүгін куаныштымын. Бірақ, сен, Маша, әке-шешеңді қазір әурелеме! Иван келсін, бірге конақ болайық. Соғыс жүріп жатыр дегендей, жағдай белгілі ғой. Барлығын да өзіміз қамдаймыз, — дедім мен.

— Сталинградқа келмей жатып біреуді тауып алыпсың, сөз саптауыңа қарағанда... Осында қал, калмасаң, өкпелеймін. Поезда келе жатқанда «кешір, айтқаныннның бәріне көнемін" дегенің алдағанын ба? — деді Маша кәдімгідей өкпелеп.

— Жоқ, бәрі дұрыс! Тек, кемпір-шалдың мазасын алмайық дегенім ғой, — деп мен ақтала сөйледім.

Марияның әке-шешесі қолдарында тағамдары, шараптары, бәрін әкеп столдың үстіне қойды, тағамдарды орналастырып, шөлмекті ынғайлай бастаған қызына әкесі:

— Сен әлі қонақсың. Өзіміз реттейміз, деп уәж айтты. Маған қарап — ұялу болмасын, өз үйіңіздей көріңіз, балам, — деді.

— Бірақ қонақта отырғаныңды ұмытпа? — деп күлімсіредім. Машаның әкесі Андрей Сергеевич сөз бастап, біздің аман-сау келгенімізге зор куаныш білдіріп, Сталинградты қорғаған жауынгерлер бізге өзгеден жақын, фашистердің ең мақтаулы құрамаларын жойып, қабырғаларын қаусата, басын көтере алмайтын еткен солар дей келіп: «Сталинградтықтардың денсаулығы, аман болуы үшін! Сенің абыройың жоғары көтеріле беруін тілеймін, балам! — деп сөзін аяқтады. Стакан соғыстырдық. Жартылай ішіп, орнына койдым. Мария мен анасы арақтан татқан жоқ.

Ертең аудан жастарының жиналысы. Бізбен кездесуге жиналады. Дайындалуым керек. Дивизия жауынгерлерінің Сталинград үшін шайқастағы ерліктерін баяндаймын. Оқиғаның көпшілігін өзім білемін. Сәяси бөлімнің, майор Дорошенконың жазып берген материалы да жеткілікті. Осыларды ойлап отырып, бір қаға берісте: «Маша, маған рұқсат бер? Дайындалайын», — дедім. «Жақсы, қорықпайсың ба, қараңғыда жүруге?» — деп ол да келісе кетті. «Өзіміздің Бекетовка емес пе? Қаруым бар». Қадірлі қарттармен қоштасып далаға шықтым. Олар «келіп жүр, балам» деп қалды. Маша маған оңашалап: «Күнде

келіп жүрмесең өзім іздеймін. Қасірет-қайғымен, ажалмен беттесіп жүріп осы күнге жеткенімізді есіннен шығарма!» — деп құшақтады, бетімнен сүйді. Екеуміз үнсіз тұрып қалдық...

Пәтеріме келсем, Марфа Сидоровна ұйықтаған жоқ екен: «Миша, кеш жарық! Тамақ дайын», — деп бәйек боп қарсы алды.

— Рахмет, қонақта болдым...

Төсегіме жатып, лезде ұйықтап кеттім.

Ертеңіне ертелетіп, аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысына жолықтым. Мария мені көріп ренжіді:

— Кешеден бері қайда жүрсіз? Іздемеген жеріміз қалмады?

Өңін байқасам, ашулы. — Өзіңді ұстай білу керек, Маша! Біздің қазақта мақал бар: «Ашу пышақ, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос», болмаса, «Ақыл таяқ, ашу пышақ, сол таяқ таусылмай ма жонған сайын?» деген, сіздің аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы екеуміз, жолдас Алексей Семенович Чуяновтың қабылдауында болдық. Әдейіі келген жұмысым шешілді, — деп мән-жайды баяндадым. Телефон сылдыр ете түсті. Мария көтеріп:

— Осында отыр, — деді телефонға. Сосын маған қарады. — Бізді хатшы шақырып жатыр. Жүріңіз! Менің сізге ренжігенімді айта көрмеңіз!

— Жоқ, менің өсек-өтірік, адамды жамандау дегенді суқаным сүймейді.

— Кешіріңіз, Миша!

—Кешіретін ештеңе болған жоқ және мен Михаил емеспін, атым бар. Анам, әкем қойған...

Хатшыға барсақ, бөлмесі толған адамдар — аудандық түрлі мекемелердің басшы қызметкерлері болуы керек. Амандастық. Хатшы:

— Танысып қойыңыз, ауатком председателі, — деп төртпақ, жуан денелі, шашы ағарған кісіні нұсқады.

Қол алыстық. Мен ауатком председателін ақжарқын ашық мінезді, кішіпейіл бастық боларсың деп түйдім көңіліме. Хатшы Чуянов жолдаста болғанымызды, оның бізді жақсы қабылдағанын, тапсырмасын, кездесу ұйымдастыру туралы тілегін, тіпті менің батырлық құжатымды көргеніне дейін бәрін айтып бердім.

— Өндірістегі қызметкерлер, мамандар — көпшілігі жастар. Оларды батырмен кездестіру аса қажет. Қай күні қандай мекемеде кездесу болады, бұған кім жауапты? — деген сұрақ қойылды. Киров ауданының жастарымен кездесу ертең сағат кешкі он сегізде деп шешілді. Бюро

мүшелері, комсомол комитетінің қызметкерлері түгел қатысатын болды.

— Сіздермен ақылдасып отырмын, жолдастар. Аға лейтенант Кизатов та осында, қарсылығыңыз жоқ па, батыр? - деп хатшы маған қарады. "Қонақта ерік жоқ, май берсе де жей береді», болмаса, «қонақ — үй иесінің құлы» деген халық мәтелі бар, Сіздердің қарамағындамын! — дегенімде, жиналысқа қатысушылар мақұлдап, бір бәтуаға келгендей болды.

— Менің өтінішім, — бүгін бос болсам, дивизияның жауынгерлері шайқасқан Песчанка, Попов, Елхи, Ягодный деген жерлерге барып келсем бе деп едім. Біздің қаза тапқан жауынгерлердің қойылған ескерткіштеріне басымды иіп, тәжім етсем деймін, — деп сөз соңында өз өтінішімді айттым.

— Егер қарсылық болмаса, председатель жолдаска тапсырайык. Ол кісі де Сталинградты қорғауға қатысқан, — деді хатшы.

— Рахмет!

Жиналыс тез бітті. Ауатком бастығы екеуміз дивизия, шайқасқан позицияларды, каза тапқан жолдастардың ескерткіштерін аралап, гүл қоюға кеттік. Комсомол хатшысы Ольга бізбен бірге жүрді. Бәрін көрдік. Қиын-қыстау күндер, мерт болған достар есіме түсіп, көңілсіз оралдым. Түнімен отырып ертеңгі кездесуге дайындалдым. Ерте тұрып жазғандарымды қайта қарап шықтым.

Сағат таңертеңгі сегізде далаға шықсам, күн найза бойы асып көтерілген екен. Таңғы дүние, төңірек тыныштыққа бөленген. 1942 жылғы июнь есіме түсті. Ол кезде Сталинград жалындап, жанып жаткан. Қара түтіннен көшелер, үйлер көрінбейтін. Адамдар қайда тығыларын білмей, шал-кемпір, жас балалар немістердің аспаннан жаудырған ажалынан құтылу үшін жанталасып жүгіріп бара жататын. Өмір ойран, қайғы қасірет мол еді. Дәл сондай күндердің бірінде Еділдің батыс жағалауында орналасқан қыска мерзімді офицерлер дайындайтын курска келгенмін.

Қазіргі сәт көшеден өткен кәрі, жастың бәрі көңілді көрінді маған. Сөйлесіп, күлісіп, әңгімелесіп барады. Балалар мойындарына кітап салғыштарын ілген, асыр салып ойнап, мектепке жүгіруде. Бейбітшілік өмір қандай тамаша! «Соғыс шығаратын айуандардың көзін түгелдей қалай жоюға болады? Тамырына балта шаппаса, Гитлердей жауыз дүниеге қайта келуі әбден мүмкін ғой», — деп ойладым мен сол жерде. Ойға қалып тұрғанда, Марфа Сидоровнаның таңертенгі тамаққа шақырған даусы естілді.

— Қайырлы таң, балам! Ерте тұрады екенсің. Түні бойы кітап оқып, қағаз жаздың. Кеш жаттың, демалғаның жөн еді. Соғысқа қайта барасың.

— Солай, шеше! Ерте тұруға, ұйықтамай, талай түндерді бастан өткізуге үйрендік. Тірі болсақ, бәрі де өтер!...

Сағат кешкі бесте аудандық партия комитетіне бардым. Сол жерден жиналыс өтетін мәдениет сарайына жеңіл машинамен бірінші хатшы екеуміз бірге бардық. Адам тола, отыратын орын жоқ. Далада түрегеліп тұрғандар қанша? Бәрі де дивизияның өздерін жаудан қорғаған жауынгерлері құрметіне, солардың бірі — мені тыңдауға келіп тұрғандар. «Сабырлы болып, байыпты сөйлеуім керек, сабыр керек!» деп ойладым.

Сағат алтыда жиналысты аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы ашты . Ол «Бекетовканы, Сталинградты қорғауға бірінші күннен қатынасқан, жауды Еділ бойында жеңген 76-гвардия Қызыл Тулы, Чернигов атындағы атқыштар дивизиясының жауынгері, аға лейтенант, Совет Одағының Батыры Қизатов жолдаспен кездесу кешін ашық деп жариялаймын!» — деп салтанатпен бастады.

— Сөз Совет Одағының Батыры Қизатовқа беріледі. Қанша сабыр шақырып отырсам да, жүрегім жиі соғып кетті.

— Қымбатты жолдастар! Сіздерге, Сталинград қаласының, Киров ауданының барлық еңбекшілеріне, 76-дивизияның солдаттары, офицерлері, құрметті генералымыз Кирсанов Александр Васильевичтің атынан гвардиялық жалынды сәлем жолдаймын! Еділ бойындағы тамаша жеңіс біздің, барлық совет халқының рухын көтерді. Талай қанды шайқастардан өтіп, Орел — Курск имегінде, Украина, Белоруссия жерлерін жаудан босатуда, кәрі Днепрде біз жан аямай шайқастық. Чернигов, Калинкович, Брестен фашистерді қуып шықтық. Азат жерімізде Советтің Қызыл Туы желбіреді. Олардың бәрін айтуға көп уақыт керек. Екі мәселеге тоқтайын: бірі — Бекетовканы қорғаудағы жолдастардың жанқиярлығы, екінші — қазіргі шайқастар туралы.

— Дұрыс, дұрыс! — деген дауыстар естілді. Осы сәтте жүрегімнің жиі соғуы басылып, қалпыма келгенімді сездім.

— 1942 жылдың сентябрь айында дивизия Бекетовканың биіктіктеріне ыңғайлы позиция құрды. Сол жерден үш күнгі шайқаста ол жаудың 20 шабуылын тойтарды. Алдыңғы шепте немістің 18 танкісі талқандалып, 10 — 87 номерлі самолеті атып түсірілді. Сол күндер! жер мен көк жалынды өртке айналды. Біздің 422-полктің партия ұйымының хатшысы, карт Покасс: «1918 жылы дәл осы біздің позиция

тұрған жерде қызыласкерлер ақтардың талқанын шығарып жеңген. Оған өзім қатынастым. Немісті де солай жеңеміз» дейтін. Айтқаны тура келді. Сол күндері замполит Османалиевтың басқаруымен бізге өте керек болған 142-дөңестен жауды түре куып шықты. Немістердің тастап қашкан екі минометі, пулеметтері, көптеген автоматтары, радио станциясы бізде калды. Өздеріңізге белгілі осы Бекетовка шіркеуінде дивизияның құрылғанына үш жыл толуына арналған жиналыс өтті. Александр Васильевич Кирсанов баяндама жасап, Одесса, Қырым, Дон өзеніндегі шайқастарға қатынасқан дивизияның өткелді өміріне токталды. Әсіресе, жастар ерлігін баса айтты. Комсомол басшылары, өздерінің ғажайып ерліктерімен өзгелерге үлгі көрсетті, ұйымдастыру жұмысын алдыңғы шепте өте жақсы өткізді. Олар 344-полктың комсомол ұйымының секретары Н. В. Лавров, соғыстан бурый БЛКЖО Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлері И. М. Адаменко, С. Н. Гришкев, З.Я.Горбачев, Д. Р. Юрьев, Павленко тағы басқалары. Сонымен, 1942 жылдың бірінші октябрінде дивизияның жауынгерлері фашистерді Песчанка селосынан түре куып шықты. Тұтқынға түскен немістер осы ұрыс барысында көптеген қырғынға ұшырағандарын айтып берді. Ротада 20 адам, танкі батальондарында барлығы 20 танкі қалған мысалдар бар. Үсігендері де өте көп болыпты... Осында көптеген қыздар, әйел жолдастар қатынасып отыр. Сіздер білесіздер, Бекетовкадан медсанбат ұйымдастырылған болатын. Біздің дивизия жауынгерлерінің денсаулығын сақтау, әсіресе, жаралыларға көмек көрсетуде әйел жолдастар көп еңбек сіңірді, ерек қызмет атқарды. Жараланған талай жауынгерге көмек көрсетіп өлімнен құтқарды. Солардың ішінде Ольга Миролюбова, Букреева, Михайлова, Никитина, Певзнер, Исаева, Балдыбердина сияқты аяулы қыздар, бүгін жиналысымызға қатынасып отырған сіздердің жерлестеріңіз Мария Смирнова, тағы басқалары бар. Сталинград шайқасы туралы ұзақ айтуға болады. Жүздеген жолдастарымыз, қимас достарымыз құрбан болды. Соларды еске алайық! Жеңіске жетейік, жолдастар!

Жиын өтіи жатқан залда бір ерекше салтанатты сәт орнады.

— Енді қазіргі жағдай туралы айтайын, — деп сөзімді жалғадым.— Дивизияның жауынгерлерінің көңілдері көтеріңкі. Соғыстың тактикасын жақсы меңгерді. Жаудың айлакер түлкідей, кейде қоркау қасқырдай жауыз екенін түсінді. Бізді алдау да, коркыту да олардың қолынан келмейді. Осындай алып күші бар Совет халқынан айналып кетсең болмайды ма? Өзінің армиясы үшін күн демей, түн демей жұмыс

аткарып, қару-жарақ, киім-кешекпен қамтамасыз етіп жатыр. Самолеттеріміз, танкілеріміз, әсіресе зеңбіректер, автоматтар қазір бізде немістерден басым — жаудан бір жарым, екі есе көп және сапалы. Мысалы, аспанда үстемдік алғысы келген фашистердің құзғындарын совет қырандары тоншыдан қағып оңай жер қақтырады. Жаудың шегіну, қашу, қаруларын тастап кету мысалдары күн сайын кездесетін болды. Өз пайымымды айтсам: олардың қазіргі халі — 1941 жылғы біздің жағдайымыздан жаман. Әсіресе, қоршауда қалудан генералдары, офицерлері, солдаттары түгелдей зәрекұты қалмай қорқады. Одақтастары да түгел бас сауғалап, сырт айнала бастады. Біз қазір Польшаның жеріндеміз. Поляк халқы бізді бостандық әкелген, достар, туыстар деп қарсы алып жатыр. Жеңіс жақын!.. Сіздерді, Киров ауданындағы, Сталинград қаласындағы барлық достарды, дивизия жауынгерлерінің атынан, фашистерді тез жеңеміз, шайқастарда ерлік көрсетеміз, халық үмітін ақтаймыз деп сендіремін!

Көпшілік менің сезіме ризашылық сезімін білдірді. Мұнан соң сөйлегендер дивизияның жауынгерлеріне алғыс айтып, ынталы, екпінді еңбекпен сапалы заттар шығарамыз, жеңістің тез болуы үшін қолдан келгеннің барлығын жасап, жеңіс үшін аянбай күресеміз деп, салтанатты сертке толы жалынды сөздер айтты. Жиын соңында аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қысқаша сөз сейледі. Ол Бекетовканы жаудан қорғаған 76-гвардия дивизиясының барлық жауынгерлеріне жалынды сәлем жолдады.

Пионерлер, ендіріс коллективтерінің уәкілдері маған гүл шоқтарын сыйлап, мойныма қызыл галстук тақты. Жиналыс біткесін жергілікті әншілер, бишілер бізге өнер көрсетті. Сағат кешкі он бірде аудандық партия, комсомол комитеттерінің қызметкерлері ұйымдастырған дастархан мәзірі басында дәм таттық.

Мен Марияны үйіне апарып салып, көп кідірмей пәтеріме қайтып келдім.

Сталинградқа келгелі бес күн өткенде, сержант Дубинин де отбасынан шығып, келіп қалды. Біз қоштасардағы уәде бойынша аудандық партия комитетінде кездестік. Иванды әбден сағынып қалыппын, дивизияның барлық жауынгерлерін көргендей қуандым. Екеуміз көптен көрмеген адамдардай құшақтасып амандастық. Ваняның көзі жасаурады, өзі сондай көңілшек болып кетіпті. Мен оған:

— Қой, Ваня, саған не болған, қыздардан ұят болады!—деп үлгірдім.

— Бұларың қалай, жауынгерлер?! Көрмегелі бір жеті. Соншама

босағандарыңыз қалай? Әйел біздерден де осал екенсіздер ғой!— деп Мария мен Елена қағытып кетті. Мен Иванның үйішінің, балаларының амандығын сұрадым. «Бәрі жақсы, қазір тамақтары тоқ, көйлектері көк» дегендей,— деп Иван риза көңілмен жауап берді.

Мен қыздарға қарап:

— Майданда қанды көйлек жолдастарың — ең жақыныннан, туысқандарыңнан артық болады,— дедім байсалды түрде.— Еркектің біріне-бірі ғашық болғанын естіңіндер ме? Ендеше, бұл жағдай майданда кездеседі. Бір сағат көрмесе тұра алмайды, абыржиды, іздейді. Бастан кешкен қиыншылықты күндер, айлар, жылдар, дауылды оқиғалар, өрттей лаулаған соғыс, аяқ басқан сайын өлім адамды ерекше бір жағдайға қалыптастырады. Мысалы, қазір сау адам көзіңді ашып-жұмғанша жоқ немесе ауыр жаралы мүгедек соқыр, саңырау, шолақ аяқ, шолақ қол боп қалады. Кімнің анық дос, туысқан екені тез сыналады мұндайда. Қауіпті тапсырманы орындауға кеткен досыңды күткен қандай? Ұйқы жоқ, күлкі жоқ! «Үш отырып, үш тұрады» деген халық мәтелі есіңе түседі. Досыңды ине ұшында күтіп отырасың. Ең керемет сыншы, төреші — қиыншылық, уақыт деген рас.

Қыздар менің сөзімді ұйып тыңдап қалды. Мен сөзімді ары қарай жалғадым: Екеуі көп жылдар сапар шегіп, талай киыншылыққа кездеседі. Дәу, пері, көп басты жылан, жалмауыз кемпір, жын-шайтан сияқты талай бәле екеуінің достығын әбден сынға салады. Біреуін біреуі тастап кетпей, нағыз достық барлық, пәледен құтқарады екеуін. Ақыры, жігіттер іздегенін тауып, мұраттарына жетіп, елдеріне қайтып оралады. Баяғы екі айрылатын жолға келіп, құшақтасып хош айтысып екеуі екі жаққа кетеді. Жігіттердің бірі көп жүрмей, досы есіне түсіп, қайта оралып, айырық жолға келсе, екіншісі де сондай хәлге түсіп, қайтып келіп досын күтіп тұр екен. Олар сол жерде қайта құшақтасып тағы да, амалсыз айрылысады. Қысқасы, осы жағдай бірнеше рет қайталанады. Амал таппай шаршайды. Бірде жігіттер әлдебір карт адамға кездеседі. Онан акыл сұрайды. «Сіздер бір-біріңді сағынып, әбден зарыққанда жер бауырлап жата қалыңдар. Сонда сағынышты сезімнің бәрі ұмытылып кететін болады»,— деп ақыл береді ол. Сәл тұрып, «Жер ана уақыты жеткелде кімді болсын бауырына алады — әкені баладан, қызын сүйікті анадан, жігітті жарынан айырады!»—деп жоқ болады. Қарияның ақылын тыңдаған екі дос қоштасып, өздерінің туған елдеріне оралады. Оралғасын кария сөзінің терең сырын түсінеді... Біз ертегінің адамдары емеспіз. Халық азаматтарымыз, коммунистерміз. Ақыл-мен жеңеміз

қиыншылықты. Өмірдің қилы ағымын әлі талай білерміз. Шайқаста көргендер, отты жылдар, достардың жарқын бейнесі, мінезі, көзімізді жұмғанша ұмытылар ма? Оған дау жок. Дүние жүзіне ажал төккен жауыз фашистерді достығымыз, табандылығымыз арқылы жеңеміз. Отанға берілгендігімізбен жеңеміз.

Мария маған карап:

— Сіз, өте жақсы айттыңыз. Қан майдандағы жауынгер ерлігі, жігіттер достығы туралы мұнан бейнелі айту киын болар! Нағыз шешенсіз,— деді.

— Мақтауды жеткіздіңіз, жолдас хатшы. Менің дәл сіз айтқандай қасиетім жоқ қой деп ойлаймын. Дегенмен, орыстың ұлы қолбасшысы А. В. Суворовтың «нашар солдат генерал боламын деп ойламайды» деген сөзі бар. Бұған да талаптанып көрерміз... Жеңіс жақын. Соғыс бітеді. Соғыс біздің кәсібіміз емес. Елдерімізге, туған жерлерімізге тараймыз. «Жігітке жеті өнер де аз» деген халықтың «Үйрен де жирен» деген тағы бір мәтелі бар.

— Сіз кеткесін, Жәлел ағамыз калай тез кетіп қалды,— деп мұғалімдер мектепке шақыра келді,— деді қыздар.— Міндетті түрде батырмен кездесеміз деп дайындалған екен. Балалар үшін үлкен тәрбие, бірінші көрген Совет Одағының Батырын мәңгі естерінде сақтайды, бізге калай да келсе екен деп біздің үйге келіп кетті.

— Өтінішті жерге тастамаспыз. Ал, рахмет, қыздар!

Біз аудандық атқару комитетінің төрағасына бардық. Иванды таныстырдым.

Үшеуміз трактор зауытына жеңіл машина мен жүріп кеттік. Директордың бөлмесіне тоқтаусыз кірдік. Директор карапайым, адамгершілігі зор азамат, жақсы бастық сияқты көрінді. Мәселені тез шешті. «Ертең тиеп жібереміз», деп уәде беріп, бөлім бастығын шақырды. Келісім бойынша, бөлшектерді тиеуге Иван қатысатын болды.

Зауыт директорының әңгімесінен байқағаным — Сталинград шайқасы біткесін ынталы, қызу енбек нәтижесінде партия ұйымдарының басшылығымен зауыт өте жедел іске қосылған. Бірінші трактордың шығуы — үлкен тарихи оқиға болған. Арнаулы митингтен көріністер, қызыл тудың астында түскен суреттер... «Сізге ескерткіш болсын, батыр жолдас»,— деп темір жәшіктен алып бір фотоны маған берді. Мен рахмет айттым.

Осы орайда уақыттан озыңқырап, бір оқиғаны айта кетудің реті келіп тұр. 1954 жылдың март айы Солтүстік Қазақстан облысының Булаев

аудандық атқару комитетінің председателі қызметін атқарып жүрген кезім. Облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Алексей Яковлевич Попадько мен атқару комитетінің төрағасы Қабаш Ырысбаевич Оспанов мені шақырып жатыр деген хабар алдым.

— Сталинградқа баруыңыз керек,— деді басшылар.— Өзіңіз білесіз — май айынан жер жырту, тың көтеру басталады. Облыс Сталинград трактор зауытынан жыл бойы 316 трактор алуы керек. Бізге қазір керегі соның алғашқы партиясы. Сіз, жолдас Қизатов, Сталинградты қорғауға қатыстыңыз, ССРО Жоғарғы Советінің депутатысыз. Міндетті жұмысты сізден басқа ешкім бітіре алмайды. Ойлай келе, өзіңізге бар сенімді артып отырмыз. Апрельдің алғашқы күндерінен қалдырмай тракторларды жібере бастайтын болса жақсы болар еді! Үлкен көмек болар еді. — Мақұл!— дедім мен.

Сол сапар Сталинградқа келгенімде директордың маған ескерткіш ретінде берген осы фотосы үлкен көмек болды. Тарихты сыйлаудың бір бекем дәстүрі бар еді ғой сонда.

— Ал, енді 1944 жылға оралайық. Зауыттын директорының бөлмесіне орта бойлы, аққұба өңді, москал адам келіп кірді. «Бөлім меңгерушісі Василий Васильевич» деп таныстырды, ол кісіні бізге.

— Ертеңнен қалмай майданға бөлшектерді тиеңіз!— деп директор оған тізімді берді. Біз де директормен қоштасып, бөлім меңгерушісінің бөлмесіне кірдік. Қарапайым, әңгімешіл адам екен. Туған баласы Сталинградты қорғауда қаза тапқан. Оған қайтыс болғасын Совет Одағының Батыры атағы берілген. Бөлімдегі қызметкерлер — көпшілігі әйел жолдастар екен. «Дивизия Сталинградты қорғауға қатысқан, жауды қоршап алып, талқандаған армия құрамаларының бірі», дегенде, бөлім мамандары, жұмысшылар, бөлшектерді өзіміз бүгін-ақ тиеп жіберейік деген құлшыныс білдірді. Қонақ аз отырып көп сынайды. «Қандай патриоттар» — деп ойладым мен. — Танкілерді қайтып шығарып, майданға кідіртпей жіберушілер — осындай совет азаматтары. Олардың ерен еңбегі. Егер қару-жарақ, ішер ас, киер киім болмаса, немістердей қаскырлардың тісін сындырып, өз апанына апарып тыға алар ме едік біз? Осындайда біз атқарып жатқан ұлы істің ортақтығын, ел тұтастығын тым ерекше сезіне түсетіндейсің.

Ойланып. үнсіз отыр едім, бөлім меңгерушісі маған қарап:

—Біздің үйге бүгін кешкілік қонаққа келіңіздер, — деп өтініш жасады. — Кемпір байғұс жалғыз баласы қаза тапқасын шөгіп қалды. Қайғыдан есінен айрылып қалатын шығар! Үшеуіңіз де келіңіздер,

өтінемін!

Мен ауатком төрағасына қарадым. Ол сәл ойланып отырып, «жақсы бармыз!» деді. Адресін жазып алдық. Бөлімдегі адамдармен қоштастық. «Майданға сәлем!.. Жеңіс тез болсын!..» деген тілектер айтылып жатыр. Орындарынан тұрып, біздермен қол алысты. Машинаға отырып Бекетовкаға тарттық. Атқару комитетінің төрағасы:

— Кешіріңіздер! Кездесу жоқ бүгін — қартты аяп кеттім. Жалғыз баладан айрылу сұмдық қой! — деп күрсіне сөйледі. Сол арада бізді партия комитетінің бірінші хатшысы шақырды. Өзіне тән ашық мінезбен «қалдарың қалай, жолдарың болды ма?» деді. Ауатком жолсапарымызды баяндап берді. Бөлім меңгерушісінің де болғанын, шақырғанын да жасырған жоқ.

— Дұрыс, ондай адамның көңілін қайтаруға болмайды, — деді хатшы. Киім ілетін шкафтан қағазға ораған әлдебір бұйымды әкеп, столдың үстіне қойды. —

— Саған, Батыр, аудан еңбекшілерінің сыйлығы. Аз да болса, көпке балап аларсың! «Орамал тон болмайды, жол болады» деген әншейін ескерткіш қой...

— Мен сізге ескертіп ем ғой — нәрсе, зат, сыйлық деген керек емес, — дедім мен. — Барғасын жолдастарымның, Александр Васильевичтің бетіне калай қараймын? «Базаршы» деп ат қояр маған.

— Кешіріңіз, менің емес, халықтың сыйлығы. Алексей Семеновичтің тапсырмасы. Қымбат бұйым емес, өзіңіз көріңізші!

— Қымбаттым, қойыңыз! Ертең елдің алдында, адамдарға түсіндіргенде, кейбіреу өкпелеп алмай кетіпті деген өсек болуы мүмкін,— деп төраға да қосылды. Бүктегенді ашып: — Міне, алтын-күміс емес, кәдімгі әскери киім. Құтты болсын! Жеңіске жеткізсін, аруақты халықтың сыйлығы!

Енді таласа берудің реті жоқ шығар деп ойладым. Киім өте келісімді. Жағасы, жеңі жалтыраған, оқалы көкшіл әскери костюм. Погонына лейтенант белгісі — үш жұлдыз тағылған, жалтырап тұр. Мен сөйтіп, «алтын погонды» болдым. Тек бұл ғана емес, былғарыдан тігілген етік те бар. Шап-шақ ,әдейі өлшеп тігілгендей.

— Міне, нағыз генерал! Үстіңнен тастама. Құтты болсын! Ұзақ өмір, бақыт тілейміз, жас жігіт! — деп төңіректегілер кеу-кеулеп жатыр. Хатшы мен төраға қолымды алды.

— Бұл сыйды жалғыз маған емес, дивизия үшін, ол кешіп жүрген жауынгерлерге көрсеткен құрмет деп білемін! — дедім мен.

Заттарды Ленадан пәтерге беріп жіберіп, трактор заводының бөлім меңгерушісінің үйіне келдік. Иванның қолында кішкене қағазға оралған бума. Бізді қарсы алған қарттардың екі бөлмелі үйі тап-тұйнақтай екен. Бөлменің ортасында төрт бұрышты ак шүберекпен жапқан үстел, бірнеше орындық. Үлкен шкафта түрлі ыдыстар жылтырайды. Тамақты мол дайындаған — сары шұжық, тұздалған кияр, тауықтың еттері, сүрленген балық, екі шыны арақ.

Шешеміздің аты — Дария Ивановна екен. Үй иесі Василий Васильевич бізге, «Төрлетіңіздер, қадірлі қонақтар!» деп құшақ жая қарсы алды. Иванның бумасының ішінде әртүрлі қағазға ораған конфеттер, коньяк шампан, қызыл балық бар екен. Дарья Ивановнаның жасында сұлу және пысық болғаны, оқыған мәдениеттілігі көрініп тұр. Қайғы, уайым уақыттан ерте қартайтқан. Бетінің әжімі тым қалың, бір көздері мөлдір көзі бүгінде ін түбінде, сусыз құдықтай үнірейген, көз алды көгіс тартқан. Белі бүкірейіп, екі аяғын зорға басып жүр. Үстелге отырғасын қолдарына қарасам, адырайып тамырлары шығып тұр екен. Жалғыз баладан айрылу қайғысы жеңіл емес. Жасы елуге келмей шөгіп қалған осы адамға қарап, «қайғы-қасірет мезгілсіз өлтіреді» деген мәтелді есіме алдым.

Василий Васильевич өзі бастап:

— Құрметті қонақтар, сіздердің денсаулықтарыңыз, жеңіс үшін алып қоялық! — деп, бізді дәмге бастады. Иван екеумізге ақ арақ, Дария Ивановнаға шампан құйылған еді. Ол бокалды қолына алды да, қайта қойды. Ауатком төрағасы мен үй иесі коньяк ішті. Төраға маған қарап:

— Батыр жолдас, жарайсың! — деді әлденеге. Сөз реті маған келіпті. Орнымнан тұрып, отты майдан шебінен мына қонақжай шаңыраққа тілек айта бастап ем, Дария Ивановнаның бет-әлпеті жыбырлап, өзі дауыл күнгі көлдің, суындай толқып, аузы бұрынғыдан да қисайып, көздерінен жас парлап, тұра жөнелді. Василий Васильевич тез орнынан тұрып ізінен кетті. Не істерімізді білмей, үнсіз абыржып, отырып калдық.

— Сұм соғыс миллиондаған адам өмірін жалмап жатыр. Қанша адам жарымжан, мүгедек, мына кемпірдей жалғыз баласынан, сүйген жарынан, туысынан айрылғандардың есебі бар ма? Түн баласы болса түсіне кіріп, тосып отырғандар қанша десеңші! — деді Василий Васильевич кайтып кеп, орнына отыра бере. — Менің де ішім жалын, сыртым сау. Қайғыға берілме, қарсы тұр деймін өзіме-өзім... Кемпірдің көңіліне келетін, қайғысын қозғайтын сөз айтқан жоқсың, балам. Сенің қарай бергеніңнен сездім — сақтана сөйлейтініңді. Бірақ мұздай

қатқан касірет қоя ма? Жалғыз ұл сендей болып тірі жүрсе, алтын жұлдызын тағып жарқырап отырар еді ғой, деген ой келді сорлы анаға!.. Сендер өкінбеңдер, бірінші рет емес, талай осындай жағдайлар болды. Абыржымандар өтінемін, алып қойыңдаршы!

Жүрегім аузыма тығылып, менің де ауылдағы анам көз алдыма келіп тұра қалғандай болды. Полковник Петраков бір әңгімесінде: «Еліне барам десең, демалыс бергіземін. Генерал дивизияның ардагерлерінің ішінен семья жағдайына байланысты 20 — 30 күнге еліне жіберіп жатыр. Шамасы жоғарыдан рұқсат болу керек», деген. Дәл қазір осы әңгіме есіме түсті. Мен «барамын, бармаймын» деп жауап бермеп едім.

Үй иесі қанша жік-жаппар болып бәйек қақса да, кемпірдің әлгі қиын халі көңілімізді бұзып, енді жағдайымыз келмеді. Кешірім сұрап, Василий Васильевичпен қоштасып, рахметімізді айтып үйден шықтық. Иван екеуміз менің пәтеріме келдік. Марфа Сидоровна, Лена бізді шыдамсызданып тосып отыр екен. Қараңғы түскен жоқ еді. Менің бөлмеме жаңадан тігілген киімдерді іліп қойыпты. Ленаның ұсынысымен орден, медальдарды окалы костюмге тақтық. Марфа Сидоровна тамақтанып алыңдар деп өтінген. «Рахмет, қонақта болдық» дегенге қарамай, «менің қолымнан тамақ ішіңдер" — деп болмады.

Жағдайды түсіндіру үшін уақиғаның бәрін айтып бергенде, бұл үйдегі шешеміздің де өңі бұзылып, көзіне жас келіп қалды. Өзімнің қателігімді кештеу сездім. «Айтпай-ақ қоюым керек еді. Қазір уақыт солай — жарасыз жүрек жоқ!». Сасқанымнан, «Лена, мен саған жаңа костюмді көрсетейін, байғазы бересіңдер!» — деп орнымнан тұрып кеттім. Бәрін киіп кіріп келгенімде, Марфа Сидоровна, «тамаша мынау, керемет екен!» деп, көңілін бөліп, жас балаша мәз болып қалды. — Құтты болсын! Көрімдігім сол — жуайық. Өздерін ішпеген коньяк тұр. Ваняның жолын, Мишаның костюмін жуайық.

Сөзге келмей, столға тағамдар қойылды. Коньяк құйылды. Марфа Сидоровна батасын беріп бізді дәм алуға шақырды. Біз бір сағаттай отырдық.

— Машаға барып келейік, жалғызсырап қалған шығар, — деді сержант бір кезде.

— Мақұл!

Біз келсек, Мария айнаның алдында таранып, өзін түзеп сәнденіп тұр екен. Әке-шешесі басқа бөлмеден шықты.

— Қайырлы кеш!

— Бірге болсын!.. Семьяңызды көріп қуанғаныңыз жақсы болған,

құттықтаймын сізді! — деді Мария сержантқа.

— Туыстарыңды, мамаң мен папаңды көріп сіз де қуанышка бөлендіңіз. Қалай жақсарып кеткенсіз! Шіркін, еркін, бейбітшілік өмір-ай! — деп Иван да бір сәт сезімге берілді.

Ия, әдейі келген жұмысымыз сәтті болды. Ертең бөлшектер тиеледі. Бұйрық толығымен орындалды. Командировканың мерзімі де бітіп келеді. Майданға ораламыз. Тағы өмір мен өлімнің арасында жүреміз.

— Мынау киім сізді генералға ұқсатады екен, — деді Мария. Бөлмесінен шығып: — Мама, папа, көріңдер! Жәлел Қизатов Бекетовкаға келіп, маршал болыпты, — деп айқайлады. Кемпір-шал Иванмен танысып, менің костюмімді тамашалап, «кеңес үкіметі құрылғалы бірінші көріп отырмыз мынадай форманы. Құтты болсын! Әйтеуір жауыз фашистерді жеңсек болғаны! Игілігіңізге киіңіз, балам!» деп жатты ол кісілер. Марияның үйінде кеңесіп, көп отырып қалдық. Ертең, тақтай тілетін зауытта, орта мектепте болу керек. Сауда қызметкерімен кездесу бар — жұмыс түнге қарай кеш бітетін болды. Маша мұны естіп ренжіп қалды.

— Арғы күні майданға қайта кетесің. Жоқ, бұл болмайды. Уақытың әлі бар. Бір күн бізде болып үшеуміз саяхатка шығамыз. Жарай ма?

— Үшінші артық, — деді сержант. Қалай дегенмен мерзімді уақыт бітіп, жолсапар тамамдалып қалған еді. Пәтерге қайтып келдік. Сол түні дұрыс ұйқы болмады. Баласы опат болған шал мен кемпірдің бейнелері тұрды көз алдымда. Ұзақ көңілсіз ойлардан таң сарғайып атқанда, талып барып көзім ілініп кетті.

Ертеңіне тақтай тілетін зауыттың коллективімен кездестік. Осында білдім: көптен Бекетовкада тұратын казақтар бар екен. Солармен амандастым. Жастардың жиналысында айтқанымды қайталап, соғыстан жаңа деректер қостым. Фашистерді Сталинградта қалай жеңсек, Берлинде де сондай жеңіс болатынын айттым.

Сол күні орта мектептің оқушылары, мұғалімдерімен кездесу болды. Жазбаша, ауызша сұрақтар қойылды. «Батыр атағы қандай ерліктеріңіз үшін берілді?.. Менің, жасым он жетіде, оныншы класты бітіремін. Соғысқа барғым келеді, көмектесіңіз! Бекетовканы қорғаған дивизияда солдат болуым арманым... Үйге келуіңізді өтінемін (адресін көрсеткен)... деген сияқты сұрақ-өтініш көп болды.

Сауда қызметкерлерімен кездесу жиыны кешкі сағат жетіде, үлкен асханада өтті. Бөлшектерді вагонға тиеп болып сержант та келді. Жиналыс ұзаққа созылған жоқ. Күтушілер дастарқан әзірлеп қойған

екен. «Дәм татыңыздар!» — деп қиыла өтінді. Жасы отыздан аскан, сұңғақ бойлы, сөзге шешен, денесінде артығы жоқ, әскери адамға ұқсаған әйел. Бұл кісі осы мекеме бастығы екен. Елудей адамнын катынасуымен ресторанда сыйлады бізді. Әдейі жіберілген машинамен көп жұлдыздың ортасындағы айдай болып, тым ерекше сұлуланған Мария Смирнова да келді.

— Сіздің жолдасыңыз ба? — деп сұрады мекеме бастығы.

— Жоқ, жауынгер. Бір дивизияданбыз.

— Күйеуі бар ма?

— Білмеймін...

Менің оң жағымнан орын алған Маша көршімнің сыбырласып отырғанын ұнатпағандай белгі берді. Сәл дәм таттық. Біршама болды-ау деген тұста:

— Сыйлағандарыңа көп рахмет! Отырып қалдық, — деп мен бастыкка, әйелдерге қарап, біздерге рұқсат беруін өтіндім. Жолға камдану қажет еді.

Даланың ауасы жұпардай екен. Әлі қараңғы түспеген, жарық. Үйге келсек, Марияның әке-шешесі ұйықтаған жоқ екен. Қариялар:

— Уақыттарыңыз тез өтті. Жолдарың болсын! Кездессеңіздер күйеу баламыз Алексейге сәлем айтарсыздар! — деп бізге жақсылық тілеп батасын берді. Сосын, «Құдай сақтай гөр жастарды!» — деп өздерінше күбірлеп жатты. Маша бізді бөлмесіне шақырды.

— Сіздер ертең майданға кетесіздер, менің басыма жалғыздық түседі. Кімге еркінсіп, еркелеп сөйлеймін енді? Өмірімнің көңілді қызық кезеңі сонымен бітетін сияқты. Таныстарым да, бірге оқыған жолдастар да қалмаған.

Маша біраз үнсіз отырып қалды. Сосын, әлденеге бекігендей басын көтеріп, бізге қарады:

— Иванның көзінше айтайын: Жәлел екеуміз ағалы, қарындасты болдық! Қол алыстық! Жәлел кешірді менің жолдағы жеңілтек сөздерімді... Иван, сіз дұрыс айттыңыз, борыш ақтау менің міндетім еді. Расы сол, оянған сезім бар еді. Көп жыл тосып, кездесуге аз қалғанда басқа жағдайға кез болдым, — деді Мария ақырын. Сосын сілкінгендей болды.

— Құрметті ағалар, хат жазып тұрыңыздар!.. Бетін алақанымен басып, жылағаны белгілі болды.

— Маша, сіз жауынгерсіз. Осалдықты доғарыңыз! Келешектегі бөбегіңізге зиян келеді. Мұны сіз бізден артық білесіз. Әке-шешең

қасында, күйеуің ертең келеді, — деді Иван еркіндеу сөйлеп. Мен үнсіз берілдім. «Мінезі жұмбақ арулар-ай! Өз еркімен елін қорғауға қан майданға тайсалмай барған орыстың еркеш! Бір сәттік оқиғадан үлкен ой, терең сыр, аяулы сезім түйіпті. Сірә, оқ пен оттың арасындағы сол бір сәт әйел жүрегінде ерекше із қалдырған іспетті. Жә, соғыстың аты соғыс. Оның отты шебі сен үшін арттады, Мария. Кейбір оқиғалар ұмытылар, кейбір сәттер мәңгілік есте қалар!.. Жұмысқа орналасу керек, коллектив сүйеніш, қиыншылықта жігер береді, арқа сүйерің сол болады. Жақсылық, жамандық — бәрі ортақ, қуаныш, ренжу бірдей болады. Акылым сол, сүйікті қарындасым, жақсы коллектив тауып алу керек. Ойымның соңын мен оған естіртіп айттым.

Маша жылағанын басып, өзіне тән еркелік көрсетіп:

— Сіз, Жәлел аға, өзіңізді бақыттымын деп санайсыз ба? — деп маған қарады.

— Біліп қой, Маша, — дедім мен. — Бақыт білмегенге көп сөз — сұлу жар сүю, жоғары білім алу, қызмет сатысымен көтерілу, жақсы тұрмыс құру, үбірлі-шүбірілі болу, толып жатыр. Білгенге бір-ақ, сөз — Отанды қорғау, елің, халқың үшін қан төгіп, жан беру.

Бізді шығарып саларда Мария екеумізді де құшақтап бетімізден сүйді. Мен де Машаны құшақтап, бірінші рет сүйдім. Қош бол, құрметті жұмбақ қыз! Барлық сыр ашылды, сен енді мен үшін беймәлім жұмбақ емессің, туысқандық белестерінен көрініп тұрған он төртінші айдай керемет сұлу қарындасымсың. Осылай, жақсылық жағдайда, көңілді күлкімен кездесейік, қымбатты Маша!

Ертеңіне Сталинград қаласынан Киров ауданындағы құрметті жолдастармен қоштасып, майданға жүріп кетуім керек.

1941 — 1944.

IV ТАРАУ

МАЙДАНҒА ОРАЛУ

Сталинградта жүрген бір айдай мерзімде майданда қалған көптеген жолдастар, достардан айрылу маған да оңай тиген жоқ. Марияның әкешешесімен. өзімен есендесіп шыққан соң, Киров аудандық партия комитеті мен атқару комитетіндегі азаматтармен, әсіресе, комсомол жолдастарымен қоштастым.

Ертеңіне вокзалға, «мені шығарып салуға келмей-ақ қойыңыздар!» дегеніме қарамастан, біраз адам жиналыпты. Олармен туысқандардай құшақтасып-қолдасып, саушылық айтысып, поезға міндім. Әсіресе, Сталинградтағы Киров ауданы жастарының ілтипаты ерекше болып, қатты әсер етті маған. Үйінде бір айдай жатқан Елена есімді келіншектің менімен қоштасарда, қол алысқанда, өн бойының ырқынан тыс күзгі жапырақтай қалтыраған, көз шарасына толып кеткен мөлдір жас мені ойға қалдырмай қоймады. Оның да күйеуі менімен жасты, қан майданда от кешіп жүргенін өткен баяндауларда айтқанмын. Ойыма келгені: «бұл да өзінің сүйген, аңсаған жарын есіне алып тұр-ау!» деген аяушылық сезім еді. Әйтпесе, бұл қонақжай келіншекпен екеуміздің арамызда пәлендей өзгеше сезім болған жоқ, және болады деген ой қай-қайсымыздың да басымызға келмегені анық.

Аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы Мария мен орналасатын купеге жол азығын қойыпты. Ауданның үлкен мектебінің бірінің пионерлері мен комсомол жастары қолдарына гүлдерін ұстап, олар да шығарып салған — сол гүлдестелер де купенің әрін кіргізіп, ішке орналасыпты.

Біз мінген поез Ростовқа бет алып, жөнеле берді. Менің вагоным 7-ші нөмірлі еді. Бұл жай — қай поезда болмасын офицерлерге арналған вагон деп есептеледі. Осы вагонның жолсерігі бір қолы жоқ бұрынғы майдангер екен. Оның екінші серігі — талдырмаш келген, аққұба өңді жас қыз бала болып шықты. Екеуі маған төсек-орын алып беріп, сыпайы ғана сәт сапар тіледі.

Менімен купелес жолдастардың бірі — жасы отыздар шамасындағы майор екен. Өзге екеуі — балғын өңді, жап-жас аға лейтенанттар болып шықты. Майор өзін «Григорий» деп таныстырды. Ол менімен қалжыңдай сөйлесіп:

— Сізді шығарып салған бикештер — өңшең бір сұлулар ғой, аға лейтенант! — деді. Мен майорға бір, кіші офицерлерге бір қарап:

— Олар жай ғана сұлулар емес, майдан үшін жан аямай еңбек етіп жатқан өңшең аяулы арулар! — дедім. Расында да, жаңағы өрімдей жастардың ортасында мен кездесуге барған тақтай тілетін зауыттың жұмыскерлері де бар еді. Олардың зауытында болғанымда, көпшілігі 12 мен 16-ның арасындағы балалар мен жасөспірімдер екенін көргенмін. Тәулігіне бел жазбай, 15—16 сағат жұмыс істейді екен. Сол жастардың қатарында соғысқа кеткен ерлерінің орнын басқан олардың жұбайлары, әйелдер де, сол балалардың аналары да бар. Олардың майдан үшін, жеңіс үшін жан аямай істеп жатқан жұмыстарын қай уақытта болса да рухани-патриоттық сезіммен салыстыру қиын. Жеңістің өзі де осындай тылдағы жұмысты мінсіз атқарған азаматтар мен жастардың, аяулы арулардың енбегі нәтижесінде келді емес пе?

Жанымдағы жолдастармен әр тақырыпта әңгіме қозғап жатып, ұйықтап кетіппін. Біраз уақыт өткенде көзімді ашып, терезеге қарасам, біз мінген поез мидай далада, жеке-дара шапқан аттай жүйткіп келеді екен. Осы сәт менің ойыма қазақтың сағымды сары даласы түсті. Мағжанның «Батыр Баян» поэмасындағы:

Мен де ойды ағытамын каламыма,
Арканың көз жіберсем алабына.
Сарыарка — сары дария, қиыры жоқ.
Көз болсын қандай қыран, талады да.
Ішінде сары дария көз тоқтатар
Көкшетау—Сарыарқаның аралы да!—

деген ғажайып сурет ойыма орала кетті. Осы қазір поез келе жатқан кең жазира —«Сальск даласы» деп аталады екен. Мұның да ұшы қиыры жоқ, қазақтың кең сахарасындай салқам дала, шексіз кеңістік еді.

Ойдан-ой өрбіді. «Шіркін, Мағжан! Сенің жазған кәусардай өлеңдерің мен поэмаларың кімге түрпі боп тиді екен? Кімнің алдында, қандай жазығың болды? Не үшін кінәлісің? Сендей жанды атуға қалай қиып, кімнің қолы барды екен?..».

Мағжан біздің Солтүстік Қазақстан облысында туған. Әкесі атышулы Бекен болыс. Атасы — Мағжан қажы. Сарыарқаның Омбы және Қызылжар ортасында туып, өскен ең ардақты ұлдарының бірі еді ғой. Мен осындай ойға қалып тұрып, өзімнің таңдануыма, таңырқауыма қуыстана қауіптендім. «Халық жаулары» деген айдар тағылған Мағжан, Міржақып, Ахмет, Әлихан, Шәкәрім — қазақ халқының ең керемет, ең ардақты ұлдары еді. Қайтерсің?! Еріксізден Міржақыптың бір айтқандары көңілге оралды;

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш, Үстінде жемісім мол, тамаша ағаш. Қалғанша жалғыз жаңқам мен сенікі — Пайдалан, керегіңе жараса, Алаш!

Майданда жүргенде «тамшыдай қаным қалғанша, соңғы демім біткенше Отан үшін күресемін! Халқым үшін жаным құрбан!» демейміз бе? Міржақып та осы бір ауыз өлеңімен өз халқына, өз еліне, қазағына жан-тәнімен берілгендігін айғақтап тұр-ау! «Көңіл жуйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» дейді біздің қазақ. Әрине, көңіл жүйрік! Сондықтан ғой міне бұрынғы өткендер, асыл жандар Сарыарқа сынды Сальск даласының төсінде көңіл төрінен бір-бірлеп елес беріп өтіп жатыр.

Поез жүйткіп келеді. Жолдастарым қалың ұйқы құшағында. Жүйрік көңіл тар купені тастап ұшып. өзім туған мекен — Көкшетау үстінде жүр. Көкше өлкесінің биік таулары мен мөлдір көлдері, кәусар бұлақтары, жәннаттай жайнаған жерлері, атағы жер жарған ерлері қалай еске туспесін! Көкшетау, Айыртау, Оқжетпес, Сырымбет, Жалғызтау сияқты жерлері, Бурабай, Мөлдіркөл, Саумалкөл, Тораңғылдай көлдері естен кетер ме? Осындай өлкені жан-тәнімен сүйген сал Біржанның асқақ әндері осы сәтте еске түсіп, жүрегімді толқытты. Жер шоқтығы Көкшетау, Балқарағай, бақша-бау.

Бауырында бар сексен көл иісің жұпар аңқыды-ау..

Біржанның асқақ әні алты қырдан асқан. Бұл әнді білмейтін қазақ баласы жоқ-ау деп, осы сәтте тебірене толғандым... Жаяу Мұса өзінің жүйрік аттың шабысындай дүбірлі әндерімен Көкшетаудың сұлу бейнесіне үн қосқан жоқ па!

Көкшетау кейде қарлы, кейде қарсыз, Ер жігіт кейде малды, кейде малсыз. Дарияның жарға соққан толқынындай, Көз салған көрінгенге көңіл арсыз!

Менің атам — Ақан сері махаббаттың пірі емес пе? Ақан серінің Ақтоқтыға, Жамалға, Ұрқияға — толып жатқан өз дәуірінде, өз елінде елеулі аскан сұлу, ақылды қыздарға арнаған әндері қандай десеңші!

Жалғыз ғана «Сырымбетін» еске түсірсек:

Ауылым қонған Сырымбет саласына, Ғашық болдым ақ сұңқар баласына, Бидайыққа лайық қоңыр қазым, Бөктергіге жем болып барасың ба?

Осындай туған өлкемді ойға алып, сағыныш тербеп жатқанымда, «аға лейтенант, тұрсаңшы!» деген майордың даусы саңқ ете қалды. Купелес жолдасым тұрып, жуынып, тамақ ішуге дайындалып жатыр екен. Мен де лезде түрегеліп, жуынып, сталинградтық меймандос жолдастар салған азықтарды ашайын деп, ыңғайлана бергенмін.

— Сіз оларды қозғамай қоя тұрыңыз! Майданға бара жатырсыз, жолыңыз ұзақ... Мына біздер — тылдағы «көртышқандар» боламыз. Талай рет майданға сұранып арыз жазсақ та, осы Ростовтағы командирлер дайындайтын училищеге офицерлер керек деп, жібермей қойды, — деді майор. Кесімді сөзге кідірістеп алдым. Біз тамақтануға кірістік. Серіктестер алып шыққан шұжықтарымен, қалбырдағы еттерімен тамақтанып, шай іштік. Көңіліміз жай болды.

Майор Григорий Андреевич:

— Сіз 1941 жылдың авгусынан майданда екенсіз. 3 өліп, жүз тірілген азаматсыз ғой. Мынау терезеге әлсін-әлсін қарай беруіңіз, ойынызға өз Отаныңыз —казақтың сары даласын салып отыр-ау, ә? — деді. Мен сөзін таңдана қостап:

— Рас айтасыз, жолдас майор! Сіз зерек адам екенсіз, — дедім. — Елімді-жерімді ойлап отырғаным шын еді. Бірақ «жүз өліп, жүз тірілген» дегеніңіз артығырақ па деймін. Біздің қазақта мақал бар: «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген. Орыс халқында да: «Жеті өлім жоқ, бір ажал хак» демей ме? Егер шынымды айтсам, талай тура келген ажалдан құтылып кеткен сәттер болды. Бір-екі мысал айтайын: 1941 жылы біздің дивизия өз еркімен Одессаны немістерге тастап кетті. Себебі фашист әскерлері Перекопты басып алып, Қырымның кең даласын өртеп, қаптап келе жатыр еді. Оларды тойтаруға күш керек болды. Сонымен, әсем Одессаны бір түнде тастап, кемемен Қырымға келдік. Бір күні біздің полктың командирі менің қолыма пакет беріп, оны дивизияның штаб бастығына апарып тапсыруды бұйырды. Мен «Аранжир» дейтін атыма мініп, желе шауып отырып штабқа келдім. Берген пакетті тапсырып, енді шыға бергенімде, немістін самолеттері штаб орналасқан ауданды бомбылай бастады. Әсіресе, штаб тұрған блиндажға бомба дәл түсті. Мен есімді екі күннен соң жиыппын. Керчь қаласында госпитальда жатыр екенмін. Сондағы дәрігерлердің айтуына қарағанда, штабта

отырған жиырма адамның бәрі өлген. Шыға берістегі ордағы екі солдатты ғана тірілей қазып алған екен. Соның бірі — мен. Сонымен штабтағы командир, комиссар, штаб бастығы — бәрі апатқа ұшырады.

— Ия-я! — деді аға лейтенанттың бірі. — Оқ қағарыңыз бар екен.

— Екінші бір өлімнен қалғаным: Орел және Курск имегінде бес командир аттарымызға мініп, зеңбіректерді орналастыратын шепке барлау салып жүр едік. Менің астымда сүліктей сүйірілген, сұлу қара ат болатын. Аттың аяғы тиіп кеткен болар, кенет жерде құрулы жатқан әлдебір мина жарылды. Мен ең алдында келе жатқанмын. Атым айналып барып құлады. Менің соңымда келе жатқан төрт командирдің төртеуі де жаралы болды. Мен аман қалдым. Бірақ, атым демін де ала алмай, өліп кетті. Минаның жармақтары аттың ішек-қарнын аударып кетіпті. Міне, шайқастарда осындай адам айтса нанғысыз, көрген көзге айқын боп тұратын жағдайлар толып жатады...

Осылай әнгіме-дүкенмен отырып Ростов қаласына да келіп қалдық. Жолдастармен қоштасып, Ростов станциясынан шығып, калаға көз салсам, Сталинградтай қирамаған. Үйлері, көшелерінен соғыс өткен белгілер көрініп тұрса да, түскен жараларын емдеп жазғандай екен. Кез келген бір машинаға мініп, капитан Михаил Медведевтің өтініші бойынша, көрсетілген адресімен пәтеріне келдім.

Кішкентай орамы бар, үш белмелі үй. Қақпасын ашып, кіре бере амандасқан маған орта бойлы, ақсары өңді кемпір қарсы шықты. Кария адам маған бір сәт таңдана қарап тұрып қалды.

— Медведевтің семьясы осында тұра ма? — дедім мен. Ар жағынан отыздар шамасындағы ақсары ұзын бойлы келіншек, 17—18-дердегі аққуба қыз шығып, менімен қосарлана амандасты. Олар маған: «Кіріңіз! Үйге кіріңіз! Майданнансыз ба?» деп, жөн сұрамастан, жүдемелете өтінді.

— Ия, майданнанмын. Михаил Медведевтің өтінішімен келіп тұрмын, — дегенде, манағы кемпір:

— Рас па, қарағым-ау, рас па? — деп екі көзінен жасын төгіп, жылап жіберді.

Үйге кірдік. Амандасып, жай-жосық сұраскан соң, майдан жайынан айта бастадым. Михаилдын жағдайының жақсы екендігін, штаб бастығының орынбасары екенін айтып бердім. Сол күні Михаилдың әйелі істейтін фабрикаға барып, бастығына жолығып, азық-түліктен, киім-кешектен жәрдем бергіздірдім. Валя дейтін Медведевтің қарындасы, ағасы айтқандай, керемет сұлу емес, ақсары өңді кішкене бойлы, пісте мұрын, тез сөйлейтін қыз болып шықты. Менің жаркырап тұрған по-

гоны бар, ордендер мен медальдар тағылған кителемді киіп, көшені аралап келді. «Балалар менің соңымнан калмай, Батыр қызды кара деп таңданды», — деп мәз боп күліп келді. Сол күні Медведевтің семьясымен қоштасып, поезға қайта мініп, Киев қайдасың деп жүріп кеттім.

Ростов пен Харьковтың арасында үлкенді-кішілі қалалар, селолар, хуторлар жиі кездеседі екен. Таганрогқа жақындағанда бір кішкене темір жол станциясында көптеген тағам түрлерін сатып жатыр екен. Менің қасымдағы офицер: «Шаян, мына шаянды кара!» деп қып-қызыл бірдемені көрсетті. Алайық деп, төрт-бесін сатып алды. Купеге кіріп қарасақ, «шаян» дегені көлбақа сияқты бірнәрсе екен. Еті аппақ. Жолдасым қанша үгіттегенімен, мен шаянды жеуден бас тарттым. Жүйрік поез Таганрог — Харьковты басып, Киев қаласына да келіп калды. Станцияда поездан түсіп, былай шыға бере, үш офицерге қарсы кездестім. Біреуі полковник, Азия халқының бір ұлты ғой деп ойладым. Артынан таныса келе сұрастырғанда, расында да, якут болып шықты. Фамилиясы — Карабин, аты — Иван екен. «Орыс патшасы уақытында якут халқын шоқындырып, аттарын, әкесінің аттарын өзгертіп, орысшалап қойған», — деген Иван Карабин кейінгі бір әңгімелерінде.

Екіншісі, жап-жас әйел, әскери шені капитан еді. Онымен мен бажайлап танысқаным жоқ. Әйел біткеннің сұлуы, шапақтай аппақ бетті, қиылған кара қасты, ауызы келбетіне жарасып-ақ тұрған бір келісті жан екен. Қиылған қыпша бел, түзу аяқ, сымға тартқандай сүйрік саусақтары, амандасып, жөн сұрасқандағы сөйлеген сездері өзінің сұлулығын асыра аша түскендей көрінді.

Үшіншісі, кішкене бойлы жиырма екі-жиырма үштердегі лейтенант екен... Амандасып, жөн сұрасқанда: «Жолың болсын, Батыр!» деді маған полковник. Мен оған: «Барлық жол Мәскеуге барады дегендей, казір майданнан басқа жол жоқ, алдыңғы шепке барамын»,— дедім. Үшеуі жарыса сөйлеп: «Бағытымыз бірге болды, біз де майданға барамыз, жүріңіз, бірге жүрейік!»— деді, Артынан таныса келе, бұлардың да бір-бірін білмейтіні, осы Киев станциясында жолығып, жаңа танысқандығы белгілі болды. Үшеуінде де қару жоқ екен. Реті келгенде айта кетейін. Мен он бес рет атылатын Бельгия пистолетімен қаруланғанмын.

Бірінші кездескен машинаға мініп, медицина капитаны қызды кабинаға отырғызып, жүріп кеттік. Машинаның шоферынан сұрасақ, Киев қаласына жаралы болған солдаттарды госпитальге әкеліп

орналастырып, алдыңғы шепке қайтып бара жатқан беті екен. Өзі бір өте ақжарқын, ақкөңіл адам болып шықты. Анда-санда тоқтап, алпыс бірінші армияның штабы қайда деп, сұрап аламыз. Күн батып, қас қараюға, айналды. Бір жерге қонуға шофермен ақылдасып, сөз байластық. Жергілікті адамдардың бірінен жөн сұрасақ, жақын маңда арақ зауыты бар екен. Полковник аяқ астынан жік-жаппар болып, анау екеуіне бұйыра сөйлеп, маған жалынғандай түрде: «Жүріңіздер, сол арақ зауытына барып қонайық!» — деп бірнеше рет қайталады.

Капитан қыздың аты Екатерина екен. Біздер онымен біресе «жолдас капитан», біресе «Катя» деп сөйлесіп келе жатқанбыз. Сонымен, әлгі ұсынысқа шофер да, қыз да қарсылық етпеді. Қапелімде арақ зауытына да жетіп қалдық.

Келген жеріміз — Украинаның көз көріп үйренгендей бір үлкен селосы екен. Арақ зауытының директорына келіп, өзіміздің майданға бара жатқанымызды, бір кешке қонақжай тауып беруін өтіндік. Директор өте бір ақжарқын, жайдары мінезді адам екен.

— Біздің қонақүйіміз жоқ және болған да емес. Сіздерді, әсіресе, мына Батыр жолдасты өз үйіме шақырамын! — деді. Полковник те жарыса сөйлеп: «Барамыз!» — деп салды. Капитан қыз:

— Сіздің үйіңізге баруымыз дұрыс болмас. Жұбайыңыз, балаларыңыз бар дегендей, олардың тынышын алмайық. Онан да бір кеңдеу шаруаның үйін тауып берсеңіз, 5—6 сағат демалар едік,— деді. Бірақ оған көнетін директор ме!

— «Бәрі де майдан үшін, бәрі жеңіс үшін» деген құр сөз емес қой, жолдастар! Мен де өздеріндей фашистермен алысқандардың бірімін. Федоров жолдастың партизан отрядында рота командирі болдым. Мынау сұлу қарындасымдай капитанмын, — деп директор қарқылдап күліп алды. Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, директордың үйіне келдік. Жасы отыз бестер шамасындағы әйелі, бір ұл, бір қыз баласы бар екен. Бізді өте қуанышты көңілмен қарсы алды. Директордың қызыл шатырлы үйі үлкен, төрт бөлмелі болып шықты. Үш бөлмесінде өздері тұрады. Ең үлкен бөлмесі — қонақ-жайы екен. Бір бөлмеге капитан қыз орналасатын болды. Біз, ер жынысты үшеуміз, бір бөлмеге жайғасатын болдық.

Жуынып-шайынып, киімдерімізді қағып, жолдың шаңынан тазартқанша, үлкен бөлмеге жабдықталған тағам да дайын болды. Үй иесі әйелдің қасында екі сұлу бикеш көмектесіп жүрді. Үй иесінің зайыбы Ольга, екі қыздың бірі — Мария, екіншісі — Екатерина болды.

Директордың аты-жөні Иван Иванович Сидоренко екен.

Стол толы тағам: тураған қияр, қара өрік, помидор, қуырған күркетауық еті қойылыпты. Иван Иванович бізге қарап:

- Ал, кәне, жайғасыңыздар! Жастарыңызға қарап, полковник, сіз төрге шығыңыз, — деді. — Ал енді арақты қалай ішеміз, — майдангерлердей ме, болмаса, партизанға ұқсатамыз ба, — шешімі сізден болсын! Директор капитан қызға қарады. Бикешіміз:

— Біз қазір майданда да, партизан тобында да емес, жол үстінде келе жатқан жолаушылармыз, — деді. — Сондықтан, арақты көп ішуге болмас. Әсіресе, біздер, дәрігерлер, арақты көп ішуге әрқашан қарсымыз!

Полковник пен директор:

— О не дегеніңіз! Ертең, алда — қырғын шайқас!

Көңілімізді бас қосқанда бір көтеріп қалайық та —деген сөздерді қосарлана айтты. Иван Иванович стакандарға толтыра құйды. Өзі сөйлеп, «Жеңіс үшін, майдангерлер үшін! Олардың дені сау болып, аман-сау елдеріне жеңіспен оралсын, сол үшін алып қоямыз!» — деді. Полковник пен директор тамшы қалдырмай, стакандарын төңкере көтерді. Капитан қыз арақты ерніне тигізді де қайта қойды. Полковник бізге алара қарады:

— Ей сендер, жігіттер емессіндер ме?

Біз оған енді екі айтқызғанымыз жоқ.

Сонымен ұсынылған тағамды ортайттық. Үй қожасы стакандарды қайта-қайта толтырды. Жоқ жерден тост кезегін маған берді. Мен:

— Осы тағамды дайындаған үш әйелге, ақ көңілмен құрмет көрсетіп отырған үй иесіне алғыс айтамын. Осы кісілердің денсаулықтары мықты болуы үшін алып қояйық! — дедім. «Қайдан шықсаң, онан шық» деп тағы бір стаканды тартып жібердім.

Капитан әйел маған тесіле қарады да:

— Неге екенін қайдам, мен сізден мұны күтпеп едім. Қандай батыр болса да, арақты жеңген адамды мен көрген емеспін, —деп әзілдей күліп жіберді.

Сонан кейін полковникке сөз кезегі келді. Лейтенант сөйледі. Біраз отырдық, қызу-қызық әңгімелестік. Әркім өзінің басынан кешірген жауынгерлік жолдарын таңдандыра баяндады. Сонымен, жақсылап демалдық.

Полковник директордың үйіне келген бір бикешті қолтықтап, далаға шығып кеткен. Лейтенант та кетіп қалды. Капитан қызбен екеуміз

біраз сөйлесіп отырдық.

Катяның ұлты чуваш болып шықты. Кейбір сөздері біздің қазақ тіліне келеді. Әсіресе, санау реті дәл біздікіндей екен. Соғыстан бұрын Мәскеудің медицина институтын бітірген, өте жоғары мәдениетті адам екені көрініп тұр.

Шоферіміз өз машинасында ұйықтап қалыпты. Арақты ол да сылқитып ішіп алған көрінеді. Мен ертерек тұрып, жолдастарымды іздестірсем полковник те, лейтенант та бикештердің үйіне түнеуге кетіп қалыпты. Оларды директордың балаларын жіберіп тездетіп шақыртып алдық. Ертеңгілік тамағын ішуге де қаратпай тез жүріңдер деп, шофердің де екі аяғын бір етікке тыққандай етіп, асықтырып, үй иелеріне рахмет айтып, алас-қапас жолға шығып кеттік.

Машина қозғалар-қозғалмаста полковник секіріп түсті:

— Мен осында қаламын. Жүруге шамам жоқ. Оның артынан лейтенант та түсті...

Медицина капитаны оларға біраз сөз айтып, кәдімгідей ұялтып тастады. Мен «әркімнің бас еркі өзінде» дегендей, қозғалмай үнсіз отыра бердім.

Машина жүйткіп келеді. Жолда ұбақ-шұбақ тізілген көштей жаяу әскер, танкілер, машиналар. Менің ойыма өзім жатқа білетін «Қыз Жібектің» қиссасы түсті. Сондағы Қыз Жібек пен Төлегеннің көш жөнекей кездесуі қандай! Сырлыбай ханның еліндегі көшті тартып бара жатқан сұлуларды суреттеген жыршының сөздері қандай! Бірақ ол көш пен бұл көштің айырмасы жер мен көктей еді. Қазақтың көші жайлау жаңарту, мал қамы, адамның таза жер, таза ауа іздеуі, бір сөзбен айтқанда, тұрмыс-шаруа жағдайы. Мына біздің көшіміз — қаруланған жауынгерлер, жауды қуып бара жатқан тас-түйін әскери көштер, жойқын күш, қабағынан қар жауған темір тасқын.

Біраз жүрген соң, шоферіміз машинасын кілт тоқтатып: «Өліп бара жатырмын!» — деп жол бойына жата кетті. Мен секіріп түсіп:

—Не болды, саған, ауырып қалдың ба? — деп сұрап едім, капитан қыз:

— Арақтың иісі мүнкіп тұр. Бұл сабаз тұрысымен арақ ішкен! Сондықтан, жолымыздан қалмайық, аға лейтенант! — деп ол да машинадан түсті. Мен:

— Жолдас капитан, бізге майдан шебіне жетуге осыдан артық көлік табылмас. Ал мынаның басын жазайық! — деп мана Иван Иванович берген бір құты аракты шоферга ұстаттым. Катя:

— Өзім құйып беремін!—деп оның қолынан арақты тартып алды. Сөйтіп, жүз елу грамдық темір стақанға құйып, қалғанын мұқият түрде өз сөмкесіне салып қойды. Шофер тартып жіберіп: «Ойпырмай, екі көзім шырадай ашылды-ау!» деп қутыңдап машинасын қайта от алдырып, тағы жүріп кеттік.

Күні бойы 40 — 50 шақырым жылдамдықпен жүріп отырып, кештете бір селоға келіп тоқтадық. Бұл селоның адамдары кілең батыс украиндықтар екен. Шағын село, 15 шақты үйден тұрады, іші тола біздің солдаттар. Тұрғындармен сөйлескенде, осы арадан 25 шақырымдай жерде «Рыбачино» деген хутор бар, сонда біздің әскер жоқ, үйлері бос, машинамен жүрген адамға соған барып қонған дұрыс деген ақыл айтты. Капитан: «Онда Украин ұлтшыл-бендершілері жоқ па?» — деп сұрады. «Біз ол жағын анық білмейміз, бірақ олар ол маңайда жоқ болуға тиіс», — деп жауап берді тұрғындар.

Бір сағаттай жүріп отырып, Рыбачиноға жеттік. Расында, мұнда хутор тұрғындарынан басқа ешкім жоқ екен. Шофер екеуміз бір үйге, капитан екінші үйге орналасып, жақсылап демалдық. Біздің үй иесі — қартаң кемпір-шал екен. «Сіздердің, шырақтарым, бәрің жақсысыңдар. Немістермен салыстыруға болмайды. Олар кәрі-жас, әйел-еркек демей қыстың қақаған аязында далаға қуып шығып, үй-жайымызды тартып алатын. Сіздер өтініп сұрап тұрсыздар. Төрлетіңдер, туыстар!»— деп, бір бөлмесін босатып беріп, біздің: «Өзіміздің тамағымыз бар», — дегенімізге қарамастан сүтін, бульбасын әкеліп, бір тауығын сойып, қамқорлық жасап жатты. Маған айтпастан шофер Катяны да шақырып келіпті. Оның құлқынын тесіп жүрген — манағы калған арақ екен. Мен де мұны теріс көргенім жоқ. Катя сияқты сұлумен сырласып-сөйлесіп отыру да бір ғанибет қой!

Шал мен кемпір тамақтарын столға қойып жатқанда, үй иесі маған қарап:

— Горилка! — деді қыска ғана. Шофер менен бұрын:

— Әкеліңіз, атай! Мына кісі Батыр. Мен де алдыңғы шепте шофермін, — деп қутыңдап қалды.

— Құлқының құрысын, сенің! — деп капитан манаты құтыны стол үстіне қойды. Шал да өзінің горилкасын алып келіп:

— Бірінші құйылғаны! — деді. Аз толтырмай бір-бір стаканнан бәрімізге құйды. Мен:

— Қанша градус? — деп сұрадым.

— Спиртпен бірдей, — деді шал. Соны айтып сөйлеп кетті:

— Ал, ардақты қонақтарым! Жауынгерлер! Біздерді фашистерден азат еткен батырлар! Сіздердің барлық істеріңіз жақсы. Бірақ ең жамандарыңыз — «колхоз» дегендерің. Соны әкелмесеңдер болды, қарақтарым!— деп стақандағы горилкасын ішіп салды. Сөйтіп столға қойылған пияздың бірін алып құшырлана иіскеді. Кемпір оған:

— Құдай атсын, сені! Сексенге келгенде бір стақан горилканы бірақ көтергені несі! Балалардан ұялмайсың ба?— деп ұрысып жатыр. Шофер да қағып салды:

— Ойпырмай керемет екен!.. Жанымда отырған капитан маған:

—Арақ ішіңіз, мынаны қойыңыз, — деп сыбырлады. Мен «сыйлап жатқан қариялардың көңілін қайтармаймын» деп, горилкадан жарты стакандай жұтып жібергенмін, — өңешімді тіліп түскендей болды. Жүрегім өртеніп бара жатқандай бір күй кештім.

Қалған арақты қарияларға құйып беріп, ең бастысы — біраз әңгімелесіп, мәслихаттасып кеп отырдық.

Ерте тұрып, таң ағара жолға шықтық. Жолда кездескен бір полковниктен жөн сұрасам, 76-шы гвардиялық атқыштар дивизиясының штабы жақын, Ивановка деген селода екен. Мен қуанып кеттім. Адам деген қызық қой! Қанды майдан болса да, адам қанша ажал құшып, не жарадар болып жатса да, өзің қызмет атқарып жүрген дивизия, полк, батарея бір ежелгі мекен-жайындай жылы көрінеді екен.

Жөн сұрай отырып, енді бір-екі сағатта Ивановкаға да жеттік.

Бұл өзі, шын мәнінде, поляктың селосы екен. Шеткі кездескен капитаннан штабты сұрағанда, ол маған қарап:

— Саған штаб керек пе, әлде Кирсановтың пәтері керек пе? — деді ойланбастан. Мен:

— Кирсановтың пәтері керек, — дедім. Сол арада біраз жол-жөнекей сыралғы болып қалған жолдастармен қимай қоштастым. Катя:

— Сіз жақсы жігітсіз, — деді. — Бірақ батырлық, жігіттік мінезіңізді көрсетпедіңіз!..

Сол тұста шофер машинасын қозғап, жөнеле берді. Жүгіре басып Кирсанов тұратын көк шатырлы үйге жеттім. Генерал үй жанында бір поляк шалымен әңгімелесіп отыр екен. Мен әскери тәртіп бойынша, дивизия командиріне өзімнің орындап келген тапсырмамды баяндадым. Кирсанов әкелік сезіммен рахметін айтты.

Шал мен екеуінің әңгімесіне құлақ салсам, поляк орысша-полякша араластыра жолды көрсетіп, қалың көшті нұсқап, «мына жолда Россияның барлығы көшіп бара ма, әлде жартысы ма?» — деп сұрап

отыр екен. Генерал оған:

— Фашистермен соғысып жүрген бірнеше бөлімдер ғой. Барлық Россия қайдан көшіп жүрсін! — деп жауап берді. Мені нұскап: — Мына аға лейтенант Қизатов жолдас — дивизиямыздың офицерлерінің бірі. Совет Одағының Батыры, құрметті жауынгер. ССРО-ның он бес республикасының біреуі — Қазақстан. Бұл азаматтың ұлты қазақ. Бұлардың елдері Орал тауының ар жағында, Сібір мен Орта Азияның шектесіп жатқан жеріндегі үлкен байтақ та, бай өлке. Бұлар орыс жауынгерлерінен кем соғыспайды. Мысалы, Москваны қорғаған, әлем білмеген ерлік көрсеткен 8-ші гвардиялық генерал Панфилов атындағы дивизия қазақстандықтардан, қазақтардан құралған. Әсіресе, жиырма сегіз жауынгердің фашистердің көк темірмен құрсанған қалың әскеріне жол бермей, өздерінің қаруларының аздығына қарамай, көптеген танкілерді жандырып жібергені, немістердің шабуылын тоқтатуы: «Біз өлерміз, бірақ артымызда Москва, шегінуге жол жоқ!» деген ұрандары әлемге әйгі болды. Олар Отан үшін Москваны қорғауда жас жандарын қиды, бірақ шегінген жоқ. Ал енді, Сталинград түбінде көрсеткен қазақстандықтардың ерліктері қандай десеңші! Мамай қорғаны, Павловты қорғағандардың көпшілігі қазақстандықтар болатын.

Генерал поляк шалына қайта қарады:

— Ал енді біздің дивизияның тарихына үңілсек, 1941 жылы бірінші Батыр қала атанған Одесса қаласын қорғауда ерлік көрсеткен дивизияның жауынгерлерінің біразы қазақ жігіттері еді. Олар аянбай, жан қиярлықпен керемет ерліктер көрсетті. Қанша немістердің қысымына іліксе де, тұтқынға берілмеді. Дивизияның жауынгерлерінің ұраны: «Тұтқынға берілгеннен өлген артық!» деген сөздер еді. Сол көптеген қазақ балаларынан қазір саусақпен санарлықтай-ақ қалды. Екі қазақ Батыр атағын алды. Бірі — атышулы «Темірдей Тоғыздық» командирі Ақан Құрманов, екіншісі — мына тұрған Жәлел Қизатов. Бұл тірі, көріп тұрсыз, ал Ақан Днепрден өткенде орасан ерлік көрсетіп, қаза тапты. Бұлардың елінде кен байлығы, азық-түлік өте мол. Мысалы, қазір жауға атылып жатқан Совет армиясының снарядтары мен патрондарының көпшілігі сол Қазақстанда шығады. Азық-түлік, киім-кешекті қазақстандықтар өздерінің аш-жалаңаштықтарына қарамай, майданға жөнелтуде. Патша отарлы елдерді әбден қорлаған ғой. Мысалы, қазақтарға қару бермеген, сенбеген. Окоп қазуға, тылдағы жұмысқа пайдаланған. Бұл, әрине, барып тұрған қорлық. Қазақтар оған көнген жоқ. 1916 жылы Аманкелді Иманов батыр бастаған үлкен көтеріліске

шықты.

Генерал осы сөздерді айтып болғанда, Елена Петровна да сыртқа шықты. Мені бас салып құшақтап, бетімнен сүйіп:

— Аман-сау келдің бе? — деп аналық мейірім танытты.

Генерал поляктың шалымен біраз әңгімелескен соң, мен өзіміздің 154-ші Қызыл Тулы гвардия полкы тұратын орынды сұрап алып, құрметті командиріміз Александр Васильевич Кирсановпен, оның жұбайы, бізге анамыздай болып кеткен Елена Петровнамен және поляк шалымен қоштасып, майдан шебіне жүріп кеттім.

ПОЛЬША ЖЕРІНДЕ

Поляк жері жанаттай сұлу. Гүлденіп тұратын шалғынды, орманды өлке екен. Негізінен шаруалар, 4-5 үйден қауымдасып қоныстанған. Олардың осындай қыстақтарында тұратын ауқаттыларын «пан» дейді. Өзгелері сол панның шаруасын атқаратын қызметкерлері мен жұмысшылары. «Пан» деп неге айтатындарын біз алғашқы кезде түсінбей жүрдік. «Пан офицер, пан солдат»деп атап жатады...

Мен осындай бір жерге орналасқан, өзім қызмет атқаратын 4-батареяға келдім. Жігіттер мені қарсы алып, құшақтасып амандасты. Батареяда біраз өзгерістер бар екен. Капитан Гридин Дмитрий Алексеевич 2-дивизионның штаб бастығы болып тағайындалыпты. Оның орнына біздің батареяның 1-взвод командирі, капитан Серафим Чернышев тағайындалыпты. Ол маған:

— Келгенің жақсы болды! — деп майданның, біздің 76-гвардия атқыштар дивизиясының алдында тұрған міндеттерді тәптіштеп түсіндіре бастады. Чернышевтің айтуы бойынша, Бірінші Белорусс майданы қазіргі уақытта Висла өзенінен шабуылмен өтуге дайындалып жатыр.

— Бірақ, — деді Чернышев, — майданның жалпы жағдайы ауыр. Днепрден өткеннен бергі үздіксіз шабуылдарда көптеген офицерлер мен солдаттар қаза тапты. Жаралы болғандары қаншама! Олардың орны әлі де толтырылған жоқ. Майданның тылы да алдыңғы шепте өте ұзақта қалып қойды. Қазіргі уақытта ататын оқ, гранат, снаряд, миналар көп жетіспейді. Азық-түліктен де кемтарлық бар. Фашистер тонап кеткен поляк жерінен көмек жоқ деуге болады. Осы арадан Варшава бар-жоғы елу-ақ шақырым. Біздің дивизияның міндеті —Тлуш қаласын жаудан босату. Біздің екінші эшелонға шыққанымызға бүгін он күн болды. Ертең алдыңғы шепке жүреміз...

Капитан Серафим Чернышев ортадан төмен бойлы, шымыр денелі, сары өңді, өткір көк көзді, сөздерін маңыздана сөйлейтін адам болатын. Менен екі жас үлкендігі бар, екеуіміз қалжыңдасып, ойнай беретінбіз. Енді ол менің командирім. Батарея командирі болу — артиллеристер арасында ең жауапты міндет деп саналады. Жабық позициядан ататын да осы батарея командирі. Зеңбіректер взводтарын орналастырып,жаудан көрінбейтін етіп көзтасалау өте жауапты шаруа. Сол кездің өзінде бір снаряд — бір сиырдың құны деп есептелетін. Ал енді біздің Серафимді алсақ, жабық позициядан жауды атқылауды жақсы білмейтіні бізге анық болатын. Артынан естісем, капитан Чернышевті тағайындағанда, дивизион командованиесі Скубак Василий Степанович, Гридин Дмитрий Алексеевичтер бұрынғы біздің 4-батареяның командирлері Чернышевтің бұл жағын ескерген. Батареяда взвод командирі Қизатов жолдас бар. Ол үш жыл соғыста ылги жабық позициядан атуды жақсы меңгерген азамат деп ұйғарыпты.

Сөйлесіп отырғанымызда кешкі тамақ та келді.

Батареяның старшинасы Василий Артюхов екі метрдей бойы бар ұзынтұра болатын. Қара өңді, оны мен «грек» деп атайтынмын. Екеуіміз әбден арамыздан қыл өтпестей дос болатынбыз. Ол кіріп келіп:

— Жәлел, келіп қалыпсың ғой, азаматым! — деп қол алысып амандасты. Батарея аспазшысын шақырып алып, тамақ, арақ әкелуді бұйырды. Өткенді еске алып өзіміздің қаза тапқан және жараланған жолдастар туралы ұзақ мәслихаттасып отырдық. Түннің біразы өткенде демалуға жаттық. Батарея командиріне арнап қазған блиндажға Серафим екеуміз жайғастық. Түні бойы дөңбекшіп, үйықтай алмадым. Ойыма келгені: Висла да Днепр сияқты үлкен өзен. Онан өту үшін Ақан батырдай керемет батыл жауынгерлер керек.

Ойына Ақан түсті. 1943 жыл. Орталық Ресейдің ой мен қырында көкорай шалғыны жайнап шыққан гүл-бәйшешекті мамыр айында «Орыстың Орта ойпаты» деп аталатын Орел мен Курск маңайында өзіме арнап қазған блиндаждың ішінде демалып жатқанмын. Аяғын тез-тез басып, менің жақсы жолдастарымның бірі, біздің 4-батареяның 2-взводының командирі, кіші лейтенант Василий Лунев кіріп келді. Майдандағылардың ұйқысы сергек болады, мен атып тұрдым. Василий қаққан қазықтай үн-түнсіз сілейіп тұр. Мен оған:

— Өзіңнің есің түзу ме?! Мына түн қараңғысында неғып жүрсің? Мына тұрысыңның бір себебі бар ғой, айт енді, кіші лейтенант! — дедім. Ол маған тура қарап:

— Мені құдай ұрды, қаруымнан айрылдым, — деді.

— Қалай? Қалай айрылып жүрсің?

— Мынау арада Ивановка дейтін село бар. Село деген аты ғана, фашистер қиратқан орны ғана жатыр. Сол селоның қасында бір шоқ терек бар еді. Кеше сонда Ивановканың аман қалған қыз-келіншектері, біздің полктың офицерлері мен сержанттары жиналып, өлең айтып, көңіл көтердік. Ептеп, ақ жорғаны да көргенбіз. Мен Шура дейтін бір қызбен түні бойы биледім. Жақсы демалдық. Қайтып келсем, менің пистолетім жоқ...

— Эй, сен не деп тұрсың өзі, жарқыным? Билеген қызыңның адресі бар ма?.. Сенің қаруың бұл жердегі адамдарға керек емес. Біздің әскерлер 1941 жылы шегінгенде, сосын кеше мына жау қашқанда олар әбден қару олжалаған... Жүр кеттік, есалаң! Сенің пистолетің дәу де болса, бір бұтаның түбінде жатқан шығар, — деп блидаждан жүгіре шығып, Ивановкадағы шоқ терекке бет алдық. Жақындап келгенде менің көзіме теректің түбінде жылтырап жатқан пистолет бірден түсті. Мен Луневке:

— Оңбаған-ау, әне жатыр пистолетің. Құтылдың бар бәледен. Бар ал! — деп бұйыра сөйледім. Ол қаруын қабыраға салып жатып:

— Лейтенант Қизатов, сіздің істеген жақсылығыңызды ұмытпаймын, екеуміз туысқандай болайық!— деді. Біз біраз сөйлесіп, оңды-солға қарап жүргенде, күннің көзі де шығып, сағат ертеңгі тоғыз болып қалыпты. Дәл қасымызда, аман қалған, уақытша астық сақтайтын қырман шетіне салынған қойма бар екен. Сол қойманың ішінен кенет аспандата шырқаған қазақтың әні естілді. Біржанның атақты «Жамбас сипары!» Енді бір сәтте «Ләйлім», сосын Ақан серінің «Көк-жендет», «Алтыбасары», Үкілі Ыбырайдың «Гәккуі»» басқа да ел жақтың әндері бірінен соң бірі әніне келтіре шырқалғанда, мен есімнен таңғандай болдым. Менің өз айтқанымды өзіме енді Василий қайталады:

— Не есіңнен айырылып қалдың ба? Не болды саған? Ұстамалы қояншық ауруың бар ма еді? — деп өзіме дүрсе қоя берді.

Мен оған бұйыра сөйлеп:

— Жүр! — дедім.

«Қойманың ішінде Қазақстаннан келген әртістер концерт беріп жатыр, — деген ой келді. — Сұлу әндерді бұлай самғату жай адамның қолынан келмейді». Осы оймен жүгіре басып келем. Кіріп келсем әртіс түгіл, сайтан да жоқ. Бір взвод шамасы қатардағы солдаттар екен. Ортада орта бойлы, таңқы мұрын сержант тұр. Біз кіріп келгенде олар

орындарынан ұшып тұрды. Сержанттың оң қол жағында 3-4 қараторы жігіт тұр екен. Бәрі қазақ өңділер. Мен:

— Ассалаумағалейкүм! — деп сәлем бергенде, олар келіп, қол алысып амандасты. Сержант өзін «Ақан Құрманов» деп таныстырды. Міне, мені осы түні бойы ұйықтатпай дөңбекшіткен — үш жыл қырғын шайқастарда жүргенде бірінші рет көрген сол қазақ балалары, олардың ішінде Днепрден бірге өткен атақты «Темірдей Тоғыздың» командирі, Совет Одағының Батыры, ержүрек қазақ халқының даңқты ұлының бірі Батыр Ақан болатын. Осыдан бір жылдан аса бұрын, қыркүйек айының 23-і күні қараңғы түнде Украинаның Чернигов облысындағы Мыси селосына, жанымда екі жауынгер бар, Бондарев деген радист. Вялых дейтін барлаушы солдат тапсырмамен келіп, бір украин шалын тауып алып, қайық іздетіп, тас-түнек қараңғыда шелектеп құйған жауын астында, жан назарына ілікпей, ені бір шақырымдай Днепрден бөгелместен өткенбіз. Өзеннен өткен мезгілде жарқ-жұрқ атылып жатқан оқтар, жарылып жатқан снаряд пен миналар — тас-төбемізден ажал сеуіп тұр еді. Біз өзеннен өткен сәт естігеніміз — орыс сөздері болды. Дыбыс шыққан жаққа қарай еңбектей, ептелеп кеп, траншеяға түсе салсақ, Ақан бастаған сегіз жауынгер фашистерді өз орларынан қуып шығып, өлгенін өлтіріп, тірілерін қашырып, траншея мен жүз елу метрдей окоптарын басып алған екен. Мен Ақанға:

— Амансың ба, «генерал»! — дедім. Ақан жұлып алғандай:

— Менің міндетім бүгін генералдан да ауыр болды ғой деймін. Жаңа ғана бірнешеуін о дүниеге жіберіп, фашистердің біразын қуып шықтық. Мынау Арқаның үскірік боранына бергісіз қара жауын, түнерген түн. Немістер бізді келеді деп ойламаған болуы керек, андаусызда қатты ұрдық. Ал енді сен жақсы келдің, лейтенант жолдас!.. Қанша мықтымыз дегенмен, біздің, қаруымыз жоқтың қасы. Бір пулемет, бір танк ататын қару, жеті автомат. Оның оқтары да аз. Түні бойы ұйықтамай, окоптарымызды тереңдетіп, әркайсысымыз өз орындарымызды қамдадық.

Мен сол кездегі аға лейтенант, батарея командирі Гридинге, дивизион командирі Василий Скубаққа өзіміздің жағдайды рация арқылы түгел айтып бердім. Немістердің таңға қарай шабуылға шығатынын, оларды тойтару үшін дивизион зеңбіректерінің колдауын сұрап, мәлімдеме жасадым.

Ағарып таң да атты. Фашистер бірнеше танкімен ербеңдеген өңшең ұзын бойлы, жүзге тарта жаяулары бар, шабуылға шықты. Артынан

қолға түскен немістерден сұрап білсек, бұл фашистердің «СС. Өлген бас» батальоны екен. Рация арқылы зеңбіректерге және катюшаларға хабарлап, өзіміздің төңірегімізге өз оғымызды сұрадық. Егер олар қолдамаса, бізді мына шабуыл күл-талқан етіп, Днепрге батырып жіберетіні анық еді. Хабар жетісімен біздің үстімізден зуылдаған снарядтар өтіп, фашистердің дәл ортасына барып жарылып жатты. Бір мезгілде найзағайдай жарқылдап, катюшаның оқтары, дүние көшіп келе жатқандай фашистердің танкілері мен жаяуларының үстіне ажал болып сорғалады. Бұрқ етіп бір танкі жанды. Жаяу әскерлерінің өлгені өліп, тірілері жата-жата қалды.

Жау шегінді. Шегіне барып, қайта шабуылға шықты. Бұл шабуыл біздің позициямызды атқылаудан басталды. Тоғыз жауынгердің екеуі неміс снарядынан қаза тапты. Ақан сол қолынан жаралы болды. Бірақ бұл шабуылды да тойтардық. Мен жанымызда тұрған маяның төбесіне шығып төңіректі бақылап, барлау салуға кірістім... Осы тұста дыр еткен автомат дауысынан ойым үзілді. Не боп қалды деп траншеядан шыға келсем, Кузьма Вялых:

— Жатыңыз, жолдас аға лейтенант! Немістер келіп қалды, — деп айқай салды. Серафим де боқтанып, «иттер ұйқы бермеді-ау» деп жүгіріп шықты. Кузьма маған:

— Әне, әне! Екеуі біздің траншеяның түбінде жатыр. Жаңа атып түсірдім. Үшеуі тірі жатыр, әне, — деп қолын сілтеді. Екінші траншеядан взводтың бес-алты солдаты мен сержанты шыққанда, мен ракетаны жұлып алып аспанға аттым. Айнала жап-жарық болды. Сөйткенше болмай, біздің Болдырев, Хомуха, Фатих Мухамадиев, сержант Иванов және басқалары, «Қолдарыңды көтер!» деп ақыра секіріп келіп, тірі қалған үш немістің үстеріне мініп, екі қолдарын арттарына қайырып, байлап жатыр екен. Батарея командирі Чернышев:

— Енеңді ұрайындар, сендерге не керек?— деп бұлардың қасына барды. Мен оған:

— Жолдас аға лейтенант, бұлар тіл іздеп жүрген немістің барлаушылары ғой. Алдыңғы шептен байқаусыз өтіп, біздің блиндажымызды керіп, бір үлкен штаб деп ойлаған. Оны біздің жауынгер қырағы Кузьма байқап қалып, екеуін құлатып түсіріп, үшеуін жер бауырлатқан. Міне, сөйтіп қолға түсті. Ішімізде неміс тілін білетіндер жоқ. Тез хабарлайық: полктың не, дивизияның штабына жөнелту керек!

Сондай ұйғарымға келіп, қолдарын арттарына байлап, темірмен құрсаулап, полктың штабына айдап жібердік. Артынан білсек, екеуін

жынды Вялых жолда атып тастапты. «Тілге осы да жарайды» деп, біреуін алып барыпты. Мен артынан:

— Мұның қалай, Кузьма? — десем, — Эй, осы иттердің біреуі де жетеді ғой дедім, — дейді.

Ертеңіне мен бұйрық алып, «біздің дивизияның 237-гвардия атқыштар полкі мен 239-полктің арасы ашық калды» деген хабармен барлауға шықтым. Қасымда екі жауынгер — Вялых пен Болдырев.

Құрметті оқырмандар, мен түндегі ойымды үзіп алдым. Ақан батырдың не болғанын айтпай кетуге болмайды. Мен еңбектеп, өлдім-талдым дегенде көздеулі маяға жеттім. Бұған қалай шығамын деп, жан-жағыма карасам, сонадай жерде кескен терек жатыр екен. Маяға әкеп, соны сүйеп, төбесіне көтерілдім. Өзіме қуыстан орын ыңғайлап, бинокльмен жау жағын шолдым. Бір жерде бір пулемет ұясы, ойпаңдау тұста зеңбіректер батареясы көрінеді. Гомель жақтан толып жатқан машиналар мен танкілер, жаяу әскерлер тас жолды бойлап қаптап келеді екен. Бәрін картаға түсіріп, координатын аныктап, өзіміздің позицияға оралсам, үстінде бір тамтық сау жері жоқ, денесі қан-қан, тура тиген жармақ Ақан батырға ажал боп жеткен екен. Күн де ұясына батып бара жатты. Мен Ақанды құшақтап, зар еңіреп жыладым. Амал нешік, сұм соғыс кімді аяи қалды?

Артымыздан «уралаған» біздің көп әскердің үні естілді. Мен берген координат бойынша фашистердің жасырын пулемет ұялары, батареяларын талқан етіпті. Жарқылдап катюша оқтары жарылып жатыр. Үстімізде аспандатқан жүздеген біздің қырандар немістердің позицияларын бомбылауға ұшып бара жатыр.

Біздер Ақанды Мыси қаласына жерлеуге жөнелттік. 1944 жылғы 15-қаңтарда ССРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының Указымен «Днепрден шайқаспен өткенде көрсеткен ерен ерлігі үшін» қаза тапқаннан кейін Ақан Құрмановқа Совет Одағының Батыры атағы берілді. 1973 жылы мен Чернигов облысының Мыси қаласына барып, Ақан ескерткішіне басымды идім. Қара мәрмәрдан жасалған белгісіне «Бұл жерде казақ халқының ержүрек Батыр ұлы, Совет Одағының Батыры Ақан Құрманов жерленген» деп жазылған екен. Мен:

— Топырағың торқа болсын, ардақты арыстаным? Сенің атағың мен ерлік өліміңді елге жеткізермін! — деп серт бердім.

Он жыл жазып, «Батыр Ақан» поэмасын бітіріп, облыстық газеттерде, үнтаспаларда жаздырдым. Ақан туған Ақмола облысы, Атбасар ауданы, «Қосбармақ» ауылына бардым. Туыстарына, ауылдастарына,

жерлестеріне Ақанның керемет ерлігін баян еттім. Енді соғысқа оралайық.

Соғыс қызу жүріп жатқан кез. Біздің дивизияның алдына қойылған ең үлкен міндет—Тлуш қаласын фашистерден босату. Бірақ біздің қарсыласымыз немістің, таңдамалы әскер құрамасынан құралған, көптеген танкі, өзі жүретін зеңбіректермен қаруланған еді. Дивизияның шабуылдарын тойтара берді.

Бұйрық бойынша белгілі болған жай—239, 237-гвардия полктарының шекарасы ашық қалған. Соны жабу үшін түнделетіп біздің батареяның зеңбіректерін апарып қою керек. Күндіз барлау салуға, ашық қалған тұсты бақылап, зеңбіректер орналасар жерлерді белгілеу маған міндеттелді.

Қасыма төрт жауынгер алып, біздің екінші эшелоннан бес шақырымдай жердегі 237-полктың бірінші батальонына барып сөйлесуге жүріп келеміз. Алдыңғы шепке бір шақырымдай қалғанда еңбектеуге, бір жүгіріп, бір тоқтауға, жасырынуға тура келді.

237-полктың бірінші батальонының командирі майор Сидоренко екен. Ол кісі қартадан қарап, бізге әбден ұғындырды. Алдыңғы шепке еңбектеп жету үшін қатардағы солдаттар Болдырев пен Хомуханы ертіп, көздеген жерге жеттік. Олай-бұлай қарап, шамаласақ, екі полктың шекарасындағы ашық жер үш шақырымдай екен. Демек, бір зеңбірек пен келесі зеңбірек арасы 800 метрдей болуы керек. Зеңбіректер алдында 300 метрдей жерде біздің взводтың мен бастаған барлаушы байланыс бөлімдері орын алып, жаудың жаяу әскеріне тойтарыс беруі керек. Сонымен, біз 2-3 сағат шамасында жаудың алдыңғы шебінде көптеген танкілер мен өзі жүретін зеңбіректерді көрдік. Олардың шабуылға дайындалып жатқаны белгілі болды.

Біз батарея тұрған жерге қайта оралдық. Мен капитан Чернышевқа: «Шабуыл танкілерден басталады. Сондықтан оларды жандыратын броньді снарядтарды көп алуымыз керек»,— дедім. Ол: «Жақсы, мақұл!»— деп келісті.

Күн кешкіріп, қас қарайқанда зеңбіректерді жолға шығардық. Мен компасқа қарап, белгілеген азимут 290 тармен ақырындап жылжи бастадық. Жаудың алдыңғы шебі біздің маневрді, әрине, білмеуі керек. Бір жаманы — біздің зеңбірек тартатын аттарымыз пысқырыып, сездіріп қоймаса екен деп қатты алаңдадық. Екі сағаттың ішінде алдыңғы шепке де жеттік. Бірінші зеңбіректің жанында капитан Чернышев, екінші зеңбіректе капитан Лосинский, үшіншісінде — аға лейтенант Толмачев, төртіншіде — Лунев қалды. Олардың ара-арасына байланыс сымын

тартып, бір-бірімен жалғастырдық. Қандай снарядпен ату жөнінде команда батарея командирінің шешімімен берілетін болды. Мен сегіз жауынгермен зеңбіректердің алдында, 300 метрдей жерде орналастым. Тездетіп, белуардан окоп қаздық. Оларды жасырдық. Көз таса етіп бұтақ, шөп қададық.

Таң да атты. Дүрбімен қарап, барлау салсам, үш танктері, бірнеше жеңіл танкілеріне жаяу әскерлерін мінгізіп, немістер шабуылға дайындалып жатыр екен. Олар да екі полктың ашық қалған тұсын біліп көздеген. Тура біздің жатқан позициямызға қарай қаптап келеді.

Мен Чернышевқа хабар бердім. Ол да: «Көріп тұрмын. Сабыр. Әбден жақындатпай, атпайық!» деп өз кесімін айтты.

Танкілер жақындап қалды. Біздің жігіттер дайындалып, олардың үстіне жабысқан жаяуларын атуға қамданып жатыр. Мен: «Атпаңдар, команда болмай» деп оларды басумен болдым.

Танкілер мен өздері жүретін зеңбіректер біздің оң жағымыздан бес жүз метрдей қиыстап өтуге айналды. Кенет бірінші «пантерадан» от бұрқ ете түсті.

— Болды қызық! — деді қасымда жаткан Вялых.

— Қызығын не, антұрған? Біз бәріміз осы арада не өліп, не шабуылды тойтарамыз. Бұл қызық емес!—дедім мен оған зекіп. Кузьма әдетінше ыржалақтай күле сөйлеп:

— Жай бір айтқан қаңғыбас сөз ғой, жолдас лейтенант, — деді. Мен:

— Құр сөзді қой! Автоматты дайындайық, біздің де кезек келіп қалды, — дегенімше болған жоқ, екінші «пантерадан» да от бұрқ ете түсті. Өзі жүретін екі зеңбіректің экипажы шыға келіп, бізге қарай тұра қашты.

Барлығы 6 неміс екен. Оларды жүз метрдей жақындатып алып, автоматпен жусатып салдық. Қалған екі «пантера» мен жеңіл танкілер кейін бұрылып зыта жөнелді.

Бір-екі сағат өткесін, қасына ерткен әскері бар екі «тигр» және жеңіл танкілер біздің алдымыздан қайта шыға келді:

— Міне, келді бізге кезек!—дедім мен.— Бірде-бірің атушы болмаңдар! Танкілер өтіп кетсін. Жаяу әскерін олардан бөліп алып қалайық!..

Сол екі арада танкілер де жетіп келді. Біздің окоптарымызды басақөктеп өтіп бара жатқан танкілердің алдыңғысын туралап атқан біздің

үшінші зеңбірек қақ маңдайдан тигізді. «Тигр» шырқ айналып тұрып қалды. Біз жаяуларына автоматтан оқ жаудырып, сай-сайға бұқтырып қайта кашуға мәжбүр еттік. Екінші «тигр» ары беттеуге беті жоқтай, біздің сол жағымызды ала шегінді. Кіші танкілері топ бастар арлан қасқырға ерген бөлтіріктердей — олар да шегініп, бұқпантайлағандай қашып барады. Біздің зеңбірекшілер оларды қуа атып, тағы екі «бөлтірікті» жер қаптырды.

Күн кешке айналды. Жаудың беті қатты қайтып қалғандай. Телефон арқылы біздің батареяға командирлеріміз алғыс айтып жатты.

Кеш түсе біздің орнымызға басқа дивизияның полкі келіп орналасты. Бұлар, 239-полк, 327-полк жауынгерлері біздің 234-полктің маңына орналасуға бұйрық алыпты. Жаңа келген полкті қолдауға берілген көптеген біздің Т-34 маркалы танкілер, зеңбіректер, катюшалар қарамы молдау көрінді. Біздің алған бұйрығымыз: 234-гвардия Қызыл Тулы атқыштар полкінің, 2-батальонын қолдау еді.

Мен қасыма Кузьма Вялых пен Иван Хомухоны ертіп, батальонның штабын іздеуге жүріп кеттім. Таң ағара әбден шаршап, қалжырап, екі күндей ұйықтамаған, тамақ та ішпей ашыққан біз батальон штабын зорға дегенде таптық. Біз келсек, штаб тола батальонды қолдаушы бөлімдерден келген офицерлер отыр екен.

Батальон командирі, Совет Одағының Батыры капитан Хромых маған бұрыннан жақсы таныс, жолдас, талай шайқастарда бірге болғанбыз. Жылы шырайлы амандасып: «Төрлет, аға лейтенант!» — деді. Мен жақын келіп, барлық болған жағдайды, шаршағанымызды баяндадым. Хромых маған:

— Ой, ерлер, жарайсыңдар! Сендер болмағанда, біз қоршауда қалатын едік, — деді. — Анау біздің көрші блиндажда менің адъютантым, ординарецім бар. Соларға «мен жіберді» деп айтыңыздар... Саспа, аға лейтенант, енді Тлуш қаласы біздің қалтамызда!..

Көптеген алдағы шабуылға бізбен бірге шығатын әскер, танк, катюшалар жайын айта келіп, Хромых:

— Ертең таңертен, сағат бесте артиллерия дайындығы басталады. Сонан кейін жаудың алдыңғы шебін біздің ұшқыштар бомбылайды. Сендер өз батареяңа байланыс сымын тартып, шабуылға дайындалу жайын жеткізіңіз, — деді. Картасын алып:

— Мына Ясеница селосын атқыландар! Немістер бастарын көтере

алмай қалсын, — деді.

Біз Хромых айтқан блиндажға келіп, тамақтандық. Сөйтіп, үшінші түн ұйықтамайтын болдық. Өзіміздің зеңбіректер тұрған жерді іздеп жүріп кеттік. Капитан Чернышевті тауып алып, барлық жағдайды мәлім еттім. Хомуха, Болдырев екеуін батальон штабына сым тартуға бұйрық беріп жөнелттік.

Сөйлесіп отырып, мен ұйықтап кетіппін. Чернышев мені түртіп оятқанда, тан ағарып атып келеді екен. «Кеттік!» — деп бұйрық берді.

Жүгіріп отырып, батальонның штабына келдік. Бізге дайындаған блиндажға кірместен, Хромыхқа барсақ, ол кісі күйіп-пісіп жүр екен.

— Не болды сізге, жолдас капитан? — деген бізге: — Полктың штабымен байланыс үзіліп калды. Әйтеуір өзіміз біліп, шабуылға шыға береміз де... — деп Чернышевқа қарады.

Сағат таңғы бесте жер-көк күңіреніп, жаудың позициясын атқылау басталды. Біздің батарея Ясеницаны нысанаға алды. Аспанда қаптаған біздің самолеттер: «ИЛ»-дер, «МИГ»-тер, «ЛАГ»-тардан әуе керінбейді десе де болғандай. Бір уақта «уралап» біздің жаяу әскерлер көтерілді. Батальон парторгы Солодовников, сол кезде жасы 40-тан асып кеткен, оны полк жауынгерлері «Батько» деп атайтын, сол «Еріндер маған, балаларым!» — деп бірінші көтеріліп, «уралап» жау позициясына қарай тура ұмтылды. Біздің дивизияның алдындағы — әбден қатты бекінген СС құрамалары және власовшылар екен. Олар қайсарланып, біздің шабуылымызға қарсы шабуылға көтерілді. Біздің әскердің шабуылы кідірістеп қалды. Жауынгерлер қайтадан өз позицияларына шегінді. Шығын да жоқ емес сиякты.

Фашистер де біздің танкілердің біразын жандырып үлгерді.

Күні бойы қайта-қайта екі жақтың әскерлері кезек-кезек нәтижесіз шабуылға шығумен болды. Біздің 76 Чернигов атындағы Қызыл Тулы атқыштар дивизиясының командирі генерал-майор Александр Васильевич Кирсанов: «Шабуыл тоқтасын!» — деген бұйрық берді бір кезде. Сірә, шығынға ұшырай берудің жөні жоқ деп тапса керек.

Біздің көңіліміз әбден басылып қалды. Бізге де, Хромыхқа да тамақ келді. Бәріміз бірлесе отырып, ауқаттанып, жағдайды сөз қылып отырғанда, капитан Хромых бұйрық алды: «Шабуылды түнде, жасырын түрде бастап, Ясеница селосын басып алу керек».

Түн қараңғы түндігін жапты. Немістер ракета атқылап, қанша жарық

жақса да, біздің дивизияның жауынгерлері дыбыссыз жақындап кеп, фашистер мен власовшыларды тұтқиылдан басты. Жүздегенін жер жастандырып, селоның батыс жағынан окоп қазып әбден орнығып алды. Біздің батарея жігіттері Хромыхтың штабының қасынан, селодан тым алыс емес бір биіктеу жерден жау шебін бақылайтын пунктке орын сайлады. Ертеңіне жау әскерлері көптеген танкілерінің қолдауымен Ясеницаны қайта басып алуға әрекет жасаған болып еді, оларды катюша миналарымен қаруланған біздің «ИЛ»-дер жермен-жексен етіп, тас төбеден ұрды. Біздің бомба тастайтын самолеттеріміз әбден көбейді. Олар немістердің алдыңғы позициялары мен тыл жағын бомбылаған соң, жау тағы шегінуге мәжбүр болды.

Қыркүйек айының соңғы күндерінде біздің әскери құрамалар тура Тлуш қаласына шабуылға шықты. Осы ұрыстардың бір күнінде мені полк командирі Михаил Меерсон шақырып жатыр деген хабар алдым. Мен алдыңғы шептен жасырынып шығын, полк штабына келдім. Полк командирінің шақырғанын адъютантына баян еттім. «Көп ұзамай келсін!» — депті полк командирі подполковник Меерсон жолдас. Мен әскери тәртіппен:

— Сіздің бұйрығыңызбен аға лейтенант Қизатов келіп тұр! — деп баяндадым. Ол қолымды алып:

— Сен өзі мені қуып жетуге жақынсың ғой, аға лейтенант болып қалыпсың. Кеудең тола награда. Батырсың!— деп жылы шыраймен қабылдады.

— Рахмет, айтқаныңызға! — дедім. Менің сезгенім: соғыстан бұрын, 1940 жылы мен әскери міндетімді атқарып жүргенде Меерсон жолдас 2-дивизионның командирі болатын. Бұл кісі қара шаш, қара касты, қоныр өңді азия халқына ұқсайтын адам еді. Ұлты еврей. Ол кездегі атағы капитан. Еңгезердей денелі, мінезі темірдей қатты деп еститінбіз. Бұл адам туралы солдаттар арасында неше түрлі анекдоттар бар болатын. Соның бірі: 1942 жылы, біз Қырымда қорғаныста тұрғанда, біздің көршілес 44-армия өңшең кавказдықтардан құралған еді. Плащ-палаткасын жамылып, түзде отырған Меерсонға екі әзірбайжан жігіті келіп, мұны да сол кавказдық деп ойласа керек: «Неғып отырсың, Елдаш?» — деп түрте беріпті. Әбден ызаланған Меерсон түзге отырып болып, үстіндегі плащты лактырып жіберіп, — ол кездегі атағы майор, Қызыл Ту орденімен наградталған, мұндай жауынгерлер аз болатын,

— «Атаңның аузын ұрайындар, енді мені үлкен дәретке де шығармайтын болдындар ма?» — деп, пистолетін жұлып алыпты. Әзірбайжандықтар жалыпып-жалпайып, кешірім сұрап әзер құтылыпты дейді. Бұл кісі туралы осындай толып жатқан қызық әңгімелер бар болатын.

— Қизатов жолдас, сізді генерал Кирсанов шақырып жатыр. Шамасы бір жаққа, ұзақ жолға жұмсауы мүмкін. Абыройлы атқарып келуіңізге тілектеспін! — деп орнынан тұрды.

Мен полк командирімен құшақтасып қоштасып, алдыңғы шептен 8 километр жерде тұратын дивизия штабына келдім.

Штаб дегеніміз — бір селоның төрт бөлмелі үйінде орналасқан, қасында қабырғасын тақтаймен шегелеген блиндажы бар орын екен. Мен генералдың адъютантына жолығып, келгенімді мәлім еттім. Ішке кірсем, генерал, қасында жұбайы Елена Петровна жайбарақат отыр екен.

Мен әскери тәртіппен келгенімді баяндадым. Александр Васильевич:

— Сізді еліңізге демалысқа жібергелі отырмыз. Құттықтаймын! — деп қолымды алды. Елена Петровна да мені құшақтап:

—Бар, бар! Сен қиқарлыққа салынба! — деп ескертті.

V ТАРАУ

ЕЛГЕ САПАР

Сол күні-ақ дивизия штабынан 45 күнге демалысқа шығып, өзім туған Солтүстік Қазақстан облысына баратын боп бұйрық алдым.

Далаға шығып, бірінші кездескен машинаға отырып, Бірінші Белорусс майданының штабына тартып кеттім. Жолай кездескен бір лейтенанттан штабтың комендантын сұрап, көздеген жеріме жетсем, іште бір жүзі таныс адам отыр. Ол сонау Ақжардағы Ленин ауыл шаруашылығы техникумында бірге оқыған Иван Прокопенко болып шықты. Капитан шенінде. Мен аузыма сөз түспей қалшиып тұрып қалдым. Ойыма 1936-40 жылдар аралығындағы сол бір бозбала күндер түсті.

Прокопенко оқуға жетім балалар үйінен келген. Жаздықүні басқа студенттер демалысқа үйлеріне кеткенде, мұның баратын туыстары жоқ, Оспан дейтін техникум жұмысшысының қасында қалатын. Бұл кісі өзгеше бір қызық адам болатын. Прокопенконың қазақша бірсыдырғы тәуір сөйлейтіні бар еді...

Мен жанына жақындай бергенде, ол да ұшып тұрып, екеуміз құшақтаса кеттік. Орта бойлы, ақсары өңді, бетінде шешектен қалған дағы бар. Оқып жүргенде сонша ақкөңіл болатын, сол мінезі қазір де қалмапты. Менің қолымды қысып:

— Құттықтаймын, Жәлел, Жұлдызыңмен! — деп туған бауырымдай қуанып, бетімнен сүйіп жатыр. Техникумда оқып жүргенде де екеуміз өте тату дос болатынбыз.

Амандасып, құшақтасып, мауқымызды басқан соң: — Ал қайдан келесің? — деді капитан Прокопенко. Мен барлық жайды түгел баяндап бердім. Ол маған: «Өте жақсы болған. Біз оқыған техникумға да барасың ғой. Барлығына сәлем айт! Әсіресе, Оспан атай мен Күләш анамызға!.. Олар маған оқу жылдарында өз әке-шешемдей болып, үлкен қамқорлық жасады ғой. Сен мұны жақсы білесің ғой? — деді. «Білемін», — дедім.

— Сен бір-екі күн осында болып кет! — деді сосын маған тура қарап. — Соғыста да махаббат болады екен — мен үйлендім, Жәлел... 1943 жылы Орел — Курск имегіндегі қанды шайқас есінде ғой. Батальон ротасының командирі едім. Жарақат алып, госпитальге түстім. Сонан соң осы қызметке тағайындалдым. Қазір, өзің көріп тұрғандай, майдан штабының комендантымын.

— Жақсы болған! Үлкен, жауапты қызмет. Құтты болсын, Ванюша! — дедім.

Екеуміз өткен-кеткенді еске түсіріп, әңгімелесіп отырғанымызда, аққұба өңді, орта бойлы жас әйел кіріп келді:

— Отыр, Ольга! — деді оған Прокопенко. Сосын маған бұрылды. — Менің жұбайым. Аты — Ольга. Медицина дәрігері. Қазіргі шені — майор.

Сосын Ольгаға қарап: — Менің танысым, жерлесім, туысым. Бірге оқығанбыз. Екеуіміз туған бауырлардаймыз. Оспан ақсақалдың үйінде асыр салып, ойнайтынбыз... Бүгін кездейсоқ кездесті. Енді біздің құрметті қонағымыз болады. Көріп тұрсың—батыр, абыройлы азамат... — деп бастырмалата сөйледі.

— Сізбен танысқаныма қуаныштымын! — деп түрегеліп Ольганың қолын алдым.

Иван жұбайына қарады:

— Сен барып, дайындық жасай бер. Бірер сағаттан соң Жәлел екеуіміз барамыз, — деді. Мен аңырып тұрып калдым. «Өзі капитан, майорға бұйрық бергені калай? Әйелі болғасын, енді қайтушы еді?!» деді тағы бір ойым.

— Мен асығыспын, Ваня. Елге тез жетуім керек, — дегенімде, Прокопенко қолын бір-ақ сілтеді: «Болды!».

Әйелі кеткесін, капитан қазақша сөзге көшті. Өткен-кеткен, басына түскен қиыншылықтарды тізбелеп айтып жатыр, мен тыңдап отырмын. 1938 жылы техникумды бітірген Иван Прокопенко (менен үш жас үлкен) қазіргі Көкшетау облысының бір совхозында зоотехник қызметін атқарыпты. Әскер қатарына соғыс басталғасын, 1941 жылдың қыркүйек айында шақырылып, майданға желтоқсанда араласыпты. Осының бәрін ол қазақ тілінде тігісін жатқыза айтып берді.

Прокопенконың бұл жатық сөзі мені кәдімгідей ойға қалдырды. Иван қазақша оқымаған. Ұлты — украин. Сонда да қазақ тілін ұмытпапты. Неткен зерек адам! Мен болсам, өзім қазақ, жеті жылдықты қазақша

бітіргем, 1939 жылы әдеби конкурске жазған әңгімем бар, оған белгілі қазақ жазушысы Қапан Сатыбалдин өзінің жақсы бағасын берген, соның бәріне қарамастан қазір қазақ тілін кәдімгідей ұмытып қалғандаймын. Түс екеш түстің өзі орысша кіреді. Осы жаңа Прокопенкомен дұрыстап қазақша сөйлесе алмадым. Өзімнен өзім іштей қысылдым. Әрине, орысша білген жақсы, бірақ, өзіннің ана тілінді ұмыту, туған тіліңмен таза сөйлесе білмеу неткен қорлық! Намысқа басып, Иванмен қазақша сөйлесіп жатырмын. Біраз отырып Прокопенконың үйіне келдік.

Үш бөлмелі кірпіш үй. Ауланың ішінде қой және тауық қоралары бар екен. Екеуіміз қазақша сөйлескен беті, үйге кіріп келдік.

Прокопенконың әйелі, жанында өрімдей сұлу, аққудың көгілдіріндей жас қыз дастархан қамымен жүр екен. Стол үстін неше түрлі тағамға толтырып қойыпты. Тізбектелген арақ-шарап шөлмектері көрінеді. Иә, штаб комендантының қолында не жоқ дейсің! Баршылық. Көк жолақ жібек халат киіп, белін қынай буған, аяғында жеңіл кебісі бар Ольгаға осы сәні катты жарасып тұр. Жанындағы жас қызды капитан: «Александра Михайловна», — деп таныстырды. Ол да дәрігер екен. «Бүгін жұмысқа бармайсыңдар. Менің інім келді, қуанышыма ортақ боласыңдар!» — деп кесіп айтты.

— Ваня, мен асығыспын ғой, — дедім.

— Қайда кетпексіз? Мұндай кездесулер өмірде аз болады, — деп Ольга сөзге қосылды. — Мен Москвада туып-өтім. Бірге оқып, бірге өскен бір адамды кездестіре алмай-ак қойдым..

Күйеуіне наздана карады:

— Ал капитан жолдас, үйіне келген Батыр ініңді кідіртіп көр!..

Бәріміз күлкі-әзілмен тамақтануға кірістік. Иван екі әйелге бокал толтыра шампан құйып, өзі мен маған: «Офицерлердің ішетіні осы болады!» — деп «Абрао — Дюсе» заводында жасалған коньяк құйды.

— Қазіргі уақытта қайда кездессек те, — деді капитан, — «Барлығы жеңіс үшін!» демей ме? Ал осы тосты біз де жеңіс үшін көтерейік! Соғыс тез бітсін! Бәріміз де Жәлелге ұқсап, өз елімізге аман-сау оралайық!— деп орнынан тұрды. Өзі бірінші болып стакан толы коньякті ішіп жіберді. Екі әйел де тартынған жоқ. Мен: «жол адамымын ғой», — деп қипақтап едім, оған болатын Ваня жоқ: «Ішіп кой да, ішіп қойға» басты. Мен де алып койдым. Тамақтандық. Қуырған тауық еті, судан жаңа алып шыққан балық, неше түрлі көкеніс... Ежелден таныс

достармен бірге отырғандай емін-еркін отырмыз. Екінші сөз кезегі маған берілді. Мен:

— Өзімді бақыттымын деп санаймын. Бақыттылықтың бір белгісі осы — бір кездері өз ағамдай болған жерлесім, досым Ванямен кездесіп отырмын, — Ольгаға қарадым. — Сіз мынау Ваняның жұбайы болғандықтан, бізге жеңгей боласыз. Қазақта сондай дәстүр бар. Жеңгесімен көп сырлас, әзіл-ойындары бірге болады...

Осы тұста Ольга қосарлана сөйлеп кетті:

— Мен Қазақстанға барғым келеді. Соғыс біткесін Иван сол жақтағы бір совхозда зоотехник болса, мен сол ауылда дәрігер болар едім. Барлығын да көруге дайынмын!—деді. Мен оған қатты риза болдым.

— Сіздер үшін, сіздердің денсаулықтарыңыз үшін! Ұзақ өмір сүріп, бақытты болуларыңызға шын жүректен тілектеспін! — деп алып қойдым. Олар да мені түгелімен қолдады. Мұнан кейін Ольга сөйледі. Сосын Александра тілек айтты. Біраз ішіп-жеп, әбден көңілдендік.

Иван екеуіміз сыртқа шықтық. Қораның ішінде кең отырып, қазақша сөйлестік, талай әңгіменің басын шалдық. Біраз отырғасын мен оған анық жалындым:

—Мені босат! Бір машина тауып, Киевке жеткізіп сал! Елге баруға әбден ынтықпын.

— Жарайды! — деді Прокопенко. — Бірақ қазір күн кеш боп қалды. Бір шоферге ескертіп қойып, ертең ертемен жүріп кет, Жәлел.

— Жақсы! — деп мен оның қолын алдым.

Үйге қайта кірдік. Дастархан мәзірі бұрынғы тағамдардан тазарған. Олардың орнына буы бұрқыраған шай келіп тұр.

Ішке кірісімен, Прокопенко жұбайына қарап:

— Аға лейтенант екеуіміз көршінің моншасына түсіп келейік. Сіздер Жәлелдің жолазығын, киетін киім-кешектерін дайындап қойыңдар! — деп тапсырды.

Монша 3-4 адам түсетін шағын, үй иесі поляк екен. Біз барғасын, қасында 15 жасар шамасында немересі бар поляк шалы «Пани, пани!» — деп жік-жаппар болды да қалды. Бес жылдай үй моншасын көрмеген маған мына жай қатты әсер етті. Бірер сағат моншада шабынып, жуынып, Иванның берген таза көйлек-дамбалын киіп, манағы ішкен арақтың қайда кеткенін бімей, тазарып шықтық. Капитанның үйіне қайтып келдік. Тағы да алдымызға тамақ тартылды. Орыстардың бұрынғы әдеттері бойынша, моншадан шыққасын «кедей болсаң

да, моншадан соң бір стақан арақ тарт!» деген қағидамен, тағы ептеп, коньяк емес, арақ іштік.

Прокопенконың үйінде демалып, әйелдер дайындаған бірсыпыра дәмнен алып және Ольганың маған берген сыйлығы, денеме шапшақ, шолақ былғары шапанды алып, үй иелеріне зор алғысымды айтып, қол алысып, майдан штабынан Киевке баратын жүк машинасымен ертелетіп жүріп кеттім. Сонан күні бойым жүріп отырып, кештете Киев қаласына жеттік. Қаланың қай көшесіне қарасаң да қызу енбек үстіндегі адамдар, қайнаған жұмыс. Фашистер қиратып кеткен үйлер, заводтар, көшелер түгелдей қайтадан қалпына келтіріліп жатыр.

Станцияға келсек, Киев — Москва бағытындағы поезд жүргелі тұр екен. Мен шофермен қоштасып, офицерлерге арналған 7-нөмірлі вагонға келіп орналастым.

Купеде екі лейтенант, бір полковник бар екен. Олар да кеуделері толған орден мен медальдар, алдыңғы шептен келе жатқан жауынгерлер көрінеді. Вагонға мен кірген бойда полковник:

— Аға лейтенант, кел!— деп, кішкене столдың үстіне азықтарын — американ колбасасы, жұмыртқа, қара нан қойып, мені бірден дәмге шақырды. Екі жап-жас лейтенант та дастарханға шақырылды. Олар белбеулеріндегі шарап құятын құтыларын шешіп, стол үстіне қойды. Мен кішкене жол қапшығымды ашып, ішінде не бар екен деп қарасам, кияр, помидор сияқты ұсақ-түйекті есептемегенде, бір бөлке ақ нан, бірнеше ет консервісі, бір шыны коньяк, екі шыны арақ, төрт шыны сыра бар екен. Мен мыналардан өзгешелеу күн танытып, коньякты шығарып столға қойып, қалбырларды ашуға кірістім. Әйтеуір қайда барсаң серігің болатын арақ пен шарап. Мұны солдаттар «көніл кетергіш» дейді. Ішіп алған соң көңіл жайланып, өткен-кеткенді ойға түсіреді. Әңгіме айтқызады. Сол қасиеті үшін ғой!..

Полковник:

— О, міне. Батырдың жүрген жері осы — коньягі бар! — деп күле сөйледі. Мен оған:

— Алдыңғы шепте жүрген офицерге коньяк қайдан келсін! Жаңа бірге оқыған жерлесім кездескен. Соның сыйлығы ғой, — дедім. Төртеуіміз бірге отырып, көптен таныс адамдай, бәріміздің құқымыз бірдей адамдардай, сөз сейлемей-ақ, тост көтеруге қыстамай-ақ, солдаттарша жайланып арағымызды ішіп, тамағымызды жедік.

Келесі күнгі тал түсте Москваға жеттік. Әрқайсысымыздың жөніміз

бөлек, тарап кеттік. Мен метроға бірінші рет мініп, жан-жағыма таңдана қарап, Қазан вокзалына да жеттім. Комсомол станциясынан түсіп, жарық жер бетіне көтерілдім. Кассадан Қызылжар қаласына билет алдым. Поезд «Москва — Қарағанды» деп аталады екен. Алтыншы вагон — өзгеше қасиеті бар, жұмсақ вагон болып шықты. Бір купеге кіріп орналассам, төрт орынды купеде жалғыз майор отыр. Ол өзін: «Василий Степанович», — деп таныстырды. Майор өте көңілді, қарапайым, қауымшыл адам болып шықты. Өзім Ишим қаласынанмын деп таныстырды. Ол Қызылжардан 150 шақырымдай төменірек, Есіл бойындағы мекен. Екеуіміз, шын мәнінде, жерлес болып шықтық. Жылпос майор поездың бригадиріне барып, «Москва — Қарағанды» поезында Совет Одағының Батыры Қизатов келе жатыр», — деп Рязань, Мичуринск, Челябинск, Қорған қалаларындағы станция әскери комендanттарына телеграмма бергізіпті. Мен оған:

— Мұның қалай, жолдас майор? Орыста мәтел бар: «Мені сыртымнан үйлендіріпті» деген. Ұят болды ғой, бұлай арнаулы телеграмма бергізгеніңіз! — дедім. Василий Степанович:

— Жерлесім, — деді маған, мен сіздің атыңыздан емес, өз атымнан бердім телеграмманы. Жолдас ретінде...

Ол осылай түсіндірді. Мен «Петропавлға берген жоксың ба?» дегенімде, «Жоқ, бергенім жоқ. Мен Қорғаннан түсіп қаламын. «Әркімнің өз көйлегі өзіне жақын» деген, ар жағын өзіңіз біліңіз, аға лейтенант», — деді. Мен де оған:

— Ешқандай телеграмма бермеймін. Миллиондаған майдангер бармыз, немізді бұлдаймыз? Отанды қорғау — азаматтық міндет емес пе? Бұған ешкімнің дауы болмаса керек! —деп өз кесімімді айттым.

— Сіз Батыр емессіз бе? Қазір көрерсіз осы Рязаннан-ақ қарсы алады. Батырларды халқымыз қатты сыйлайды, біліп қойыңыз, аға лейтенант! — деп ол өз уәжін айтып жатты.

— Мен түсіндім, майор, құлқыныңды, — дедім. Рязань қаласына жеткенде, майор вагоннан түсіп, жоқ болып кетіп еді; қасында ақ киімді екі әйел, бір милиция лейтенанты бар — көптеген тамақ, екі шыны арақ алып келді. Үшеуі менімен амандасып: «Сәт сапар болсын, жолдас Батыр» — деп, шын пейілдерімен тілектерін жаудырып жатыр.

— Қазір бастық келеді, — деді лейтенант.

— Қандай бастық? Не үшін? Мен сіздерден тамак сұрадым ба? Бұларың қалай, құрметті жолдастар? — дегенімде олар үн-түнсіз отырып

қалды.

Поез мұнда 15 минут шамасы тұрады екен. Сөйткенше болған жоқ тағы бір топ азамат қалалық атқару комитетінің уәкілі, қалалық әскери бөлімінің бастығы, бір қолынан бармағы ғана қалған, подполковник шені бар әскери адам кіріп келіп: «Батырды құттықтаймыз!» — деп мен соларға арнайы келгендей мадақ сөздерін жаудыра жөнелді. Жол серігім майор:

— Ал, құрғақ қасық ауыз жыртады дегендей, ретте жеңіс үшін алып жіберейік! — деп бәріне көтертті. Бәрі де соны күтіп тұрғандай, тіпті екі де, стақандарды төңкере тартып жіберді. Мен алдандым.

«Рязань қатындары» деген соғыста біреуді кемітерде көп айтылатын, халық арасына көп тараған жүрдек сөз есіме түсті. Осы кайдан шыққан сөз екенін білмеймін, мүмкін, әйелдердің арақкұмарлығынан, әлде басқадай бір себебі бар ма?..

«Поез бес минуттан соң жүреді» деген диктор даусы естілді. Келген қауымшыл подполковник:

— Біз де бір сөз айтып жіберейік! — деп арақты қайталауды ұсынды. Рязань қаласының әскери комиссары маған тура қарап, сәл ойланып тұрды.

— Жолыңыз болсын, Батыр! Жеңіске жетейік!.. Бақытты бол, інім! Ал сол үшін көтердік, — деп ешқайсысына қарамай, өзі бірінші алып койды.

Олар тездетіп менімен, майормен қоштасып, вагоннан түсіп кетті. «Қара бұқа» бір өкіріп, вагондар баяу жылжып, поез шығысқа бет алды. Осылай ку майордың телеграммасы бойынша бізді Мичурин, Челябі, Қорған қалаларынан күтіп алушылар шықты. Ишим қаласында туған, ойыншыл, кушыкеш жол серігім Қорғаннан түсіп қалды. Қорған Петропавл қаласынан көп жырақ емес.

Мен туған жермен кездесуге дайындала бастадым. Кителімді тазаладым. Түймелерін жаркыратып, Сталинградтың Бекетов ауданындағы жолдастар сыйлаған, өте келісті парадтық форманы дайындап болғанша, поездағы хабарлаушы: «Ендігі станция — Петропавл», — деді. Тұла бойымды қуаныш билеп, кай терезеге карарымды білмей саскалақтадым.

Бұл станцияны жаксы білемін. 1931 —32 жылдары темір жол ФЗУ-ында окығанда бір-екі тілім нан үшін, тамақ, асырап, күнелтуге, аштан өлмеу мақсатында (аштықтан адамдар қырылып жатқан кез), Қызылжар

темір жол бөлімшесінің ФЗУ-ында оқымадым ба? Он жасар бала сол кездің талай қиындығын елмен бірге бастан өткізген... Осы арада, біздің Қарағай ауылынан 6-7 қыз бен ер бала, ағамыз Қатыран Сүттібаев дейтін ФЗУ мектебінің мұғалімі арқылы оқуға орналасып едік.

Туған жер табалдырығында кенет менің ойыма түскені: өзімнің қорғанышым болған, қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқыттырмаған Ғаппас Молжігітов ағамыз. Он жасар баланы кім елеп-ескереді. Қалада туыс-жақын жоқ. Біздің барлық қамқорлық Ғаппаста еді. Ол кісі ұзын бойлы, кең иықты, екі колы батпандай, коңқақ мұрын, үлкен қой көзді, сол кезде жасы жиырмаға келіп қалған естияр жігіт болатын. Мен бұрын, танымайтын Ғапекеңді «бұл қай туыс?» деп сұрастырсам, білетіндердің айтуынша, біздің Құлтабар — Малтабардан (Құлтабар — біздің тармақ, Малтабардан— атышулы Ақан сері тарайды) екен. Құлтабардан — Қожамжар, Тілек туады. Тілектен төрт ұл — Жанұзақ» Байұзақ, Ақпанбет, Токпанбет. Ақпанбеттен тарайтын осы Молжігіттің Ғаппасы, Жанұзақтан — біз екенбіз. Әкесі Молжігіт жастайынан жетім қалып, біздің ауылдан нағашысына көшіп кеткен көрінеді. Ғапекең туыстарын әбден сағынған. Өзі өте ақкөңіл және ер мінезді адам болғандықтан ба, мені бірінші кездескен күннен інім деп жұртқа таныстырып жүрді. Әлі есімде қалғаны: бір күні асханада Боянов дейтін орыс жігіті менің тамағымды тартып алып, жылатып қойғаны бар. Қайдан келгенін білмеймін, сол жерде аяқ астынан пайда болған Ғапекең әлгі жігітті пәрмендеп қойып жібергенде, анауың ұшып кетті. Боянов тіпті талып қалды. Оған көмектеспек болған жолдастары Ғаппастан қимылдауға бата алмады. Ол кісі өзі су бүркіп, Бояновты оятып алып: «Өлмейсің. Өзіңнен он жас кіші балаға тиюші болма ендігәрі!»— деп тоқпақтай жұдырығын ананың мұрнына тақады.

Осы ойлармен отырғанда Қызылжар қаласына да келдік. Мен үстіме былғары шолақ шапанымды киіп, кішкене шамаданымды алып, «Қайран туған жер, сені де көретін күн бар екен ғой! Тағдырыма ризамын!» деп, облыстың орталығы, қазақтың үлкен қалаларының бірі, аталарымыз талай топырағын баскан, Абылай хан орда құрған Қызылжар қаласымен тебірене амандастым. Біздің аудан орталығы — Явленка осы қаладан біраз жер. Тамақтанып алайын деп, станцияның ресторанына кірдім. Жан жоқ. Үстімдегі шапанымды тастап. шешінген соң сонадай жерде отырған даяшы қызды шақырып ем, ол лып етіп жетіп келді. Мен тамақ ретін айта бергенімде, ар жағынан толық денелі

орта бойлы жас әйел бері шығып, маған таңдана қарап сәл тұрды. Қасыма келді. Амандасты:

— Сіз біздің облыстансыз ба? Майданнан келесіз бе? — деп сосын жиілете сұрақ қойды.

— Майданнан келемін, — дедім. — Осы облыстың Ленин ауданынанмын.

— Бұл қалай? Сізді облыс басшылары неге қарсы алмаған?!. Атыжөніңіз кім?

Мен күлдім.

— Ол сізге неге керек? Маған қалыңдық болғыңыз келе ме? — деп қалжың қостым.

— Жо-жоқ, — деп әйел орнынан асыға тұрып, қайтып келді. Сөйткенше болған жоқ, тамақ та келді. Тамақтанып болып, ақысын төлегелі жатқанымда әлгі әйел қайта келді қасыма.

— Қазір облыстық партия комитетінен сізді қарсы алуға адамдар келеді. Сәл кідіре тұрыңыз! — деп қиыла өтінді. Сөйткенше болған жоқ, екі жігіт кіріп келді. Біреуі — сыптығырдай киінген, әдемі аққұба өңді, орта бойлы, қара шашты, өзін «Облыстық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Ақылбаевпын» деп таныстырды. Екіншісі — облыстық партия комитетінің әскери бөлімінің меңгерушісі, толық денелі, орта бойлы, сары шашты азамат. Ол өзін «Кравченко» деп қысқа ғана таныстырды. Бұлар маған: «Қош келдіңіз!» — айта отырып:

— Сіздің хабарсыз келгеніңіз қалай? Облысымыздың мақтанышы емессіз бе? — деп облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Николаев жолдас күтіп отырғанын хабарлады.

— Рахмет! — дедім мен оларға. — Дәл осылай даурықтыратындай көк тіреп тұрғаным жоқ. Қатардағы Отан қорғаушылардың бірімін. Қысқа айтсам, командирлердің бұйрықтарын тиянақты орындап, сол үшін мынау үлкен атаққа ие болғаным рас.

Ақылбаев: — Кеттік, інім! — деді. Мен ресторан директорымен, даяшымен қоштасып, әлгі кісілермен бірге шықтым. Сыртта «МК» маркалы кішкене қара машина күтіп тұр екен. Үшеуіміз орналасып, Петропавлдың «тас көше» деп аталатын Ленин көшесімен обком үйіне қарай бет алдық. Көшеде ешқандай бейсауат машина көзге түспеді. Ат жеккен арбалар, көшені қақ жарып салған темір жол, 3-4 вагон тіркеген паровоздар адам тасымалына жүреді екен.

Таныс қала! Қанша бәкене болсаң да сенің бір қабат үйлерің зәулім

биік үлкен қалалардың ғимараттарынан маған қазір тым сұлу! Мынау кедір-бұдыр тас көшең, сонау Европаның жарқыраған асфальт жолдарынан тыньш та, жайлы! О, туған жер! Топырағыңнан айналайын! Сағынып келгенде, аймалайын!..

Осындай сезім құшағында екі қабатты облыс партия комитеті үйіне келіп жеткенімізді байқамай қалдым. Екінші қабатқа көтерілдік. Үстімнен жол шаңын тағы да қаққыштап, бірінші хатшының бөлмесіне кіріп келдік.

Зор денелі, толық адам мені жеңіл қимылдап қарсы алып, қолымды қысып, орын ұсынды. Ә дегенде бір ұнатпаған нәрсем — Николаев маған тура қарап:

— Қалай соғысып жүрсіздер? — деп төтеннен қойған сұрақ еді. Мен оған:

— Қалай соғысып жүргеніміз сіздерге белгілі емес пе? Күнде радио хабарлайды, газеттер жазады. Ал енді менің жеке басымды сұрасаңыз, мынау кеудемдегі белгілер айтып тұрған жоқ, па?.. Женіс жақын деп санаймын. Берлинге де алыс емес. Жарты жылда қанды шайқастар аяқталатын шығар, — дедім.

Бұл 1944 жылдың 1-казаны еді.

Бірінші хатшы:

— Не сұрайсыз? Не тілегіңіз бар? — деді.

— Ешқандай сұрақ та, тілек те жоқ. Жалғыз-ақ, ой: тек тезірек анамды, туыстарымды көрсем! Өзім өскен топырақты сүйсем! Оқыған мектеп, дос-жарандармен кездессем!.. Бұдан басқа мақсат жоқ, жолдас Николаев, — дедім.

Бірінші хатшы маған тура карап:

— Қазақтың мақалын білетін шығарсыз: «Келгенше қонақ ұялады, келген соң үй иесі ұялады». Сіздің келгеніңізге қуаныштымыз. Облыстың аман-сау оралған бірін Батырысыз. Петропавл — Солтүстік Қазақстанның орталығы. Сіздің атағыңыз жер жарып, Батыр атанғаныңызды бұл қаланың жұмысшылары мен интеллигенциясы тегіс біледі. Сондықтан олармен кездеспей кету орынды ма, жолдас Қизатов? — деді. Мен ойланып:

— Қайдан білейін?! — дедім. Хатшы маған қарап:

— Сіз екі-үш күн Петропавлда аялдаңыз! Зауыт-фабрикаларды аралаңыз, жұмысшылармен кездесіңіз! Оларға майдандағы жағдайды айтып берсеңіз, өте жақсы болар еді. Жеңіске тез жету үшін самолет, танкілер, жалпы жанқияр ерлік еңбек қажеттігін тағы да бір

ескертсеңіз!.. Россиядан бізге көшіп келген әскери зауыттар бар. Олар соғыска керекті қару-жарақ жасайды. Сіздің бір сөзіңіз біздің күнде айтып жүрген көп үгітімізден артық болатынына мен сенімдімін. Халықтың майдангерлерді өте жақсы сыйлайтыны, соның ішінде сіздей, жолдас Қизатов, Батыр атағын алып келе жатқан жерлес азаматтарды қалай күтіп отырғаны маған да, облыстық партия комитетіне де мәлім. Анаңызды Петропавл қаласына, болмаса, аудан орталығына алдырайық. Сол жерде кездесерсіз. Біз де дайындалайық. Сізбен бірге ауданыңызға, ауылыңызға облыстық партия комитетінің екінші хатшысы Новиков жолдас бірге барсын. Газеттер редакциясынан да журналистер барады...

Мен сол арада:

—Сіздің осы обкомда қызмет атқаратын менің Әлімбаев Қажымұрат деген ұстазым бар. Ол кісі мен ауыл шаруашылығы техникумында окығанда бізге ұстаздық етіп еді. Менің тәрбиеме көптеген үлес қосқан адам. Сол кісі менімен бірге барса, жақсы болар еді, — дедім.

— Дұрыс, — деді Николаев, — Сіз менің айтқан ұсынысыма көндіңіз. Өте жақсы! Жас баласың әлі, үлкендердің ақылын алған қандай келісімді, батыр! — деді. Акылбаев пен Кравченкоға карап: — Қизатовтың қай заводта, қай күні, қай сағатта жұмысшылармен кездесетінін белгіленіздер! Екіншіден, Кизатовпен бірге Ленин ауданына, «Бұлак», «Қарағай»» ауылдарына кімдер баратынын нақтылап, қағазға түсіріңіздер. Ол топты Новиков жолдас басқарып барады. Ал енді, қонақты жайғап, тамақтандырыңдар! Кешке бас косып, шай ішеміз, — деді. Хатшы осыны айтып болғанда, есік ашылып, менің бұрынғы мұғалімім, жақсы көретін ағамыз Қажымұрат Әлімбаев кіріп келді.

Екеуіміз құшақтасып амандастық. Қажекең мені бетімнен сүйіп:

— Айналайын, аман келгеніне, үлкен абыройға ие болғаныңа өте қуаныштымын! — деп көзіне жас алды. Мен де босаңсып кеттім.

Облыстық партия комитетінің екі бөлім меңгерушісі — Ақылбаев пен Кравченконың маған көрсеткен қағаздарына қарағанда, қарашаның 2-3-терінде мен Қызылжар қаласының завод пен фабрика, мекемелеріне барып, ондағы еңбек адамдарымен кездесуім, карашаның 4-күні ертемен Ленин ауданына жүріп кетуіміз керек.

— Бүгін кешке қонақүйдің асханасында шай ішеміз, — деді Акылбаев. Мен:

— Болсын! — дедім. Кравченко маған карап:

— Сіз ауылыңызға, үйіңізге, анаңызға құрқол бармауыңыз керек.

Петропавлдың қоймалары мен дүкендерінен бар заттарды алып берейік, — деді. Және оның ескерткені, облыстық партия комитетінде қазір қаржы жоқ екен. Мен өзімнің ақша салып жүретін офицерлік книжкамды беріп жатып:

— Осындағы барды пайдаланыңыз, — дедім. Кравченко оны ашып қарап:

— О, жетеді екен! — деді.

Обкомнан шығып, Қажекең, Ақылбаев, Кравченко төртеуіміз қонақүйге келдік.

Қонақ үй дегеніміз — үш бөлмелі, шағын асханасы бар, Ленин көшесінің бойындағы бір үйдің екінші қабатына орналасқан екен. Күтуші әйел бізді жылы жүзбен қарсы алды. Сірә, оған ескертілген болуы керек. Маған жеке бір бөлме тиді. Асханаға барып тамақтандық. Әңгімеңі көбіне Қажекең айтып отырды. Қажымұрат Әлімбаев қішкене бойлы, домаландаған толық денелі адам. 1907 жылы туған. Бір кездері Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсыновтың шәкірті болған. Өте сауатты, қазақша да, орысша да жақсы сөйлейтін, білікті адам еді. Сол кезде облыстық партия комитетінде лекторлық қызмет атқаратын. Мәнеш дейтін сұлу әйелі бар. Ол кісі де өте сыпайы адам болатын. Техникумда оқып жүргенде Қажекең жақсы көретін оқушыларын үйіне қонаққа шақырып, тойғызып тамақтандырып жіберетін. Өзі «Қазақ тілі» және «Математика» пәндерінен сабақ беретін. Қазақ студенттерін тәрбиелеуге ерекше мән беріп, оларға ақылшы болып жүретін. Туған жері — Солтүстік Қазақстан облысы, Ленин ауданы, «Орталық» колхозы. Қажекең қу тілді, әзіл-оспақ сөздеріне өте шешен, әнге салып тәптәуір өлең айтатын өнерлі адам. Әсіресе, Балуан Шолақ, Мәди, Жаяу Мұса әндерін жақсы айтатын. Менің сол кезде жазып жүрген өлеңдерім мен әңгімелеріме көмектесіп, кей жерлерін түзетіп беретін еді.

Осы тұста бір айта кететін мәселе: техникумда шығатын «За кадры» атты қабырға газетінің редакторы Бәйкен Әшімұлы Әшімов еді. Бұл кісінің кім екенін қазақстандықтар түгел біледі десем, қателеспеспін: Бакең сол кезде техникумда оқитын 400 студенттің ең мәдениетті, ең сауаттысы дер едім. Мінезі де байсалды, ешкімге қатты сөз айтпайтын, кескіні келбетті сырбаз жігіт болатын. Сондықтан да болу керек, техникумның 3-курсында оқып жүргенде Ленин аудандық комсомол комитетінің екінші хатшысы болып сайланды. Соңғы кездерде Көкшетау облыстық партия комитетінің бөлім меңгерушісі, Қарағанды облысы

атқару комитетінің председателі, осы облыста облыстық ауыл шаруашылығы партия комитетінің бірінші хатшысы болып қызмет атқарды. Бұдан кейінгі жылдарда Талдықорған облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, Қазақ ССР Министрлер Советінің председателі болып көп жылдар жемісті еңбек еткені белгілі. Бәкең зор біліктілігімен, терең білімімен және жұмыстың әр саласында сауатты шешімдер қабылдай алатындығымен көзге түскен басшылардың бірі.

Ол Қазақстанның сол кездегі Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевпен тізе қосып еңбек ете отырып, республика экономикасының ілгерілеуіне лайықты үлес қосты да.

Енді негізгі әңгімеге оралайық. Кешкі шайға бірталай адам жиылды. Оның ішінде обкомнын екінші хатшысы Новиков жолдас, мені қарсы алған бөлім меңгерушілері, облыстық «Ленин туы» газетінін редакторы Өміржан Оспанов, осы газеттің жауапты хатшысы ғалым Мұхаметжанов және Қажекең бар еді.

Түн жарымына дейін әңгімелестік. Мен соғыстағы жағдайларды айтып бердім. Олар елдегі жағдайды баяндады. Сонымен, әрқайсымыз, түн ауа барып демалуға тарадық. Ертеңіне ерте тұрып Куйбышев атындағы әскери зауытқа жол тарттық. Обкомның екінші хатшысы Новиков, орыс, казақ газеттерінің жауапты қызметкерлері бізбен бірге келді.

Куйбышев атындағы зауыт әскери кемелерге бөлшектер жасайтын ірі өндіріс орны екен. Жұмыскерлері — көпшілігі әйелдер, жасөспірімдер — күн демей, түн демей, 13-14 сағат жұмыс істейді. Әрбір бөлімдерінде «Барлығы —Жеңіс үшін!» — деген ұрандар ілулі тұр.

Екі сағат бойы аралап, жекелеген жұмыскерлермен әңгімелесіп, зауыттың бір цехындағы жиналысқа қатыстық. Жиналысты зауыттың партия комитетінің хатшысы: ашып, алғашкы сөз кезегін маған берді. Зауыт жұмысшылары майдангер, батыр деп, мені өте жылы ілтипатпен қарсы алды. Мен 1941 жылдан бастап, 1944-жылдың қыркүйек айына дейінгі дивизияның майдан жолдарын, жолдастарымның көрсеткен ерліктерін, түгелге жуық бастан аяқ айтып бердім. Тыңдаушылар көптеген сұрақ жаудырды. Әсіресе: «Сіз батырлықты қандай ерлік көрсетіп алдыңыз?.. Жеңіс қашан болады?.. Майдангерлер қашан оралады?.. Жақсы тұрмысқа қашан жетеміз?..» — деген сұрақтар басым еді. Мен олардың сұрақтарына:

— Тек өзім туралы айтсам, мақтаншақ дер едініздер. Сондықтан маған да ортақ жолдастарымның керемет ерліктерін айттым. Бірақ барлығына «Батыр» атағы беріле бермейтінін сіздер жақсы білесіздер. Солардың ішінде командованиенің бұйрықтарын бұлжытпай орындап, өзінің басына түскен қауіпке қарамастан, жауды шайқаста жеңіп келген совет азаматтарының бәріне де «Батыр» атағын беріп жатыр. Соның бірі — менмін. Ал, «Жеңіс қашан келеді?» деген сұраққа тура жауап беру қиын. Мен майдан басқарған Жуков, Рокоссовский, Конев емеспін. Бар болғаным — аға лейтенант. Сондықтан, біздің солдаттардың жобалауы бойынша, соғыс енді бір жарты жылда бітеді. Әлем жұртшылығының сенімі бойынша, біз, әрине, жеңеміз! — деп сұраққа жауап бердім.

Сол күні Петропавлдың ет комбинатына бардық. Бұл өндіріс мекемесін мен жақсы білетінмін. Бұрын да барғаным бар. Біздің ауылдың Қалақ, Будыр дейтін жігіттері осында мал союшы боп жұмыс істеген.

Ет комбинатының адамдары да бізді өте жақсы қарсы алды. Куйбышев зауытындағыдай аралап, мұнда да жиын өткіздік. Ертеңіне Киров атындағы әскери зауытта, тағы басқа да фабрика, мекемелерде болып, мен өз сөзімде жеңіске жету үшін тылдағы жұмыскерлердің өте қарқынды еңбегі қажеттігін, елдегі тұрмыстың қиындығын, соған қарамай жанқияр еңбек істеп жатқан азаматтарды майдангерлер жақсы білетінін айттым.

Қазанның 4-күні екі машинамен Ленин ауданының орталығы — Явленко қаласына жолға шықтық. Менің серіктерім — облыстық партия комитетінің екінші хатшысы Новиков, «Ленин туы» газетінің жауапты хатшысы Мұхаметжанов және Қажекең. МК машинасына Новиков, мен, Қажекең үшеуіміз бірге орналастық. Екінші, «Пикан» деген кішкене кузовы бар машинаға Ғалым Мұхаметжанов мінді.

Жолға шығардың алдында бізді шығарып салуға келген Кравченконың маған книжкамды беріп айтқаны:

— Екі қап шай, екі қап ақ кездеме және 40 литр спирт салдық...

— Оны қайтеміз? — дегенде: — Керек болады, — деп түсіндірді.

Қаладан біраз жер ұзағасын, Бескөл атты, батыс бетінде қалың қайың өскен, үлкен мөлдір көлдің жағасына келіп тоқтадық. Маған Қажекең күле қарап:

— Мына хатшы жолдастар қарсы емес. Кішкене көңіл көтеріп алайық, — деді. Мен:

— Жақсы, бәрін өзіңіз билей берініз, — дедім. Жерге түсіп, Ғалым дастархан жайды. Нан, шұжық турады, консерві ашты, жуа аршып, темір ыдысқа құйылған спирттің бір күрешкесін құйып алып келді. Онысын су араластырып, стақандарға бөліп құйды. Қажекең:

— Ал, батырым, өзіңіздің туған ауданға бара жатырмыз. Ар жағында туған ауылыңыз да алыс емес. Құттықтаймын, қарағым Жәлел! — деп көзінің астымен хатшыға қарады. Ол кісі де қолдағандай:

— Дұрыс! Мен де қосыламын. Жақсы демалып, қызық күндер өткіз, досым! — деді. Шоферлар: «Біз ішпейміз!» — деп жай тамақтанып жатты. Мен: «Туған жер қандай ыстық, қандай көркем, аспаның қандай ашық еді!» — деген тебіреніспен отырып, ұсынылған стаканның үштен біріндей ғана алып қойдым. Жолдастарыма қарап:

— Мен қазір Явленко қаласында анаммен кездесемін. Және онда мен танитын адамдар көп. Белгілі ғой, майдангер — батыр келе жатыр десе кім көзін тікпес дейсің. Сондықтан менің түгел ішпегенімді кешіріңіздер. Сіздер тартынбай, ала беруіңізге болады! — дедім.

Жарты сағат тамақтанып, демалып, жолға қайта шықтық. Көп ұзамай Явленко үйлерінің төбесі де көрінді.

Бір қабатты шағын аудандық партия комитеті үйіне мандай тіредік. Күтіп тұрған бір топ адам бізбенен қызу амандасып, карсы алды. Олардың арасында аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Александр Петров, екінші хатшы Қожахмет Балахметов бар екен. Амандық-саулық сұрасқасып бірінші хатшының бөлмесіне кірдік. Біз отыра бергенде, басында түлкі тымағы бар, жұпыны киінген менің он екі жасар інім Халел кіріп келді. Екеуіміз құшақтасып амандасып, жан дүнием босап, әбден елді көргендей болып, маркайып қалдым. Оның артынан сәлден соң менің анам Жамал Сәби қызы, Бекмағамбет келіні кіріп келіп аса көп дауыс көтермей, зар шақпай, сабырлы мінез танытып, мені құшақтап бетімнен сүйіп, басқа да азаматтарды ұмытпай, амандасып шықты.

Менің серіктерім: Петров, Балахметовтер анамды құттықтап, «Отанға Батыр ұл тәрбиелегеніңізге көп рахмет айтамыз!» деп, өз тілектерін жарыса айтып жатты.

Сол күні Явленко қаласында қонып шықтық. Бізді аудан басшылары Қожахмет Балахметовтың үйінде дайындаған қонақасыға шақырды.

Ертеңіне облыстың осы ауданның адамдары қосылып, бәріміз біздің ауданға жүріп кеттік. «Торанғылы» совхозының тұсына келгенде,

Жалғызтау көкпеңбек боп, көлбең етіп көрінді. «Қайран туған жер! Сені де көретін күн бар екен-ау!» — деп мен қатты тебірендім. Ойыма балалық шағым түсті. Атқұлақтан ат қылып ойнаған, тайға мініп жарысқан, ну қарағайдың арасымен жағалтай мен қырғидын балапандарын іздеп жүгірген жерлер!.. Жидек пенен шиені теріп жеген, 13—14-ке жасым келгенде кара жерді соқамен айырып, егін сепкен жер!.. Алтыбақан теуіп, қыз-келіншекпен ойнаған жер!.. Туған ауылдан армия қатарына аттанған сәт...

Терең ойға шомып отырғанымда Қажекеннің «Келіп қалдық!» деген үні ойымды бөліп жіберді.

— Менің туған ауылым Қарағай емес пе? Неге Бұлаққа келе жатырмыз? — деп апама қарадым. Апам маған:

— Біздің үй қазір Қарағайда емес, осында тұрады. Сондықтан, Бұлаққа келе жатырмыз, — деді.

Біз дөңнен түсіп, ойға құлдилап, ауылдың шетіне жақындағанда, жолымызды тосып отырған екі ақсақалды қарияны көрдік. Біреуі — Шалабай қажының баласы, мен жақсы білетін Зікірия дейтін кісі. Ол кісінің жастау уағында жазған өлендерін біз жаттап алып, айтып жүруші едік. Екіншісі — Төлеген ақсақал. Бұл кісінің екі баласы болатын, біреуі — Аманжол, жасы бізден көп үлкен. Екіншісі — Қаратай. Екеуіміз жақын дос болдық. Мен Бұлақ колхозында есепші боп қызмет аткарып жүргенде үйіне шақырып, тамақ беріп талай сыйлаған.

Мен машинаны тоқтатуды сұрадым. Жерге түсіп, ақсакалдарға сәлем бердім. Олар маған алғысын жаудырып, «өзіміздің Жәлел болса, тоқтар, амандасар деп отыр едік. Кандай керемет атаққа ие болсаң да кішіпейіл болу — адам баласының зор қасиеті», — деді Зікірия. Қос карт апама кайырлы болсын айтып: «Ұзағынан сүйіндірсін, Жамал келін!» — деп колдарын жайып бата берді.

Қарттардың айтуы бойынша, ауылдың бар адамы қырманға жиылып, Батыр келеді деп, — тосып отыр. Біз ауылдан 5 шақырым шамасындағы қырманға бет алдық. Қажекең маған қарап бір ескерту айтты:

— Сен білмейтін шығарсың, бұл ауылдың басқармасы қазір Ахметжан Нұрғалиев деген. Қарағайда бастық — Қамбар Рамазанов. Ақтас колхозында басқарма Жұмаш Нұрғалиев. Үшеуі де сауатсыз адамдар. «Ит жоқта шошқа үредінің» керімен, әйтеуір ақырып-бақыруды білген адам бастық болып жатыр. Соғыстын салдары ғой бәрі... Өздерің

жеңіспен оралғасын, бұл елді білікті жолмен жинап алу қажет болады...

Қырманға да келіп қалдық. Бірінші болып машинаның алдынан тұра жүгіргендер — менің кішкене карындастарым — Қарапа мен Әмина, інім Ғалым еді. Ауылдың ақсақалдары, әкемнің достары — Ғабдолла Ысқақов, Елеусіз Сәттібаев, Бейсенбі Қожақаев, колхоз бастығы Ахметжан Нұрғалиев және де басқалары құшақтасып амандасып, қуана құттықтап жатты. Көпшіліктің жиналған жеріне де жеттік. Өңшен әйелдер мен жас бала, қартаң адамдар. Бәрі де шуласып: «Қайырлы болсын, Батыр атағын алғаның! Бақыт ұзаққа қонсын! Жасай бер, Жәлел!» — деп өздерінің адал пиғылдарын білдіріп жатыр.

Жиналысты ашқан — аудандық партия комитетінің өкілі, менімен ауыл мектебінде бірге оқыған Қапез Беккожаұлы. Ол біздің осы Тұңғиық ауылсоветіне қарайтын Қарағай аттас Бұлақ колхоздарының адамдарына:

— Қизатов Жәлел жолдастың Совет Одағының Батыры атағын алғаны, сұм фашистермен шыбын жанын аямай алысқаны, табаны тайсалмай жауға тойтарыс бергені үлкен абырой, біз әрқашан да тілектес болғанбыз, тілектеспіз де!.. — деп жиналысты ашты.

Бірінші болып сөйлеген, облыстық партия комитетінің хатшысы Новиков жолдас: «...Ер туғызған елге алғыс! Сіздер астық тапсыру жоспарын уақытында орындайды деп сенемін!» — деп сөзін аяқтады. Екінші сөз алған Ғабдолла Ысқақов біздің үйдің, әкеміздің үлкен дос адамы болатын. Ол кісі езінің сөзінде: «Мен Жәлелді кішкентай күнінен білемін. Ержеткенде осыдан бірдеме шығады деп үміттенуші едім. Сол үмітім ақталды, айналайын Жәлелжан!.. Жамал, сенің арманың жоқ. Балаң аман-сау елге оралды. Басына бақыт қонып, Қыдыр қолдады. Атақ алды. Біздің бабаларымыз «ат — биеден, батыр — анадан» деген. Болмаса, «Жабыдан айғыр салсаңыз, жауға мінер ат тумас, қалыңмалы арзан деп, жаман қатын алсаңыз, топқа кірер ұл тумас!» деген. Осы айтпақшы, сіздің баланы тәрбиелеудегі, өсірудегі еңбегіңіз ерекше, — деді.

Апам оған көңілі босап, көзіне жас алды. Онан соң колхоздың бастығы Нұрғалиев, менің бала кезімнен құрбылас достарым Ысқақов Рашит, Беккожин Ғабдоллалар сөйлеп, маған ұзақ өмір, зор бақыт тіледі. Сөз ең соңынан маған берілді. Мен алдыңғы шептегі көп ұлтты Совет әскерлерінен туған еліме ыстық сәлем айттым.

— ...Соғыс жуық арада бітеді. Біз жеңеміз! — деп сөзімді аяқтадым.

Осы іспетті жиындар менің туған ауылым Қарағай колхозында, Ақтас,

Еңбек ауылдарында, Корнеевка, Ореховка, Ясновка селоларында, мен оқыған Ақжар қаласындағы ауыл шаруашылығы техникумында жалғасты. Бар жұрттың айтатыны: «Жеңіс үшін, жауынгерлердің тез елге оралуы үшін жан аямай еңбек атқарамыз, тездетіп сұм фашисті жеңіндер!» — деген жалынды сөздер еді.

Кешкілік Бұлақ колхозының басшылығы, менің туыстарым, дос-жаран жиылып, біздің үйде үлкен қонақасы болды. Қарағай колхозындағы біздің ағайын-туыстардан Исаның Мұхамедқалиы, Мақымның Абылайының жұбайы, жеңгеміз Рәзия келді. Мұхамедқали жасы сол кезде 41-де, қараторы өңді, орта бойлы, кой көзді, сөйлер сөзге шебер, арғы-бергіні жақсы білетін, мен туыспын дегенге жанын беретін, бізге жамағайын болатын. Рәзия аққұба өңді, жасы сол кезде 40-тан асқан, домбыраны жақсы тартатын, әндерді де бірқыдыру жақсы орындайтын, қақ-соқпен ісі жоқ, баска жеңгелерімізге қарағанда ашық, өз пікірін айта білетін жайдары адам болатын. Тойды Бұлақ колхозынын басқармасы Ахметжан Нұрғалиев ашты. Ол өзінің сөзінде облыс, ауданнан, басқа да көрші ауылдар мен селолардан келген қонақтарға үлкен рахмет айтты. Мен туралы тым көп мақтаған сөзін, біртүрлі, ұнатпай отырдым.

Той түн ортасына дейін созылды. Рәзия жеңгей домбырасын ала келген екен. Ақанның, Біржанның, Үкілі Ыбырайдың, оның сыртында, халық әндерін орындап берді. Кештің аяғында маған арнап, бірнеше шумақ өлең айтып, жұртты риза етті.

Өшінді қас жауына жібермеген,
Шайкастарда дұшпаныңды жеңіп келген.
Абройың арта берсін, жас ұланым,
Майданда қиындықтың бәрін көрген.

Қарағым айналайыи, туысқаным!
Құдайым бала жастан бакыт берген,
Ағайын-туыстарың тілеп отыр,
Атаң, әкең, анаңды көзі көрген.

Сен едің Өмір, Мұрат ұрпағынан,
Өзіңнің қатарыңнан асып жүрген.
Ағаларың жау қолынан қаза тапты,
Топырақ бұйырмады туған жерден.

Соны айтып, Рәзия домбырасын тастай берді. Екі көзінен мөлтілдеп жас келді. Мен де, басқалар да төмен қарадық. Рәзияның жұбайы Абылай ағамыз Ленинград майданында үлкен ерлік көрсетіп, қаза тапқан. Абылай осы елдің ең ардақты азаматтарының бірі еді. Соғыстан бұрын Қарағай колхозынын бас бухгалтері болып қызмет атқарған. Атышулы Бейсен қажының немересі. Орысша-қазақша сауатты, өте білімдар адам болатын. Ленинград майданында, байқап тұрсам, қаза болған, сол кезде «қара қағаз» деп аталатын хабар келген ағайын-туыстар баршылық-ақ екен. Олар: әкемнің інілері — Мұхаммади, Кенжеғали, Сыздық; шешемнің бөлесі — Мұқидан туған Абылай; әкемнің бөлесі — Жүкеннің Сыздығы. Біздің туыстарымыз — Елжастың Жәмені, Құсайыннын Қарабаласы мен Қойшысы. Біздің кішкене ғана ауылдын өзінен 20-дан аса адам Отан үшін жанын қиған. Олардын бәрі де нағыз ерлер, тәуекелшіл, табанды азаматтар екенін ел танып-біліп отыр. Міне, Рәзия жеңгейдің бір ілкі сәтте домбырасын тастай бере, көзінен ағыл-тегіл жас төгіп жіберу себебі де осында еді. Мұқамедқали:

— Қойыңдар! Өткеннің бәрін еске алсақ, Жәлелдің тойын өзгертіп жіберерміз. Той — тойға ұлассын! Айналайын, қарағым бақытты бол! — деп қонақтарға тост көтертіп, өзі де алып қойды. Рәзия да алды. Арақ дегеннің жамандығы анық қой, кімге зиянын тигізбеді бұл шіркін! Бірақ аз-кем пайдасы тиетін де жері бар. Уайым-қайғыны уақытша жеңіп, аз да болса көнілінді көтереді. Сібірдің көкірегіннен өтетін аязында қатты жаурап, тоңғанында сәл уақытқа болса да бойыңды жылытып, куат беретін осы арақ. Әрине, көп ішпесең... Осылай таң да атты. Қонақтар тарады.

Ертеңіне Новиков бізбен қоштасып, жүріп кетті. Біз, облыс орталығынан келген Қажымұрат Әлімбаев, Ғалым Мұхаметжанов, аудандық партия комитетінің екініні хатшысы Қожахмет Балахметов бәріміз екі ат арбамен, Қарағай ауылына келдік. Басқа жұрт Мұхамедқалидың шақыруымен сол кісінің үйіне бет алды. Мен нағашы апам Мұқидың үйіне барамын деп, Мақұмов Қайырнастікіне бет алдым.

Ол кезде Қайырнас армия қатарында. Ғаппас елде қайтыс болған. Мұқи нағашы апам мені көргенде екі көзінен жасын төгіп, еңіреп жіберді.

— Ат басын тоқтатар үй де болмады ма, айналайын, Жәкенжан?.. Құлыным-ау, бәрі қайырлы болсын, естіп жатырмын! Қайда жүрсең де аман бол! Тілектеспін! — деп батасын берді. Мұқи өте мейірімді,

абыройлы, мен көрген аналарымыздың ішіндегі ең бір байсалдысы болатын. Мен кішкентай кезімде оның ұлы Қайырнас бір емшегін ұстап отырса, нағашы апалап, жабысып, екінші емшегін мен ұстап жататынмын. Менімен тұстас, Құлтабар атамыздан тараған ұл мен қыздардың бала кезімізде ылғи бірге жүріп, жан аямайтын дос болғаны — осы Мұқидан туған қазір жетпістен жасы асып, сақал-мұртын қоя беріп, жайнамазда отырған Қайырнас Мақымұлы еді.

Мен нағашы апамның үйінде Ғаппасқа көңіл айтып, оның әйелі Әшекпен сөйлесіп, біраз отырдым. Тұрмыс жағдайлары әбден жүдеген, бұл үйдің бұрынғы күйі жоқ көрінді. Сол жерден Мұхаметқалидың үйіне келдім. Қонақтар көңілді, тағам мол. Қой сойылыпты. Қымыздан кейін ет келді, оны Мұхаметкалидың өзі алып келді. Ол арақты құйып, облыс, ауданнан келген қонақтарға карап:

— Мен мынау Жәлелдің аман-сау, абыройлы келгеніне қуаныштымын. Осы Қарағай ауылынан 1940 жылдың ақпан айында армияға үш жігіт аттандырып едік. Есентемір, Жанбоз және осы Жәлел. Қиналып қынжыламын, қайғырамын — ана екі баладан «қара қағаз» келді. Біреуі — менің туған інім Есентемір. Ал қайғырғанмен түсетін еш пайда жок, өзінді-өзің жеуден басқа... Мына Жәлелдің келгеніне қуанып, шаттанып тұрмын, — деп тост көтертті.

Дәл осы жерде бір айта кететін жайт: Мұхаметқалидың үйінде бізбен бірге Бұлақ ауылынан бір қыз және бір сұлу келіншек болды. Оларды бізбен кеңіл көтерсін дегені ме, қосып жіберген осы колхоз председателі Ахметжан Нұрғалиев екен. Біз оларға, әйтеуір табақтас болғандары болмаса, көңіл бөліп карай да қойғанымыз жоқ. Уакыт та болмады...

Тамақты орталай бергенде, Қарағай колхозының басқармасы Қамбар Рамазанов кіріп келді. Бізбен жағалай сәлемдесіп, жалбаңдап жатыр. Мен қатарынан он бес рет атылатын пистолетімді суырып алдым.

— Тұр, оңбаған, қабырғаға! Мен естіп отырмын: сенің істемеген жамандығың жоқ. Біздің ауылға, менің үйіме!.. — деп ақырдым. Қамбар сұп-сұр болып кетті. Қол-аяғы қалтырап әбден үрейі ұшты.

— Сен 45 жаста бола тұрып, өзіңнен 25 жасы кіші, баландай қызды әйелдікке алыпсың. Оның жағдайына, келешегіне карамадың... Менің үй-ішімді қуғынға ұшыратып, Бұлаққа көшіріпсің. Ауылдың адамдары әбден жүдеп-жадаған, мал-мүліктен айырылған. Осының барлығы үшін мен сені өлім жазасына бұйырдым. Тұр қабырғаға! — деп тағы ақырдым. Қамбар ұшып тұрды. Қажекең:

— Қайтесің осы итті өлтіріп. Менің бір тілегім болсын, жанын мен үшін қи, атпа! — деп маған тура қарады. Дастархан басындағыларға жағалай көз салсам, олар да әбден қысылып, «енді не болады» дегендей. үрейлі жағдайда отыр екен. Аудандық партия комитетінің хатшысы Қожахмет Балахметов Қамбарға тура карап:

— Кет ит, жаныннның барында! — деп ақырып қалды. Анау есікті ашып, бір-ақ зытты. Мұкаметқали маған қарап:

— Атып-ақ жібермеген екенсің! — деді. — Бұл оңбағанның істеген харамдығы баяғының қанды қол болыстарынан да өтіп кетті. Жұртты аштан қыруға жакын. Колхоз жұмысын басқармайды. Ерікті ме, еріксіз барды ма итім білсін, арақты сіміріп алып, біздің жас қарындасымызбен болады да жатады... Ал, тамақ алысыңыздар!.... Өзі де әбден састы, өлген жерім осы екен деп ойлаған шығар.

Біраз сөйлесіп отырып, ақыры түнгі демалысты осы үйде өткіздік. Ертеңіне Ақтас колхозына жүріп кеттік.

ҮЙЛЕНУ. ӨМІРЛІК ЖАР

Ақтас пен Қарағайдың екі арасы онша алыс емес, төрт шақырымдай. Біз Ақтас ауылына келгенде кәрі-жасы, еркек-әйелі түгелімен жиналып, күтіп отыр екен. Бәрін ұйымдастырып жүрген менің көптен білетін таныс, дос-жар жігітім, осы колхоздың басқармасы Жұмаш Мұхаметжанов екен. Бұл жігітті мен екінші кластан білемін. Біздің қазір үш колхоз болып отырған ауылдар ол кездері бір ауыл советі болып, «№ 20-ауыл совет» деп аталатын. Кеңсесі «Метрей» деген осы Жұмаштардың ауылында болатын. Кішкене екі бөлмелі ағаш үй — бастауыш мектеп те осы ауылда еді. Мен екінші кластан бастап Кәкім молданың үйінде пәтерде тұрып, оқуға барып жүрдім. Кәкім Әбдірахымов он саусағынан өнері тамған ағаш ұстасы, сонымен бірге осы елдің имамы еді. Ал Жұмаш — осы кісінің ағасының баласы.

Жұмаш мені құшақтап, бетімнен сүйіп амандасты. Көзіме ерекше түскені: молдас құрып домбырасын қолына алып отырған Молдахмет ақын еді. Молдахмет Тырбиев атышулы Үкілі Ыбырайдан бата алған, көп жылдар соның қасына еріп жүріп дәріс алған шәкірті. Орта бойлы, толық денелі, алқымы Ыбырайға ұқсап жуантықтау келген, екі қолы ақыннан гөрі ағаш, не темір ұстасынікіндей жуантық адам екен. Еңбек

колхозында тұратын акынды Жұмаш ат жібертіп, әдейілен алдыртыпты.

Молдахмет маған қарап, домбырасын кағып-қағып жіберіп өлең айтты. Сол өленнің бір ауызы есімде калыпты:

Хош келдік, Жәлел батыр, жеткіншегім!
Дұшпанға жібермеген елдің кегін.
Көтеріп Ақан сері аруағын,
Төгетін жыр нөсерін келді кезім!..

Менің ұкканым: Молдекең менің арғы аталарым —Өмір, Мұрат деген батырлар болғанын, менің солардың жолын суғанымды, майданнан зор атақпен оралғанымды дастан етіп баяндап жатыр. Анам Жамалға, қарындасым, сол кездегі «Бұлақ» колхозының бас бухгалтері болып істейтін Қарапаға, «Қайырлы болсын!» айтып, шаңырақтарың биік болсын, өркендерің өсе берсін тілеп, маған арнап: «Ел ерді туғызады, ер елдің, атағын шығарады» деп Молдекең өзінің керемет ұйқасымды, ырғағы келісімді жырларын төкті. Молдахметтің дене құрылысы, өлең орындауы Үкілі Ыбырайға ұқсап тұр. Орта бойлы жауырынды, домбыраны қаққандағы саусақтары нәзік майыспай, жуантық жұмыскер-адамның қолына ұқсайды екен. Өленderін айтканда алқымы ісіп кеткендей, бұрын көрмеген адамға таңдана қарарлықтай келбеті бар адам еді.

Мен бала кезімде Үкілі Ыбырайдың өленін тыңдап, оң тізесінде отырғаным бар. Молдекең де өлең айтқанда бір орында отыра алмай қозғалақтап, шайқалақтауы дәл сол Ыбырайға тартқан екен деп ойладым. Соңынан естіп-білсем, Молдахмет керемет суырыпсалма ақын, үлкен композитор, Үкілі Ыбырайдың қасында көп жылдар жолдас болған аталас інісі екен. Бұл арада жалғыз ғана «Гәккуді» айтсак, оның өзі мен аңызы, келісімді сөздері қазақ өмірінде әлі салыстырымы жоқ туынды деуге болады. Ал енді Молдахмет Тырбиұлы Ыбырайды өмірінде естумен өскен, көптеген ақындармен айтысқан суырыпсалма, өленderі келісімді, әндері алты қырдан асатын керемет әнші, аккөңіл адам екен. Осындай үлкен талант иесінің киген киімі маған өте жұпыны көрінді.

Жалғыз Молдекең емес, біздің елдің тұрмысы өте нашар, ішсе-тамаққа, кисе-киімге жарымайтын өлмешінің күні екен. Жалаңаш еттеріне күпі, не тоң киген. Олардың өзі жырым-жырым. Ет пен майды былай қойғанда, қант-шай дегенді көздері көрмейді екен.

Анам Жамал маған облыс орталығынан берген тақта шайды, үгілген

қантты, шыжым кездемені өзіміздің және көрші ауылдың адамдарына бөліп бергені есімде. Менің әкемнің апасын алған Макыжан дейтін жездемнің колхоздың жұмысында жүріп, үлесіне апамның берген заттары тимей қалыпты. Менімен амандасып, алған атағыммен құттықтап, «Айналайын, Жәлел, менің үстіме киетін көйлегім де жоқ, мына тонды жалаңаш етіме киіп жүрмін» деп жыламсырап, қиыншылық жағдайын айтты. Мен Мақаң қартты аяп кеттім. Кителімнің ішінен киетін ақ көйлегімді оған беріп, өзім жалаңаш етіме сырт киімімді киіп алдым. Бұл — жалғыз Мақыжанның басындағы ғана емес, көпшілік халықтың жағдайы еді.

Менің Халел, Ғалым дейтін 12 жастар шамасындағы інілерім қырман басында күні-түні жұмыс істеп, жалаң аяқ, жалаң бас жүр екен. Он төрт жастағы Әмина дейтін қарындасым, ол да астық тазалау жұмысында. Колхоз «Майдан үшін!» деп, сол жылы бітік шыққан егінін түгелімен үкіметке тапсырып жатыр екен. Елдің осындай ауыр жағдайын көргенде менің жүрегім сыздап, жанға катты батты.

Енді Ақтас аулындағы әңгімеге оралайық. Молдахмет ақын мені елеңмен құттықтаса, өзге білетін адамдар — еңкейген кәрісі мен жасөспірім қыз-балалар маған «Батыр атағың қайырлы, құтты болсын!» деп, қуанышты пейілдерін білдіріп жатты.

Митинг өткесін Ақтас колхозының бастығы Жұмаш Мұхаметжанов үйіне қонаққа шақырды. Бұл кісі мектеп есігін ашпаған, сауаты өте темен адам еді. Барлық білім деңгейі — өзінің әкесінің інісі Кәкім молданың бірнеше жыл шәкірті болған. Әйткенмен өзі өте пысық, сұлу, сал жігіт болатын.

Үйіне жолдастар қауымымен барсақ, үш бөлмеден тұратын пәтері өте жинақы. Өзінің бұрынғы әйелін тастап, Күлшара есімді сұлу қызға үйленіпті. Жеңіс атты кішкентай ұлы бар екен. Жұмаштың жасы сол кездері 34—35-терде. Қайдан тапқаны белгісіз, дастарханы өте мол, арақ-шарабы да жеткілікті екен.

Жұмаштың інісі Жұмахмет екеуміз бір мектепте оқығанбыз. Өте аккөңіл, мейірімді жігіт болатын. Өзінің менен төрт жас үлкендігі бар. Бала кезімізде менің бір қорғаныш тұтар адамым болған еді. Сол Жұмахмет денсаулығына байланысты әскери қызметке соғысқа баруға жарамай қалған екен.

Жұмаштың кең бөлмесінің бір жағында біздер орналастық, екінші жағында осы ауылдың шақырылған қыз-келіншектері жайғасты. Сол

жиында өзге адамдардан түрі бөлектеу көрінген, аққудын, көгілдіріндей бір қызға көзім түскен. Соған бастап көнілімді баурап әкеткен бір ерекше сезімді іштей сезіндім.

Біз орналасып, қымыз, шай ішкесін мен Жұмахметтен:

— Бұл кімнің қызы? — деп сұрадым.

— Осы ауылға көшіп келген, бас бухгалтер болып істейтін Мейірман қажының немересі Нұрмұхамбет Мейірмановтың конаққа келіп жатқан келінінің сіңлісі, — деді Жұмахмет маған. — Мынау көршілес Октябрь ауданының Бірлік ауылынан.

Мен құрбылас жолдасым Жұмахметтен:

— Қызды танисың ба? — дедім сыр тарта.

— Жоқ. Жуырда ғана келді... Ал, Нұрмұхамбеттің әке-шешесі, өзі, балалары өте көргенді, инабатты жандар. Қыздың апасы Ғайниді жақсы білемін. Он саусағынан өнері тамған өте шебер, қазақтың әдет-ғұрпын жақсы сақтайтын мәдениетті келіншек.

Менің өтінішім бойынша Жұмахмет, біз тамақтанып болғасын, 5-6 қызды ауылдың шетіне, серуендеуге алып шықты. Мен бұл ауылдың қыз-келіншектерін түгел дерлік танимын. Жалғыз бейтаныс, бір көргеннен көзім түскен сол жас қыз еді.

Екеуіміз таныстық. Қыздың әңгімесінен ұққаным: бір әке бір шешеден екі қыз. Өзі орта мектепті бітірген. Анасы Октябрь ауданындағы Бірлік ауылында тұрады. Мен өз көніл-күйімді тура айтпағанмен, оспақтап сездіре сөйлескенде, «мен сені сүйдім» деп бірден ашық айтпаса да, «болмайды»» деп қарсы жауап та бермеді әлгі қарындас.

Ертеңіне тағы да Ақтас ауылында болдық. Жұмаш Жұмахметтермен ақылдасқанда, олардың айтқаны: «Қыздың апасы Ғайнимен және онын қайынағасы Нұрмұхамбетпен сөйлесейік» болды. Жұмахмет екеуіміз үйде қалып, ауылды араладық. Қайтыс болғандардың отбасына кіріп шыктық. Біз келгенде Жұмаш та үйге қайтып оралған екен.

Оның айтуынша, қазір колхоздың бас бухгалтері Мейірманов Нұрмұхамбеттің үйі біздін барлығымызды қонаққа шақырған көрінеді.

— Ал, қыз жөнінен, — деді ол, — Нұрмұхамбеттің әкесі Қабдош шал Октябрь ауданындағы Бірлік ауылына барып, кыздың шешесімен сөйлесіп кайтатын болды. Егер қыздың шешесі қарсы болмаса, осы ауылға құдағиын алып келмекші...

Сонымен, қасымдағы жолдастарым Жұмаш, Жұмахмет, олардын әйелдері ілесіп, Нұрмұхамбеттің үйіне қонаққа бардық. Нұрекеннің жасы алпыстан асқан Қабдош атты әкесі, Гүлсім есімді қария шешесі, Еркін

дейтін 12 жасар баласы, әйелі және бір інісі бар екен. Отырған үйі бір бөлмелі шымнан соқиқан біздің бір жақын апамыздың үйі екен. Сонда пәтерде.

Мені көргенде кемпір-шал керісіп, қатты жылады. Сейтіп, біраз шай ішіп, қымыз ішіп, тамақтанып, сол үйден кешкілік тағы серуенге шықтық. «Бір керген біліс, екі көрген таныс» дегендей, болашақ жарыммен ашық мәслихаттастық. Оның айтуы бойынша: «халық қадірлеп жатқап азаматқа кім кет әрі дейді, бірақ шешеммен келісейік, мындағы апа-туыстарым меніңше қарсы емес сияқты», — деген ой болды. Сонымен, Қабдош карт ертеңіне менің болашақ жарымның шешесін де алып келді. Мәселе шешілді... Ал енді казір елу жыл жолдас болған, жеті бала тауып, барлығын аман-сау өсірген, он үш немерелі болған, осы өткен жылдарда ешбір қатты кағыс-тартысқа бармаған жарыңмен қалай танысып қосылдыңыз деген оқырман сұрағына қысқаша жауап осындай болар деп ойлаймын.

Шәмшібану менін туған анамды 100 жасқа келгенше баласындай күтіп, анасындай қадірлеп, о дүниеге аттандырып салды. Мен ағайын-туыстарым көп адаммын. Солардың бәрімен қатынасып тұрамыз. Әсіресе, өзімнін, туған ауданымда 4 жыл аудандық атқару комитетінің төрағасы болып қызмет атқарғанда, ағайын жекжат лек-лек боп үйге келіп жататын. Кей күндері 4 бөлмелі үлкен ағаш үйдің ішінде жатқан қонақтардан аяқ басар жер болмайтын. Тұрмыстың талай ауыр жағдайынан бірге өттік. Қуаныш та, реніш те болды. Бірақ Шәмшібану бір адамға дауыс көтеріп, ұрысқан адам емес. Менің ағайын-туыстарым келгенде, соғыстан кейінгі ауыр тұрмысқа қарамай, барлығын қарсы алып, үйдегі бар тамақты солардын, алдына қоятын.

Шәкең 60-қа келгенде, біз үлкен от басының тойын өткіздік. Сонда мен арнау елен жазғанмын, соның бір шумағын осы жерде айта кетейін:

Мен келген 60 жасқа сен де келдің,
Екі жүрек бір соқты — бірге жүрдің.
Жел жағымның панасы, балалардың анасы,
Қателікті кешірдің, жақсылықты тіледің,
Шаруа сонша болса да, ренжуді білмедің
Жүзге келген анамды әлпештедің,— күткенің
Бір әйелі қазақтың сендей болсын демекпін.
Алпысқа келген жарымды құрметтеп,
қатты сүйемін.

Енді қосылу тойын қысқаша айта кетейін. Бұл орайда бір тоқтала кететін жәйт: «Қайтадан қырғын соғысқа баратын адамның жар сүйіп, үйленіп жатуының мәнісі қалай болар екен?» деп, айтушылар да болмай қалған жоқ. Шәмшібануға да: «Бір солдаттың етегінен ұстап осы қыздың кеткені жөн болды ма екен?» деп, ағайындары арасынан айтушылар да болыпты. Бірақ тағдыр бізді өзінің түзу жолына сілтеген екен... Біздің аудан, облыс, ауыл бастықтары соғыс кезінде әбден еңсесі түскен халық көңілін бір көтеріп қалсын деп, айта қаларлықтай етіп, менің үйлену тойымды атқарды. Той өткесін мен сол кезде Ленин ауданы деп аталатын өзімнің туған ауданымның колхоз-совхоздарын аралап, сол кездегі тылдағы орыс-қазақ жұртшылығымен кездесулер өткіздім. Бір айдай уақыт ел ішінде бөлып, ақыры жерлестерім, туыстарым, анаммен қош айтысып, жарым екеуіміз Қызылжар қаласына жүріп кеттік.

Қызылжарда бір-екі күн болғасын, дивизия командирінің тапсырмасы бойынша, Орал қаласына бармақ болдым. Шәмшібанумен қоштасып:

— Сен енді уайымдама, берік бол? Елге барғасын анамды күт! Жұмыс істе! «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген, амандық болса, тез арада соғысты бітіріп елге оралуға мүмкіндік туады, — дедім.

Қызылжардан поезға мініп, Орал қаласына жүріп кеттім. Оның өзінше тарихы бар.

ОРАЛ ҚАЛАСЫНДА

Орал қаласын біздің 154-полк Чапаев дивизиясының құрамында 1919 жылы ақтардан жетпіс екі күн қорғағаны тарихта жазылған. Соғыс басталғалы қала еңбекшілерінің өкілдері біздің полкке бірнеше рет келіп, жауынгерлерге рух беріп кеткен.

Сонымен 1944 жылдың қараша айының 6-күні, бір сөзбен айтқанда, Ұлы Октябрь мерекесінің дәл алдында, сол Орал қаласына мен де келдім. Облыстық партия комитетіне барсам, бірінші хатшы көптен сырқат үйінде төсек тартып жатыр екен. Партия комитетінің екінші хатшысы Қабаш Рысбайұлы Оснанов есімді дәу қара жігіт екен. Ұзын бойлы, таңқы мұрын — қазақтан гөрі кәдімгі Африка зәңгісіне ұқсайды. Орысша-қазақшаға судай ағып тұр. Бірінші кездесуде, турасын айтсам, мені салқын қабылдады. Обкомның үгіт-насихат жөніндегі хатшысы Шәйзарат Хасенов екен. Туған жері Солтүстік Қазақстан облысы —

менің жерлесім болып шықты.

Кешкі сағат 5-те Ұлы Октябрь мерекесі құрметіне арналған салтанатты жиналыс басталды. Маған президиумнан орын берілді.Салтанатты жиналыста мен дивизия командирі Александр Васильевич Кирсановтың Орал еңбекшілеріне арнаған хатын оқып бердім. Негізінен, бұл хатта біздің дивизия жауынгерлерінің көрсеткен керемет ерліктері, қанды шайқастар, біздің шекарадан өтіп, Польша жерінде болып жатқан оқиғалар, жеңіске тез жетеміз деген сенім сөздері жазылған еді.

Жұрт ұзақ қол шапалақтап, ашық көңіл, адал пейілдерімен хаттағы сенім сөздеріне құрмет көрсетті. Кейбіреулері: «Уыздай жап-жас бала, Батыр атағын алған қазақ жастары жасай берсін!» деп айқайлап жіберді.

Жиналыс біткесін, облыс басшылары мені қонақүйге апарып орналастыруды Орал облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасарлары Меңдешев пен Талма есімді бір жас келіншекке тапсырды. Мендешевті мен бұрыннан білетінмін. Ол кісі Орал еңбекшілерінің делегациясын басқарып, біздің полк Орел — Курск имегінде тұрғанда келіп кеткен. Орта бойлы, толық денелі сары жігіт. Талма есімді атқару комитеті төрағасының, орынбасары жасы отыздарға жетпеген, қиылған қара қасты, қара көз, орта бойлы, ақсары өңді сұлу келіншек екен.

Біз жиыннан шығысымен машинаға отырып жүріп кеттік. Қасымызда қонақүйдің бастығы және менімен Саратовтан Оралға поезда бірге келген, жасы отыздар шамасындағы аққұба өңді Дүйсен дейтін жігіт бар.

Қонақүй меңгерушісі біз машинаға мінгеннен-ак. зарлай жеңелді: «Жататып орын өте салқын, дайындалған тамақ жоқ, Батырды қалай орналастырамыз?» деген сияқты сөздер. Мен оған: Сталинградты қорғауда 7 ай жердің астында жатқанымды және қазан, желтоқсан айларында Еділ бойында 40 градусқа дейін суықтар болғанын айта, келіп:

— Бәріне шыдағанбыз. Сіздің қонақүйге де шыдармыз, — деп жауап бердім.

Сөзге Талма араласып:

— Жоқ, болмайды! Бір келген қонақты дұрыс күтіп алмасақ, біздің елдігіміз қайсы?!. Бәріңізді біздің үйге қонаққа шақырамын — Батырмен дәмдес болыңыздар! — деді.

Сол арада менің машина үстіндегі жолдастарым мұны қолдап, рахметтерін жаудырып, Талманың үйіне бармақ болып шешті. Мен де

қарсы болмадым.

Көп ұзамай Орал қаласының орталық бөлігінде орналасқан, кірпіштен салынған үйге келіп тоқтадық.

Есік ашылып, қонақтарды бір жас келіншек пен көрікті өрімдей қыз күтіп алды.

Талманың үйінде төрт адам тұрады екен. Екінші класта оқитын қызы, әскерге кеткен інісінің әйелі және Мария атты сұлу сіңлісі. Бұлар бізді өте көңілді қарсы алып, кең дастарханмен сый көрсетті. Талманың үйінде дәм-тұз молшылық сияқты көрінді.

Жолдас болғандар кешкілік үйді-үйіне тарап, мен сол үйде қонып қалдым.

Ертеңіне әдеттегіше ерте тұрсам, Мария — Оралдың мұғалімдер дайындайтын институтының студенті, — ол да сабаққа баруға жиналып жатыр екен. Менің ойыма осы қызды қайда көрдім деген бір тосын сұрақ келді. Оралда болғаным жоқ. Бұл қыз майданға бармаған. Жасы, әрі кеткенде, 17—18-дер шамасында, япыр-ау, қайда көрдім деп, әрі-сәрі боп тұрғанымда, кенет ойыма сап ете түсті: 1943 жылы Орал қаласынан біздің полкка арнайы делегация келген. Оларды қарсы алып, бірге болуға, менің ұлтым қазақ болған соң, алдыңғы шептен шақырылғанмын. Дивизия, полк штабтарында бір-екі күндей жерлестермен бірге болып, соңында қоштасып, алдыңғы шепке жүрерімде, олар маған елден жеткізген біраз сыйлықтарын беріп, оған қоса осы қаланын, қыздары жауынгерлерге жазған бір бума хат тапсырған. Мен олармен қоштасып, алдыңғы шепке келіп, сыйлықтарды жауынгерлерге таратып, қыздардың хаттарын үлестіргенмін. Сол хаттардың ішінде, Фатих Мухамадиев деген татар баласына мен берген конверттің ішінде, бір қыздың суреті, қазақша жазылған хаты бар екен. Қазақша білмейтін, әрі татарша да үш кластық кана білімі бар Мухамадиев маған:

— Лейтенант абзи, хатты оқып түсіндірші маған. Мынау өте сұлу қыз екен! — деп жалынған. Сонда байқағанмын: қыз өте сауатты, әдеби тілмен жазылған хатында, «осы сәлемді алған жауынгер маған хат жазсын!» деп қиыла өтінген екем. Сол хат астында «Мәриям» деген қол бар еді. Мына қарындастың аты да Мәриям...

Мен Фатихтың атынан, оның өтініші бойынша, сол қызға бірнеше хат жазғанмын. Көңіліме қазір келгені: кездейсоқ кездескен осы қарындас — сол қыз болмаса игі еді! Сол суреттегі бейне де мына

қарындаска қатты ұқсап тұр.

Айнаның алдында тұрған жас сұлудың қасына таяп:

— Кешіріңіз, қарындас! Сіз майданға хат жазбап на едіңіз? Фатих дейтін солдаттан хат алдыңыз ба? — деп тікелей сұрақ қойдым. Қыз:

— Иә, жазғанмын! Міне, Фатихтан алған хаттарым, — деп менің қолыммен жазылған хаттарды лезде сөмкесінен алып шықты. Мен үнсіз тұрып қалдым. Қыз ашық мінезді екен:

— Аға, сіздің таңданғаныңыз қалай? Осы хатты жазған сіз болмағайсыз?! — деп маған қадала қарады.

Мен сәл ойланып тұрып, қызға анығын айтуға бекіндім:

— Бұл хаттарды жазған мен. Бірақ хаттың шын иесі Ульянов облысынан Фатих Мухамадиев деген татар жігіті, менің қарамағымдағы солдат, жауынгерім. Сіздің хатыңыз мен апарып үлестіргенде сол жігіттің қолына тиген. Конвертте сіздің суретіңіз бар екен. Қазақша білмейтін татар баласы менен өте жалынып, өтінген соң, сіздің бірнеше сәлеміңізге жауап жазған мен едім. Кешірім өтінем, қарындасым! — дегенде, қыз бір күрсініп алды.

— Сіз өзіңіздің атыңыздан неге жазбадыңыз? Сонда, қандай керемет кездесу болатын еді! — деді сосын сәл өкіне.

— Қалкам-ау, кешегі осы үйде болған Мендешев ағаның берген хаттарын үлестіргенде өзіме жетпей де қалған. Сіздің хатыңыз сонда Фатихтың еншісіне тиген.

— Сіз зерек екенсіз, ағай. Сонда суретімді көріп, бүгін өзімді таныдыңыз, — деді Мәриям. Мен оған:

— Олай емес. Сізді таныстырған — осы кездесу, «Мәриям» деген атыңыз, — дедім.

Төргі үйден киініп Талма да шықды. Екеуіміздің әңгімеміз сонымен үзілді.

Сол күні облыстық партия комитеті, атқару комитетінің адамдарымен Оралдың зауыт-фабриктерін, оқу орындарын аралап, азаматтарымен кездестік. Бұлардың да тұрмыс жағдайлары әбден нашарлаған, керекті заттар мен тамақты карточкамен алады екен. Дүкендерінде ақшаға сатып алар, адамға қажетті еш нәрсе жоқ деуге болады. Бірақ халқы біздің Совет Армиясының фашитерге соққы беріп, Польша жерін азат етуде қолы жеткен үлкен табыстарына, Отанымыздың жау шеңберінен түгел құтылғанына аса зор қуанышта екен. Кімге жолықсаң да, «соғыс қашан бітеді?» деген сұрақты жиі қояды.

Орал қаласында бірнеше күн болып, еңбекшілермен, әсіресе жастармен кездесулерде үздіксіз хат жазысып, сәлем алысып тұруды өтініп, Талманың үй-ішімен туысқандай қимай қоштасып, Мәриям қарындасымызбен, Талма апайымызбен есен айтысып, майданға аттанып кеттік.

Майданда көп болмай, Ленинградтағы Совет Армиясының офицерлерін дайындайтын жоғарғы мектепке барып оқуға түстім. Бұл — атақты, көптеген Совет офицерлері мен генералдары оқыған, бірнеше орден; медальдармен наградталған, офицерлер дайындайтын үлкен оқу орнының бірі еді. Мен барғанда мың жарым офицер оқып, машықтанатын мектепте он бір шетел офицерлері де оқып жүр екен.

Осы мектепте төрт ай оқып, жақсы мінездемемен, емтиханға түскен пәндердің бәрінен «өте жақсы» деген баға иеленіп, тиісті оқуды тәмәмдап шықтым.

Біз оқуды бітірген соң Берлинге аттандық. Ойымда, көңілімде — Ленинградтың өте көрікті, сұлу қала екендігі орнығып қалды. Бұл қалада көптеген ұлттар өкілдері мекендеген. Нева өзені қаланы қақ жарып өтеді. Табиғаты өте әсем, ауасы жанға жайлы көрінді. Бірақ екі күннің бірінде тұман басып, ылғалды жел соғып тұрады. Ленинград Сталинградқа қарағанда көп қирамаған екен. Сталинградта сау қалған бір үй болмаса, Ленинградта көптеген көшелер мен зәулім биік ғимараттар міні құрамастан тұр. Қала халқы өте меймандос, сыпайы және мәдениетті көрінді. Көшеде кездесе қалып, жөн сұрасаң, біраз жерге шейін өзіңді ертіп жүріп, қай жерде тұратынын, көше аттарын, үй нөмірін анықтап айтып береді. Ленинградтың жау қоршауында айлар бойы өте сұмдық жағдайды бастан кешкені белгілі ғой. Есеп бойынша, әрбір тұрғынға кей күндер! жүз-ақ грамнан нан берілген. Аштан өлген адамдар қаншама! Және бір байқағаным: бұл қаланың тұрғындары қазақтарды өте жақсы көреді екен. Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім менің» деген өлеңін жатқа білмейтін бір адам жоқ деуге болады. Менің қазақ екенімді біліп, көшеде кездескен кемпір мен шал зорлағандай етіп, мені үйіне қонаққа алып барғаны әлі есімде. Шал Ленинградтың бір үлкен ресторанында қызмет атқарады екен. Сонан болар, дастарханды кең жайды. Шай ішіп отырғанда кемпір менен: «Мұсылмансың ба?» — деп сұрады.

— Әрине, мұсылманмын! — деп жауап бердім. Сол-ақ екен, шал мен кемпір бірінен соң бірі мен бала күннен талай естіп өскен құранның

сүрелерін айтып, түсіндіре бастады.

— Сіздер де мұсылмансыздар ма? — деп сұрадым мен.

— Әрине, мұсылманбыз. Ұлтымыз татар болады. Мен оларға:

— Біздің облыс орталығында татарлар көп, біз оларменез тілімізде сөйлесе береміз, — дедім.

Шал татарша бірдемелерді айтып, маған қадала қарап, сәл күтті де:

— Түсіндің бе, офицер жолдас? — деді. Мен басымды шайқадым.

— Ендеше, бізді «Қасым татары» дейді. Біздің тіліміз бөлектеу болады, — деп түсіндірді ол.

Ленинградтағы ВОШКА деп қысқаша аталатын офицерлердің жоғарғы мектебі маған көп білім берді. Мектептің директоры генерал-полковник Бесчастнов деген өте сауатты, әскери жетік қолбасшы екен. Ол кісі маған арнап мінездеме жазып, келешекте әскери академияда оқуыма ұсыныс айтты. Қішіпейілдігі сондай, мені жақсы оқығаным үшін Ленинградтың темір жол стансасына дейін өзі шығарып салды. Бұл мен үшін үлкен құрмет еді. Және ойыма келгені: жоғарғы офицерлер мектебінде оқитын көптеген офицерлер қаланы аралап, қыдырып, қыз-келіншектермен күліп-ойнауға әуестеу болса, мен оқыған пәндеріме жатпай-тұрмай көңіл болт, ыждаһатпен оқуымның арқасында «өте жақсы» бағалар алғанымның нәтижесі болуы керек. Бұл, әрине, генералдың назарында еді.

Сонымен төрт жыл бойы қанды шайқастарда бір жету арман болған Берлин қаласына да келдік. Бұл 1945 жылғы май айының 18 күні еді. Мені ең алдымен таң қалдырған: Берлиннің көшелері Ленинградқа қарағанда өте тар келеді екен. Көптеген тұрғындары батыс жаққа қашып көшіп кеткен. Қалғандарын, әр көшеге кішкентай асханалар орнатып, біздің әскери адамдар тамақтандырып жатыр екен. Менің ойыма казақтың: «Таспен ұрғанды аспен ұр!» деген мақалы түсті. Шынын айтсам, қаусаған кәрі-құртаң мен жас балалардың жазығы қандай? «Адамға адам көзімен қарау керек» деген дұрыс ой-ау?

Берлиннің метролары фашистердің өздері бұрын жіберген суға толып, тоқтап қалған. Көшелерінде неміс, орыс тілдерінде айқыш-ұйқыш жазылған көп сөз, сілтеме, ұран — аяқ алып жүргісіз.

Менімен бірге көше аралап жүрген бір орыс офицері әлдебір ұранды оқып, қарқылдап кеп күлмесі бар ма. Мен оған: «Неге күлдің?» дегенде, ол:

— Мында Қизатов туралы жазып қойыпгы, — деп маған күлкісін

тия алмай карады. Мен таңдана қарап қалыппын. Оның түсіндіргені былай болды:

— «Сталин Берлинге шабуылды қысық көз монғол әскері арқылы ұйымдастырды», деп жазыпты. «Монғол» дегендері біздің казақ, өзбек, татар, башқұрт және басқа Азия халықтары деп және түсіндірілген. Ал енді, — деді офицер сөзін жалғап, — Шыңғыс пен Батый әскерлерінің Европаға қандай ойран салғаны белгілі ғой. Сондықтан да, неміс халқының зәресін ұшырып, берекесін кетіру үшін жазылған болуы керек бұл...

Көшелерді аралап жүріп, Берлиннің как төріндегі Рейхстагқа келдік. Немістің атышулы Рейхстагы осы. Өзі аса биік үй емес екен. Ең жоғарғы қабатының шатырында атқа мінген қыз мүсіні, қыздың қолында қондырған құс ұстыны бар. Бір қызығы — біздің әскерлер Рейхстагтан алақандай жер қалдырмай өздерінің аты-жөндерін, адрестерін жаза беріпті. Біз де сатымен жоғары өрлеп, ең биік бір жерден бос орын тауып алып, өзіміздің аты-жөнімізді жаздық.

Сөйтіп, офицерлер орналасқан жатақханаға келіп, жайғастық, тамақтандық. Берлин көшелерін әлі де аралай түсуге Батыр есімді, ұлты бурят-монғол, полковник екеуміз бірге шықтық. Көшеде келе жатып немістермен аз-мұз білген тілімізше сөйлестік. Мен ол кезде неміс тілі пәнін біраз меңгергенмін. Сосын соғыс уақытында барлаушыға неміс тілін білу өте қажет нәрсе. Сондықтан да, сөздік арқылы тұтқындалған немістермен талай сөйлескенімнің пайдасы тиді осы жолы.

Полковник Батыр немісше менен де жақсы біледі екен. Ол өзі ұзын бойлы, сом денелі, ашық мінез, әзіл-қалжыңды ұнататын жігіт болып шықты. Бір көшеде келе жатып, немістің екі сұлу келіншегімен кездесіп қалдық. Батыр оларды майлы ішектей айналдырып, бар білген тілімен танысуды өтініп, олар да кет әрі болған жоқ, ақырында солардың үйіне баратын боп келісті.

Біздің ұққанымыз: бұл мекен жай неміс армиясы офицерлерінің семьялары тұратын үй екен. Маған біздің елдегі қонақүйлер сияқты боп көрінді. Ұзыннан-ұзақ дәліздер, дәлізден екі жаққа таралған өте әдемі есіктер, ортасында ұзынша кілемдер төселген.

Батыр екі әйелдің біреуін қолтықтап, бір есікті ашып, ішке кіріп кетті. Екінші жас келіншек: «Кіріңіз!» деп маған бір есікті ашты. Менің ойыма: «Осы араға неге келдік? Мыналар, сірә, офицерлер әйелдері. Адамы үйінде болса, ол карулы, аңдаусыз кірген бізді ата салмай ма?» деген

бір күдік келді. «Төрт жылғы қырғыннан аман өтіп, бір катынның соңына еремін деп, өліп кетсем, мен нағыз ұятсыз, арсыз адам болмаймын ба?» деген ойлар қаумалап алды. Дегенмен, бірінші бөлменің есігінен еніп, сәл тұрып калдым.

Нәзік, аққұба өңді әдемі келіншек қарсы шығып, стол үстіне тағамдар қоя бастады. Шнапс та қойылды. Мені күтіп жүріп әйел: «Екі балам бар»,— деп айтып салды. Мен әлі отырмай түрегеліп тұрғанмын. Әйелдің: «Отырыңыз, неғып тұрсыз?»—дегеніне мен түсіндім. Оған кайтадан анықтап қарасам, ол да мені ұнатып тұрған сияқты. Мен, кенет тұла бойымды бір бөлек сезім билегендей, оқыс жиіркеніп кеттім. «Кешіріңіз! Мен сіздің тамағыңызға ортақ болмаймын. Балаларыңызға беріңіз!»— деп шығып жүре бердім. Әйел тіл қатпастан сол тұрған орнында қалды.

Сыртқа шықсам, бурят жолдасым әлі жоқ. Бір сағаттан артық уақыт өтті. Батырдың кай есіктен кіргенін кергенмін. Барып тықылдатсам, дыбыс жоқ. Сәл күтіп тұрып, есікті тарсылдатуға кірістім. Тым-тырыс. Көңіліме күдік кірді. Әскер заңы бойынша, жолдасыңды қандай жағдай, қандай уақытта болсын тастап кетуге болмайды. Сондықтан тағы біраз күтіп көрдім. Есігін тағы тарсылдатып, қатты қақтым. Ешқандай дыбыс белгісі сезілмеді. Енді не болса да бір тәуекел деп, есіктің сыртқы тұтқасын қосқолдап, бар күшімді салып тартып қалғанда, құлпы жұлынып кетті.

Қең бөлменің дәл ортасындағы үлкен төсекағашта екі жалаңаш адам жатыр. Екеуі де тірі екен. Менің көргенімнен апыр-топыр ұшып түрегелді екеуі де. Біреуі — Батыр, бірі — әлгі келіншек.

— Мен кеттім. Өздерінде ұят жоқ, хайуан сияқты екенсіңдер!— деп шыға жөнелдім. Батыр менің соңымнан айқайлап:

— Мен де шығамын. Тоқта! Сәл күте тұр!—деп жатты. Әйелдің түрінде қымсыну белгісі жоқ.

Маған: «Неміс әйелдері еркектермен жүру—мәдениеттің бір түрі деп ойлай ма?»— деген оқыс ой келді,— Мүмкін, пәленбай жыл соғыста жүрген ерлермен араласуды әбден аңсаған болуы да...

Мен әлгі үйден шыға бергенде, Батыр да тез киініп үлгеріп, мені қуып жетті. Оның айтуы бойынша, неміс әйелі неше түрлі дене қимылын біледі екен, әбден қызыққа баттым деді. Мен оған:

— Сен құрып кет, Батыр, егер ауру болса қайтесін? Батыс елдерінде

ондайлар көп болады дегенде естімеп пе едің?—дедім. Ол маған:

— Қорқыта берме! Бұл әйел меніңше дені сау болуы керек,— деп карқылдап күліп алды.

— Екі сағаттан астам уақыт неге болдың?— деген сұрағыма:

— Сен өзің қызық адам екенсің! Біздің СССР-дің әйелдері де, ерлері де мықты, төзімді екенін білесің. Неміс әйелдері сондай нәзік. Мен қатынасып жатқанымда, әлгі әйелдің аты Марта екен, көзін жұмып талықсып қалды. Мен өліп қалатын шығар деп, бәрін қойып, әйелді сылап-сипап зорға тұрғызып алдым. Сөйтіп, екеуміз де суға түсіп алып, тамақ ішіп, демалдық. Содан кейін, шнапс ішіп алғасын, әйел мойныма асылып, бетімнен сүйіп, еріксіз болғандай, екінші рет қатынастық.

Осылай сөйлесіп келе жатып, офицерлер тұратын жатақханаға да жетіп қалыппыз. Бірақ мұнда дұрыс демалыс болмады. Тақтайдан істелген нардың үстінде қатарласа жатқан біздің жігіттер, офицерлер екеу-үшеуден бас қосып, немістің шнапсынан да ішіп, қызу-қызу сөйлесіп, тіпті жанжалдасып қалғандары да болды. Кейбір офицерлер өздерінің сұлуларын да ертіп ала келіпті...

Әбден шала ұйқы болып, мазасыз түннен ерте тұрып жуынып, киімдерімді, орден-медальдарымды тазалап, 1-Беларусь майданының штабына келдім. Келе жатып ойлағаным: «Біздің әскери адамдардың бұзық мінездері орынды ма? Бұл қалай болар екен? Неміс халқының барлығы фашист емес қой. Бізді қалай сынап, қандай баға берері белгісіз». Мен ойлағандай-ақ, көп ұзамай маршал Жуковтың бұйрығы шықты. Бұл бұйрықта бұзықтарды, немістерге зорлық керсеткендерді он жылға шейін бас бостандығынан айыру жазасы аталған еді.

Штабқа келіп, кадр бөлімінің бастығына өзімнің барлық құжаттарымды тапсырдым. Ол кісі танысып шығып, менің бетіме қарады.

— Қызыл Армияның жоғарғы мектебі сізді «академияда оқуыңызға мүмкіншілігі бар, келешегі зор офицер» деп жазған екен. Сондықтан өзіңіздің хұзырыңызға қарап, академияға барсаңыз, айтыңыз, биылғы оқу жылына сізді Дзержинский атындағы Москва әскери академиясына жібереміз,— деді әр сөзін шеғелегендей ғып.

— Мен ризамын. Тіпті жақсы болар еді!—деген пікірімді айттым. Кадр бөлімінің бастығы маған:

—Академияға баруыңызға әлі 20 күндей уақытыңыз бар. Карлхорст

қаласындағы фашист бастықтарынын, тынығатын саяжайына демалуға барасыз. Біз олардың осы жайына генералдар мен Батырларды жіберіп жатырмыз,— деді.

Сонымен, майдан штабынан екі жақсы лебізді қағаз алып шықтым. Біреуі: «Дзержинский атындағы академияға жіберілсін!» деген бұйрық. Екіншісі: Геббельстің саяжайына 20 күн демалуға берілген жолдама. Штабтың бастығына көп рахмет айтып, майдан штабының жеңіл машинасымен Карлхорст қаласына келдік. Ол Берлиннен 15 шақырым жердегі мекен екен. Онда Гитлердің, Герингтің, Робентроптың, Геббельстің және басқаларынын саяжайлары бар болып шықты. Бұлардың бәрі де биік шойын қоршаумен қоршалған. Мысалы Герннгтің саяжайының әр метрі сайын шойыннан жасалған бүркіт мүсіндері орнатылган.

Геббельстің демалатын жайына кіріп келгеп сәт бірінші көзге түскені: мәрмәрленген аяқ жолдың сол жағында көлбеленген бау-бақша, он жағында үш хауыз мөлдіреп жатты. Хауыздарда аққулар жүзіп жүр. Үш аққудың біреуі көмірдей қара екен. Мен қара аққу да болады екен-ау деп, таңданып сол құсқа көп қарадым.

Бұл хауыздарда тірі балықтар да бар екен. Күн сайын бірінің суын біріне ағызып, керекті балықты асханаға жөнелтіп тұрады. Әлгі аққулардың мойындарында алтын ба, күміс пе, әлде басқа бір қымбат нәрседен жасалған, әйтеуір көздің жауын алып, жарқыраған дөңгелек алқалар кигізіліп қойылған. Үйдің сырт жағында әртүрлі бау-бақша ағашы сыңсып, түрлі гүлдер хош иіс шашып тұр. Олардың ара-арасында—жаяу серуендеуге арналған ақ мәрмор жолдар бар. Солардын бірімен бұрынғы Геббельстін, демалыс үйіне кірдік.

Үй іші толған кілем — қызыл, көк, жасыл түсті дегендейін кайда көз салсаң да құлпырып тұр. Жарқыраған есіктер. Бір бөлмеде «Бастық» деген жазу нұсқасы бар екен. Соны қағып, ішке кірсем, алдыңғы бөлмеде бір жап-жас орыс қызы отыр. «Саяжайдың бастығы осында ма?» деп сұрап ем, қыз: «Осында. Мына бөлмеге кіріңіз» деді. Нұсқаған бөлмеге кірсем, орыс па, неміс пе білмедім, жасы елулер шамасындағы бір адам отыр екен.

— Батыр кіріңіз! — деді ол бірден жылы қабақ танытып. — Жақсы демалуыңызға барлық жағдайды жасаймыз.

Сол жерде бір қызметші әйелін шақырып: «Орналастырыңыз» деп бұйрық берді.

Мені старшина шеніндегі тағы бір Совет Одағының Батыры жатқан бөлмеге алып келді. Бөлме өте кең, сәкілеріне кілемдер төселген, самаладай жарық екен. Старшина түрегеліп, маған әскери тәртіп бойынша сәлем беріп, өзін «Григорий» деп таныстырды. Жүзіне тіктеп қарасам, орысқа ұқсамайды. Сөйлеген сөзінен «сен дәуде болса, еврей боларсың» деп топшыладым. Ойым дұрыс шықты — старшинаның ұлты еврей екен.

Мені бастап алып келген әйел:

— Тамақ ішесіз бе, әлде алдымен жуынып аласыз ба? — деді. Мен алдымен жуынып алғанды жөн көрдім.

Жуынатын орын алтынмен апталап, күміспен күптелген тағы бір керемет жер боп шықты.

Ыстық-суық, минеральды сулар ағып тұр. Ішінде сабын, сусабын, түрлі әтірмай, түр-түрімен қойылған. Турасын айтайын, туабітті көрмеген кереметке тап болғандаймын. Осы жай 20 күндей менің еншімде болмақ! Әлгі жолдастың шомылатын бөлмесі — өзіне бөлек екен.

Мен армансыз жуынып, шамаданьшдағы ішкі киімдерімді ауыстырып, киініп алдым. Сәлден соң Григорий екеуміз тамақ ішетін белмеге бардық.

Бұл да бір керемет: бірнеше ұзын үстел, жұмсақ отырғыштар. Қабырғаның бәрі алтынмен көмкерілген биік айналар. Бір жақ қабырғада, астында немісше жазуы бар, каз-қатар тізілген түймешелер мен шүмектер. Жол бастаушы әйелдің айтуы бойынша, әр түймешені бассаң әр шүмектен қалаған арақ пен шарап, сыра мен сусын сорғалап қоя береді. Асхананың бір сұлуы әкеп, алдымызға неше түрлі тағам қойды. «Қандай шарап ішесің?» дегенге, біз «өзіміздің орыстың арағын қалаймыз!» деп жауап бердік.

— Қандай шөлмекпен?

Бұл сұраққа Григорий қолын көрсетті. Мұны мен-жақсы түсіндім: екі жүз грамдық екі стакан. Алдымызға келген көкөніс, жеміс-жидек, тұздалған балық, тіл — түрлі дәм көз тұндырады. Сол арада көршім екеуіміз дұрыстап танысып, аты-жөнімізді айтысып, жүз грамнан қағып алдық. Сонан соң «бірінші» деп аталатын тағам келді. «Екінші» жетті.

Мұнымен бірге тағы екі жүз грамнан арақ келді. Осы стаканнан соң көңіліміз тіпті кетеріліп, қыздармен қалжыңдаса отырып тамақтандық.

Осындай мамыражай жағдайда демалыс өтіп жатқан күндердің бірінде, Берлиннің тұрғыны, жай тұрғын емес, қала губериаторының орынбасары, орыс тілін жақсы меңгерген Карл есімді, жасы елулерден асып кеткен бір кісі Григорий екеумізді қонаққа шақырды. «Оппель капитан» дейтін машинасымен Берлиннің жанға жайлы кешінде Карлдың үйіне қонаққа бардық. Алдында естігенбіз: немістер қонаққа барғанда өздерінің тамақтарын, арақ-шараптарын ала барады екен. Григорий екеуіміз сол дәстүрді сақтап, әскери дүкеннен барып екі шыны спирт, қара уылдырық, шұжықтар, түрлі тәтті тағамдар сатып алдық. Және Карлдың әйеліне арнап, аса қымбат тұратын иісмай сатып алдық. Сонымен, Карлдың үйіне де келдік.

Бір бөлмеге түрлі тағам дайындалып, арақ-шарап қойылғанын үйге кірген сәтте-ақ байқадық. Біз жайғасқасын, Карл әйелі мен екі қызын шақырып алып, таныстырды. Олар орысша бір де сөз білмейді екен. Тілмәшіміз Карлдың өзі болды.

Шөлмектерге біз әкелген спиртті құйып жатып Карл: «Мен орыстардың арасында көп болғанмын, сондықтан шарапты да орысша ішеміз!» — деді. Карлдың айтуы бойынша, Германияда фашистер үкімет басына келгенде, ол өзі Коммунистік партияның мүшесі өкен. Сондықтан бес жыл лагерь мен абақтыда отырып шыққан. Соларын айта келіп, бізге рахмет айтып, «қара түн караңғылықты, жауыздықты адалдық пен жарық сәуле жеңе берсін! Осы арақты сол үшін алайық!» — деп тост айтты. Бәріміз де алып қойдық. Спиртті тартып жіберген сәт Карлдың өңі бозарып, шалқасынан түсті. Мен Григорийге: «Ұят болды бұл! Маршал бұйрығы бойынша біз неміс үйіне қонаққа барып, олармен араласпауымыз керек еді», — деп өкінішпен сыбырладым.

Карлге сүт, су ішкізіп, денесін уқалап, есін әзер жиғызып алдық. Қарл біздеи, біз онан кешірім сұрадық. Енді спиртті қойып, немістің шнапс, орыстын арағынан ептеп ішіп, азға қанағатпен Григорий екеуіміз рахмет айтып, Қарлдің үйінен шықтық.

Гриша маған «Карл маған сыйлық берді», — деп теңізшілер тағатын алтын сағатты көрсетті. Мен:

— Мұның қалай? Сен мұны маған айтпай неге алдың?.. Ия жалынып

сұрадың, ия ұрлап алдың — шыныңды айт! — деп тапаншамды жұлып алдым. Григорийде қару жоқ еді. Әлде қорықты, әлде өзі де адалын айтты:

— Ұрлап алып едім, — деп мойындады сол жерде.

— Оңбаған, түс машинадан! Қазір апарып, сағатын беріп, кешірім сұрап қайтамын! — деп машинаны кілт тоқтатып, — Осы арадан түсіп қалып күт! — деп Григорийді қалдырып, Қарлдың үйіне қайта оралдым. Есігінің түймесін басып шақырғаныма Карлдын үлкен қызы шықты. Онын не айтқанына түсінбесем де, есік ашып кіріңіз деп ымдағанын ұқтым. Біздің сөзімізге арғы жағынан Карлдың әйелі мен екінші қызы шықты. Олар үй иесін оятты. Мен Карлға:

— Сіз кешіріңіз! Менің жолдасым, шала мастықпен мына сағатты өз сағатымен шатастырып алып кетіпті. Ол өзі келе алмағасын, мен сіздерден кешірім сұрауға әдейі қайта оралдым, — деп түсіндірдім.

Қарлдың әйелі немісше әлдене айтты:

— Мына кісі не деп тұр? — дедім мен.

— Бұл жеңгеңіз бен мына қарындастарыңыз сіздің жолдасыңыздан гөрі, сізді жақсы көріп қалыпты. Сіздің тағы дәмге келуіңізді өтініп тұр, — деді. — Ал мына сағатты сол жолдасыңызға қайта апарып берідіз, не өзіңіз алыңыз!

Мен оларға рахмет айтып, «біз қазақ деген елміз. Біздің ұлтымыз дастархан, дәмді сыйлайды. Бірак оның да шегін білу керек. Сіздерді біраз мазаладық. Тағы да кешірім өтінемін!» — деп сағатты қолдарына беріп шығып кеттім.

Жолшыбай Гришаны мінгізіп алып, Геббельстің бұрынғы саяжайына қайттық.

Осындай ұсақ-түйек жағдайлармен межелі жиырма күн біткесін «Берлин — Варшава» поезына мініп, оқу мақсатында шығысқа аттанып кеттім.

Әдеттегідей, поездың 7-нөмерлі вагонында, бір купеде Алтын Жүлдызды екі капитан және Арыстан атты казақ майорымен бірге серіктес болдық. Бәріміздің де көңіліміз көтеріңкі. Қырғын соғыс бітті, арманымыз орындалып, жеңіске жеттік. Қолаяғымыз бүтін, он екі мүшеміз орнында. Москваға академияға оқуға келеміз.

Ұшқыш-капитанның бірі, аты Иван: «Жолды жуайық деп

шамаданынан немістің шнапсы, орыстың арағы, грузиннің коньягін стол үстіне койды. Барлығымыз да жап-жас жігіттерміз. Ол кезде арақ пен шарап ішіп, көңіл көтеру салтқа айналып кеткен уақыт еді.

— Алдымен орыстың арағынан бастайык,! — деді Иван Андреев, ұшқыш-капитан, Батыр — бәрімізге шүпілдетіп арақ құйып қойды.

— Кімнің әскери атағы үлкен болса, сол бастауы керек, — деп сосын майор Арыстанға сөз берді.

— Мен даланың қыранымын! — деді ол. — Айдалада туып, айдалада өстім. Орыс-қазақ мектебін бітірдім. Фашистер бізді қыли кезді маңғүлдар дегенімен, біз ешкімнен кем соғысқанымыз жоқ. Атақты Панфилов дивизиясының жауынгерлері көрсеткен ерлік айдай әлемге әйгілі болды. Менің үшеуіндей Батыр атағым бар. Бірак төсімдегі төрт орден көрсеткен ерлігіме куә!. Талай поляк пен венгр, неміс сұлуларын құштық. Біраз бала қазақ болып туатын шығар!.. Менің ата-бабамның «бүлінгеннен бүлдіргі алма!» деген өсиеті бар. Сол айтқандай, Европа сұлуларын армансыз құшсам да, толып жатқан көп дүниеден бір де бір зат алғаным жоқ! — деп, өзінің сол қолында тағылған «Киров» маркалы сағатты көрсетті. Бұл біздің Отандық марка еді. — Бәрінен де мықты олжа — өзіміздің амандығымыз, саулығымыз. Мүгедек емеспіз. Отанымызға аман оралып келе жатқанымыз үшін алып қоялық, жігіттер! — деді.

Стакан соғыстырып, алып қойдық. Әзіл-қалжыңды молынан төгіп келе жатырмыз. Мен бір ілкіде Арыстанға:

— Маған бір ои түсті: ағасы, саған бір-екі ауыз өлең шығарайын ба? — дедім тура қарап, қазақшалап. Ол маған:

— Шығар! Шығар! Қазақша сөйлескеніміз қандай керемет! Ата-баба тілі, Абайдың тілі емес пе біздің тіл! — деп қуанып қалды. Мен оған:

— Жаңағы өзіңіз айтқандай, махаббатқа арналған бір-екі ауыз өлең, — дедім.

Сүйдін сен поляк, неміс сұлуларын,
Алдың сен касиетін, кызуларын.
Оймак ауыз, күлім көз, канжар касты,
Қондың сен түлкі үстіне қырандайын.

Еркелеп, асылғанда мойынына,
Қылмиып кірген сәтте қойынына.
Шапақ бет, қынай белді, ақша маңдай,
Түнімен қажымап ең ойыныңда.

Мен осы өлеңді сол жерде орысшалап бердім. Серіктерім қыран-топан күлкіге батты.

— Бәріміздің басымыздан өткен жағдай ғой. Қызықты махаббат сәттері!.. — деп кеу-кеулеп жатты бәрі де.

Жүйрік поез бізді Варшаваға жеткізді.

Қаланың темір жол стансасы қаптаған қалың әскер — елдеріне қайтып бара жатқан солдаттар мен офицерлер еді. Бәрі көңілді. Бізге билет алу біраз қиындыкка соқты. Дегенмен, «Варшава — Москва» поезына билет алып, бұл жерде де көп кідірмей, Отанды бетке алып жүріп кеттік.

* * *

Москва бізді жайдары қарсы алды. Іс бабындағы жолсеріктеріммен вокзал басында-ақ тез қоштасып, әрқайсымыз өз жұмысымызбен тарап кеттік.

Мен келген оқу орны — Дзержинский атындағы әскери академия еді. Мандат комиссиясына құжат тапсыруға асығып келсем, жеке бөлмеде отырған полковник құжаттарымды шұқшия тексеріп:

—Сізді академияға оқуға алуға бір жылдық офицерлік стаж-қызметіңіз жетімсіз. Келесі жылы келіңіз? — деп қолыма Алматының Дала -әскери округына жолдама беріп, көңілімді су сепкендей етіп, шығарып салды.

«Жазған құлда шаршау жоқ» деген сонан. «Москва— Алматы» поезына мініп, туған өлкем Қазақстанға жүріп кеттім.

* * *

Алматыда жадыраған жаз екен. Бірақ ел-жұрттың тұрмысы өте ауыр көрінді. Дала-әскери округінде көптеген офицерлер жұмыс таба алмай жүр екен.

Мен Алматыда да көп кідірмей, елге барып, жұбайым Шәмшібану, кішкене інім Халелді алып келдім. Әскери жолдас болған Асылхан

есімді капитанның Чайковский көшесіндегі екі бөлмелі үйіне біз де келіп пәтерге тұрдық. Бұл достың Ғайша есімді әйелі, кішкене қызы бар еді.

Күндер жылжып өтіп жатты. Сондай көңілсіздеу күндердің бірінде маған бір жанашыр сол кездегі Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметовке барып жолығыңыз, деген ақыл айтты. Сәрсенбінің сәтіне ыңғайланып, Жұмекеңнің көмекшісіне келдім. Хатшының көмекшісі өте байыпты, салиқалы адам екен. Ол кісі:

— Мен қазір Жұмекеңе айтамын. Сізді қабылдауы тиіс, — деп, маған жылы қабақ таныта сөйледі.

Үлкен есікті ашып, ішке кіріп кетті. Сәлден соң қайта шығып:

— Кіріңіз, Батыр! — деді.

Шаяхметовтың қызмет бөлмесі өте аумақты көрінді. Жұмекең орнынан тұрып, маған қарсы шығып кеп, құшағына алды, қолымды қысты. Мен:

— Қызылжарлықпын, — деп едім, ол кісі:

— Мен Омбы облысынанмын. Інім болдың. Батыр атағын алғаныңа мың рахмет! — деп, қуана құттықтады. Жұмекеңнің соншама жылы қабылдағанына мен тебірене риза болдым.

— Елге барып қызмет істесең де, сені жақсы қарсы алады, құрметтейді. Соғыс бітті ғой, айналайын — деді ол кісі.

Шаяхметовпен қоштасып, солдаттың да бір қажеті бар екен деп, бөлмеден шығып кеттім. Ағамыздың ақылын алып, Дала-әскери округінің кадр бөлімінің бастығы Гусев деген полковникке келіп, мәнжайымды айттым. Кәрі шешем, кішкентай екі іні, екі қарындасым бар екенін, оларды асырап, тәрбиелеп өсіру міндетім екендігін, бұл үшін жұмыс істеуім қажеттігін, әскери қызмет болмаса, азаматтық жұмыс атқаруға дайын екендігімді білдірдім. Сол үшін әскери міндетінен босатуын өтіндім. Ол кісі қарсы болмады.

Ертеңіне «әскери міндеттен босатылсын» деген бұйрық, сондай-ақ Қазақстанның ауыл шаруашылық министрі Ахмет Дауылбаевтың атына: «жұмысқа орналастырылсын» деген өтініш-хат берілді қолыма. Міне, осылайша 1945 жылдың қарашасында менің азаматтық өмір жолым басталды.

Келесі күні ертемен Ауыл шаруашылық министрлігіне барып, сол кездегі министр Ахмет Дауылбаевтың қабылдауында болдым. Мен

кабинет есігін ашқан сәт алдымнан сұңғақ бойлы, ат жақты қараторы адам шығып қарсы алды. Алғашқы сөзінен:

— Біздер майдангерлерді, олардың ішінде сіздей жауынгерлік үздік атақ алып келген азаматтарды өте құрметтеп сыйлаймыз, — деп жылыұшырай сөйледі.

Мен Дала-әскери округінің жолдамасын тапсырдым. Министр:

— Өте жақсы! Ауыл шаруашылығының маманы екенсіз. Бұл біз үшін өте қуанышты жайт. Ал, енді қарағым, өзің айт, қандай жұмысқа орналастырайын? — деп бетіме тура қарады. Мен әскери тәртіпке әбден үйреніп кеткен, бұйрықты орындау, өзің бұйрық беруге дағдыланған әдетпен:

— Аха, мені Солтүстік Қазақстан облысына жіберіңіз! — деп турасын айттым. Дауылбаев:

— Сегіз ай қысы бар, қазіргі жағдайы өте ауыр облысқа барғаның қалай болар екен? Қарағым, осында, Алматыда қалуыңа да болады. Осы министрліктің бөлім меңгерушісі қызметіне тағайындауға болады. Қарамағыда үш-төрт адам болады. Жұмысты қалай атқаруды өзім үйретемін. Осы кызметті атқара жүріп, сырттан оқып, институтты бітіруге де болады. Ауылшаруашылық институтына оқуға түсуге өзім көмектесемін, — деп жанашырлық ақылын айтты. Мен ол кісіге:

— Сізге көп рахмет! Бірақ елде екі бірдей туған қарындасым, әлі сәби немере қарындасым, — әкесі соғыста каза тапқан, шешесі де қайтыс болған, екі інім бар. Олардың казіргі күн көрісі өте нашар. Мен кашан келеді деп, екі көзі төрт болып, жолымды құдайдай тілеп отыр. Оларды Алматыға сүйрелу киын болар, сондықтан ел жаққа барайын, — деп сыпайы жауап бердім. Ақаң қынжыла сөйлеп:

— Енді қайтеміз? Бір көргеннен жақсы көріп қалып едім. Келешегінді ойлау керек еді. Бірақ, айтқандарың да дәлелді. Ананды, туыстарыңды асырап-өсіру сен үшін үлкен міндет қой,— деді. Сосын ойын қорыта сөйлеп:—Енді, Солтүстік Қазақстанға қандай жұмысқа жіберейін?— деген сұрақ қойды. Мен министрге:

— Қандай кызметке жіберсеңіз де өзіңіз біліңіз. Сіздей ақылшы ағамыздың қабылдауына қуаныштымын! Рахмет, аға!—деп әскери тәртіппен орнымнан түрегелдім. Ол кісі менің қолымды алып:

— Ертең сағат он екіде келіп, бұйрық пен жолдама алып. кетіңіз,—

деді.

Ертеңіне министрдің айтқан уақытында келсем, бұйрық дайын екен. Мені Солтүстік Қазақстан облыстық Ауыл шаруашылығы басқармасы бастығының егін шаруашылығы жөніндегі орынбасары етіп тағайындапты.

Мен күмілжи сөйлеп:

— Атқара алар ма екенмін?..— дедім. Ахаң маған:

— Қарағым Жәлел, абыройлы бол! Тағы бір ескертетінім: бір кеңес үстінде республиканың басшылары Шаяхметов пен Оңдасыновқа: «Менің қарамағыма Қизатов деген Батыр келді» дегенімде, ол кісілер маған: «Бізге де кіріп шыққаны жөн болар еді»,— деген тілек айтып еді...— деді.

Бұйрық пен жолдаманы алып, Ахаңа көп рахмет айтып, сол кездегі үкімет басшысы Оңдасыновтың қызмет орнына келдім.— Ахмет Дауылбаев туралы менің пікірім өте жоғары еді. «Неткен қамқор, әрі ақылды адам! Сейлеген сөздері, мінез-құлқы, ойлары өз көкейіңнен шыққандай қонымды екен. Республиканың басшыларының бәрі осы кісідей ме екен?»— деген ой көңілімде тұрды.

Нұртас Оңдасыновтың көмекшісіне мені Нұрекеңнің кездесуге шақырғанын, сол жағдаймен келіп тұрғанымды баяндадым. Сол жерде отырған бір қыз үлкен есікті ашып кіріп кетіп, сәлден соң қайта шығып, маған күлімсірей қарады:

— Кіріңіз, Батырға жол ашық!

Үлкен кабинет төрінде қара шаш, қара касты, орта бойлы, сабырлы қалпы бұзылмастан бір адам отыр екен.

— Отырыңыз!—деп орын нұсқады. Аты-жөнімді, қандай майдандарда болғанымды сұрады. Мен бар сұраққа қысқаша жауап бердім.

Бұл кісіні Дауылбаевпен салыстыра қарап отырсам, мінезі паңдау көрінді. «Қарағым, шырағым» деген сөздер естілмеді. Ешқандай акыл да айтпайды. Өзінің қолымен жазып:

— Мына қағазды Солтүстік Қазақстан облысының атқару комитетінің төрағасы Мұстафинге беріңіз!— деп, бір құжатты конвертке салып, маған ұсынды.

Қабиеттен шыға бере менің ойыма келгені: «Бұл ағамыздың мінезі

тым ауыр екен. Өзі қалай, бюрократтау ма?»— деген пікір еді.

Н. Оңдасыновтан шыққан соң Жұмабай Шаяхметовке келдім. Бұл кісінің өзгешелігі— Нұрекеңе қарағанда өте жайлы мінезді, сөзі майда, тіпті, бір туысқан адамдай көрінді. Бұл кісі де өз қолымен жазып, конвертке салған қағазды сол кездегі Солтүстік Казақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Григорий Андреевич Мельникке тапсыруды айтты.

— Жолың болсын, Жәлел!—деп қоштасарда колымды алды.— Келешек — жастардікі. Сендерден біз үлкен үміт күтеміз!..

Ертеңіне Семей — Барнаул — Новосібір арқылы жүретін поезға жұбайым Шәмшібану, інім Халел үшеуміз билет алып жолдасым Асылханның зайыбы Ғайшаға, әйелімнің екі пальтосының біреуін беріп, ақшалай да қаржы қалдырып, Қызылжарды бетке алып жүріп кеттік.

Адам дегеннің кейбір сәттегі мінездері қызық қой, жолда бастықтар не жазды екен деп, конверттерді ашып қарасам, Нұртас ағамыз Мұстафиннің атына: «Батырды жауапты совет қызметіне орналастырыңыз!»—деп қысқа ғана нұсқау беріпті. Жұмабай Шаяхметов Мельниктің атына: «Батыр жігітті жақсылап қарсы алыңдар! Өзі де бір сүйкімді бала көрінеді. Астына ат мінгізіп, үстіне үй салып беріндер!»— деген мазмұнда хат жазған екен.

Бірнеше күн жол жүріп, ол кездегі темір жол айналма ғой, 1945 жылғы желтоқсан айының бас кезінде Қызылжар қаласына да келіп жеттік.

Жұбайым Шәмшібайдың құдасы Шәмшет Қабданасовтың үйіне келіп, қыстың аязында үй үстіне үй боп орналастық. Қызылжарда сол күндері 35 градустық аяз буып тұр екен. Оның үстіне терістіктің желі соғып, бұрқыраған боран көз аштырмай тұрды. Біздің елде қатты, желді боранды «Жынды боран» деп атайды. Он-он бес метр жердегі қар көрінбейді. Сондай қыстың аязында адасып, үсіп өлгендер де кездеседі.

Шәмшеттің әйелі Мінәуара сондай қысталаң уақытта келген бізді өте жайдары қарсы алды. Шәмшеттің өзі арық денелі, орта бойлы, бір қолын майданға беріп келген, мінезі сабырлы, сол кездері облыстық Ауыл шаруашылық басқармасының жылқы шаруашылығы бөлімінің бастығы екен. Мамандығы — мал дәрігері, ауылшаруашылық техникумын бітірген.

Бүгін ойлап отырсам, сол кездегі барлық адамның пейілі кең сияқты. Сарандық, қызғаныш деген болмайтын еді. Ауыздағы соңғы нопақасын қонағына ұсыну — біздің қазақтың бойына біткен артық касиет қой!

Біз келген күні Мінәуара мол дастархан жайды. Шәмшет өзі барып, арақ, сыра сатып әкелді. Бұл үйде бір үлкен той басталғандай еді. «Қайран қазақ мінезі-ай! Аққөңіл, ақпейілсің-ау! «Таңдағы тамақ — төңірден!»— дейсің. Халқымның осы бір жазылмаган заңы жойылмаса екен!»— деп ойладым мен сол сәтте.

Ертеңіне облыстық атқару комитетінің төрағасы Мұстафинге бардым. Орта бойлы, толық денелі, жалпақ бет, сары адам екен. Ұлты — естек. Мен ол кісіге Н.Оңдасынов жазған хатты бердім. Мұстафин хатты оқып, сәл ойланып отырды да:

— Батырым, сізді, осында Преснов деген үлкен аудан бар, сол ауданның атқару комитетінің төрағасы етіп ұсынайық!—деп бетіме карады. Мен сәл ойланып:

— Ондай үлкен қызметті атқаруға шамам келмейді. Жас кезімде бір жылдай Ленин ауданы, Бұлақ колхозының бухгалтері болып істедім. Одан кейін төрт жыл техникудағы оқу, әскери қызмет, соғыста болдым.

Сондықтан мұндай үлкен совет қызметін атқару ауыр, болар. Колымнан келмейді,— деп кесіп айттым. Ол кісі маған:

— Орынбасар болыңыз! Немесе, жауапты хатшы болыңыз,— дегенде: «Көрерміз»,— деген жауаппен, қоштасып шығып кеттім.

Шыға бере, бұрын өзін бір рет көрген, жұрттың пікірінше өте алғыр, жігерлі Жұмабек Тәшеновке кездесіп қалғаным! Өзінің аккөңіл мінезін білдіріп, Жұмабек бос тұрған бір бөлмеге мені ала кірді. Менің әскерден аман-есен оралғанымды қызу құттықтай, қолымды алды,

Дауылбаевтың бұйрығын оқып:

— Бұл не дегені?! Төрт жыл соғысып келген адамды тап бір үлкен қара жұмысқа жүктегені несі? Ауылшаруашылық басқармасының жұмысы қара жұмыстан ауыр—мойныңа сол қамытты ілгені ме?—деп мазасызданып қалды. Н. Оңдасыновтың Мұстафинге жазған хаты туралы айтқанымда:

— Оның да керегі жоқ. Сен жұмысты кішкентай болса да, партия қызметінен баста!—деп қолымдағы Ж. Щаяхметовтың хатын оқып, менің еркіме қоймастан облыстық партия комитетіне ертіп барды.

Жұмекен тез сөйлейтін және орыс тілі мен қазақ тілдерін таза қиюластыра білетін шешен адам екендігі, сол кездері жасы отыздарда болса да, өте ақылды жан екені бір көргеннен білініп тұратын адам еді. Екеуіміз Григорий Андреевич Мельниктің кабинетіне кірдік. Толық денелі, жуан, қасқа басты, тура сөйлейтін Григорий Андреевич Мельник бір мықты партия қызметкері екенін мен бір көргеннен сездім. Сол күннен бастап Мельник те мені өте жақсы көріп кетті.

Ол кісінің бірден айтқаны — мені мал-мүлік, үй-жаймен қамтамасыз ету жайлы болды. Сол кездегі облыстық партия комитетінің кадр жөніндегі хатшысы: Поцелуев Андрей Сидоровичті шақырып алып:

— Жолдас Қизатовтың барлық құжаттарын карап, анкетасын толтырып, осы қаладан алыс емес Совет ауданы партия комитетінін кадр жөніндегі хатшылығына тағайындау жөнінде құжаттар дайындаңыз!— деп тапсырды. Мен Григорий Андреевичке:

— Қасымда еріп жүрген кішкентай інім, әйелім бар. Оларды қызметке орналасқанша туған ауылыма апарып тастасам дұрыс болар еді,— дедім. Жанымда отырған Жұмабек Тәшенов:

— Ұшқыштарға бұйрық берейік. Қазір күн суық, Батырды самолетпен ауылына жеткізсін,— деді, Сол жерде отырған облыстық партия комитетінің екі хатшысы оны қолдады:

— Дұрыс! Өз Батырымызды өзіміз қадірлеуіміз керек!

Мен орнымнан тұрып, Григорий Андреевичке:

— Сіздердің сенімдеріңізді ақтаймын!—деп уәде бердім.

Облыс басшылары маған бірсыпыра ақыл айтып азаматтық қызметтің соғыстан бөлектігін, көпшілікпен қоян-қолтық жұмыс істеудің қиындығын, мен баратын ауданның аса күйзелісті жағдайын, ондағы көпшіліктің жергілікті қазақтар екенін, тағы да баска жағдайларды ескере білу қажеттігін түсіндіріп жатты.

—...Колхоздарды, фермаларды басқарып отырған шал-кемпірлер. Кадрларды іріктеу, әсіресе мамандардан басқарушы қызметкерлер қою — сенің негізгі міндетің. Сен баратын ауданды басқаратын азаматтардың бір кемшілігі — арақ-шарапты тым жақсы көреді, осы жағына сақ болғайсың!— деп қатты тапсырды олар.

Басшылармен қоштасып, Тәшенов екеуіміз кабинеттен шықтық. Жолдастар маған «Сәт сапар!» тіледі. Тәшеновтың кабинетіне келіп,

аэропорт бастығымен байланысып, ертеңіне мені самолетпен ауылға жеткізіп салатын болды. Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, желтоқсан айының аязды күнінде Шәмшібану, Халил үшеуіміз самолетпен Бұлақ колхозына келдік. Бір қызығы, бұл ауылға самолеттің бірінші қонуы екен.

Күннің боранына қарамай оқушы балалар жалаңаш-жалпы мектептен жүгіре шығып, бізді қоршап алды. Балаларға: «Тез кетіңдер! Үсіп кетесіңдер»,— деп үлкендер айқайлап жатты. Ахметжан Нұрғалиев осы колхоздың басқармасы, ат жеккен жеңіл шанамен бізді үйге апарып салды.

Анам Жамал, қарындастарым Қарапа, Әмина, әжемнің інісі Әбіш, ол кісінің жұбайы Жәнәпия керемет қуанып, қысқа сойылған соғым үстіне жалғыз қойларын сойып, ауыл адамдарын шақырып, кішігірім той жасап жіберді.

Екі-үш күн өткесін мен Совет ауданының орталығы Смирнов селосына жүріп кеттім. Ара қонып, кешке ел орынға отыра, Смирнов селосына жеттік. Аудандық партия комитетінің кеңсесіне келсем, жауапты, басты қызметкерлерден аудандық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі Ғазез Қаскеев қана бар екен. Соғыстан жараланып келген бұл адам өте сымбатты, сұлу, орта бойлы, аққұба, қара шаш, кара қасты, қазақ халқында көп кездесетін байыпты, сабырлы мінезді адам екен.

Сол жылы жасы жиырма сегізде, бір көргеннен-ақ маған әбден ұнады. Алдын ала айтсақ, Ғазез екеуміз бір туған ағалы-інілі адамдардай өмірлік дос, жан аяспас жолдастар болып өттік.

Ғазез маған:

— Бүгін күн суық. Уақыт болса кешкіріп қалды. Біздің үйге барайық. Ауданның басшыларымен ертең жолығарсың,— деді. Мен оған қарсылық білдіргенім жоқ.

Ғазездің үйіне келсек, кең екі бөлмелі, таза да, жинақы пәтері бар екен. Жұбайы Рәзия керемет сұлу, сол жылдары жиырма бірлер шамасындағы, ақша бетті, кең маңдайлы, қарлығаштың қанатындай қиылған қара қасты, пісте мұрын, кыпша бел, адам баласында сирек кездесетін, келбетті жан екен. Бұл үйдегі үшінші адам — Ғазездің кәрі әкесі болды. Және бір қызметші неміс қызы жүр екен. Аты — Ирма.

Мен картқа қазақшалап сәлем бердім. Рәзия және Ирмамен қол алысып амандастым.

Көп ұзамай, буы бұркыраған ақ самаурын да келді. Дастарханды мол ғып жайған — қуырдақ, балық, тураған кияр, тағы басқа да дәмдер толып тұр. Ол кезде салт болып кеткен — дәм-тұз арақсыз болмайды. Ғазез бір шыны арақ, «Портвейн 12» аталатын қызыл шарап алып келді. Тағам татпастан бұрын мен Ғазезге:

— Қазақта мақал бар: «Келіншектің бетін кім ашса, сол ыстық» деген. Сондықтан, жасымызды білейік, біріміз аға, біріміз іні болатын жөніміз бар,— дедім. Ғазез өзінің сыпайы мінезін танытып:

— Дұрыс, дұрыс! Мен сізден үлкенмін,— деді. Расында Ғазез менен үш жас үлкен екен.

— Ал, ендеше,— дедім мен,— Ғазез аға дейік!.. Құдайдың жазғаны ма, дәм айдап, осы ауданға қызметке келіп қалдық. Мен соғыстың бірінші күнінен бастап, жеңіспен бітуіне шейін қатынастым. Мынау арақ дегенді стакандап емес, ожаулап ішкен адаммын. Сондықтан, кеше өзімнің туған ауылымнан, үйімнен аттанарда біраз жыл арақ дегеннің дәмін татпаспын деп серт беріп шығып ем. Міне сол сертті орындау шарты сіздің үйге келгенде сын болып тұр. Кешіріңіздер! Мені арақ-шараппен сыйламай-ақ қойыңыздар!— деп дастархан басында отырған Ғазез бен зайыбына қарадым.

Совет ауданында бір жарым жыл атқарған қызметімде арақ-шарап татпай, абыройлы жүруіме де осы сәт жақсы себеп болды.

Ертеңіне аудандық, партия комитетіне барып, бірінші хатшы Әбдірахманов Халықтың қабылдауында болдым. Толық денелі, орта бойлы, жалпақ бетті, ақкөңіл адам екен. Бұл ауданға бірінші хатшы болып сайланардан бұрын Қарағанды қалалық комитетінің, Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып қызмет атқарыпты. Осында келерден бұрынғы, соңғы жұмысы — Қазақстанның Құрылыс-материалдық министрі қызметін атқарған екен. Жасы қырықтың бел ортасында.

Меніменен, өмірбаянымды сұрап, егжей-тегжейлі, әрі байсалды әңгімелесті. Одан кейін аудандық партия комитетінің бюро мүшелерін шақыртты.

Екінші хатшы Қожаров аласа бойлы, тез сөйлейтін, шұбар бетті адам

екен. Жасы елулерден асқан. Аудандық атқару комитетінің төрағасы Коновалов қыли көзді, ақсары өңді, өз сөзін, өз пікірін өткізуге әбден бейімделген, шаруашылық салаларын жақсы білетін басшы екен. Аудандық мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бастығы Зарипов өз ісіне тым бекем, әкімшілікті тіпті керексіз де жерде көп қолданатын, заңсыздық жұмысқа да араласатын, сол кездегі осы айтулы мекеменің сұмырай істерін атқарушының нағыз өзі болып шықты. Аудандық ауыл шаруашылық бөлімінің бастығы Бектұрғанов Шаяхмет— қарт большевик, 1918 жылдан партия мүшесі, Сталинмен бірнеше рет кездескен, бұрынғы Петропавл губкомының бірінші хатшысы қызметін атқарған, тәжірибесі мол, жоғары білімді, 1937 жылғы сүргінде екі жыл отырып келген, талай тартыс пен қайшылықтан өткен тәжірибесі мол адам екен. Аудандық партия комитетінін үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Бектұрғанов Бекен есімді жас жігіт ашық мінезді, шешен тілді қызметкер болып шықты. Міне, осы сынды қызметкерлерді жинап, бірінші хатшы мен туралы облыстық партия комитеті бюросының қаулысын оқып берді. Бұл ұсынысты бәрі түгелімен қолдады. Келесі болатын аудандық партия комитетінің пленумына ұсынуға қаулы алды.

Сонымен, мені қызмет атқаратын кабинетіме отырғызып, қабылдау бөлмесінде қызмет аткаратын хатшым Кенжетаева деген жас келіншекпен таныстырды. Міне, осылай, 1945 жылдың желтоқсан айында мен қызықты да, қызу, бакытты оқиғаларға толы, талай қайшылықтар мен қиыншылықтары мол азаматтық өмірді. бастап кеттім. Менің бақытты дейтінім, осы жылдарда қазақтың дана, ақылды, тарихта өшпейтұғын аты қалған азаматтарымен кездесіп, солардың тапсырмаларын орындау мүмкіндігіне ие болдым. Олардың мінездері мен қылықтарынан үлгі алдым. Бұл мен үшін үлкен бір бақыт, өмірлік мектеп дсп есептеймін.

Қазақтың ұлы азаматтары Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтпаев, Ғабит Мусірепов, Мәлік Ғабдуллип, Хамит Сембаев, Қалибек Қуанышбаев, Жұмабек Тәшенов, Ілияс Омаров, Мұхтар Қаптағаевтармен әр кездесу, әр сұхбат, әр жолдастықтың өзіндік тарихы бар.

Одақта өткен үлкен мәжілістерде, салтанатты жиналыстарда пікірлесу, кездесулерде әлемнің сол кездегі басшылары Мао Цзедун, Хо Ши Мин, Тольятти, Морис Торез және де басқа кемеңгер басшылармен сұхбаттасу

сәттері болды. Кеңестер Одағының ең жауапты қолбасшысы Климент Ворошиловпен, Лазарь Кагановичпен, Молотовпен, әскери қолбасшылар Георгий Жуковпен, Константин Рокоссовскиймен, Михаил Степанович Буденныймен талай рет әңгімелестік. Олардың қабылдауларында болып, пікірлесу бір ғанибет еді.

Қиықшылық та аз болған жоқ. Хрущевтің асыра сілтеуі мен субъективизіміне қарсы шығып, жазаландым. Бірақ қорқып, тайсалғаным жоқ. Пікірімді ашық айта білдім.

Ұлы Отан соғысында жүз өліп, жүз тірілдім десем, артық болмас. Жолдастарым маған: «Сен көйлегіңмен туған шығарсың, болмаса езіңнің оқ қағарың бар шығар»,— деп айтып, қауіпті тапсырманы орындап келгенде құттықтай күлісетін. Сондай-ақ, бейбітшілік өмірде, Москваның, Орталықтың заңсыздықтарына, олардың ойларына келгендерін істеп, біздің халкымызды, әсіресе қазақ халқын қыспақты қысымға ұшыратқаны үшін қарсылық білдіргеніме орай қандай қатаң соққы беріп, ұлтшыл деген қарғы тақса да, бәрі өтірік жала болса да өзімнің мойымағандығымды алға тарта аламын.

Басшылардың заңсыздық жасағаны қайда апарып соққанын қазір бәріміз де білеміз, ондай заңсыздықтар кезінде әшкереленді де.

VI ТАРАУ

АҚАН БАТЫР
(деректі поэма)

Соғыстың алғашқы күндерінен алдыңғы шепте болып, қырғын шайқастарға қатынасып, Сталинград Одесса, Керчьтей батыр қалаларды қорғасып, Орел — Курск имегіндегі шешуші ұрыстарда ерлік көрсете білдім. Украина, Белоруссия, Польша жерлерінде, Германияда болған шайқастарда жүріп бір-ақ казақ жігітін кездестірдім.

Ол — Ақмола облысы, Атбасар ауданының азаматы Ақан Құрманов еді. Майданда керемет ерлік, батырлық көрсетіп каза тапты. Оған қайтыс болғасын Совет Одағының Батыры деген атақ берілді. Мен оның туған ауылына барып, туған-туыстарымен, ағайын-ауылдастары, құрбы-құрдастарымен кездестім.

Олар маған: «Ақан туралы кара сөзбен әңгімелемеңіз, қазақ өз батырлары туралы кисса, дастандар тудырған, сіз оның ерлігін көзіңізбен көрген куәгерсіз, сондыктан поэма жазуыңызды өтінеміз!»— деп тапсырған. Жолдасымның жерлестерінің талабын ескеріп, «Акан батыр» деген деректі поэма жазып бітірдім. Сол шығарманы осы повестке косуды жөн көрдім.

Автор

I

Қару асқан жауыздардан жасқанбаған,
Шебін бұзып, жау қорғанын талқандаған.
Ерліктері халқына аңыз болған,
Қаһарман жас батырдың аты — Ақан.

Арыстан, қайтпас-қайсар қазақ ұлы,
Батырлығы шайқастарда болған үлгі.
Өзгертпей жаздым анық көргенімді,
Оқырман төрешімсіз, өзің сыншы.

Жолдасым қанды көйлек арманда өткен,
Қызығын бейбіт өмір көрмей кеткен.
Мейрімсіз соғыс қырғын зұлматында,
Жас жанын Отан үшін құрбан еткен.

Білемін борышым бар ақталмаған,
Сәлемін қас батырдың айта алмаған.
Мен-дағы ақын болмай армандамын,
Келістіріп болған істі жаза алмаған.

Қарызымды ақтай алмай өтер ме екем,
Ұрпаққа жеткізе алмай кетер ме екем.
Күндіз ойға, ұйықтасам түске кірген,
Жастарға батыр даңқы жетер ме екен?

Ақанның ерлігіне қайраи қалам,
Жүздеген фашистерді жалғыз қырған,
Тарихта өшпейтұғын аты қалған,
Одақтың батыры деген атақ алған.

Сондықтан тебіреніп бүгін міне,
Досымның аруағына жүгіндім де.
Сақталған мінез-құлкы жүрегімде,
Арнадым ерлігі асқан кемеңгерге.

Кім айтар бізден кейін анықтықты,
Білемін бәрімізден халық мықты.
Бөгенбай, Қабанбай мен Бұқарбайды,
Жеткізіп бізге әкелген тарих мықты.

Жолдастар, ұмытпайық ердің ерін,
Қорғаған абыройын қазақ елін.
Қорықпайық, жасқанбайық шындықтан,
Келістіріп, келтіріп сөздің сырын.

Құдырет қараңғыны жарық қылған,
Халқымыз бостандықпен теңдік алған.

Жойылып зорлық, қанау, үстемділік,
Бостандық саясында туған Ақан.

Дембелшең орта бойлы кең иықты,
Білімді, сөзге шешен, іске мықты.
Аққұба, өткір көзді жігіт еді,
Ардақтаған адалдықты, шындықты.

Кең маңдай, ер қабақты, жалпақ жауырын,
Қара шаш, орта бойлы, таңқы мұрын.
Кіршіксіз таза тілек, адал жігіт,
Досына ақтаратын барлық сырын.

Оқуға зерек еді бала жастан,
Өнерді көп үйренген таңдамастан.
Шаңғы тебу, шахмат, доп ойнауда,
Жарысқан жолдастармен күш сынасқан.

Туған жері Сарыарқаның даласында,
Ерке өскен ағайынның арасында.
Жасынан тәуекелшіл өзгермеген,
Өрге өрлеген, нұр жауған талабына.

Жетіде тайға мініп жылқы бақты.
Жерден төсек, аспаннан көрпе жапты.
Қадірлеп жақсы көрді арғымақты,
«Ер қанаты — ат» деген туған халқы.

Үйретіп асау тай мен құнандарды,
Сәндетіп жүйрік мініп бұландатты.
Аралап көк Есілдің жағалауын
Құрметтеп жақсы көрді табиғатты.

Қисса оқып, кешке ауылдың шалдарына,
Үңілді өткен заман заңдарына.
Ер елдің кеңесіне көз жүгіртті,
Тарихтың сырын терең аңғаруға.

Есілге суға түсіп келіп жүрген,
Үйренді түрлі өнер туған жерден.
Малту-жүзу, өзенге қайық салу,
Жаттығып, талаптанып бәрін білген.

Ашуланып, ұрыспаған жолдастармен,
Әзілдесіп ойнап-күлген құрдастармен.
Тәртіпті, кішіпейіл мінез-құлық,
Мақтанып көкірегін кетермеген.

Жаз болса арқа жері гүл-гүл жайнай,
Қаздары қаңқылдайды, бұлбұл сайрап.
Табиғатқа сүйсініп, тебіреніп,
Қоңырлатып ән салған Ақан жайлап.

Балуандары қазақтың даңқы шыққан,
Қажымұқан, Шолақтар болған мақтан.
Күрестерді думан-тойда іздеп барып,
Белдесіп мықтыларды жыққан Ақан.

Сымбатты, әнші, балуан — ел еркесі,
Еңбек сүйген ауылдың берекесі,
Сан сұлу атағына болған ғашық,
Болсам деп мен Ақанның сүйіктісі.

III

Жәмила Атбасардың сұлу қызы,
Құралай көз, торғын ет, қызыл гүлі.
Шапақтай бет, кең маңдайлы, меруерт тіс,
Қеліскен келбетіне ой-мінезі.

Арқаның аққуы ма, маралы ма?
Жігіттің, кол жетпейтін арманы ма?
Сұлулықты барлығы жинап берген,
Шолпандай жарқыраған жұлдызы ма?

Жәмила ауылда өскен ару еді,
Қиғаш қас, орта бойлы, қыпша белді.
Он сегізге келмеген ерке сұлу,
Құлпырып тоты құстай түрленеді.

Мұғалімдер қадірлеп мектебінде,
Үлгілі, тәртіпті еді өзгелерге,
Оқудан бестен басқа бағасы жоқ,
Жарасқан өнер-білім келбетіне.

Махаббат өртендірген талайларды,
Сұлу қыз әзіл сөзден жасқанбайды.
Бір кеште Ақанменен дидарласып,
Куә етіп шерткен сырын аспанды, айды.

Ақан мен Жәмила амандасты,
Сыпайы дәстүрменен қол алысты,
Сезім, ырым жалындаған жастық өмір,
Қоймады өз еркіне екі жасты.

Айтайын жүрек сырын бүкпелемей,
Сүймесең де кетермін өкпелемей,
Махаббат бір белгісіз, шыдатпайды,
Ақмарал жауабын бер өртендірмей.

Қабыл ал тілегімді, қалқатайым,
Көркіңнен, мінезіңнен айналайын,
Өмірлік жолдасым деп қолыңды бер,
Сен үшін жаным құрбан, сәулетайым.

Деді қыз, сырыңды Ақан, аңғарамын,
Мен болдым махаббатың, таңдағаның.
Өзіңді көрдім жақсы көптен бері,
Сенсіз жоқ менің-дағы ажар-сәнім.

Сезім шіркін жастарды қуаттады,
Өңдері бір сұрланып, бір қызарды,

Ботагөз мен сендікпін деп белгі берді,
Серттесіп, сөз байласып құшақтай алды.

Сүйісіп, құшақтасып құмар тарқап,
Екі жасты қолдады барлық алқап,
Құпия айтылмаған қалғаны жоқ.
Сыр сандықтар ашылды кілт сылдырлап.

Жәмиланы қолтықтап келеді Ақан,
Үйіне алып барды есен-аман.
Шын ер ғой сабырлы, ақылы асқан,
Бір кездескен махаббатқа қызықпаған.

АТБАСАР

Атбасар Сарыарқаның даласында,
Суы мол екі өзеннің арасында.
Көк Есіл, бұраң белді, құба талды,
«Жабайдың» шөбі қалың жағасында.

Құнарлы жер, ауасы, суы таза,
Атамекен ер Ақанның бабасына.
Достықпен еркін өскен, еңбек еткен,
Сиынып, қадір еткен табиғатқа.

Түрлі құс өзен, көлді мекен еткен,
Аққулар, сұлу ерке әнін төккен.
Қоңыр қаз, көк ала үйрек араласып,
Ансамбль бір керемет күйін шерткен.

Атбасар ел тұтқасы, жер еркесі,
Қазақтың даңқы шыққан бір өлкесі.
Мұнда үлкен мал сататын базар болған,
Жиналған балуан, ақын, әнші, күйші.

Қосылып бәрі осында думандатып,
Тойлары жатады екен тойға ұласып.

Сері Ақан келген талай Құлагермен.
Кездесіп халқыменен ән шырқасып.

Сырымбет ауылы қонған саласына,
Ғашық болған ақсұңқар баласына.
Әйгілі сұлу әнді естігенде,
Шаттанған Атбасардың қаласы да.

Жарасып базаршылар салтын құрған,
Асырған әнін Біржан алты қырдан.
Көкке өрлеп, ұлы әншінің асқақ үні,
Тыңдаған, естігенді таңдандырған.

Сал Мұса, әнші Мұса, батыр Мұса,
Арқаның дара туған ері Мұса,
Кездескен Атбасарда ағайынмен,
Жыр төгіп журектегі шерін құса.

Атбасар, топырағыңан айналайын,
Сағынып келгенімде аймалайын.
Көргенде жолдасымның туған жерін,
Мен қалай тебіреніп, толғанбайын.

Досымның еліменен таныстырдым,
Қызу еңбек ортасы ән мен жырдың.
Сенде туды, сенде өсті батыр Ақан,
Құрметтеп, қадірлеймін, басымды идім.

АТТАНЫС

1939-ыншы жыл уақыт қыс мезгілі,
Қысымшылық күн өткен арқа елі.
Қызыл шұнақ аязды, долы боран.
Қар жапқан жердің бетін ақ көрпелі.

Атбасарға жұмыспен барды Ақан,
Военкомға сәлемін берді Ақан.

Комиссар қолын алып құттықтады.
Әскерге шақыру кезек келді саған.

Қуанып ауылына қайтып келді,
Сәметтей ағасына айтып берді.
— Бұйырса, әскерге мен жүрем ертең,
Бұл маған сенім, абырой, бақыт,— деді.

Естігенде Сәмекең сасып қалды,
Жеңгесі «жалғызым» деп жылап та алды,
Жасың жас, айналайын, құлыншағым,
Сүйесін құдай, аруақ бәрі сені.

Жиылды Қосбармақтың кәрі, жасы,
Құрбандық мал сойылып, ет асылды.
Ағайын, туыстармен қоштасты Ақан,
— Абыройлы, аман бол,— деп қол алысты,

Әскерге жүрерінде жарық түнде,
Қыз, жігіт сырын шерткен анық мүлде.
Ғұмырлық жолдаспыз деп серт байласқан,
Қауызын ашты сол түн ұқсап гүлге.

Сұлу қыз ғашығына иіп басын,
Меруерттей нәркес көзден төгіп жасын,
Құшақтап Ақанға ұзақ өмір тілеп,
Ант еткен орындауға уағдасын.

Берік бол, қалқатайым, Жәмилашым,
Өмірдің кім болжаған болашағын,
Аман бол, қайта келіп қосылғанша,
Сүйгенім, сүйенгенім, жан жолдасым.

Хат жазып тұрам саған, елге күнде,
Өзіңнің орның бөлек жүрегімде.
Отанды қорғау борыш азаматқа,
Ол сіңген қасиетім маған мүлде.

Қиялмай, айрылуға тағы сүйді,
Денелері екі ғашық от боп күйді.
Анадайдан тосып тұрған машинеге,
Аяқтары басқызбай зорға жүрді.

Осылай аттандырып сүйген жарын,
Сұлу қыз саған құрбан деді жаным,
Кім білген Ақан қайтып оралмасын,
Соңғы рет екі ғашық қоштасқанын.

Машина Ақмолаға келіп қалды,
Өңшең жас ойнап-күліп тамақтанды,
Эшелон бұлар мініп орналасқан,
Жөнелді батысқа өрлей ой мен қырды.

Ақанның елмен, жермен қоштасқаны,
Поезға мінгеннен соң жазғандары.
Соғыста да болады үзілістер,
Есімде әңгімелеп айтқандары:

«Қош боп тұр, Сарыарқаның сары белі,
Сағынтар сары ала жаз сағым мені,
Бойыма жігер берер таусылмайтын,
Шоқан, Ақан, Біржанның туған жері.

Шалғайда сағынармын көлдерімді,
Құлпырған масатыдай жерлерімді,
Елге аян, құлазыған кең далаға
Бұл күнде тым ерекше сән берілді.

Аман бол, Ақмоланың ормандары,
Жидек, шие, шөптерің болған дәрі,
Аққайың, жасыл терек, құба талың.
Құт мекен, аң мен құсқа толған бәрі.

Көкшенің мұнарланған қиялары,
Тауына қырандарың ұяладры.

Бәрің де мені шетте тебірентерсің,
Ұмытпай табиғаттай туысқанды.

Сағынармын Есіл сынды өзенімді,
Су жүрген сай мен сала өзегімді.
Ең алғаш толқыныңды сырды шешкен.
Құшақтап Жәмиладай гөзелімді.

Атбасар арка елінің думан жері,
Талай ер, сері, ақынның келген жері,
Жан анам бұл дүниеге мені әкеліп,
Ұлының кіндік қанын жуған жері.

Айыртау, Имантау мен Зеренділе,
Теңеген көрген адам асқар белге,
Бәрі де көп уақыттан достық жері,
Олардың тарихы бар терең мүлде.

Әсем жер, туғызады кемеңгерді,
Халқы үшін қызмет еткен көп ерледі.
Сертіме берік болам, туған жерім,
Бермеуге кенет келген дұшпанға елді.

Сапарға шықтым алыс бүгін, міне,
Халқымның заңдарына жүгіндім де,
Алдымда үлкен міндет — Отан қорғау
Аянбай шабысармын күшімді де.

«Қосбармақ» ауылымды сағынармын
Жарыма Жәмиладай табынармын.
Қиын-қыстау іс түссе ерлік жасап,
Елімнің талабынан табылармын.

Қош сау бол туып өскен өлкем менің,
Астында аспаныңның өркендедім,
Кезсем де жалпақ дүние төрт бұрышын,
Есімде сен жүресің көркем жерім.

Аман бол, Ақмоланың облысы,
Көз жетпейтін сары дала кең өлкесі,
Орыс, қазақ жолдастар бір тугандай,
Достығым отанымның берекесі.

Гүлденіп өскен өлкем өркендей бер,
Мейманға адал ниет төрлет дей бер,
Ерінбей ұлы еңбектен табыс тауып,
Өрмелеп өміріңді көркемдей бер».

Табиғат бәрін берген арқа еліне,
Ақандай батыр туған асыл өлке,
Сөз кезегін берейік шайқастарға
Өзім көрген керемет ерліктерге.

Ақанның ерліктері толып жатыр,
Тәуекелшіл жан еді өте батыл.
Одақтың батыры деген атақ алғап,
Днепрді жазуды көрдім мақұл.

ДНЕПР

Шайқаспен айлар өтті, жылдар өтті,
Зұлым жау, көп адамның қанын төкті,
Ақыры біздің ерлер белең алып,
Фашистер шегініспен қанға бөкті.

Шарпылды фашист беті ұлы Еділде,
Гитлер де мәжбүр болды күніренуге.
Қырылды, тұтқындалды миллион неміс.
Болды айқын жеңілуі бар әлемге.

Осылай сұм фашисті қара басты,
Күші азайды, сүлдерін ала қашты.
Батыстан алып келді қарулы күш,
Днепрден өткізбеуге жан таласты.

Өзенге біз де келдік жауды қуып,
Қараңғы түнде өтуге жоба құрып,
Алдыңғы шебін алып фашистердің,
Негізгі күшті өткізуге болды бұйрық.

Шіркін-ай, Днепрден аман өтсек,
Шебін бұзып, қорғанын ойран етсек.
Туған елдің сенімін ақтар едік,
Фашисті қырып, жойып алға енсек.

Өзенді алғаш көріп қайран қалдық,
Есілмен салыстырып көп ойладық.
Есілім қыздай еді жібек мінез,
Тұратын қолаң шашын жая салып.

Днепр алып екен тулап жатқан,
Дөңбекшіп толқындары аспанға атқан.
Үстінде қайық түгіл кеме жүзген,
Тастай ауыр жүгімен батпан-батпан.

Жолдадым сәлем саған Днепрім,
Елімнің көркі болған көне иірім,
Киелі толкындарың қуат берсін,
Алуға бүгін тартып жаудың шебін.

Залым жау сені қорлап, мазақ етті.
Ерке өскен ұл-қызына азап төкті.
Тарастың туып-өскен туған халқын,
Күңірентіп екі жылдай қанын төкті.

Шевченко Днепрді дәріптеген,
Дос болған жарлы-жалпы ғарыппенен.
Танысып туыс болған қазақтармен,
Тартады біздің халық қадірлеген.

Мен қазақ білем тарих нақылдарын,
Оқыдым еңіреп өткен ақын зарын.

Тарастың отты жырын сүйген елміз.
Біледі Шевченконы барлық халқым.

Ақынның келдік сүйген өзеніне,
Тілейміз жету жеңіс кезеңіне,
Туысқан Украина, Белорустар,
Достасқан адамдармыз, мақсат бірге.

Тар кешу, қиын-қыстау жолдарменен,
Келеміз ой мен тағдыр оңдар деген.
Келеміз дамыл таппай оқ боратып,
Тас-түйін жауынгері заңғар дер ем.

Атанды «тоғыз темір» не себепті?
Берейік бұл сұраққа жауапты енді.
Полктан тоғыз ерді таңдап алып,
Ақанды командирге белгілепті.

Жамылып түн көрпесін тоғыз қыран,
Днепрден өтуге дайындалған,
Аспан бұлт, қараңғы түн кетті жүзіп,
Шайқады асау толқын бұйраланған.

Қоңыр күз, қалың жауын толасы жоқ,
Жағада фашистердің қарасы көп.
Өзеннен «тоғыз темір» өтті аман.
Тар кезде партизандар панасы боп.

Днепрдің бойында жар қабақ бар,
Сол тұста бекініскен қалың жаулар.
Шептерін қорған қылған тартып алды,
Немістерді атқылап, салып қанжар.

Фашистер батысқа қашты бағыт алып,
Қорықты, зәресі ұшты естен танып.
Екі жүз метрдей орларынан қуып шықты.
Түнеріп «тоғыз темір» қайсарланып.

Сызылып бір уақытта таң да атты,
Нұр шашып кең әлемге жарқыратты,
Сол кезде барлау салып анықтадық,
Окопты терең қазып тығылыпты.

Дзоттарын, траншеймен фаустарын,
Біз білдік қару-жарақ координатын.
Хабарлап рациямен жағаға алыс,
Көптеген зеңбіректер тұрғандарын.

Бір кезде «катюшалар» гүрсілдеген,
Оятты жауды ызғарлы дүрсілменен.
Фашистер зәресі ұшып естен танып,
Бойында үрей қалмай, бүрсеңдеген.

Орнатып, жау щебіне заман ақыр,
Ақан да бар қарудан атып жатыр.
Немістердің топтаңған арасында
Көр, әне, талайлары сұлап жатыр.

Қашуға үлгере алмай аласұрды.
Алақтап іздегендей жан ашырды,
Қан жұтқан, қарақшылар жаман састы.
Пулемет, минометтер тағы да ұрды.

Түгелдей фашистерден зәре кетті.
Батысқа қашты олар түзеп бетті,
Өлімнен құтылуға үлгермеді.
Салған соң «тоғыз темір» әлек өртті.

Төңірек лаулап жанып, өрт боп жатты,
Соққы алды байқаусызда жаман қатты.
Немістің сапқа тұрып «тигрлері»
Ақанға қарсы шауып оқ боратты.

Мінекей шықты жаулар шабуылға,
Түндегі позициясын қайта алуға.

«Барлық күшпен атқыла, — деді Ақан,
Танктерін жаяулардан бөліп таста.

Туралап «тасбақасын» жандырайық,
Мәңгілік душар етіп сарнауына.
Берік бол, жігіттерім, басталды ойран,
Екі танкі, он неміс әр қайсыңа.

Зеңбіректер, «катюшаларға» хабарладық,
Ұшқыштардың. көмегін көп сұрадық,
Шабуылға шықты жау жойқын күшпен,
Қалғанша бір тамшы қан біз шыдайық».

Тартып алған зеңбіректен Ақан атты.
Дәл тигізіп соққылады жаман қатты,
Фашистер жер жастанып Днепрде,
Көріне құлап жатқан ағып қаны.

«Тигрлер» жанып жатыр арсылдаған,
Жер бетін ыландатып тарсылдаған,
Бір кезде қалың шілік арасынан,
Тобымен неміс шықты қарсы жақтан.

Біз көрдік «катюша» оғын от боп ұшқан,
Көптеген зеңбіректер дабыл қаққан,
Аспанда ұшқыштар да толып кетті,
Немістердің төбесінен бомбылаған,

«Тоғыз темір» позициясын көп бекітті,
Қашқан жауға туралап оғын төкті,
Жауынгер өңшең батыр Днепрде
Көрсетті сұм фашистке кереметті.

Білсек те жау қатары азайғанын,
Сездік біз алда әлі көп «базар» барын,
Тастап қашқан зеңбіректі алып келдік,
Үйреттік танкілерді атқылауын.

Осылай қарт Днепр жағасында,
Қарамай ауыр дене жарасына,
Ер Ақан — армияға ашты жолды,
Көрсетіп мыңнан шығып, дара сынға.

Басына киген құрыш телпектерін,
Фашистің қадірлеген тентектері,
Бір сәтте қалың терек арасынан,
СС-тің шыға келді жендеттері.

Немістің бұл батальон алтыншысы,
Әуелден даңқы шыққан батыл күшті,
Шайқаста, талай жойқын айқастарда,
Болыпты жердегі өрттей шайпаушысы.

Көрді Ақан таяу қалған жауды өктем,
Дәл көздеп оқ боратты пулеметтен,
Топалаң немістерге көбейді енді,
Түскендей ажал енді жауып көктен.

Тоғызы дәл тигізіп атқылады,
Тездетіп снарядті зеңбіректен.
Ақанның оң қолынан оқ тиеді,
Саусағын екі бірдей жұлып кеткен.

Жарасын жағып йод орадық біз,
Шыдамды ғой ауыртқанды елемеген.
Фашистер бір сыпыра келіп жетті,
Қызарып көздерінен қанын төккен.

Басталды қол төбелес, пышақ салысу,
Бәрін қырдық СС-тердің ербеңдеген,
Шіркін Ақан ерлігіне күші бірдей,
Екеуін өлтіріпті жалғыз қолмен.

Масляков пен Болорудин оққа ұшты,
Жігіттер батыр еді батыл күшті.

Екеуі жараланды, ауырғанға қарамады,
Жауларды атқылауы үдей түсті.

Ақанменен бәріміз ақылдастық,
Тірісін жауынгерлер басын қостық,
Әлі ерте, түнге шейін уақыт көп,
Шабуылын жаудың қалай тойтармақпыз?

Негізгі армиялар өте алмайды,
Бергі бетке жарықта жете алмайды
Фашистер Днепрді аңдып отыр.
Бар күшімен бомбалайды, атқылайды.

Ақан айтты бізге керек ақыл-айла,
Немістер тағы қарсы қаптамай ма?
Арғы беттен атқылау үзілмесін,
Болмаса позициясын қайта алмай ма?

Дәл әне — Днепрдің жағасында,
Мая тұр қалың шілік арасында.
Барлауды салу керек соған шығып,
Белгілеп қаруларын, танкісін де.

Бізге бұл позиция болмайды орын,
Жау өзінің біледі қазған орын.
Жүз метрдей көрдіңдер ме траншейден,
Тосайық сол арадан жаудың жолын.

Ойласам алдым да өлім, артым да өлім
Қорқыттай қайда барсам менің көрім,
Фашистер аңдып отыр - дәл көздейді,
Днепр сенде болар қу сүйегім.

Қатыстым талай қырғын шайқастарға,
Көре алмай кетемін бе, елдің көркін.
Қазақстан — Европадай көлемің бар,
Екі метр жоқ па еді маған орын.

Соны ойлап, еңбектедім, мая бардым -
Қалың шыққан шілікті паналадым.
«Қырық жыл, қырғын болса бір-ақ өлім»,
Жау мені көрмей қалды, аман қалдым.

Баспалдақсыз биікке қалай шығам,
Ақылдасар жолдас жоқ, көп ойландым.
Жақын жерде жатыр екен кескен терек,
Елге аман оралғандай қуанғаным.

Теректі мықтап сүйеп өрмеледім,
Жақындап төбесіне шөпке кірдім.
Жаудың шебі, қарулары анықталды,
Картаға координатын тізбектедім.

Батареяларын тығыпты ойпаң жерге,
Пулеметтерін жасырған үңгірлерге,
Үш-төрт неміс нан үшін төбелескен
Мен күлдім берекелері кеткендерге.

Маядан түсіп еңбектеп зымырадым,
Радиске жақын келіп демімді алдым,
Тез қос деп өзіміздің командирге -
Картаны компаспенен қолыма алдым,

Көргенімді генералға хабарладым,
Тас жолды, қарулардың түгел бәрін,
Гомель жақтан фашистер қаптап келед,
Ұшқыштардың бомбалауын мен сұрадым.

Кирсанов алғыс айтты бәрімізге,
Дивизияның таңдаулысы тоғыз ерге,
Шар болаттай шыныққан жауынгерлер,
Ақандай командирі, кемеңгерге.

Мен бердім: Бұйрық! — деді — барлық күшке.
Ұшқыштар, зеңбіректер, «катюшаға»

Днепрден өтеді батальондар,
Қара аспан туғызады фашистерге.

Сау болыңдар, жігіттер, көріскенше,
Көзің сала тамашаға дәл төбеңде.
Мен көрдім жүздеп ұшқан қырандарды,
Толыпты «қызыл жұлдыз» аспан-көкке.

Қарадым Ақан жаққа бұрып бетті.
Білмедім мұндай қатты қайғы-дертті,
Тағдыр шіркін аямадың, соққыладың,
Ұшыраттың бізге қандай қасыретті.

Арыстан құлап жатыр оққа ұшып,
Жер бауырлап жығылған, жерді құшып,
Қызыл қаннан сау жері көрінбейді,
Тура тиген жармақтар кеткен тесіп.

Есім кетті, жер дөңгелеп айналғандай,
Аспанда күн менен ай тұтылғандай,
Днепр, құба талдар, терек, қайың -
Ақанды бәрі жоқтап жылағандай.

Жоқ бүгін Ақан досым арамызда,
Соғыста арна болған бар аңызға.
Ерлікпен қаза тапты қан майданда
Жүрекке қатты батты жарамыз да.

Жолдасым туған жерге оралмадың,
Елге кеп, сауық-сайран құра алмадың.
Қездесіп жаста сүйген жарыңменен,
Жеңістің жырын жырлап жүре алмадың.

Күс салып, қасқыр қуып Сарыарқада,
Аңшылық қызығын да көре алмады,
Ауылында ұлы еңбекке араласып,
Өмірден үлгілі өрнек өре алмады.

Мал бағып еркін өмір сүре алмадың,
Жер жыртып тракторға міне алмадың.
Өсіріп, мол өнімді кең далада,
Диқанның қадірін де біле алмадың.

Сары қымыз сапырулы татпай кеттің,
Жеңіске жете алмадың арманда өттің.
Сені ойлап қайғырады туған елің,
Ағайын, достарыңды зар еңіреттің.

Әнші де, жазушы да бола алмадың,
Барлығын қасиеттің бірге әкеттің.
Бойыңа біткен өнер, біліміңді,
Халқыңа көрсете алмай арманда өттің.

Артымнан шықты дауыс уралаған,
Ерлердің кегін алу арман болған.
Жау шебі көк түтіннен көрінбейді,
Қалмайды тірі неміс бұл атудан.

Қоштасып Ақан ермен алға кеттік.
Қайтты кек, сұмырайлар қанын төктік.
Халқымның абыройы, ерлігімен,
Берлинге жеңіс туын біздер тіктік.

ҚОСБАРМАҚТА

Бурабай айдынды көл, тасып бағы,
Ай да оған таңданады аспандағы.
Ертеде бабаларым өскен жерге,
Әкелді тағы өмірдің баспалдағы.

Мен келдім Сарыарқаның жанатына,
Қиялым қияға өрлеп, жарға атыла.
Елім бар еркін мені еркелеткен,
Сондықтан қақым да жоқ жай жатуға.

Түсімде сейіл құрдым көлді айналып,
Көкшенің өткендерін ойға алып,
Анадай өтті алдымнан батыр Ақан,
«Жас кезі», қарадым мен қайран қалып.

Таң болып мынау түстей ғаламатка,
Деп қалдым: «Достым, Акан, саламат па?!»
Мен сенің өлгеніңді көріп едім,
Тек тірі қалыпсың ғой жарақатта?

Айтты да достым жауап «не дер енді?»
Ақанға қадай көзді жебеледім,
Оянып көзімді ашсам Шәмшібану,
Бөлмеге жетелеп кірді немеремді.

Мойнымды Ақан жаққа қайта бұрдым,
Досыма бірдеңені айтпақ болдым.
«Ешкім жоқ, дәл алдымда, үрейлендім,
Япырау, мені қандай сайтан ұрдың?»

Кішкентай Мәулен атты немеремді,
Сүйдім де, айттым: «Жүгір, жөнел енді»,
Тез шақыр, жетсін ұшып шофер Шоқат,
Неғылып жалын жаным тебіренді.

Сапарды қостағандай елестегі,
Ысқырып Бурабайдың желі өшпейді,
Отырдық бәріміз де «Волгаға» кеп,
Санадан шықпай Ақан түске енгені.

Жөнелдік Атбасарға бағытталып,
Бөгелмей жүйрігіміз кетті алып,
Жолдасым жаңымдағы сөйлеп кетті,
Сүйгенім таза жүрек, сөзі анық.

«Барайық, — деді ол, тура ауданға,
Жолдастар мекен-жайын берер колға,
Ақанның туыстарын тауып алып,
Батырдың айтсақ сырын біз оларға».

Осылай іс шешілді, жөнге ап келді,
Машина Құлагердей дөңгеленді.
Зуылдап өттік талай кең даладан,
Мен көрдім салтанатын талай жердің.

Атбасар әкіміне келдік кіріп,
Сәлемді жас жігіт берді тұрып.
Мән-жайды жедел оған хабарладық,
Таңдандым мінезі мен жүзін көріп.

Тәукенов — Атбасардың біріншісі,
Аты — Қасым, мүшелі жасы кіші.
Өзі акын, өзі маман, өзі аңшы,
Сәкенге ұқсап туған ой-мінезі.

Мән-жайды Қасым бізге баяндады,
Ер Ақан құрметті ат аудандағы.
Содан соң, айтып батыр туыстарын
Сәл оның өміріне аялдады.

«Қосбармақ» — жолдасымның туған жері,
Кіндік кесіп, кірін де жуған жері.
Жасында тай үйретіп, қоян аулап,
Көлде ойнап, көбелекті қуған жері.

Тұрады сонда Ақанның туыстары,
Ағасы Сәмет талай ту ұстады,
Ол-дағы өткен соғыс ардагері,
Елге аян жауды ерлермен қуысқаны.

Алдымен Сәметке біз сәлем бердік,
Тарихи оқиғаны айтып бердік.
Құшақтап жан ағасы Ақан ердің,
Егілді көп сөз айтпай пәлен дерлік.

Шәмшібану құшақтасты жеңгесімен,
Жас алып көздеріне теңдесімен.
Еңіреді екеуі де ерді жоқтап,
Көз жұмған шығармастан енді есінен.

Сәмет те сүйіп мені туғанындай,
Қайғысын бүгін келіп жуған ұлдай.
Едіреп, қайта-қайта сүйді қысып,
Амалсыз азаға бел буғанындай.

Содан соң бардық біздер кездесуге,
Тез жиналды барлығы естімекке.
Ақанның келді туыстары, жерлестері,
Нағашы, жиені де, жездесі де.

Жас жігіт осы елдің ардақтысы,
Топ жарып, шықты алға жайнап түсі.
Өзі де шешен екен айтар сөзге,
Бойда бар таусылмайтын қайрат-күші.

Сөйледі аулы Ақан «Қосбармақта»
Айтқан жоқ бір артық сөз астарлап та,
Бүгін ол ерді еркін есіне алып,
Пионерлер ту көтерді аспандата.

Кездескен қуанышқа сүйінді де,
Жаудырды бізге рахмет иілді де,
«Ақанды еліне әкеп тірілтті» — деп
Қостады халайықтың күйін мүлде.

Сәмет те шықты — соғыс ардагері,
Қазіргі осы аймақтың атақты ері,
Қуанды інісінің жайын естіп,
Жан бауырым ауылымның, сайраны еді.

«Қосбармақтың» көп екен ақындары,
Ақанға арнаң өлең жазған жақындары,
Батырдың бір жеңгесі[1] Бұлбұл екен,
Бірі қалмай айтылды сөздің бәрі.

Мектепте бірге оқыған жолдастары,
Бар екен замандастар-құрдастары,
Барлығы мінездерін баян етті,
Еркелеп бірге өскен көп достары.

Жаудырды рахметті бізге келген,
Арнайы алыстағы іздеп елден.
Қасиетін інісінің айтты талдап,
Атанған үйде тағы, түзде көрген.

Кезекпен шықтым мен де, сырды шерттім,
Суреттеп сұрапылын жалын өрттің,
Сәлемін ер Ақанның жеткізгенім —
Айғағы болды досқа берген серттің.

Ерлігін батыр Ақан тізбектедім.
«Сол үшін, — дедім, — сізді іздеп келдім.
Ер еді өлімнен де тайсалмаған,
Жүздеп жауды қырғанын өзім көрдім.

Өлді Ақан, қалды артында туған елі,
Жасында гүлге оранған таза белі,
Алтынменен жазылған тарихта аты,
Мәңгі оны сақтар есте азалы елі".

Дедім де Днепрдің шайқастарын,
Ақанның жаумен қалай айқасқанын,
Асықпай баяндадым бастан-аяк,
Үш рет сол шайқаста жара алғанын.

Ақандай ер туғызған елге алғыс,
Атбасар — «Қосбармақтай» жерге алғыс.
Ондаған танкілерден сескенбеген,
Батырлығы ұрпаққа болсын таныс.

Ақандай туа берсін азаматтар,
Халықтың атағы мен сенімін ақтар,
«Темірдей тоғыз» ердің командирі
Тарихта мәңгі болып аты қалар.

Қоштастық «Қосбармақтың» ауылымен,
Жөнелді «Волга» зырлап құба жолмен,
Қош бол, бізді ұмытпа достың елін,
Сыр қосып, қол бұлғады самал желмен.

МЫСИДА

Атақты Черниговтың аймағында,
Ұлы өзен Днепрдің сол жағында,
Әйгілі «Мыси» дейтін бір село бар,
Назарын аударды халық мұнда.

Атағын бұл аймақтың ел біледі,
Тағдырын соғыс жылдар тебірендірді,
Қырып-жойып, жауларды қуып шықты,
«Мысида» жеңіс туы желбіреді.

Ал енді осы қала ортасында,
Халық сүйіп орнатқан батыр тұлға,
Бір үлкен зәулім биік ескерткіш тұр.
Жүгінбей кетпейді адам тұлғасына.

Жазылған мраморға алтынменен,
Елімнің қадірлеген салтыменен.
Бұл ұлан бар өмірін өткізгені
Жалынға жалғыз жанын шарпуменен.

«Жерленген мұнда совет қаһарманы,
Жас жігіт, әскер де емес қатардағы,
Темірдей тоғыз ердің командирі,
Қазақ ұлты, басын иген барлық халқы.

Батыры ұлы Совет Одағының,
Ардагері өнегелі мол ағымның.
Сан рет берді талай «сыбағасын»
Шақырусыз келген фашист «қонағының».

Құрманов, аты — Ақан, Атбасардан,
Жауына жайдай төніп, тап бас салған.
Мерт болды өртке айналған қан майданда,
Жастарға үлгі болар артта қалған.

Оқыдық жазуды әлгі мрамордан,
Айтылған жатыр жандар тұрағынан,
Ерлердің білдік атын ескерткіштен,
Мәңгілік отан үшін көзін жұмған.

Бесеуі тоғызының жерленіпті,
Айқастарын фашистермен көзім көрді,
Суымай содан бері адам ізі,
Үздіксіз бұл араға ел келіпті.

Солардың біреуі болып біз де келдік,
Жылында жетпіс үштің күзде келдік.
«Мысидың» секретары Тарасенко,
Көрсетті бізге құрмет істеп елдік.

Қабірін көріп Ақан ердің,
Көзімнің жасын төгіп еңіредім.
Дариға, ойлағанда менде арман жоқ,
Бір кезде бұл қыранның қасында едім.

Сан рет тізе қосып жауға шаптық,
Талқандап қорғандарын жеңіп алдық.
Амал не, кейіннен біз ажырастық,
Білсек те жеңіс туын болашақтың.

Болды Ақан Көкшетаудың қыранындай,
Жырымның сарқылмайтын бұлағындай,
Бейнесі, жігері астам өзгелерден,
Алдымда елес болып тұрады ұдай.

Міне мен Мысиға кеп сәлем бердім,
Бұл село бастан кешкен көрдім дарын.
Ал енді досым жәйлі сырды шерттім,
Төктім мен анық болған тілдің нәрін.

Жыр еттім Ақан сынды ердің ерін
Сипаттап мәңгі көзін жұмған жерін,
Қош бауырым, топырағың торқа болсын,
Ел үшін еркіндікке берген жанын.

Испытание войной

*повесть

Я РОДОМ ИЗ ДЕТСТВА

На границе Кокчетавской и Северо-Казахстанской областей высоко взметнулась над синим ковыльным простором Жалгызтау, что в переводе с казахского означает Одинокая гора. Известны эти края в народе как родина известного поэта-импровизатора Укили Ибрая. Густо поросшие соснами и березами, склоны этого степного исполина манят в свои тенистые кущи, где ласкают взор яркие россыпи земляники и костяники, тяжелые от ягод ветви вишен. И нет в округе сопки, что могла бы поспорить с Жалгызтау, вершина которой зимой и летом погружена в белую дымку облаков.

С вершин этой горы широко открывается взору светлая чаша озера, обрамленная щетинистыми зарослями камыша и зелеными бархатными лугами. Этот водоем действительно кажется с высоты наполненной белопенным кумысом резной чашей и обязан своему названию Аяккуль.

Березовый лес на возвышенном западном берегу всегда окутан голубым маревом. Под прикрытием этой рощицы и раскинулся одноименный аул Аяккуль, где мне было суждено родиться в один из хмурых дождливых дней далекой осени двадцатого года.

В то время в глухих аулах еще не регистрировали новорожденных, и отец мой записал дату моего рождения на титульном листе старинной арабской книги. И конечно же, в нашем народе появление на свет младенца не обходится без традиционного угощения и праздника шильдеханы. По рассказам старцев аула, три дня и три ночи длился той по случаю моего рождения, устраивались различные состязания и игры. Мулла Фарди, давно обосновавшийся в ауле татарин, согласно древнему обычаю объявил Всевышнему мое имя Габдулла-Жалел, но в дальнейшем первая часть имени как-то сама собой отпала, и остался я просто Жалелом.

Отец мой, Кизат Бекмаганбетулы, скончался в 1922 году в возрасте 33 лет, и я, конечно, не запомнил его облика. По рассказам дедушки Бекмаганбета и матери Жамал знаю, что был он хотя и среднего роста,

но крупного сложения, красивым и светлолицым мужчиной, со спокойным и добродушным характером, чуждым ссор и скандалов.

А его друзья Кудабай и Кусаин не раз говорили мне о том, что не было в наших краях равного ему по красоте голоса певца. Проникновенно он исполнял песни местных прославленных акынов Акана-серэ, Биржа на и Укили Ибрая.

Моя мать Жамал прожила долгую жизнь и даже в старости своей, несмотря на наши упреки, хлопотала по дому, не могла усидеть без дела. С молодости упрочилась за ней слава «мастерицы Жамал». Я помню, она шила свадебные наряды всем женихам и невестам нашего аула. А после образования колхоза стала дояркой, избиралась депутатом районного и сельского Советов. Из восьми детей ее в живых остались четверо, я старший из них.

Золотая пора детства... Разве можно удержать ребенка от игр и забав? Несмотря на все наши шалости, мать никогда не ругала нас. А уж когда совсем выйдет из себя, только скажет с укором: «Хватит, угомонитесь,—да и то добавит ласково,— светики мои».

В самые трудные голодные годы она отдавала последний кусок хлеба нам. И какой бы усталой ни приходила с колхозной работы, она готовила еду и укладывала спать. Не могу передать словами все, что сделала мама для нас. И всю жизнь я хотел оправдать надежды матери.

Через год после смерти Кизата, по древнему степному обычаю, мою мать Жамал выдали замуж за родного брата покойного отца Батрама Бекмаганбетова. Я же рос в доме деда.

Летом 1925 года наш аул разделился, и часть его перекочевала на другую стоянку. Так мы соединились с аулом Бес-ата и поставили на новом месте небольшие дома из дерна и жердей. Земля здесь оказалась богатой выпасами и водопоем для скота. Березовые колки вокруг аула надежно прикрывали его от снежных буранов.

Так назвали аул пять сыновей некоего Калышбая, основавшие здесь поселение. Когда мы переехали сюда, старшего из пяти братьев, Абильмажина, уже не было в живых. Остальные четверо: Касен, Кушенгали, Мукан, Кадагай — настолько были не похожи друг на друга ни характером, ни внешностью, ни достатком,что трудно было представить их детьми одного отца. Касен и Кушенгали имели неплохое хозяйство, а Мукан и Кадагай жили бедно. Если одни из братьев были готовы поделиться последним куском, то другие отличались скупостью. Это будто о них говорила казахская народная поговорка: «От одной кобылы и рябой, и саврасый жеребенок родятся».

Я на всю жизнь запомнил характер и привычки первых соседей, с которыми сроднились. Старшим был Касен. Он с утра до вечера заводил бесконечные разговоры с любым встречным, за что был прозван в ауле «болтливым Касеном». Неграмотный Касен был фанатически предан религии и настраивал людей против коммунистов и комсомольцев. Подобная деятельность не могла пройти безнаказанно, и в конце концов Касен был выслан в те края, как говорят у нас в народе, где собак запрягают, и скончался там от чахотки.

Младший из братьев — Кадагай. Вот кто был настоящим бедняком. Несмотря на нищету, он никогда не унывал. Весельчак и балагур, был мастером на различные выдумки.

Третий из братьев, Мукан, среднего роста, грузный мужчина, был женат на высокой светлолицей красавице Казине. Он любил одиночество и держался в стороне от других со своим жалким хозяйством.

Самый зажиточный из сыновей Калышбая — Кушенгали. Он был страшен в гневе. Жена его Несибели была неприметной маленькой женщиной, но обладала недюжинной силой, в чем не раз убеждались пытавшиеся заигрывать с ней девери. Трое из детей — дочь Жибек, сыновья Каким и Ашим — и поныне живут в родном ауле.

Кушенгали знал множество народных сказаний и легенд. Ему был присуща особая, завораживающая манера повествования, и мы, дети, слушали его затаив дыхание.

Когда мы переехали в Бес-ата, у нас не было скота. Это было тяжелое время. Но как единственный ребенок я голода не ощущал. Взрослые же, перебивались как могли.

И, посоветовавшись, старшие решили продать все ценное в доме и купить у Кушенгали породистую кобылу с жеребенком. Дед рассудил здраво: и кумыс в доме будет, и по хозяйству лошадь нужна. Как рассказывали позднее, покупка оказалась удачной, и жизнь постепенно наладилась.

В 1929 году несколько аулов нашей округи объединились в колхоз «Карагай». Наша семья оставила в личном пользовании одну кобылу и одну корову, а остальной скот, сельскохозяйственный инвентарь сдала в колхоз.

РАССКАЗЫ ДЕДУШКИ

Хотя я рано остался без отца, благодаря заботам и вниманию дедушки не познал сиротства, голода и житейских тягот. Помню я его уже в возрасте, когда ему было за семьдесят. Люди в ауле называли его почтительно — Бекмаганбет-пирадар , а некоторые кратко: Бекет-пирадар. Может, это уважение вызывала его искренняя, до фанатизма, религиозность.

Светлый облик дедушки остался в памяти на всю жизнь.

Был он чуть ниже среднего роста, широким в плечах, немного грузноватым. Когда садился верхом, сидел на коне словно влитый, одинаковый и вширь, и ввысь. Светлое скуластое лицо его почти сплошь прикрывали серебристая пышная борода и усы. При разговоре имел привычку теребить бороду. Несмотря на преклонный возраст, когда он ходил пешком, за ним не то что старики, молодые не успевали. На лошадь вскакивал одним махом, и до глубокой старости сохранил силу и бодрость.

Очень любил дедушка охоту, особенно с ловчими птицами. С первого захода брал волка. Был у него резвый гнедой, который если и не всегда приходил первым на байге, но при виде волков несся, как ветер, оставляя позади остальных. «Никогда не приходилось добивать волков, валил с первого удара»,— говаривал дедушка. И я, перебивая его, спрашивал с восхищением:

— Неужели вы такой сильный?

— А у меня вся сила в руках,— отвечал дедушка, показывая широкую крепкую ладонь.

В доме дедушки всегда царила теплая атмосфера согласия. Сыновья его Кенжегали, Мукамади, сноха Гульзара занимались хозяйством. Нам же с дедушкой оставалось только приятное занятие — прогулки и беседы. Я был благодарным слушателем.

— В 1905 году, когда родился Кенжегали,— начал неторопливо повествование дедушка,— в год змеи, значит. Как-то за утренним чаем забегает сват Жунис. Поздоровавшись, он с ходу сообщил о случившемся:

— Сегодня ночью нашу жеребую кобылу волки задрали. Судя по следам, они держат путь на Торангульдинское озеро.

— Поехали, не будем терять времени,— ответил я Жунису.

Второпях, не одевшись потеплее, я вскочил на оседланного гнедого

и, схватив в руки березовый сойыл , поскакал в направлении Торангула. Поднявшись на вершину холма, увидел многочисленную волчью стаю, уже вышедшую из тростниковых зарослей на чистое поле и не спеша бегущую в сторону озера. Подтянув покрепче подпруги и ласково потрепав по шее гнедого, ринулся вслед. Пока звери спохватились, я уже настиг их, и стая разделилась надвое. Три матерых волка, каждый с теленка, подпустили совсем близко к себе и, отвлекая внимание на себя, повернули к горам. Остальные выскочили на проторенную дорогу, ведущую к озеру Торангул. Зная повадки волков, я стал преследовать их. Вскоре настиг одного и резко нанес удар по голове. Не оглядываясь назад, догнал и второго. Гнал я их километров пять и уложил шестерых волков. Остальные спаслись, свернув с дороги.

Я с изумлением уставился на дедушку, пытаясь представить, как все происходило.

— Чего удивляешься, внучек, не веришь?

— Что ты, дедушка, продолжай!

— Остановил я коня, оглянулся. Показались два всадника. Отец и Жунис. Поглядел на дорогу — лежат убитые волки. «Они подберут»,— решил я и вновь пустился за стаей. Гнедому подо мной что дорога, что бездорожье—все равно. А волки, проваливаясь в недавно выпавшем рыхлом снегу, замедлили бег. Так что настиг я их быстро. Погрязшие в снегу, загнанные волки были настолько обессилены, что можно было взять их голыми руками.

— Вот это да!— восторженно воскликнул я.

— Что случилось?—подала голос бабушка.— Опять ты, старый, голову ребенку морочишь, страхи всякие рассказываешь.

Я заступился за дедушку, объяснив ей, что рассказ не страшный, а интересный.

— Ну тогда не томи ребенка, продолжай,— сказала она добродушно, видно, поняв мое нетерпение.

— Короче,— продолжал дедушка, погладив по привычке бороду,— я успел подбить еще пять волков. Остальные скрылись в камышах Торангула. Если бы мне раньше сказали, что за один день можно убить одиннадцать волков, не поверил бы. Но что было, то было. Отец, словно заранее предчувствуя такую богатую добычу, волочил за собой небольшие сани. Шесть туш волков мы забросили на сани, остальных взвалили на лошадей отца и Жуниса.

— Дедушка,— взмолился я,— расскажи еще о своем знаменитом волкодаве Алакусе.

Опустив голову, дедушка задумался, вспоминая далекое прошлое.

— Ала кус был ростом с небольшого бычка, уши длинные, верхняя губа немного отвисала. Ударом своей мощной груди он с ходу валил волка, но на людей не бросался. Чувствовал себя хозяином во всех близлежащих аулах, и на него не осмеливалась залаять ни одна собака.

Стоило ему увидеть хоть за километр зайца, лису или волка, обязательно их настигал. Конечно, в наших краях было немало волкодавов, однако в большинстве они были нерешительны без хозяина и брали волка, только чувствуя близость человека и коня. Самостоятельно завалить волка им было не по силам. Алакус же гналволка без оглядки, уверенно и, хватая на бегу хищника за горло, бросал его на землю и загрызал, не давая подняться.

В ту весну снег в наших краях сошел рано, стало тепло, и мы начали выгонять скот на дальние отгоны, а ослабевшие за зиму овцы и козы паслись возле аула. Все мужчины и женщины в тот день выехали на поминки в соседний аул, где у муллы Ташета скончался ребенок. Дома остались дети да заболевший старый Кожан Калмаканулы.

Видно, почувствовав отсутствие взрослых, к аулу подкрались два матерых волка, загрызли козла и зарезали двух овец. Дети испуганно окликнули Алакуса и подняли с постели Кожана.

Алакус с ходу бросился догонять вспугнутых криками детей волков. А Кожан, оседлав свою рыжую лошадку, пустился следом. Заметив всадника, серые начали убегать. Но разве Алакус отстанет! Сперва настиг первого и перегрыз ему горло. Затем бросился за вторым самцом. От подобной смелости Алакуса Кожан даже прослезился умиленно. Тем временем к убитому волку подбежали кричащие дети и собаки и вместе с Кожаном стали издали следить за погоней. Наконец Алакус настиг и второго, повалил его и прижал к земле.

Такого еще не было, чтобы собака одна, без помощи человека, одолела двух матерых волков. Прослышав об этом поединке, люди удивлялись и завидовали мне. Многие богатые баи и почтенные мырзы пытались выпросить в подарок или купить у меня Алакуса. Однако я никому не уступил, держал Алакуса, не спуская глаз.

— Нет ничего интереснее и увлекательнее охоты, внучек,— продолжал дедушка.— Станешь джигитом, тогда поймешь всю прелесть этого. Нет у охотника счастливей мгновения, чем то, когда его беркут берет лису, а собака — волка. И ты летишь изо всех сил, не чувствуя под собой коня, не замечая впереди ни рвов, ни камней, так как всей душой ты уже там, у затравленной добычи.

Дедушка встает раньше всех в доме, следит, как дети управляются по хозяйству, задают скоту сено, чистят дворы. Особенно он требователен, когда дело касается ухода за его поджарой вороной кобылой и гнедой трехлеткой по кличке «Жагалтайторы», которую седлают для меня.

В нашем доме слово дедушки — закон для всех. Сыновья и снохи витают перед ним, не то что перечить. Когда он приходит с мороза, садится пить чай с бабушкой. Пьет долго, неторопливо. Я же быстро выпиваю свой чай и, не обращая внимания на упреки бабушки, что так мало поел, повисаю на шее дедушки и пристаю с просьбой рассказать еще что-нибудь интересное.

— Сейчас, сейчас, Жалелжан, дай утолить жажду. А интересные рассказы никуда не денутся, они сами просятся на язык: «Расскажи да расскажи».

Напившись наконец чаю, дедушка усаживается поудобнее, и я не свожу с него глаз.

— В бесконечных войнах, раздорах и вражде протекала жизнь в наших краях лет 150—200 назад,— начинает не спеша дедушка.— То казахи нападали на калмыков, то калмыки на казахов. И другие соседи частенько терзали казахскую землю. Так что защищать ее от набегов, давать отпор чужеземцам была издревле доставшаяся народу доля. Но куда ни шло защищать свою землю от внешних врагов. Это святое дело. Ведь доходило до того, что начинались раздоры внутри самих родов нашего Среднего жуза. Аргыны и кипчаки, конрадцы и найманы, кереи и уаки угоняли друг у друга табуны и стада, проливали людскую кровь.

Как-то у кочевавших вдоль реки Тургай кипчаков скончался один из уважаемых людей рода. Сын покойного батыр Дербес в годовщину смерти отца по всему Среднему жузу объявил большие поминки. От наших родов присоединившись к батырам Умиру и Мурату, поехал на поминки сын известного бая Мендыкары Сарыказах.

Все трое — из богатых семей, и для участия в призовых скачках — байге — захватили с собой, по несколько резвых скакунов. Но самые большие надежды были на скакуна Сарыказаха по кличке Тортобель, который не знал себе равных на всех скачках родов атыгай-караулов и керей-уаков. Не менее был известен скакун родного племянника батыра Дербеса по кличке Акмая, слава о котором гремела в аргынских и кипчакских племенах на всем пространстве между Тургаем и Иргизом. Так вот, оба претендента пришли на финиш нога в ногу, и

по справедливости главный приз надо было поделить на обоих скакунов. Однако кипчаков было больше, и они добились присуждения главного приза одному Акмаю. Аргынская сторона, особенно оскорбленные батыры Умир, Мурат и Сарыказах публично отказались от второго приза и уехали в свои края, чем задели честолюбие батыра Дербеса, не признававшего своей вины и затаившего обиду. И осенью того же года со своими джигитами он совершил набег на табуны Сарыказаха и угнал 500 лошадей. Мало того, грабители убили отца Сарыказаха семидесятилетнего Мендыкару, объезжавшего в это время табуны.

Хотя Дербес пригнал с набега много скота, кипчакский люд не простил ему смерти Мендыкары и постановил: «Раз он посмел поднять руку на близких нам аргынов, то мы сами выдадим им преступника. А пока не трогать ни одной аргынской лошади». И весь похищенный табун был выгнан под охраной на лучшие отгоны.

Место, где был убит Мендыкара, ты знаешь, внучек. Там сейчас зимовье братьев Асаина и Кусаина.Так вот, весь этот лес, протяженностью в несколько километров, носит с тех пор название «Кипчакский разбой», а березовую рощу за аулом называют «Дербес»,— здесь дедушка прервал свой рассказ, чтобы пообедать.

Едва дедушка прилег отдохнуть, я стал нетерпеливо теребить его с просьбой продолжить повествование. И он уступил мне.

— Возмущенные безвинной смертью старого батыра Мендыкары, аргыны-караулы начали готовиться к походу против кипчаков.

В то время исход любого сражения зависел от коня под всадником. Вдруг выяснилось, что нашему батыру Мурату не нашлось подходящего скакуна. Дело в том, что батыр Мурат был выше двух метров ростом и широк в плечах, так что в двери юрты ему приходилось протискиваться боком. И если такой богатырь наденет кольчугу и свои доспехи, какой же конь выдержит длительную скачку? Жил в наших краях еще один батыр Косагали Мурат. Он болел и, приарканив возле дома своего боевого коня Ала-тулпара, лечился кумысом молодых кобылиц у подножья Жалгызтау.

Оба батыра не раз ходили плечом к плечу на врага, и в народе их называли братьями. Батыр Мурат пришел сам к Косагали Мурату просить коня. И получил ответ:

— Другого человека я и близко не подпустил бы к Ала-тулпару, но тебе не могу отказать. Бери и возвращайся с победой. Только выполни, тезка, два моих наказа. Ала-тулпар — мой старый боевой спутник, не

раз спасавший меня от смерти. Если погибнет—привези шкуру, останется живой — приведи обратно. И еще не забывай, что кипчаки — близкие наши родичи. Самому Дербесу отомсти за безвинную кровь, но народ не трогай. Если они сами выдадут Дербеса, то заключите перемирие. Хватит проливать невинную кровь. Пришло время задуматься об этом...— батыр глухо закашлял.

Кипчаки признали правоту аргынов и выдали Дербеса. Батыр Сарыказах вонзил ему в сердце кинжал, отомстив за отца. Забрав скот и заключив перемирие, многочисленный отряд Мурата возвратился домой.

— Я тоже хочу быть батыром, как Мурат!— воскликнул я под впечатлением услышанной истории.

— Пропади пропадом все войны. Стань лучше человеком, чем батыром,— сказала бабушка, погладив меня по голове.

— У Советской страны много врагов,— подхватил разговор дедушка,— и надо уметь защитить ее. А нынешняя война будет уже не поединком отдельных людей, где все определяет сила. И героем может стать только умный, смекалистый человек. Кто знает, вдруг наш внук прославит наш род.

МОЙ ПЕРВЫЙ КЛАСС

Поздняя осень 1927 года. Бесконечные холодные дожди вперемежку со снегом, ни проблеска в нависших над самой землей свинцовых тучах. В доме сумрачно, но тепло. Мама играет с годовалой сестренкой Карапай, начавшей делать первые шаги. Я по привычке сражаюсь сам с собой в шашки. Поздоровавшись с порога, в дом вошли Бакен и Кабдолла Искаков. Оба мокрые с головы до ног.

Бакен попросил маму зажечь лампу, а сам взял на руки дочь. Кабдолла был его самым близким и неразлучным другом, с которым они делили тяготы не одной трудной зимовки.

Высокому стройному Кабдолле было в то время лет 35—36. К светлому лицу его очень шли тонкие усы. Отличали его также вежливость и учтивость. Он одинаково владел и казахским и русским языками.

Продрогшие на улице Бакен и Кабдолла начали отогреваться горячим чаем. Они и сообщили новость: в соседнем ауле Игибай открыли школу:

— Жалел, ты будешь учиться в этой школе,— сказал, повернувшись

ко мне, Бакен.— Там учеба организована по-новому. Кушенгалиев Рахим уже учится, будешь ходить с ним.

Я обрадовался и закричал:

— Буду учиться, буду!

— Жамал, а ты сшей Жалелу сумку,— сказал Бакен матери.

На следующий день, оседлав смирную гнедую трехлетку по кличке Жагалтайторы, поехал я вместе с Рахимом в школу.

Ученики были разделены на две группы: справа 15— 16-летние подростки, а ближе к дверям младшие. В большинстве это были дети из аула Игибай. Всего было в классе около двадцати учеников, среди которых я узнал знакомые лица своих ровесников Танау Есмуканова, Елеукена Ахметова, Жамена Садвокасова, Рашита Байгужина. Из девочек была моя двоюродная сестра Ажар Кошбасова.

Когда я вошел, учитель что-то писал на доске и объяснял детям. Нерешительно постояв у двери, присел рядом с Ажар.

СТЕПНОЙ БАРД

Дедушка часто вспоминал многочисленные истории из жизни нашего родича Акан-серэ Корамсаулы, любимого в народе певца и акына. От дедушки я узнал, что Акан-серэ всерьез увлекался поэтами-философами Востока Фирдоуси, Сагади, Гафизом, Навои, Низами. В шестнадцать лет Акан с отличием окончил медресе в Кокчетаве и вернулся в аул. Он избрал участь степного барда, сочиняя песни и исполняя их. Его сопровождали преданные джигиты, которые приходились ему родственниками и обладали особыми талантами. Большинство из них наши деды — потомки Култабара, выходца из аула Карагай нынешней Северо-Казахстанской области. Неразлучным другом и сподвижником Акана был батыр Кулмахан. Неизменно сопровождали его непобедимый борец Жолдыаяк, певец Жусип, прекрасные знатоки арабского языка, ученые муллы Какиш и Ташет, красавец Аяган, веселые затейники Бопежан и Молжигит, преданные Айса и Абил, выполнявшие самые разные обязанности. В дни моего детства в ауле не было таких стариков, которые не были лично знакомы с Аканом,так как наши аулы испокон веков кочевали вместе на летних джайляу между озером Торангылом и рекой Камсакты. Лютой зимой 1927 года к нам приехал необыкновенный гость — друг Акан-серэ, прославленный батыр Жолдыаяк. С восхищением я приглядывался к этому старому человеку. Самый высокий мужчина в нашем ауле едва

доставал ему до плеч. Фигурой Жолдыаяк напоминал крупного черного медведя, голос у него был рокочущий, как водопад.

Сохранил он до преклонных лет и завидный аппетит, мог в один присест съесть барана и запить ведром кумыса. Рядом с Жолдыаяком на почетном месте сидел мой дедушка Бекмаганбет. Я устроился между ними. Старый борец погладил меня по голове.

— Это сын Кизата?— и, не дожидаясь ответа, добавил:— Вылитый отец. Будь счастлив, сынок.

Старики неторопливо пили чай. Когда гости, изрядно пропотев, охладели к самовару, Кушенгали почтительно обратился к Жолдыаяку:

— Жоке, расскажите нам что-нибудь про Акана и его знаменитого скакуна Кулагера.

— Вы ведь были очень близки с Аканом,— присоединился к его просьбе Бакен:

Старики дружно завздыхали:

— Да, прошло наше время.

— Теперь, кроме нас, и вспомнить некому об Акане.

— С годами все острей ощущаешь, как его не хватает нам.

Жолдыаяк не заставил себя упрашивать и заговорил тихо, не поднимая своего взгляда.

— Первой женой Акана была Фатима. Покойный серэ не любил ее и вел в молодости разгульную жизнь. Бедняжка Фатима прожила с ним десять лет и, родив ему сына и дочь, покинула бренный мир. Еще при жизни Фатимы Акан воспылал жгучей страстью к девушке по имени Актоты, но тоже ненадолго. В конце концов и они разошлись в разные стороны.

Теперь Акан всей душой и сердцем сгорал по дочери ходжи Тиналы красавице Уркие. Когда он наконец привез ее в аул, нам показалось, что в небе взошла вторая луна, до того она была прекрасна и очаровательна. Однако и с ней не суждено было Акану сполна познать счастье любви, через три месяца она скончалась от оспы. И вот первым ударом судьбы, повергшим акына в настоящее горе, была смерть любимой Уркии. Эта рана в его сердце так и не зарубцевалась никогда.

— Зачем нам сердечные дела Акана, ты лучше про Кулагера расскажи,— нетерпеливо прервал Кушенгали

— Похоже, что Жоке сам собирается взять молодую жену,— пошутил мой дедушка, сверстник Жолдыаяка.— Только не стоит, лучше выбрось эту мысль из головы. Тапа-женгей еще жива и вряд ли допустит это.

— Что верно, то верно,— рассмеялся этой шутке Жолдыаяк и отглотнул из пиалы остывшего чая.

— Ладно, будь по-вашему, послушайте про Кулагера.

В ту ночь я стерег табуны, и только вернулся домой, как меня пригласили к Акану.

Вскочив на еще не расседланного коня, я уехал.

В его юрте уже сидели Кулмакан с Жусипом и пили кумыс. Вскоре вернулся Акан, дававший жертвенный обед старцам, чтобы заручиться их благословением.

— Джигиты,— заговорил он с ходу, даже не поздоровавшись с нами,— мы поедем на поминки скончавшегося в прошлом году знаменитого куандыктинского бая Сайдалы. Сами знаете, не было у казахов никого богаче Аккошкара и Сайдалы. На поминки приглашены представители всех трех жузов. Даже приезжают киргизские манапы, татарские и узбекские купцы.

— На таком именитом сборище будут состязаться самые лучшие скакуны и мериться силой самые знаменитые борцы-палуаны. От нашего Кокчетава и Кызылжара делегацию атыгай-караулов возглавит сам султан Чингис.

На следующий день Акан, я, Кулмакан и мальчонка Жылкибай, который должен был скакать на Кулагере, прибыли в ханскую ставку. И все вместе двинулись в путь. Свита султана Чингиса и мы были верхом, а сам он ехал в запряженной тройкой лошадей мягкой повозке.

В двенадцатидневном пути останавливались только у известных баев и степной знати, где нам оказывали должное гостеприимство. Наконец добрались и до аула Аккошкар-Сайдалы.

— Прибыл султан Чингис!— громко возвестили встречавшие нас джигиты.

Навстречу вышли уважаемые аксакалы. Брат покойного Сайдалы Аккошкар обнял Чингиса и Садвакаса и сам повел дорогих гостей в воздвигнутую в центре шатрового городка шестнадцатикрылую белую юрту.

Акану-серэ тоже оказали должную почесть и выделили отдельную восьмикрылую юрту, устланную дорогими коврами. Акан и его свита были довольны, что их отделили от стариков, так как всю дорогу изнывали от скуки, чувствуя себя скованно рядом с султаном.

Когда устроились и разгрузили кладь, Акан взял в руки домбру, и над округой поплыл его чистый голос то в нежных, то в тревожных переливах его проникновенных песен. Вскоре в юрте стало тесно от

гостей, и привороженные неповторимым голосом Акана, люди замерли у открытого полога.

На поминки Сайдалы народу прибыло видимо-невидимо. Казахи, узбеки, киргизы, татары привезли с собой прославленных скакунов. Всего в байге приняло участие свыше семисот скакунов. Наездники в ярких одеждах погнали лошадей к одному из ущелий Нуры, откуда начинались скачки. Среди главных претендентов народ называл Серого скакуна прибывшего с Алтая Баракбая, который неизменно брал призы на всех скачках в Жана-Аркинском краю. Наездником Баракбаева скакуна оказался уже начинавший седеть сорокалетний джигит

— Опять, наверно, «старик» заберет первый приз?— завистливо переговаривались вокруг более молодые участники забега.

— Конечно,— горделиво отвечал наездник Баракбая, вскакивая в седло своего скакуна

Слов нет, хорош был этот серый аргамак. Небольшого роста, поджарый. Шайтан, а не конь, так и рвется из рук, словно пламя.

Садвакас Шарманов привел для участия в байге двух чалых и двух рыжих коней, статных и высоких, одно загляденье.

Четырех саврасых, похожих друг на друга, как две капли воды, выставили от братьев Ердена и Жузена. Особенно выделялся крупный желтый скакун самого Ердена, похожий скорее на холощеного верблюда. Притягивали взор своей статью и резвые найманские скакуны. Киргизский манап Оразбай привез на скачки знаменитого Торкаску — гнедого скакуна с белой меткой на лбу, не знавшего себе равных в своих краях. По желанию султана Чингиса мне поручили возглавить наших наездников, и поэтому от участия в борьбе мне пришлось отказаться. А честь Кокчетава и Кызылжара в борьбе должен был отстоять Кулмакан.

— Не огорчайся,— успокаивал меня Акан-серэ,— ты еще на своем веку возьмешь немало призов. Лучше седлай моего вороного и присмотри за наездниками, там пригодятся твои советы.

К месту скачек я старался вести Кулагера с неветренной стороны, чтобы не дышал пылью. Представляете, какую пыль подняли там семь сотен лошадей? Проезжая в пути мимо старой постройки, наказал сидевшему на Кулагере Жылкибаю, чтобы во время байги на этом месте отпустил поводья и дал ему волю. Если уж сам бог не остановит, тулпар свое возьмет.

Остановившись на высоком берегу Нуры, дал отдохнуть лошадям

и наездникам. Наконец, выстроив в ряд участников байги, старший из погонщиков дал команду. Что тут стало твориться, и не передать словами. Черная пыль поглотила солнце, и от топота семисот скакунов, казалось, содрогнулась земля, и я потерял из виду своих наездников, к которым был приставлен.

Когда участники забега рванулись вперед и стала немного оседать пыль, мы пустились следом, и я увидел, что Кулагер ушел со старта последним. И я потерял их из виду. Рассказ о победе Кулагера поведаю вам со слов наездника Жылкибая:

— Кулагер не пропотел, и только на трети дистанции на крупе его выступила пена. И разгоряченный тулпар полетел как стрела. Грива и хвост скакуна на встречной струе ветра шелестели, словно листья деревьев в бурю, а из моих глаз брызнули слезы, и я уже был не в силах удержать поводья в руках, словно свинцовая тяжесть сковала их. И я намотал повод к луке седла, а сам, ухватившись руками за гриву, прилип к его шее.

Скачу и боюсь поднять голову, только ветер свистит в ушах. Время от времени вижу впереди какие-то кучки деревьев, а вблизи оказалось, что это группы всадников. Обойдя многих скакунов, увидел еще одну большую группу. В середине скакал чубарый султана Чингиса. Сидевший на нем паренек, постарше меня, крикнул мне на ходу: «Чего сдерживаешь коня, Жылкибай, сейчас же отпусти поводья. Впереди всего с десяток лошадей, должно быть, но до финиша недалеко».

Прислушавшись к его совету, только слегка освободил поводья, и Кулагер понесся словно ветер. Взлетев на небольшой холм, поравнялся с двумя чалыми Садвакаса. Скакавшие на них ребята успели крикнуть мне, что Баракбаева серого скакуна они не видели с самого старта, а гнедой киргизского манапа и Ерденов желтый жеребец впереди.

Постепенно привыкнув к стремительному лету Кулагера, я полностью отпустил поводья, и мы обошли двух главных претендентов. Лишь успел услышать на лету удивленный возглас наездника от Ердена: «Да это шайтан, а не лошадь!»

Достигнув старой постройки на пути, заметил впереди идущего к финишу Баракбаева серого скакуна. Когда мы настигли его, в глазах бывалого наездника я прочитал нескрываемую досаду.

Когда подобно утренней звезде мы взлетели на последний холм, как в тумане показался большой черный лес. И Кулагер, слегка подняв голову и поведя ушами, чуть умерил шаг, словно присматриваясь в эту возникшую на голубоватом фоне степи преграду. Тотчас устремился

вперед.

«Куда же он меня несет?»— думал я, чуть приоткрыв глаза. Оказывается, то, что я принял за черный лес, было многотысячной толпой у финиша. Представьте, что творилось там при виде несущегося, как смерч, скакуна, оставившего далеко позади сотни самых резвых собратьев!

При виде взлетевшего на холм Кулагера толпа взволновалась. Около сотни нетерпеливых джигитов, несмотря на запреты распорядителей, выехали нам навстречу. Приблизившись, они развернулись и поскакали обратно, подзадоривая к финишу Кулагера. Я сбросил поводья, полностью отдавшись во власть скакуна. Почувствовавший волю Кулагер в мгновение ока пролетел финиш,— закончил свой рассказ о той скачке наездник — светлейший Жылкибай.

— Дорогие гости,— прервал на правах хозяина разговор дедушка,— бесбармак готов. А после послушаем еще один рассказ о Кулагере. Надеюсь, Жоке нам не откажет в этом удовольствии.

После обеда Жолдыаяк продолжал вспоминать молодые годы:

— После поминок Сайдалы слава о Кулагере вышла за пределы казахской степи. Сыновья султана Чингиса Альжан и Жакып решили завладеть им. И вот Альжан послал погостить в аул Акана собиравшуюся замуж дочь и наказал ей попросить у Акана в подарок знаменитого скакуна.

Акан встретил гостью с почестями и в день отъезда спросил о ее желании.

Девушка потупила взгляд и нерешительно передала просьбу отца.

— Хорошо,— ответил ей Акан,— отдам Кулагера. Кому, как не тебе, я могу подарить своего коня. От Кокшетау до Ташкента известно и почитаемо имя султана Чингиса. Дарю тебе Кулагера, но серебряную узду отдать не могу. Пришлите за ним джигита с серебряной уздой, чтобы увел.

Обрадованный вестью дочери, отец передал слова Акана самому Чингису.

— Эх, дети мои, ничего вы не поняли,— сказал старый султан.— Пока Акан жив, никому не отдаст Кулагера, а над вами он посмеялся. Его ответ означает, что если Альжан отдаст своего отца в подарок какой-нибудь женщине, тогда и он привяжет своего коня к подолу дочери.

Не раз посылал к Акану своих людей и Алибек, жаждавший любой ценой заполучить скакуна, даже дочь свою хотел отдать замуж за него.

Но тоже ничего не вышло. Алибек выменял у одного известного бая гнедого скакуна Байгеторы. Видел я этого гнедого, очень красивый, статный. На состязаниях родов атыгай-караулов и керей-уаков ни одному скакуну не давал обойти себя. И Алибек возгордился и прихвастнул, что заткнет за пояс Акана с его хваленым Кулагером. Целый год он готовил своего скакуна, кормил только овсом, поил одним кумысом, каждый день купал в Ишиме, обмывая душистым мылом, доставленным из самого Петербурга.

Наконец Алибек послал Акану приглашение погостить у него, захватив с собой именитого тулпара.

Кулагер в любое время был готов к байге, и Акан приехал в аул Алибека.

Через несколько дней устроили состязания между скакунами. Наш Кулагер обогнал прогремевшего на весь Омск и Кызылжар Байгеторы.

Кулагер был создан только для Акана, а Акан для Кулагера. Они были единое целое, и потеря верного друга стала непоправимым ударом для Акана. И зачем только он поехал на поминки Сагыная. Сопровождали его певец Жусуп и я. С Кокчетаву взяли путь на Карауткуль. После двух ночевок, где-то на середине пути, лошадь Жусупа подвернула ногу. «Что же делать?»— растерялись мы.

Немного подумав, Акан велел мне вернуться в аул на захромавшей кобыле, а своего коня отдать Жусупу, иначе могли опоздать на поминки.

Я был огорчен подобным решением Акана, и будто почувствовав недоброе, защемило сердце. Но некуда деваться, Акан не любил повторять своих просьб. Поменявшись с Жусупом лошадьми, я вернулся домой. Видно, сам шайтан тогда вмешался и предопределил судьбу Кулагера.

Всю обратную дорогу меня не покидали тревожные предчувствия. Не нашел я покоя и в ауле. А через некоторое время вернулся убитый горем Акан, потерявший Кулагера. Это было не только его горе, всю казахскую степь застлали черные тучи скорби.

Не принесла смерть Кулагера счастья и врагам Акана. В конце концов все они сгинули вместе со своим черным потомством.

Давно закончил печальную историю Жолдыаяк и разошлись гости, а перед моими глазами все еще стоял образ обезумевшего от горя поэта, напрасно взывавшего к небесам вернуть своего верного тулпара.

НЕЗАБЫВАЕМАЯ ВСТРЕЧА

1927 год.

Окончив первый класс, вернулся в родной аул. Несколько дней отдохнув, решил навестить своего друга Коныра Ахметова. Оседлав гнедую трехлетку, поехал в соседний аул Ерши. Коныр меня встретил с объятиями.

Когда мы вышли во двор, Коныр показал мне на соседский дом и сообщил, что там в гостях Укили Ибрай. Я даже подпрыгнул от такой вести. Не было для меня большей радости, чем слушать песни, поэмы и сказания

— Пойдем к ним,— взмолился я.

— Нет, не могу,— воспротивился он,— Это дом Мухаметжана, а мой отец с ним в ссоре.

— Ничего страшного,—успокоил я друга,—зато мой дядя с ним в очень близких отношениях.

Наконец я уговорил Коныра, и мы вошли в дом, где гостил великий певец и композитор Ибрай. Большая комната была забита людьми, пришедшими послушать именитого гостя. Хозяин дома Мухаметжан встретил меня с улыбкой.

— А, это ты, Жалел. Очень хорошо, что приехал к нам. Ты, кажется, любишь слушать песни и кюи, садись, не стесняйся. Только сперва поздоровайся с дедушкой Ибраем.

Я низко поклонился Ибраю.

— Акын-ага,— представил меня ему Мухаметжан,— это сын Кизата, которого вы знали. Он очень любит песни и сказания.

Старый Ибрай сказал мне:

— Эх, не было в этой округе певца, равного Кизату. Хорошо, сынок, если ты пошел в отца.

Я скромно опустил голову, но в душе гордился, что акын Ибрай и хозяин дома тепло отозвались о моем отце. Осмелев, я подсел поближе к именитому гостю и начал внимательно разглядывать его: крупный, полнотелый, с белоснежными волосами и бородой, с крепко посаженной головой и толстыми пальцами, скорее похожими на пальцы сказочных батыров, чем музыканта.

Пел он, равномерно покачиваясь, словно не мог усидеть на одном месте, и как раньше слышал от стариков, настолько воплощался в

песне, что становился похожим на исполнявшего колдовской обряд шамана В то же время от его мужественной фигуры и облика веяло какой-то удивительной силой.

Он не спеша, будто прислушиваясь, прошелся по струнам домбры, и над завороженными слушателями порывом ласкового ветерка поплыла песня, набирая силу и устремляясь ввысь.

Я с песнями много краев повидал,
И птиц на озерах в тревогу вгонял.
Чтоб песня моя до тебя долетела,
Я гогот гусиный вслед стае бросал.
Гакку, Гакку, моя Гакку,
Как птица в небе гогочу.
Разлукой, милая, терзаясь,
К тебе на крыльях я лечу.
Гакку, Гакку, моя Гаку,
Ты лебедем с глади озерной взмывала,
И с уст твоих слов в трепет бросало.
На струнах домбры твое имя звучало,
И сердце твоей красотой наполняло.
Гакку, Гакку, моя Гакку,
Как птица в небе гогочу,
Разлукой, милая, терзаясь.
К тебе на крыльях я лечу
Гакку, Гакку, моя Гаку.

Будто не было этого дома, завороженно притихших гостей, а расстилалась зеркальная гладь озера, над которой с гоготом проносилась гусиная стая, унося в голубой простор призывную песню любви и звонкую трель соловья...

— Акын-ага,— спросил один из молодых джигитов,— почему вас называют «Укили Ибрай»?

— Поехал я впервые в Атбасар на ярмарку. Перед отъездом из аула бай Самеке подарил мне черную шляпу, сшитую в Петербурге. К ее полям я прикрепил пучок перьев филина, да еще отрастил волосы, как у русских попов.

Своим пением я завоевал сердца многих степняков. И кто-то распространил слухи, что прибыл ученый сын вышедшего из черни султана Кунанбая, непревзойденный в степи акын Ибрай. Затем выяснилось, что я неизвестный певец из рода Акана-серэ, и чтобы не путать с великим Абаем, нарекли меня Укили Ибраем. С тех пор и

осталось за мной это имя.

Так вот, на атбасарскую ярмарку я ездил и в первые годы Советской власти. Встретил там известного высокомерием и кичливостью богача Пана Нурмаганбета из Ерментау. Я давно точил на него зубы, так как хотел отомстить за Аканова Кулагера, к гибели которого он имел прямое отношение. Я видел его во второй раз. Впервые это было лет 5—6 назад, тогда он приехал на тяжбу с известным ходжой из Кызылжара Сулейманом. Тогда я не успел с ним схватиться, проиграв дело, он тотчас уехал.

На этот раз я решил не упускать его. Застав Пана Нурмаганбета среди почетных гостей ярмарки, я взял в руки домбру и исполнил «Гакку». И под конец решил посмеяться над богачом Паном Нурмаганбетом:

Меня одобрит собравшийся люд,
Будет и над тобою суд.
Я могу тебе в лицо сказать,
Конфискации тебе не избежать.
От надменности твоей и от скота
Не останется ни рожек и ни хвоста.

Под шумный одобрительный смех толпы я глядел, как на глазах багровело, наливаясь кровью, лицо кичливого бая.

На всю жизнь запомнил я встречу с великим Укили Ибраем.

ГОДЫ УЧЕБЫ

В ауле не было семилетки, и нас, группу ребят, решили отправить в Петропавловск. Сопровождал нас мой отчим Бакен.

Еще издали начал вырастать перед нами в степи погруженный в голубоватую дымку город с высокими домами и заводскими трубами. Неподалеку от Ишима показалась вереница движущихся домиков с небольшими оконцами, которые тянуло за собой что-то черное, окутанное клубами дыма. Когда это чудо, надрывно гудя, прогромыхало мимо нас, мы не знали, куда бежать от страха.

— Это поезд,— успокаивая нас, объяснил Бакен.— Он развозит людей. В каждом его домике вмещается по полсотни человек.

Под впечатлением этого чуда мы въехали в город. У Бакена здесь оказалось много знакомых, у одних из которых мы и остановились. Бакен взял меня с собой, и почти весь день мы знакомились с городом,

где мне предстояло учиться. Все в городе было мне в диковинку. Особенно мне понравилось в парке. В тот же день Бакен нашел двух наших земляков. Один из них, Ережеп Темиров, работал в областном отделе народного образования, а второй, Катыран Сутибаев, преподавал в ФЗУ.

Всех ребят из нашего аула приняли в железнодорожное ФЗУ. Готовили здесь специалистов по ремонту паровозов и вагонов. Порядок дня был строгий: четыре часа занятий и четыре часа работы, но условия, конечно, не сравнить с нашими в аульной школе. И обучение велось иначе. Каждый предмет преподавал отдельный учитель.

Я попал в группу, где готовили слесарей. Учиться было нетрудно, да и русскому языку научился быстро. Однако работа с металлом давалась с трудом. Оно и и понятно, ведь я в то время был очень мал для работы с молотом. Кормили нас по тем временам неплохо.

...И на второй год обучения расписание оставалось прежним: четыре часа занятий, четыре часа работы. Но мы многому научились.

Однако, не закончив учебу, я сбежал домой, не выдержав разлуки с родными. На окраине Петропавловска я нашел так называемую «экспедицию» совхоза «Торангул». И упросил молодого шофера взять меня с собой.

Приехали в Корнеевку. Там был дом друга моего дедушки Сергея Курбатова. В этой семье все говорили по-казахски, а с его сыном Андреем мы дружили с детских лет.

Его бабушка нас сытно покормила и все удивлялась, как я изменился.

— Андрюша, наш Жалел стал горожанином,— сказала она горделиво.

В свой колхоз «Карагай» я отправился пешком и пришел глубокой ночью. Дома соскучились по мне, особенно бабушка.

— Жеребеночек ты мой,— причитала она со слезами на глазах,— как же ты, такой маленький, жил там без нас.

— Жалел, сегодня зайди ко всем аулчанам, поприветствуй стариков,— наказал мне дедушка.

Наш колхоз за два года заметно изменился к лучшему. Многие, покинувшие аул, вернулись обратно. Меня радостно встречали в каждом доме, все удивлялись тому, как я вырос и возмужал.

До осени 1934 года я прожил дома, работая в колхозе. Зимой с удовольствием читал книги, охотился.

Как-то под вечер к нам заехал председатель соседнего колхоза

Идрис и пригласил меня поработать учетчиком.

Так я оказался в колхозе «Булак».

Контора колхоза размещалась в одной из двух комнат ветхой избушки. Посреди комнаты стоял стол, рядом два табурета и шкаф для бумаг.

Поступающая из района и аулсовета почта, оказывается, не регистрировалась. Не были приведены в порядок официальные бумаги, невозможно было найти ни одного документа. Навести порядок в таком запущенном хозяйстве на первых порах мне помог двоюродный брат Аблай. Он хорошо разбирался в таких делах.

С наступлением зимы из Аиртауского райцентра, находившегося в Саймакуле (ныне село Володарское) пришло письмо за подписью начальника замотдела о направлении меня на курсы счетоводов. Меня эта весть обрадовала, наконец-то можно было получить необходимые инструкции и изучить делопроизводство.

Вместе со мной на курсы выехали Купеш Мукашев из колхоза «Карагай» и Копез Бекхожин из колхоза «Актас».

Через два месяца мы вернулись домой, получив удостоверения колхозных счетоводов.

Колхоз «Булак» со временем все прочнее вставал на ноги, но в 1936 году я уехал учиться в сельскохозяйственный техникум в Покровку.

Тяжелее всего давался русский язык. Преподавала молодая учительница Марта Даниловна, которая не давала никому поблажек, дополнительно занималась с нами. Я всегда вспоминаю ее с благодарностью.

После успешного окончания техникума я был назначен преподавателем в колхоз «Карагай».

НАЧАЛО СОЛДАТСКОЙ СЛУЖБЫ

8 февраля 1940 года утро выдалось морозным. Встав по привычке рано, попил густого чаю со сливками и направился в школу. В то время я уже заведовал начальной школой в колхозе «Карагай».

Занятия прервал председатель колхоза Омиржан Жайляубаев, который принес мне повестку из районного военкомата.

Я давно ждал этого вызова и, тепло распрощавшись с детьми, вышел из класса.

Приближаясь к дому, бросил рассеянный взгляд на Жалгызтау. Укрытый снегами величавый исполин, казалось, погрузился в

безмятежный сон, и не было ему дела ни до скучившихся над его вершиной облаков, ни до моей предстоящей дороги. Справа от Жалгызтау лежало закованное в ледовый панцирь озеро Торангыл. Сколько помню себя, на его берегах проходило мое детство: летом купали жеребят, а зимой катались на санках с его крутых берегов.

Радужные картины детства одна за другой всплывали перед глазами, и я грустно подумал о невозвратимости этой безмятежной поры, продолжающейся теперь в тех детях, которых я оставил в школе. И вновь передо мной возникли лица учеников.

Еще не утихло пламя развязанной два месяца назад белофиннами войны, и вполне возможно, что мне придется участвовать в разыгравшихся там боях. С этой мыслью я переступил порог дома и сообщил о своем призыве в армию.

— В армию, говоришь? Когда? Куда?— растерянно произнесла мама.

— Куда направят, не знаю, но завтра я уже должен быть в городе.

На следующее утро провожать в дальний путь пришли родные и близкие. Вместе со мной из аула отправлялся Есентемир Исанов и Жандос Жанетов.

Я зашел в большой дом, чтобы попрощаться с самым близким мне человеком — дедушкой Бекмаганбетом. Обняв и поцеловав меня, он пожелал мне счастливого возвращения:

— Неси службу достойно, жеребеночек ты мой, не будь в долгу перед родиной и возвращайся живым и невредимым. Хранит тебя аллах.

От слов дедушки защемило в груди и, боясь показать свою слабость, со словами «Прощай, ата» я быстро вышел.

— Будь твердым и решительным, не робей перед трудностями,— наставляла меня мать.— Умей защитить родину от врагов, не посрами ни себя ни нас. Чует мое сердце, нескорым будет твое возвращение. Большая беда надвигается на нашу землю. Но я верю в тебя, сынок, и в твою счастливую звезду.

Молодежь аула проводила нас до Корнеевки. Всю дорогу не умолкали шутки и смех. Здесь мы окончательно распрощались с близкими и друзьями, сели на приготовленную для призывников машину и отправились в Петропавловск.

На следующий день явились в областной военный комиссариат. Прошли медицинскую комиссию.

Меня назначили старшим среди призывников. Я был в то время

кандидатом в члены партии и студентом-заочником исторического факультета Петропавловского учительского института.

Настал день отправки. Поезд тронулся на запад.

Солнце клонилось к закату, окружающие железную дорогу рощи бросали длинные тени, а ледовая гладь притаившегося слева Бишкуля искрилась в золотом зареве. Вот уже уплывают назад извилистые и заснеженные берега степного красавца Ишима. Эх, Кызылжар, благословенная земля моих предков! Скольких героев и доблестных батыров породила ты на своем долгом веку. Недаром вместе со своим гордым братом Кокшетау воспет этот край в многочисленных песнях народа.

Остался позади Петропавловск — белокаменный город на высоком берегу Ишима с еще сохранившимися купеческими чертами. В ослепительных брызгах заката он показался мне необыкновенно красивым и родным. А может, это навеяно грустью расставания и дальней дорогой. И хотя сам город уже скрылся за горизонтом, я не мог оторвать взгляда от его окрестностей, мысленно прощаясь с родным краем.

Поезд, набирая скорость, нес нас вперед, к полной неизвестности солдатской службе.

Жандос с Есентемиром ехали в другом вагоне. На станции Канатоп его отцепили от нашего состава. Меня это, конечно же, расстроило. Разве легко вдали от дома разлучаться с близкими тебе товарищами детства? А наш эшелон завершил свой путь в Нежине, небольшом городке на Черниговщине с многочисленными куполами и маковками церквей.

* * *

После посещения бани нам выдали белье и солдатское обмундирование. Облачившись в новенькие гимнастерки, новобранцы стали похожи друг на друга, словно ягнята в гурте.

На следующий день я познакомился с сослуживцами. Много оказалось узбеков, таджиков, киргизов, азербайджанцев, каракалпаков. Вроде и похожи у них языки на наш, казахский, однако понять их в первое время было трудно. А русский среди них знали лишь немногие. Как же быть? Я решил объясниться с ними на родном языке: где поймут, а где догадаются. И верно, вскоре мы довольно бойко объяснялись друг с другом.

Все мы входили в состав 25-го учебного полка. Заметившие мое знание русского языка командиры назначили меня переводчиком к ребятам из Средней Азии и Азербайджана.

Я подружился с узбеком Султаном Абдразаковым. Строгость младших командиров помогала нам быстрее усвоить армейский порядок и дисциплину, освоить военное дело. На всю жизнь запомнил я первую учебную тревогу. Мы видели десятые сны, когда в 4 часа ночи прозвучал сигнал тревоги.

Надевая на бегу гимнастерку, я схватил из пирамиды оружие и одним из первых встал в строй. Командиры повели свои отделения в учебный переход. Ночь выдалась темная, ничего не видно под ногами. В полной выправке, чуть не сбивая друг друга, бежим за своими командирами. За плечами солдатские вещмешки, на шее противогаз, на ремне патронташ и по четыре противотанковых гранаты, в руках — карабины. Пробежать с таким грузом 10—15 километров, утопая по колено в снегу, конечно же, нелегкое дело.

И вот мы вошли в ночной лес. Условный противник начал обстрел. Мы стали отвечать огнем. Вскоре лес был окружен, и «противник» захвачен. «Сражение» окончилось, и дан отбой. Собрав бойцов, командиры подводили итоги. Ночь выдалась холодной. Но какой это мороз для меня, выросшего почти в Сибири. Но ребята из Средней Азии и Кавказа порядком продрогли. Однако командиры устроили основательный разбор ночной операции вплоть до оценки действий каждого взвода и отделения.

Командир роты младший лейтенант Васин вызвал из строя отличившихся солдат и младших командиров и объявил благодарность. Среди них оказался и я.

После отбоя, несмотря на тяжелую кладь, мы припустили бегом. Мигом разделись и, нырнув под одеяла, отдались во власть прерванных снов. Только дружный храп стоял в казарме. Так начиналась наша армейская служба.

В марте на Черниговщине уже вовсю заявила о себе весна и установились ясные солнечные дни. В один из таких радужных и теплых дней к нам пришла радостная весть о том, что финская война завершилась победой. Какое это ласковое слово — «мир»! Хотелось петь и смеяться.

Как только был заключен мир с белофиннами, нас отправили в Северо-Кавказский военный округ. Привезли нас в Новороссийск. Новые впечатления от невиданных мест. Я впервые видел морской

простор, и оказался он таким же бескрайним, как казахская степь, и даже белые гривы могучих волн походили на бесчисленных барашков. Все воскресные дни мы проводили на море, купали лошадей и сами учились плавать.

Привыкнув к армейской жизни, ребята подтянулись и жили единой семьей. Кто не знает суровой, но вместе с тем дорогой сердцу каждого мужчины солдатской службы? Она закаляет людей и становится школой дружбы. Затосковав вдали от дома, каждый солдат с упоением рассказывает о своем родном крае и всячески превозносит его. Из таких разговоров больше, чем из книг, узнаешь о нашей необъятной и многонациональной родине. И тут мне пригодились рассказы дедушки о родном крае и бессмертных батырах.

Есть на Черноморском побережье ветра, которые похлеще наших зимних буранов. Когда на раскинувшийся среди утесов и скал город налетает норд-ост, то все вокруг лишается покоя, и стоит сатанинский вой. И без того не спокойное Черное море начинает бурлить гигантскими волнами и с грохотом накатывать их на прибрежные камни, поднимая при этом пенные фонтаны брызг. В первое время было трудно привыкнуть к этим штормовым ветрам.

После победы Красной Армии в финской войне взошла звезда маршала Тимошенко, и он был назначен Наркомом обороны СССР. В связи с этим назначением произошли значительные изменения и новшества в жизни армии. Были дополнены многие пункты армейских Уставов, ужесточена дисциплина. Тимошенко вновь обратился к старой заповеди великого русского полководца Суворова: «Тяжело в учении — легко в бою».

Основной программой армейской подготовки стали практические учения. То мы тягали трехтонные орудия на горные вершины, то переправляли их через бурные речные стремнины, то с тридцатикилограммовым грузом на плечах совершали марш-броски на 40—50 километров, то проводили ночами ориентировку на местности.

Нелегко давались такие учения солдатам и младшим командирам. Но неустанные тренировки в конце концов закалили бойцов, и мы приобрели необходимые навыки.

На партийных собраниях полка и дивизиона непременно в числе лучших отмечали четвертую батарею и второй дивизион, ставили в пример другим. Конечно же, это было заслугой наших командиров и политруков — грамотных и опытных военных специалистов.

Перенесенные на учениях трудности не прошли даром. В Великой Отечественной войне трое из нашей батареи были удостоены звания Героя Советского Союза и каждый солдат и офицер были награждены несколькими орденами.

Солдатская служба текла своей чередой. Как-то меня пригласил политрук батареи Комов и сообщил:

— Товарищ Кизатов, мы назначаем тебя редактором стенной газеты «Артиллерист» и отправили представление на имя комиссара 9-го корпуса утвердить вас моим заместителем.

Я выразил Комову свою готовность, но в душе огорчился, что как заместителю политрука мне придется служить в Красной Армии три года, а не два.

Комов разъяснил мне мои обязанности.

Как-то ночью после очередной учебной тревоги уснул мертвым сном. И вдруг чувствую, приснилось мне, что нет у меня левой ноги, один обрубок. То ли кто отрубил, то ли срезало снарядом. А вокруг ни души и боли не чувствую. Испуганно проснувшись, хватаюсь руками за ноги. Обе на месте, но все еще не веря, соскочил с кровати на пол и, словно не в себе, бросился к дверям казармы.

«Сон — это лисий помет»,— говорил мой дед. Не придав значения сну, я успокоился и вновь заснул. А через два дня пришла телеграмма из дому. Краткий текст, заверенный подписью главврача районной больницы, извещал: «Отец при смерти скорее приезжай». Конечно же, речь шла о Бакене. Он был родным братом моего отца, соединившим свою судьбу после его смерти с матерью. С двухлетнего возраста воспитывал меня, был ласков и добр, никогда не обижал и был готов за меня отдать душу.

Я направился к Макарову

— Ты чего так долго раздумываешь? Получай быстрее в штабе документы, провизию на дорогу и поезжай,— решил он.

Скорый поезд оставил позади клубящиеся дымом трубы заводов и фабрик Новороссийска, но долго еще темнели на горизонте зубчатые очертания гор. Проклятый сон оказался не к добру. Только бы успеть, только бы успеть...

Через трое суток приехал в Петропавловск и на первой же попутке добрался до райцентра Явленки. Едва сойдя с машины, побежал в больницу. Быстро нашел главного врача, пожилую женщину с утомленным лицом Даже не поздоровавшись, сразу же спросил о Бакене.

— Отец ваш в тяжелом состоянии. Стараемся делать все возможное.

Тревожно бившееся сердце было готово выскочить из груди.

— В какой он палате лежит?— спросил я с нетерпением.

Главврач протянула мне халат и сама провела в палату. Бакен лежал без движения. Сидевшая у его изголовья мать вскочила и бросилась обнимать меня. Я не ожидал увидеть ее здесь, и из глаз моих, пожалуй, впервые в моей жизни, брызнули слезы. Однако мать сдержалась, глаза ее были сухими. Она погладила меня по щекам и произнесла с укором:

— Ты, видимо, забыл мой наказ, сынок? Ты солдат и должен быть выдержанным и мужественным.

Слова матери будто донеслись откуда-то издалека и, не обращая на них внимания, я склонился над Бакеном. Он, словно почувствовав мое присутствие, открыл глаза.

— Жалел! Жалел! Душа моя, наконец-то я увидел тебя, и нет у меня больше желаний,— произнес он дрогнувшим голосом, и на глазах у него выступили слезы.

Я уже не мог сдержать себя и, чтобы не упасть, ухватился рукой за спинку кровати. Перед глазами моими поплыли черные круги, и, как ни хотелось мне быть перед матерью мужественным, беспомощно опустился на подставленный врачом стул и затрясся от рыданий, будто малое дитя.

Бакен больше не открывал глаз и где-то через час после моего приезда скончался. Забрать покойного приехали родные из аула на колхозной грузовой машине.

Все плачут, причитают. Теперь мне надо было взять себя в руки. Ведь я — старший сын.

Вот она, безжалостная смерть. Еще не достигнув и пятидесяти лет, ушел из жизни человек, заменивший мне отца, один из активных организаторов колхоза «Карагай» и его первый председатель. Он спасал от огня колхозное добро и получил тяжелые ожоги. Врачи ничем не могли ему помочь.

Так я лишился самого дорогого человека на свете, своей опоры. Мне еще служить, а здесь оставались восьмидесятилетний дедушка, постаревшая на глазах мать, трое детей.

После семидневных поминок я вернулся в ставший мне вторым домом 422-й артиллерийский полк.

— Горе сгибает человека, но надо смириться и жить,— утешали меня однополчане.

* * *

Летом мы выехали в летние лагеря под Анапой. Сам курортный городок раскинулся в одном из самых живописных уголков Черноморского побережья. Лагерь разместился у зеркального блюдца озера, в которое, лаская журчанием слух, сбегали с гор прохладные родники.

Особенно запомнилось искреннее, доброе расположение горожан к нашему служивому брату. Казалось, в этом мирном, обласканном солнцем городке живут самые гостеприимные люди. Они непременно приглашали солдат в гости.

Поражало нас и буйное богатство природы тех мест. Склоны холмов были сплошь покрыты виноградниками. А какие там, помнится, росли дыни и арбузы, что всадник едва мог поднять их с земли на коня.

В первую ночь в лагере я долго не мог сомкнуть глаз. Вспоминались родные края, нежные соцветья березовых колок и долгие вечерние зори на степном приволье.

Разбудил меня гогот диких гусей. В бледной синеве предрассветного неба уже заливался трелью соловей и растекался густой и тягучий запах цветов. Невольно вспомнились любимые строки из поэмы Сакена Сейфуллина о нашем Казахстанском Синегорье — Кокшетау, пронизанной восторгом и любовью к родной земле, к ее немеркнущей красоте и гордому духу. А разве меньше воспел Кокшетау и его удивительную жемчужину Боровое мой предок, знаменитый Акан-серэ? Да, немало прославленных акынов воспевали свой отчий край, черпая в нем вдохновение, и не могли насытиться и испить до дна из трогательной красы земли предков.

Кого не восторгает цветение природы, кого оно оставит равнодушным, в ком не пробудит чистые, одухотворенные мысли? Вот и я, сам не замечая того, застыл как завороженный, прислушиваясь к мерному журчанью ручья.

— Жалел, пошли,— прервал мое уединение донесшийся будто издали голос красноармейца Канонихина.— Смотри, опоздаем, придется чистить картошку.

Не очень-то это приятное занятие, тем более в таком раю, и мы прытко припустили на плац.

Учения продолжались в строгой последовательности. Ночь ли, день ли, в любой момент мы были готовы по первому сигналу влиться в строй н выполнять боевое задание. Изматываясь на учениях и проливая

седьмой пот, мы еще не знали, какую пользу скоро принесут нам эти навыки.

Ночью опять «воевали» и возвращались в лагерь седые от пыли, с трудом переставляя ноги в налившихся свинцовой тяжестью солдатских сапогах. Но,несмотря на усталость, в радостном оживлении бросались к морю купать лошадей, прополоскать в морской воде и без того просоленные потом гимнастерки.

В последнее время заметно изменились характер и поведение моего друга Султана. Теперь это был дисциплинированный, подтянутый и исполнительный красноармеец. Мы лежали на песке.

— Эх, столько времени зря потерял!— произнес вдруг Султан.

— Что с тобой? Приснилось что-нибудь?— усмехнулся Савченко.

— Нет. Просто я подумал, что после окончания школы надо было сразу же поступать в военное училище. Был бы уже опытным офицером. Это так необходимо сейчас, перед надвигающейся войной.

— В войне нет необходимости,— категорически оборвал Макаров.— Наша страна желает только мира.

Я поддержал Михаила.

— Не болтай зря, кому война нужна? Хочешь стать офицером, поступай в военное училище. Еще, не поздно.

— Сразу видно дурачка, — поддел Султана кто-то из ребят.

— Жалел, о чем это он?— обратился ко мне растерявшийся Султан, переходя на родной язык.

— А что он должен говорить? — ответил я по-казахски. — Ты ведь накликиваешь войну.

Рябое лицо Султана вспыхнуло, и он вскочил на ноги.

— Вы думаете, я не хочу мира?! Кто не мечтает вернуться домой, встретиться со своими близкими! Однако надо смотреть правде в глаза — война близка сердцем чувствую.

Ребята с Западной Украины и Белоруссии стали поддерживать Султана:

— Чего скрывать, немцы Польшу оккупировали и стягивают силы на нашей границе. Вон родные пишут, что каждый день слышат гул танков и машин. Султан вам, как товарищам, откровенно высказал наболевшее, а вы насмехаетесь.

И правда, хотя открыто об этом не говорили, все мы чувствовали в душе неизбежность надвигающейся беды.

Был среди нас мой земляк Сапар, удивлявший своими широкими познаниями. Он встал на сторону Султана.

— Сапар,— заговорил я с ним через несколько дней,— ты читал труды древних полководцев. Согласись, что их тактика в современной войне неприемлема. Если раньше боевые действия велись только на земле, то теперь многое будет решаться в воздухе. А верблюдов и слонов теперь заменили танки. Техника усложнилась. Успех не будет решаться, как прежде, в отдельных сражениях на небольших участках. И возглавлять современную войну будет нелегко и самым выдающимся стратегам.

— Жалел, все, о чем ты говоришь сейчас, верно, — начал Сапар.— Но, как бы то ни было, стратегия и тактика остаются решающим условием. Оно и понятно. То ли маневрировать 300-тысячным конным войском, то ли определять тактику на тысячекилометровом фронте, где сосредоточены миллионы людей, тысячи танков и самолетов, десятки тысяч орудий. Так что в современной войне роль стратегии и тактики неизмеримо возрастает и требует высокого военного искусства.

— Будь ты генералом, как бы ты начал наступление?— спросил я.

— Я бы сперва прощупал врага. Ведь прежде всего надо выявить сосредоточение главных сил противника, встретить их незначительными силами и, отступая, завлечь их в глубину обороны. Затем молниеносным ударом отрезать все дороги, отсечь врага от своего тыла, прервать снабжение боеприпасами и продовольствием, и тогда, считай, враг в твоих руках. И после этого бросать основные силы в контрнаступление. Но для проведения такой операции необходима разведка. От этой службы зависит исход больших и малых сражений.

— Вот это да! Пора тебе в штаб армии,— поддел я насмешливо друга.

— И не мечтаю об этом. Просто я делюсь с тобой своими предположениями.

— А с чего ты решил, что война близка?

— Разве не заметно, все к тому идет.

— А если убьют в первый же день войны?

— Что же делать. Как говорят, от судьбы не уйдешь. Запомнился мне этот разговор с Сапаром потому, что он был последним в мирное время.

* * *

22 июня 1941 года выдалось ясным и жарким В последнее время мы сильно уставали от бесконечных учений. И назавтра был объявлен отдых.

Главным нашим желанием было отоспаться, и утром мы проснулись часам к девяти, бодрые и посвежевшие. Подстать воскресному было и настроение. Позавтракав на неоседланных лошадях мы поскакали к морю. Оно сегодня казалось действительно черными, соответствовало своему названию Рыкающие белогривые волны набегали на берег и разбивались о камни. Ребята резвились как дети, стаскивая друг друга с лошадей, дергали под водой за ноги.

Подомной был все тот же красавец Аранжир, длинношеий, с чуткими ушами и сверкающими, как звезды глазами. Насколько он был красив, настолько и кроток. Он не знал страха, был очень резв на ходу. Стоит только сесть на него, как начинает пританцовывать.

Я с удовольствием купаю в море Аранжира, мою тайную гордость и богатство. На душе спокойно и без мятежно.

«Война! Война!»— раздался вдруг чей-то громкий крик, и словно низверглось небо. Мы оторопело глядели на берег, где стоял наш командир взвода лейтенант Гольденберг и яростно махал нам рукой.

— Выходите из воды и быстро одевайтесь.

Мы мигом выскочили из воды и окружили лейтенанта.

— Кто развязал войну? Когда?— посыпались со всех сторон встревоженные голоса.

— Все узнаете после возвращения в лагерь. Собирайтесь, живее!

Вскочив на лошадей, помчались в лагерь. Весь дивизион был уже на плацу. Митинг открыл капитан Меерсон.

— Товарищи! — начал он.— Фашистская Германия, нарушив акт о ненападении, сегодня утром вторглась в священные рубежи нашей Родины. Многие города были подвергнуты бомбардировке. На многих участках границы наши воины дают отпор, проявляя мужество и героизм. Мы уверены, что вероломный враг будет остановлен и разбит!

Так дошла в тот день до нашего 422-го артполка весть о начале войны, истинные масштабы которой еще никто не представлял.

Интересна история нашего полка, особенно для казахстанцев. Возглавляемая Василием Ивановичем Чапаевым дивизия в девятнадцатом году держала во вражеском кольце 72-дневную оборону

в Уральске. Бойцы прославленной дивизии, несмотря на значительно превосходящие силы, так и не пустили противника в город, дав ему смертельный отпор.

Так вот, один из отличившихся в тех боях дивизионов был позднее преобразован в артиллерийский полк и мы немало гордились тем, что история его связана с именем легендарного начдива. В 1929 году рабочие Уральска к 10-летию героической обороны города вручили нашему полку Памятное Красное знамя, перед ним мы приносили военную присягу.

* * *

В последних числах июля дивизия отправлялась морем из Новороссийска на фронт. Переброска сил на кораблях была осложнена беспрестанными налетами вражеской авиации. Черноморский флот успел к тому времени понести значительные потери.

Наш 422-й артиллерийский полк отбывал последним. Словно боясь отстать от основных сил дивизии, наши бойцы торопливо загружали на поданное к причалу транспортное судно «Днестр» орудия, боеприпасы, продовольствие и другое снаряжение. Затем начали заводить по сходням лошадей.

Когда с погрузкой было покончено, мы сошли на берег попрощаться с горожанами. Многие обрели здесь друзей, у кого-то жили родные. Порт был забит многолюдной толпой. Провожая нас на передний край, новороссийцы не знали еще, какие жестокие испытания обрушатся на их мирный город.

В пестрой оживленной толпе бросались в глаза плачущие матери, обнимающие своих любимых невесты и жены, не желавшие расставаться со своими отцами дети. Сотни грустных и печальных людей, казалось, были готовы ринуться за нами по сходнями разделить тяготы боевого крещения. При виде всего этого не могло не дрогнуть сердце и что-то больно саднило в груди.

Рядом со мной раздался вдруг тревожный материнский оклик: «Сынок!». Я невольно оглянулся и поймал взгляд пожилой женщины с иссеченным морщинами лицом, похожей одеянием на седовласых старушек из соседнего села моей юности Корнеевки. На васильковые, по-детски вопрошающие глаза ее навернулись слезы. Дрожащими руками она протягивала мне какой-то сверток в газете.

— Мать, вы кого ищете?— спросил я растерянно.

— Ты мне нужен, сынок. Возьми, это я для тебя напекла.

— Вы, наверно, ошиблись,— опешил я,— с кем-то перепутали. Я вас совершенно не знаю, мать.

— Ну и что? Ты мне как сын. Мой Саша сейчас на фронте. И ты туда же направляешься. Значит, мне ты не чужой. Возьми гостинец, родимый, и возвращайтесь живыми,— она поцеловала меня.

Почувствовав на своей щеке ее горячую слезу, не вытерпел и я. Ощутив подступивший к горлу комок, едва сумел поблагодарить ее и с повлажневшими глазами побежал к трапу.

Костя Канонихин, мой товарищ, уже поджидал меня на нижней палубе.

— Жалел, что с тобой? Ты ведь плачешь,— в пристальном взгляде его сквозило удивление.

Я рассказал ему о встрече с незнакомой женщиной, которая так тронула меня.

«Из сиротских глаз слезы не выдавишь»,— говорят у казахов. Вот и я один из таких сирот, еще несмышленышем потерявший отца. А материнской сердечности этой простой русской женщины не выдержал.

«Мы должны победить, несмотря на все испытания и невзгоды, чтобы оправдать надежды наших матерей»,— поклялся я.

«Днестр» набирал скорость, торопя нашу встречу с испытаниями.

В БОЯХ ПОД ОДЕССОЙ

Мы благополучно добрались до Одессы и четко, как на учениях, проведя разгрузку, взяли путь на передовую. С первого взгляда было видно тяжелое положение этого прифронтового города. На многих домах зияли следы бомбежки и артобстрелов, часто встречались на пути санитары с ранеными. А сколько безвинных жертв погребено под развалинами рухнувших зданий? По длинной очереди у магазина чувствовалось, что город плохо обеспечен и продовольствием.

Придержав Аранжира, я поздоровался со стоящими в очереди женщинами, стариками и детьми.

Одна из женщин подняла на меня сердитый взгляд.

— Чего уставился?— будто хлестнул по щекам ее визгливый голос.— Трусы несчастные. Кто говорил до войны, что ни пяди врагу не уступим? А немцы уже Киев и Минск захватили. К самой Москве и

Ленинграду подошли. Теперь и Крым захватят, и вы Одессу бросаете.

— Мы только сегодня прибыли,— начал я оправдываться.— Отбросим фашистов, не сомневайтесь. Они напали неожиданно, нарушили пакт...

Но женщины зашумели.

— Вы чего, бабы?— вступился за меня пожилой мужчина.— Хватит языки чесать. Разве у вас нет в армии таких своих ребят? Что могут сделать солдаты без танков и самолетов? Сейчас одним штыком не навоюешь. Вооружать их надо получше. Подумайте сами, сейчас вся тяжесть войны лежит на красноармейцах.

Слова его остудили толпу, и наступила тишина. Пообещав, беспощадно громить врага, я попрощался и с тяжелым осадком на душе подхлестнул Аранжира.

Будто заново всматривался я после этого разговора в настороженные улицы Одессы, следы обстрелов и бомбежек.

С наступлением темноты с командиром взвода младшим лейтенантом Владимиром Ткаченко направились на передний край подбирать позицию. Шли скоро. Для нас наступило первое свидание с войной. Настороженную тьму прорезали сполохи трассирующих пуль, грозно ухали разрывы снарядов и с сатанинским воем пролетали мины. Вспышки вражеских ракет время от времени прорывали мрак, и они, нависая над землей, бросали отблески на притаившуюся изрытую землю. В ряде окопов корчились раненые.

У нашего командира Ткаченко была привычка поплевывать при ходьбе, и называли мы его за глаза Володя-плевун. Когда поблизости, разрывался снаряд и поднимались глыбы земли, младший лейтенант начинал плеваться чаще. А командир отделения сержант Михаил Макаров всегда отличался аккуратностью. В мирное время на нем было пылинки не сыскать, а сейчас его вид вызывал невольную улыбку: словно в глине вываляли да еще присыпали сверху сухой землей.

Чувствовалось, что предстоящая встреча с фашистами заметно нервировала ребят.

Черный покров ночи все гуще окутывал землю, и тем тревожнее звучали отдельные пулеметные и автоматные очереди. При ярких вспышках ракет, разрывавших каменную мглу ночи и высвечивавших огромные участки, мы падали на землю и прилипали к ней, боясь шелохнуться. Затем снова вперед. Не покидало ощущение, что в ночном небе над нами беснуются и мечутся в поисках жертв ненасытные и кровожадные драконы с огненными, как сполохи

молний, языками.

По кукурузному полю передвигались перебежками, а затем поползли и добрались наконец до окопов. Судя по доносившимся звукам выстрелов, немцы расположились метрах в трехстах.

Пока, углубив окопы и расставив огневые точки, замаскировали свой наблюдательный пункт, перевалило за полночь.

Одолевала усталость, и я прилег отдохнуть в уголке траншеи и тотчас уснул мертвым сном. Разбудил меня разведчик Михаил Шалбаш и тихо прошептал:

— Заступай на пост, твоя очередь.

— Сколько времени?

— Пять утра.

Взяв карабин, присел на корточки в углу и прикурил, разгоняя остатки сна. Затем осторожно пробежался внутри траншеи. Ребята дремали в самых различных позах: кто сидя, кто склонившись набок. «В мирное время лежали бы себе в чистой постели, а сейчас им сырая земля как пуховая перина»,— подумал я с жалостью.

Прошел на наблюдательный пункт. Ткаченко был уже здесь и что-то разглядывал в перископ.

Занимался рассвет, бледнело небо и все чаще посвистывали пули, взбивая глинистую землю над бугорком вокруг окопа и насыпью траншей. В такие моменты и голову поднять невозможно. В то же время на пост посылаются не для того, чтобы ты отлеживался на дне окопа. Надо вести наблюдение за передним краем, за всеми передвижениями и действиями противника. Поэтому я отрегулировал телескоп и приступил к наблюдению.

Вот засек рыкающий огнем пулемет, быстро установил координаты и сделал отметку на карте. Вдруг телескоп вырвал крупным планом двух идущих по траншее немецких солдат, четко различались лица. Я впервые видел фрицев, и рука автоматически потянулась к карабину. Поставив планку прицела на «150», только взял на мушку одного из них, как услышал суровый оклик командира:

— Отставить!

— Но это же враги, почему я не должен стрелять?

— В нашу задачу не входит стрелять в отдельных солдат. Не забывай, что ты разведчик, а не снайпер.

Пока мы разговаривали с Ткаченко, обе головы исчезли за бугорком.

— Видишь, вошли в дзот. Они сами помогли нам найти пулеметное гнездо.— Лейтенант дал команду телефонисту.— Угол 45, дистанция

— 1500. Беглый огонь.

Связист в тот же миг передал эту команду на батарею.

Над нашими головами просвистели пять-шесть снарядов и накрыли вражеский дзот, подняв на его месте глыбы земли. Ткаченко тем временем передавал координаты второго пулеметного гнезда, но в этот момент метрах в ста от нас разорвался вражеский снаряд.

— Засекли, собаки,— зло сплюнул Ткаченко и скомандовал: — Будить бойцов, всем в укрытие. Продвигайтесь влево по траншее, в двухстах метрах есть резервные окопы, занимайте их.

Быстро и четко, как на учениях, мы бросились выполнять приказ командира и, пригнувшись, побежал по траншее. И тотчас позади начали разрываться снаряды «Промедли мы немного...» — подумал я с ужасом о том, что нас ожидало, оглядываясь назад.

Лежавший рядом со мной Сапар слегка приподнял голову.

— Жалел, видишь теперь, что такое современная война?! И это в эпоху расцвета искусства и знаний,— и он рассмеялся.

— Ты чего смеешься, свихнулся, что ли?— проговорил я, не разделяя его неуместного веселья.

— Как же не смеяться, если я о такой диковине не слышал даже в сказках, которые ты так любишь рассказывать.

Все вокруг застлало синим дымом. К тому же оборвалась связь с батареей, и телефонист Бондарев побежал искать обрыв, остальные лежали, сжавшись в окопах. Что творилось вокруг, не знаем. Прошло уже больше часа, как отправили Бондарева, а вестей от него не было. Оставшийся без связи с батареей командир был похож на затравленного льва.

— Телефонист Хоменко,— окликнул он,— найди и соедини разрыв. Пробирайся ползком и не выпускай из рук провода, так будет надежнее.

— Так точно, товарищ командир.— Хоменко выпрыгнул из окопа и быстро пополз вдоль провода.

В мирное время на учениях мы все, особенно разведчики, большое внимание уделяли умению передвигаться по-пластунски, а сегодня под жестоким обстрелом один из наших товарищей первым пополз под огонь. И если честно, меня изумило, с каким искусством и быстротой продвигался Хоменко. Раньше на учениях я оставлял его всегда позади, но сейчас, боюсь, не угнался бы за ним и бегом. И я понял, что каждому из нас нужно в первую очередь мобилизовать всю волю, проникнуться суровой правдой действительности и действовать хладнокровно и смело.

В то место, куда метнулся из окопа Хоменко, обрушился град пуль. Однако он, прикрываясь бугорками и другими естественными укрытиями, продолжал ползти вперед и вскоре скрылся из глаз.

— Кизатов,— раздался голос командира. Я резко обернулся.— Быстро доставь эту карту командиру батареи. Здесь помечены координаты обнаруженных нами пулеметных гнезд и ведущей сейчас огонь вражеской батареи. Задание понятно? Учти, наша судьба зависит от твоей быстроты.

Перед глазами на миг промелькнул прижавшийся к земле Хоменко и брызги вокруг от буравивших землю пуль.

— Будет исполнено, товарищ младший лейтенант.— ответил я, принимая пакет.

— Постой,— придержал меня за плечо Ткаченко, когда я собрался выпрыгнуть из окопа.— А ты знаешь, где командный пункт?

— Знаю, рядом с каменным колодцем.

— Правильно. Счастливого пути,— напутствовал командир.

Выскочив из окопа, я пополз как змея, стараясь не слушать зловещего посвиста пуль. Выбирая низины и заросли, метр за метром продвигаюсь вперед.

Обстрел не прекращался. Казалось, что беспрерывное жужжание пуль преследует именно меня, как догоняющие возвращающийся с пастьбы скот слепни. Временами смертоносные комочки свинца впивались рядом со мной, и в такие мгновения холодно замирало сердце.

Достигнув достаточно защищенной лощины, остановился и отдышался. Сверху продолжают свистеть шальные пули, правда, теперь уже не представляющие серьезной угрозы. Попривыкнув, воспринимал их уже как назойливое жужжание комаров. Выверив ориентиры, пополз в сторону кукурузного поля.

Почти достигнув спасительных зарослей, решил еще раз осмотреться и приподнял голову. В тот же миг ощутил резкий удар по каске, да такой силы, что чуть не свернуло шею. Прижавшись к земле, снял каску и начал рассматривать. С левой стороны осталась глубокая вмятина. Только теперь я оценил пользу стальной каски. Во время учений, бывало, мы считали ее излишней тяжестью и норовили от нее избавиться.

И вот эта солдатская каска в первом же бою сослужила мне верную службу. Да что там говорить — спасла от явной смерти. Теперь, пожалуй, я не расстанусь с ней. Надвинув ее посильнее на голову,

вскочил и одним рывком бросился в кукурузу. Лишь оказавшись в укрытии зарослей, облегченно вздохнул, унял нервную дрожь и вытер со лба холодный пот. Затем перехватил в правую руку карабин и побежал, не чувствуя под собой ног

Бегу во весь дух, но временами сводит дыхание — и я бросаюсь в первую же воронку от снаряда и отдыхаю. И снова вперед, и снова бегом. Кстати, выбирал я для краткого отдыха воронки не случайно. Ведь, по теории вероятности, снаряд и бомба никогда не падают в одно и то же место. Зная об этом, позднее мы нередко пользовались ими для передышки.

Но в тот первый день, выискивая на пути спасительные воронки, я незаметно сместился в сторону идущего в атаку врага. И вот совсем близко услышал немецкую речь. Замер от страха. Что же делать? Оставался лишь один выход — побежал в обратную сторону и, увидев на пути большую воронку, скатился на ее дно.

Приподняв голову, огляделся. Неподалеку, уткнувшись лицом в землю, лежал красноармеец. — Ты кто?— спросил я, подползая к нему.

Солдат не ответил. Тронул его за плечо — никакой реакции.

Перевернув на спину, стал рассматривать внимательно. На груди зияла рана со спекшейся кровью.

Я впервые видел смерть на войне, по спине пробежали мурашки и оцепенели ноги. Что за ужас! В чем вина этого бедного солдата?! Вспомнив наставления командиров, превозмог страх, вывернул карманы убитого и забрал документы. Затем накрыл пилоткой лицо покойного и стал быстро засыпать его саперной лопаткой. Да и, что еще я мог сделать для него?

Высунув голову из воронки, огляделся. Справа шли наперерез два немецких солдата.

Я уже был не в силах владеть собой. Дрожащими руками вскинул карабин и взял на прицел переднего «Вот тебе за безвинного парня!»— с этой мыслью нажал на курок. Немец упал как подкошенный. Второй рванул в сторону и бросился на землю. Я выстрелил наугад. Меня все еще трясло, как в лихорадке, но только не от испуга. Я в эти мгновения не чувствовал ни страха, ни сожаления, хотя в первый раз сейчас видел убитого, и вот теперь сам застрелил человека.

Наконец притаившийся немец не выдержал и, приподняв голову, окликнул товарища. Уняв дрожь, я спокойно прицелился.

Покидая воронку, еще раз бросил взгляд на свежий холмик земли и мысленно попрощался с погибшим красноармейцем: «Прощай, браток,

я отомстил за тебя». Заросли кукурузы были высокие и густые, и я мог бежать без опаски. Лейтенант Василии Степанович Скубак, потеряв связь с нами, не находил себе места. Бледное, покрытое оспинками лицо его осунулось и потемнело. Он хладнокровно и сдержанно ответил на приветствие и спокойно стал разглядывать доставленную мной карту.

— Ну, орлы, идите к орудиям,— скомандовал он повеселевшим голосом и открыл огонь по указанным Ткаченко координатам.

— Товарищ лейтенант, разрешите идти обратно.

— Никуда ты не пойдешь, Кизатов. Ты мне еще нужен. А пока,— сказал он, махнув рукой назад,— ложись в один из блиндажей и отдохни. Нужен будешь, вызову.

Я зашел в блиндаж, накрытый в несколько накатов толстенными бревнами, но грохот орудий слышался даже здесь, под землей. После каждого залпа на меня сыпалась сверху глина и чуть вздрагивали стены. А каково сейчас там, где разрываются эти снаряды? Наверно, немцы сейчас почувствовали настоящий горький привкус войны.

На следующее утро, воспользовавшись передышкой, решил после завтрака черкнуть письмо домой. Ведь идет война и они беспокоятся за меня. Но подскочил Бондарев:

— Нас вызывают к лейтенанту

Собрав листки и карандаш, вышел из блиндажа.

— Проходите, ребята,—встретил нас приветливо Скубак и протянул коробку папирос.— Ну что, закурим командирских?

Затянувшись, он сдвинул задумчиво брови — Дело в том,— начал он объяснять задание,— что на нашем участке намечается наступление и задача батарей поддержать огнем четвертую и пятую роты второго батальона. Значит, в этих ротах должны находиться наши люди. Вы пойдете вдвоем в пятую роту. Перед началом наступления проведите разведку по пути продвижения роты, выявите огневые точки противника и будете по телефону сообщать их координаты на батарею.

Объяснив расположение пятой роты и пожелав удачи, Василий Степанович распрощался с нами.

В армии заведен порядок: пусть хоть двое идут на задание — один из них назначается командиром. На этот раз старшим назначили меня.

Сергей Бондарев, телефонист, полноватый рыжий мужчина, был старше меня на пять лет. В нашу батарею попал уже после начала войны. Характер у него был замкнутый, и чувствовалось, что в армии он недавно. Узнать его поближе мне пока не удавалось.

Командиром пятой роты оказался лейтенант Пинчук. Я быстро нашел его и доложил о прибытии в расположение роты.

— Куда прикажете установить телефонный аппарат?

Вопрос мой лейтенант оставил без ответа и вообще как будто не замечал нас. Такое равнодушие удивило меня.

Видя, что мы не уходим, махнул рукой — Устанавливайте сами, где хотите. Затем отвернулся и заговорил со стоявшим рядом сержантом о том, что в шесть часов пойдут в наступление. При этом в голосе чувствовалась нескрываемая бравада.

— Что-то этот командир не вызывает у меня доверия, Жалел,— сказал Бондарев, когда мы отошли в сторонку.— Похоже, самый что ни на есть растяпа.

— Почему ты так думаешь?

— Так ведь он даже не поинтересовался, откуда мы явились, с какого полка. И вообще какой-то странный. То ли не выспался, то ли боится предстоящего боя.

— Молодой еще, опыта, наверно, мало,— решил я сгладить впечатление о лейтенанте.— К тому же разве легко возглавлять на фронте роту? Надо помочь им.

Всю ночь мы готовились к предстоящему сражению, установили телефон, связались с командиром батареи. Пять часов утра. Остался всего час до наступления. Задача нашей батареи устранить препятствия на пути продвижения роты, то есть накрыть снарядом все огневые точки. А обнаружить и сообщить их координаты, корректировать стрельбу входит в нашу задачу. Не отрываю глаз от бинокля. Наконец удалось обнаружить пулеметное гнездо. А через несколько минут Бондарев засек миномет. Обе огневые точки представляли серьезную угрозу для готовившейся атаки. Поэтому я поспешил доложить Пинчуку о результатах нашего наблюдения и попросил разрешения передать координаты на батарею — Подожди, сейчас будет артподготовка и обстреляют весь передний край противника. Обойдемся без вашей батареи. Если появится необходимость, вызовешь огонь попозже, а пока — отставить.

Мне вновь не понравилась его беспечность, но солдат есть солдат и подчиниться должен командиру.

Артподготовка не заставила себя ждать, но в большинстве наши снаряды опускались в тылах противника. Полчаса не стихала артиллерийская канонада, а затем наши бойцы пошли в атаку. С громкогласным «Ура!» выскакивали они из окопов и устремлялись

вперед. Но атака захлебнулась. Едва рота достигла передней линии, как немцы начали косить ее перекрестным огнем из пулеметов и минометов. Эта непродуманная атака принесла нам большой урон. Десятки людей были принесены в жертву. Остальные отступили на прежние позиции. — Почему не уничтожили огневые точки?!— набросился на меня с налившимися кровью глазами Пинчук.

— Сейчас начнут стрелять, только передадим координаты.

— Я тебе покажу «сейчас», сукин сын!— продолжал кричать Пинчук.

— Вы на меня не кричите, товарищ лейтенант. Когда мы предлагали вызвать с батареи огонь и уничтожить выявленные точки, вы сами запретили. А теперь, положив под пули людей, набросились на нас.

— Прекратить, а не то... — Пинчук потянулся рукой к кабуре пистолета.

— Товарищ лейтенант, в кого это ты собрался стрелять?— остановил его спокойный и властный голос. Я обернулся на своего неожиданного спасителя. Им оказался рослый комиссар, должность которого я определил по красной звезде на рукаве и двум шпалам на петлицах.— Правильно говорит артиллерист. Надо было еще перед атакой уничтожить пулеметные гнезда, накрыть их огнем нашей батареи. Почему не прислушался к его словам? Запомни, лейтенант,— продолжал комиссар суровым голосом,— из вспыльчивых и недалеких гордецов не получаются командиры.

Каждое слово комиссара разило растерянного Пинчука как пуля.

Я был признателен комиссару за вмешательство и справедливый гнев.

Раздался грохот орудий, и над нашими головами со свистом пронеслись снаряды. То заговорила наша батарея.

— Товарищ комиссар, видите, как наши ребята стреляют по фрицу,— радостно воскликнул я, показывая рукой на буравившие вражеские позиции разрывы снарядов.

Комиссар тоже поднес к глазам бинокль и смотрел, как взлетали в воздух фашистские дзоты и блиндажи.

— Вот так надо было начинать атаку!— сказал он лейтенанту.

То ли на меня подействовала поддержка комиссара, то ли удачный обстрел нашей батареи, но я был готов в эти минуты смело идти в атаку и вести за собой других. Окинул взглядом притаившихся в траншеях и окопах бойцов роты Пинчука, с суровой готовностью застывших в ожидании приказа.

— Не отходи от телефона,— крикнул я Бондареву и выскочил из траншеи.

— За Родину! Ура-а-а!

Следом ринулась вся рота. У всех на устах громкогласное «Ура!».

Мы рванули на вражеские позиции. Скрывшись за одним нз изгибов траншеи, стрелял немецкий офицер. Только я собрался метнуть в его сторону гранату, как бежавший справа солдат сразил его из автомата. Офицер скорчился и исчез в глубине траншеи. Мы с сержантом подбежали одновременно. Раненый оказался оберлейтенантом. Пуля зацепила ему плечо, и он пытался остановить кровь. Решительный и ловкий сержант в мгновенье ока выбил из рук оберлейтенанта пистолет. Затем завернул ему руки за спину и связал их.

— Пусть полежит, потом подберем,— крикнул он мне, довольно улыбаясь.

Передняя линия противника полностью перешла в наши руки, но бойцы продолжали преследовать отступающего врага.

И в этот момент я вспомнил о своем долге разведчика. Надо дождаться Бондарева, связаться с батареей, доложить об изменившейся обстановке и получить новые указания.

Исход сражения на этом участке уже был предрешен, и я вернулся к оберлейтенанту с мыслью выудить у него полезные для нас сведения, зная немного немецкий язык.

— Азиат! Дикарь! Я не буду отвечать,— выкрикнул он презрительно.— Ты, солдат, не имеешь права говорить с офицером!

— Ду ист шлехт официр,— произнес я с насмешкой, и в этот момент подошел Пинчук.

— Кто его взял?— спросил он, глядя на оберлейтенанта, но, увидев меня, заговорил, не дожидаясь ответа:

— Ты, артиллерист, извини меня за все. Сам понимаю, что погорячился. А вашей батарее спасибо, поддержали нас в атаке,— он похлопал меня по плечу.

— Товарищ лейтенант, я не держу обиды. Всякое бывает. А фашиста задержал сержант,— ответил я, показывая на солдата.— Отчаянные у вас ребята.

Разговор вновь перешел на пленного.

— Что он говорит?— спросил лейтенант.

— Не хочет отвечать, видно, придется пустить в расход,— я взвел затвор карабина.

Лицо заносчивого оберлейтенанта скривилось от страха.

— Я все расскажу, только не расстреливайте,— взмолился он.

Звали его Рудольф Штольц, родом из Гамбурга. В гитлеровской армии служит давно. На Одесском фронте против нас сражались в основном румыны. И мы знали, что немцы не особенно им доверяют и приставляют для наблюдения своих офицеров. Пленный оказался одним из таких.

— На этом участке вам противостоит одиннадцатый румынский полк пятого корпуса. Румыны ужасные трусы и не хотят воевать,— охотно обливал их грязью оберлейтенант.— Очень ненадежные солдаты.

— Стоп, ребята, некогда нам слушать его трепотню,— сказал Пинчук и приказал сержанту доставить пленного в штаб.

Как только они ушли, я пошел искать Бондарева.

Он сидел на корточках перед телефонным аппаратом, который установил у целехонького вражеского пулемета, и вызывал батарею. Мы быстро переговорили со Скубаком, доложили обстановку и получили приказ следовать с пятой ротой.

В тот день на этом участке фронта неприятель был отброшен на десять километров. Враг занял оборону в густом лесу, на подступах к которому, метрах в четырехстах, наши бойцы стали воздвигать укрепления. Мы с Бондаревым подобрали удобную высотку на переднем крае, вырыли окоп и начали наблюдать за позицией противника.

...Покинув наблюдательный пункт, бегу изо всех сил. На войне нельзя не спешить, решают все мгновения и секунды. На подступах к орудийному взводу вся земля охвачена пламенем, стоял густой черный дым и с грохотом разрывались вражеские снаряды. Я застыл как вкопанный, не зная, как проникнуть на свою позицию. Соваться вперед — все равно что идти на погибель. Однако надо выполнять приказ, и чувство долга в этот момент сильнее страха смерти. В последний рывок я вложил все силы и с разбегу плюхнулся в самый крайний окоп. Здесь находились бойцы первого орудийного расчета сержант Александров, наводчик Шевченко, заряжающий башкир Салыков. Прижавшись к стенкам окопов, они застыли, погруженные в свои невеселые думы.

— Давно обстреливают?— спросил я, поздоровавшись.

Командир расчета сержант Александров, уроженец Калининской области, мой друг, крепко пожал мне руку.

— Жалел, поздравляю, я рад твоему назначению комиссаром.

Мы разговорились, не обращая внимания на грохот близких разрывов вражеских снарядов.

— Орудия к бою!— раздался вдруг сильный голос младшего лейтенанта Дорошенко— Дистанция — 80, бюссель— 120. По четыре снаряда с каждого орудия, огонь!

Дорошенко был самым отважным командиром нашей батареи. Несмотря на массированный вражеский обстрел, он дал команду к бою. Я решил как замполит помочь поднять людей в атаку под разрывами снарядов.

— Вперед! За Родину!

Артиллеристы поднялись из окопов и бросились к своим орудиям.

Телефонист Евстафьев громко повторял передаваемые с другого конца телефона Скубаком координаты и приказы.

— Точное попадание. Еще добавить огня. Казалось, и на земле, и на небе нет ничего другого,кроме грохота разрывов и зловещего свиста снарядов. Вдруг оборвался осипший от крика голос Дорошенко и он замертво рухнул, сраженный в голову осколком снаряда.

— Товарищ младший лейтенант,— бросился я к нему,— товарищ Дорошенко...

Помочь я уже ничем не мог. Изуродованное лицо его было залито кровью. «Прощай, наш отважный командир!»— произнес я в сердцах. Но надо действовать. Враг обстреливал нас уже напрямую.

— Товарищи, младший лейтенант Дорошенко погиб геройской смертью. Командование беру на себя. Быстро запрягайте лошадей. Будем менять позицию,— решительно приказал я.

Уложив тело Дорошенко на лафет одного из орудий, двинулись под укрытие близлежащей рощи.

Выбрав новую позицию, бойцы начали рыть окопы. Я связался по телефону с лейтенантом Скубаком, сообщил о нашем положении и смерти Дорошенко. Дал ему наши новые координаты. Услышав о гибели боевого товарища, Скубак замолчал.

— Я сейчас приеду,— прервал он наконец молчание.— Будем хоронить Дорошенко на хуторе Дальник, это совсем рядом с вами. Приготовьтесь к похоронам.

Окликнув Александрова, Салыкова и Шевченко и захватив с собой лопаты, повел их в Дальник.

Могилу вырыли среди тополиной аллеи на окраине хутора. Хоронили младшего лейтенанта в непромокаемой солдатской плащ-палатке. Над изголовьем установили доску и дали прощальный салют

из автоматов.

Светлая память об отважном человеке навсегда осталась в наших сердцах.

С первых же дней боев под Одессой мы начали отражать многочисленные атаки противника. Особая слава шла о черноморских моряках. Все как на подбор рослые, бесстрашные, в черных бушлатах, одним видом своим наводили ужас на немцев. Недаром они называли наших моряков «черной смертью». Когда, зажав в зубах ленты бескозырок, под грозные «Ура!» черноморцы врывались в немецкие окопы, не было уже никакой силы противостоять их неистовому натиску.

Перед одним из боев лейтенант Скубак распорядился установить наблюдательный пункт в небольшой рощице в километре от хутора Дальник. Добравшись сюда затемно, начали рыть окопы, а с рассветом увидели среди деревьев замаскированную машину с необычным устройством на борту. Не успел Скубак пояснить, что это наше новое орудие «катюша», как началось светопреставление. В яростных сполохах пламени, один за другим, с невероятной частотой над нашими головами пронесся шквал зажигательных снарядов.

Отстреляв свой заряд, «катюша» тотчас скрылась с глаз, а мы все еще были под впечатлением ее ураганной пальбы.

— Побольше бы такой техники,— с восхищением заметил сержант Макаров— мы бы тогда мигом разделались с фашистами.

— Мы получим еще не такое оружие,— уверенно заявил Скубак.— Сейчас делается все, чтобы вооружить нас самой совершенной боевой техникой.

— Правильно, только надо это ускорить,— оживленно подхватили мы разговор.

Каждого из нас беспокоила мысль о том, когда же наступит перелом в ходе войны. Высказав наболевшее, мы с ожиданием смотрели на лейтенанта будто он один сейчас мог дать ответ на все вопросы.

Но в этот момент заговорили орудия противника. Десятки, сотни снарядов обрушились на рощу, откуда вела недавно обстрел «катюша», накрыли и разнесли метрах в ста от нас позиции и наблюдательный пункт 384-го полка. Все вокруг погрузилось в сизый дым, и от грохота снарядов закладывало уши. «В этом кромешном аду,— подумал я с содроганием,— вряд ли кто уцелеет из залегшей позади нас пехоты»

Макаров, вооружившись биноклем, стал рассматривать вражеские позиции. По всему чувствовалось, что противник скапливает силы

и замышляет очередную атаку, а у нас оборвалась связь с батареей и командиром дивизиона. Послав Хоменко искать повреждение, Скубак повернулся к нам:

— Кизатов, Шалбаш, Бондарев, вон, видите оставленный пулемет? Расчет, видно, погиб. Доставьте его сюда и не забудьте патроны. Все, что есть, захватите, пока немцы не пошли в атаку.

Прижимаясь к земле, мы поползли к пулемету. Жуткое зрелище предстало перед нами. В окопе в сгустках крови лежал солдат со срезанными взрывом ногами. У второго оборваны пальцы на кисти рук, а сквозь оборванную на плече гимнастерку еще сочилась кровь. Лицо его было бледно, и он с трудом поднял угасающий взгляд. Я бросился к нему и склонился к груди. Сердце еще билось. Но не успел я оказать помощь, как он умер. Мне осталось только закрыть ему глаза.

— Ты чего там застрял? Давай скорее,— нетерпеливо позвал Шалбаш.

Едва мы, опоясавшись пулеметными лентами и волоча за собой «максим», вернулись в окопы, началась вражеская атака.

— Кизатов, Савченко, к пулемету,— скомандовал лейтенант,— Макаров, Шалбаш, приготовьте гранаты.

В начале службы я около двух месяцев был в пулеметном взводе, так что умел обращаться с этим оружием.

Передняя цепь фашистов полегла, как подкошенная трава. Живые тоже бросились на землю. Макаров с Шалбашем бросили гранаты, но слишком далеко залегли немцы.

— Берегите гранаты,—охрипшим голосом кричал Скубак.— Подпускайте их ближе. Бить только наверняка.

У фашистов уже не было прежней уверенности, и когда они ползком подобрались метров на сто, я снова пустил по ним несколько очередей Они дрогнули и стали беспорядочно отползать назад.

В наступившей передышке Василий Степанович приказал мне добраться до второго наблюдательного пункта и связаться с капитаном Меерсоном и батареей.

— Доложишь, что мы в полукольце. Справа атаку отбили, но они теперь стягиваются слева. В покое нас не оставят, накроют минометами и головы поднять не дадут,— озабоченно говорил лейтенант. — Пусть на батарее поддержат нас огнем, а мы тем временем выйдем из окружения. Задание понятно?

— Так точно, товарищ лейтенант

— Смотри, будь осторожен. Это тебе не просто приказ, а партийное

поручение.

— Я все понимаю, товарищ лейтенант.

Задание я выполнил. Двенадцать орудий батареи подмяли окружавших наш наблюдательный пункт фашистов, и мои товарищи благополучно перебрались на второй наблюдательный пункт, где уже были вырыты окопы.

КАК МИМОЛЕТНОЕ ВИДЕНЬЕ

Мы находились на наблюдательном пункте. Умолкла перестрелка, и наступила звенящая тишина. Ужин доставил с батареи мой давний приятель старшина Василий Артюхов, высокий, кавказского обличья смугловатый мужчина. Он поздравил нас со вчерашней победой.

Опустошив за разговором котелок, я вернулся на свое место и установил бюссель. Снова раздался грохот канонады, и, пролетая со свистом над нашими головами, метрах в ста позади начали разрываться снаряды. На месте обстрела оставались огромные воронки. Все вокруг стало заволакивать синеватым гаревым дымком.

Отдельные осколки буравили землю рядом с нашими окопами. Среди зловеще-черной ночи, сполохов огня и разрывов снарядов вдруг раздалось жалобное женское «Мамочка!», от которого защемило сердце. Кто же это мог быть? Как попала она в этот ад? И я поспешил подать голос:

— Сюда, сюда.

Растерянная девушка побежала на мой зов и прыгнула в окоп, едва выдавив сквозь запыхавшееся дыхание «Спасибо».

Снаряды уже рвались рядом с окопом, и при каждом разрыве девушка вздрагивала и прижималась ко мне, обжигая своим горячим дыханием.

Когда в небо взвилась очередная немецкая ракета, я успел заглянуть в вымазанное глиной лицо неожиданной спутницы. Сквозь копоть проглядывалась матовая белизна кожи. Изогнутые тонкие дуги бровей над большими голубыми глазами, небольшой вздернутый носик. Пилотки на ней не было, и по серому сукну гимнастерки растекались змейками золотистые пряди волос. Лет восемнадцати-девятнадцати, определил я ее возраст.

Необыкновенно красивая и стройная девушка и так давно не испытывавший такого очаровательного соседства джигит, затаив

дыхание, лежали в тесном окопе на передовой, и вместо соловьиных песен над их головами неистово злобствовал обстрел. Но, вопреки этой зловещей обстановке, сладко замирало сердце, и казалось, сквозь яростный грохот разрывов вот-вот прорвется очаровательная песня любви.

Что за чушь! Смерть ходит где-то рядом, а меня пробирает дрожь, и совсем не от страха, а от чего-то более приятного и волнующего. Разве думал я, услышав женский жалобный вскрик, что испытаю от ее соседства такое необыкновенное волнение? Казалось, еще минута и я вспыхну от ее обжигающего дыхания и полночной звездой вознесусь в затаившееся фронтовое небо.

После полуночи обстрел прекратился и вновь наступила тишина, безжалостно оборвав так мило дарованные судьбой счастливые мгновения.

— Мне нужно найти свой батальон,— засобиралась девушка, возвращая меня из несбыточных грез в трезвую явь передовой.— Спасибо. Жизнью тебе обязана. Я Мария Смирнова из 716-го полка. Как говорится, гора с горой не сходятся, а человек с человеком всегда могут встретиться.

Все еще дрожащий ее голос доносился будто не ко мне, а к кому-то другому, более достойному. И только когда ее влажные губы прикоснулись к моей небритой щеке, я поверил, что это реальность. Когда я очнулся, точно ото сна, девушка покинула окоп и растаяла во мраке ночи, как безымянная звезда.

А я остался сидеть в окопе и впервые почувствовал его неуютность и сырость. Пробудилось позднее сожаление, что так и не назвал себя, когда она произнесла свое имя. Мария! Какое прекрасное созвучие. Действительно, что же случилось со мной, словно язык одеревенел. Я не смог удержать и позвать ее.

Неужели во мне в те чудесные мгновения могло пробудиться то единственное чувство, которое неподвластно разуму и вдохновляет поэтов? И как было не вспомнить слова из песни прославленного казахского поэта и композитора Исы Байзакова: «Ненасытна душа человека, но нет ничего прекраснее любви».

А разве не о таком ощущении говорил в своих стихах бессмертный Пушкин? Помнится, в техникуме мы, затаив дыхание, слушали нашу Марту Даниловну, которая с упоением читала: «Я помню чудное мгновенье, передо мной явилась ты, как мимолетное виденье, как гений чистой красоты»...

Это сказано и о нас с Марией.

Несколько часов на передовой—вот и все, что осталось от дарованной мне судьбой встречи с прекрасной русской девушкой Марией. Я ведь даже не поговорил с ней, и образ ее остался в моей памяти скорее загадочным видением и неосуществимой мечтой. Не мог я тогда предположить, что спустя три долгих военных года, наполненных кровавыми схватками и дорогими потерями, судьба сведет нас вновь.

СОБЫТИЯ В КРЫМУ

Наша дивизия, несмотря на значительные потери и преимущество румыно-немецких вооруженных сил, оказывала яростное сопротивление. Но Одессу мы вынуждены были оставить и отправились морем в Феодосию.

На следующий день наше судно прибыло в Севастополь. Это было 17 октября 1941 года. Портовый город был разрушен менее, чем Одесса. Увидев на берегу грозно ощетинившуюся тяжелую артиллерию, мы воспрянули духом. Но долго здесь не задержались. Нас погрузили в вагоны и повезли в сторону Перекопа. Усталых, вымотанных бойцов охватил сладкий сон.

Под утро всех разбудил скрежет и лязг тормозов, грохот разрывов. Схватив личное оружие, мы начали выпрыгивать из вагонов и побежали в близлежащий лес. Вагоны охватило пламенем. «Не бросайте меня, лучше пристрелите»,— больно отозвался в сердце умоляющий голос тяжелораненого красноармейца.

— Жалел,— окликнул меня бежавший рядом командир отделения сержант Михаил Макаров,— видишь, опять самолеты показались. Прежде всего они начнут бомбить вагоны, а затем лес. Бежим скорее в посевы.

Мы успели забежать в густо колосившуюся несжатую рожь и укрыться. Как и предвидел Макаров, самолеты бомбили вначале вагоны, а затем — лес. От разрывов тяжелых авиабомб сотрясалась земля, словно устроили здесь огненную пляску семиголовые драконы.

Вновь раздался чей-то голос: «Стреляйте из винтовок!». Теперь уже залегшие красноармейцы начали палить в небо. И чья-то пуля все-таки попала в бензобак одного из фашистских стервятников, повалил черный дым, и он тяжело рухнул на землю. Кто-то из солдат побежал в сторону сбитого самолета.

Как только прекратился налет авиации, мы выгрузили орудия дивизиона и строем двинулись на передний край. Наш поезд, как оказалось, остановился неподалеку от станции Военко. И пехота, и конные обошли ее стороной и стали углубляться в ровную и голую Крымскую степь. Возле меня мои верные боевые товарищи Шалбаш, Климов, Ткаченко, Савченко.

Рассвело, в чистом безоблачном небе взошло солнце. Черной растянувшейся змейкой движемся вперед. Куда, и сами не знаем. Вдруг из невидимой глазу дали стал доноситься гул орудийной канонады. Среди идущих возле нас пехотинцев раздался невольный ропот.

— Куда это мы идем?

— Прекратить разговоры,— оборвал их резко Макаров.— Выполняйте команду.

Вскоре, достигнув небольшого холма, Скубак дал команду младшему лейтенанту Гридину установить за его заслоном орудия.

Наблюдательный пункт решили расположить на самой высокой точке. Отсюда вся степь просматривалась, как на ладони. Место очень удобное во всех отношениях.

— Разведчики Климов и Кизатов,— распорядился младший лейтенант Ткаченко,— будете поддерживать связь с командирами подразделений, докладывайте обстановку, а также держите связь со штабом второго батальона 234-го полка и обо всем сообщайте мне. А сейчас я пойду вместе с вами.

Мы отправились на розыски штаба пехоты. И чем дальше, тем сильнее слышались разрывы снарядов и воющие голоса минометов. Передвигались осторожными перебежками. Метрах в ста впереди разорвался снаряд. Ткаченко распластался на земле и махнул нам рукой. За время последних боев и отступления мы прекрасно научились скрываться, окапываться и убегать, так что мигом попадали рядом с командиром, а он по старой привычке начал плеваться.

— Товарищ младший лейтенант,— сказал я, подползая к нему,— у нас, казахов, бывает растертый с золой жевательный табак насыбай, его закладывают за губу и, как говорят любители, получают от этого огромное удовольствие. Почему бы и вам не закладывать за губу насыбай, все равно ведь плюетесь.

— О, это интересно,— рассмеялся Ткаченко.— Надо подумать.

В тот же миг раздался зловещий свист летящего снаряда, и по спине пробежал озноб. «Все, теперь уж точно — отправимся на тот свет»,— не успел я подумать, прижимаясь к земле, как снаряд пронесся над

нами и взорвался теперь уже метрах в ста позади.

— Вот тебе и насыбай,— расхохотался Володя Ткаченко, вытирая со лба холодный пот. Да, отважным человеком был наш командир, коли мог смеяться в такой обстановке.

— И правда, чуть не измололи нас, как табак.

— Ребята, бежим быстрее, пока нас не накрыли. Бегом достигли воронки от первого снаряда и вновь залегли. А противник продолжал класть снаряды то спереди, то сзади. В артиллерии этот прием называется вилкой. И мы как раз попали в такую вилку. Но в воронке от снаряда чувствовали себя в относительной безопасности.

Я навел телескоп на передний край противника и вздрогнул: неудержимой железной лавиной, строго соблюдая ряды, надвигались немецкие танки, а позади, словно маленькие червячки, наводнили степь фашистские автоматчики.

— Товарищ младший лейтенант, на наши позиции идут танки, а пехоты — вообще тьма. Но наш передний край почему-то молчит.

— Постой, заладил «передний край, да передний край». По-моему, он не выдержал натиска и отступил.

И тут с левого фланга «заговорила» наша соседняя батарея и открыла прицельный огонь по немецким танкам.

— Пойдемте, надо выполнять приказание и связаться с командиром второй батареи.

До воздвигнутых нашей пехотой укреплений предстояло преодолеть километра полтора. Ребята задыхались от бега.

Нашли наблюдательный пункт батареи и представились командиру.

— Хорошо,— сказал он,— достаньте карты. Взяв в руки карту местности, он стал разъяснять.

— Задача батальона — подпустить немцев как можно ближе, а затем обстрелять его всеми видами имеющегося оружия. Когда ряды врага дрогнут, мы ринемся в контрнаступление. Вы должны сообщить на батарею, чтобы остановили продвижение вражеских танков. Остальное довершит наш батальон. Так что держите надежную связь со своей батареей.

— Правильно,— согласился Ткаченко.— Мы с Климовым останемся здесь, а ты, Кизатов, беги к Скубаку и изложи ему план комбата

— Так точно!

Я ответил и побежал назад. Как только оказался в открытом поле, вокруг начали рваться снаряды и мины. Бегу перебежками, выбирая

естественные укрытия. Временами отлеживаюсь в низинах, однако скорости не теряю. В голове одна мысль: быстрее выполнить приказ. Наконец, задыхаясь от бега, достиг батареи. Наблюлавший в бинокль за продвижением немцев Скубак и сам готовился нанести удар.

Я быстро доложил обстановку.

— Теперь бери с собой Хоменко и установи телефонную связь между батальоном и батареей,— приказал мне Скубак и, повернувшись к артиллеристам, распорядился установить два 76-миллиметровых орудия в укрытии с восточной стороны холма.

— А вы идите,— повторил он нам с Хоменко,— и будьте осторожны. Нам срочно нужна телефонная связь.

На одном плече автомат, на втором — катушка с телефонным проводом. Хоменко тащит две катушки. Продвигаемся медленно, так как приходится на ходу разматывать провод. Вдруг мой товарищ вскрикнул и тяжело опустился на землю.

— Хоменко, что с тобой?

— Что-то с головой.

Я снял с него каску, сзади большая вмятина от осколка. Пощупал ему голову, крови нет.

— Вставай, вставай, Хоменко. Осколком тебя ударило, но голова, слава богу, цела. Пошли быстрее.

Приподнял его под локоть. Да и сам он, поняв, что невредим, словно ожил и побежал следом.

Из головы не выходила одна мрачная мысль, что так и погибнем в какой-нибудь злосчастный день, налаживая связь между батальоном и батареей. И это будет далеко не геройская гибель. Эх, что может быть лучше открытой схватки с врагом, пусть даже рукопашной. Там хоть смерть принимаешь на глазах у товарищей.

Наконец добрались до наблюдательного пункта батальона. Ткаченко был рад нашему возвращению, а узнав, что протянута телефонная связь, чуть не заплясал от радости.

Ткаченко переговорил с командиром батареи.

— Скоро поднимемся в атаку, но вы сперва ударьте хорошенько по танкам да пройдитесь шрапнелью по цепям автоматчиков. Очень вас просим.

Из аппарата до нас доносились слова командира батареи:

— Ладно, ладно, сейчас поддадим огня.

Во все глаза смотрим на приближающиеся танки. Вот снаряд угодил прямо в гусеницу, грозная машина остановилась и закружилась на

месте. Рядом запылал второй танк, видно, попали в бензобак.

Капитан чуть не подпрыгивал от радости и с улыбкой глядел на нас.

— Замечательно! Замечательно! Молодцы артиллеристы, сразу видно, снаряды впустую не тратят.

Немецкие танки и пехоту заволокло густыми клубами дыма от горящих танков и разрывов снарядов. Мы дали по телефону отбой на батарею, и капитан, выхватив из кобуры пистолет, поднял свой батальон в атаку.

— Ура! Ура! Вперед!

И мы с Хоменко, пристегнув к поясу телефон и разматывая остатки провода, побежали вслед за дружно поднявшейся в атаку пехотой. В каком-то неистовом подъеме палили красноармейцы из автоматов и карабинов. Разгоряченный накалом боя, я тоже присоединился к бегущим и начал строчить из автомата.

— Постой, не увлекайся,— приостановил мой пыл младший лейтенант.— Видишь, провод кончился, а нам нужна связь. Так что быстро отправляйся назад и доложи обстановку.

Хотя я уже участвовал во многих боях, но в такой рукопашной схватке с врагом еще не встречался.

— Товарищ младший лейтенант,— взмолился я,— Климов еще ни разу не ходил на батарею. Отправьте его. А я хочу вместе с вами пойти в штыковую.

Тканченко помрачнел и обжег меня недовольным взглядом.

— Ты что, в такой ответственный момент отказываешься выполнять приказ?! А ну, отправляйся, быстро!

— Будет исполнено, товарищ младший лейтенант,— исправил я свой промах и бросился бежать к наблюдательному пункту батареи.

В это время в воздухе появились вражеские самолеты. Они сбрасывали бомбы.

Вражеская авиация совершила еще несколько налетов и, видно, исчерпав запас смертоносного груза и горючего, спокойно развернулась и улетела, чувствуя себя беспредельным хозяином в воздухе.

Выбравшись из воронки, осмотрелся по сторонам. Было жутко смотреть на куски человеческих тел, оторванные руки и ноги, а то и головы. Попадались на пути беспомощно стонущие раненые и умирающие солдаты.

Казалось, что в этом широком поле, кроме меня, нет ни одного живого человека. «Неужели это и есть конец света?!» —со страхом

подумал я, добираясь по трупам до наблюдательного пункта. Никаких признаков жизни. Верно, и в самом деле погибли все. Начал обходить окопы, но в них не было ни живых, ни мертвых. Тогда бросился к тому месту, где стояли два орудия. На утоптанном клочке земли лежал лишь сраженный разрывом снаряда Саидов с оторванной ногой, а орудия куда-то исчезли. Неужели не осталось хотя бы одного раненого' И я крикнул изо всех сил.

— Есть тут живые?

— Иди сюда,— услышал я наконец в ответ живой голос. Из глубокого окопа высунулся Скубак и махнул мне рукой.

Я спрыгнул в окоп и увидел понуро опустивших, головы ребят. Были здесь, помимо Скубака, Шалбаш, Бондарев и Макаров. Все молчали и походили на брошенных в гнезде птенцов.

— Что с вами? Вроде бы на живых людей похожи Что случилось? Где орудия?— набросился я на них с вопросами.

Макаров лишь усмехнулся на мои слова.

— Постой, вон опять летят бомбардировщики,— ответил, как всегда спокойно, Скубак.

Глянул, а там, словно черная воронья стая перед дождем, надвигались фашистские стервятники. Закипела от негодования кровь.

— Где же наши летчики, неужели ни одного «ястребка» не осталось?—выкрикнул я в отчаянии.— А бедной пехоте и скрыться некуда, пропадут теперь все.

— Садись, увидят,— потянул меня за ногу Шалбаш.

— А что, наши жизни дороже пехотинцев?— со злостью отпихнул я его руку.

— Кизатов, наша пехота отошла на прежние позиции,— вроде бы отвечая мне, все так же спокойно заговорил Скубак,— так что они залегли в окопах. А эти стервятники, видно, летят бомбить другой участок.

— Правильно, товарищ командир. Но, как бы то ни было, мы должны помочь пехоте. Они ждут нашей поддержки. Где же орудия? Чего мы сидим здесь? Меня послал Ткаченко, надо установить связь с ними.

— Все верно, только пусть эти стервятники пролетят. Если сейчас поднимемся, мигом засекут.

Шалбаш бросил на меня недовольный хмурый взгляд. Я присел.

Оказывается, немцы накрыли мощным огнем нашу батарею, поэтому пришлось сменить позицию. Были и потери.

Я тяжело вздохнул при этом известии.

— Бежит наша пехота, видите, товарищ лейтенант. А вон еще одна группа сорвалась с места,— показал я Скубаку на отступающих, когда бомбардировщики пролетели над нами и можно было поднять головы.

— Погибших товарищей похороните в этом окопе,— распорядился Скубак.— Заверните их в плащ-палатки.

В это время к нам, задыхаясь от бега, подбежали Ткаченко и Климов.

Был дан приказ к отступлению. Держа дистанцию, побежали цепочкой друг за другом.

Держим направление на Военко. Вроде бы оторвались от проклятых танков. Да и самолетов больше не видать. Пошли спокойным шагом. Часа через два вышли на окраину станционного поселка. Измотанные боем и переходом бойцы бессильно присели на бугорок у дороги. Обговорили дальнейшие действия. Надо было найти свой орудийный взвод, навести связь с дивизионом и пехотой.

— Товарищ младший лейтенант,— приказал Скубак, повернувшись к Ткаченко,— возьмите с собой Климова и разыщите Меерсона и его людей. Узнайте, какие будут распоряжения, и быстро возвращайтесь назад.

Затем командир подозвал Макарова.

— Вы с Кизатовым отправляйтесь на поиски орудийного взвода и займите позицию вон в том лесу, у железной дороги.

Я в этот момент производил осмотр местности в бинокль и увидел нашу батарею.

— Василий Степанович,— радостно сообщил я командиру,— смотрите, батарея как раз там и занимает позицию.

— Да, это они,— подтвердил Скубак, взглянув в бинокль.— Молодец, Кизатов. Сразу видно выросшего в степи зоркого казаха.

Вечно шутивший надо мной Шалбаш, не мог пропустить этих слов мимо ушей:

— Вы так сильно не хвалите Кизатова, товарищ лейтенант. Он ведь у нас такой смельчак, что может на радостях сунуться под пули.

Ребята дружно рассмеялись.

Мы с Бондаревым привычно забросили за плечика тушки и отправились наводить связь с батареей.

— Ну, «командир» Шалбаш, бывай здоров,— подмигнул я ему перед уходом.— Копай глубже окоп да заваливайся спать. И смотри, голову свою драгоценную не высовывай, а то заденет ненароком и

не соберешь потом.

Теперь уже поднялся хохот.

— Эх, молодость,— тяжело вздохнул степенный Савченко,— под пули идут, а с шуткой не расстаются.

Когда мы добрались до орудий, здесь заканчивали рыть окопы и готовили обед.

Младший лейтенант Гридин встретил нас приветливо. Я доложил ему, что по приказу Скубака протянули к ним телефонную связь.

— Проголодались, наверное, у нас обед как раз поспевает. Садитесь, отдохните,— дружелюбно предложил младший лейтенант.

Дмитрию Алексеевичу Гридину в то время было уже за тридцать лет, и мы перед ним чувствовали себя мальчишками, тем более, он всегда опекал нас, давал мудрые советы. К тому же он сполна прошел солдатскую школу, отслужив срочную службу, остался в армии в звании старшины. После гибели командира взвода Дорошенко был назначен на его должность.

Мы опустились в широкий окоп Гридина устанавливать телефонный аппарат и застали там политрука батареи Уманского.

Выполнив задание, мы с Бондаревым вернулись назад. Скубак разъяснил обстановку. Задерживаться не будем, но перед отступлением надо сжечь за собой весь хлеб в копнах, чтобы не оставить врагу.

Это было поручено мне и рядовому Ткаченко, однофамильцу нашего командира взвода.

— Как подпалите все копны, двинетесь за нами в сторону Черного моря.

— Хорошо,— ответил Скубаку рядовой Ткаченко и добавил шутливо:—Только боюсь, пока мы с Кизатовым доберемся до моря, вы успеете и на тот берег перепра виться. Уж очень быстро выполняются в последнее время приказы об отступлении.

— Потерпи,— сказал лейтенант,— скоро и на нашей улице будет праздник. Тогда уж мы пойдем в наступление.

Едва скрылись за поворотом дороги орудия и люди, как мы начали поджигать необмолоченные копны и стога. Ближе к селу слышались орудийные выстрелы и разрывы снарядов. Немцы начали обстреливать Военко, но вскоре опять установилась тишина.

Войдя в черту населенного пункта, встретили солдат из других подразделений. Они поджигали продовольственные и промтоварные склады. Мы присоединились к ним. Подошла очередь зернохранилища. Больно было смотреть, как обливаются бензином бурты отборной

пшеницы, но оставлять врагу тоже нельзя.

Мы выбежали из склада. Сзади рванулись к небу языки пламени и с треском срывались обгорающие доски.

— Убегайте скорее, немцы близко,— крикнул нам какой-то мальчонка.

Мы взобрались в кузов стоявшей наготове полуторки. В это время начала сгущаться ночная мгла, и в темноте трудно было разглядеть друг друга. Только вспышки вражеских ракет временами вспарывали мрак.

К рассвету все красноармейцы отыскали свои подразделения, рыли окопы, готовились отражать атаки преследующего по пятам врага. Нашли своих и мы. Распрощавшись с шофером, пошли на батарею. Скубак и младший лейтенант Ткаченко разговаривали с офицерами пехоты. Я доложил о выполнении задания.

— Все сожгли, в руки немцам не оставили ни тонны зерна.

— А где сейчас передние цепи немцев?— спросил Скубак.

— Точно не могу сказать, но, видимо, сегодня они переночуют в Военко. Когда мы покидали село, с другой стороны был слышен гул моторов, значит, они только въезжали.

— Да этот шустрый паренек у вас настоящий стратег, только ростом, жаль, не вышел,— пошутил один из незнакомых офицеров.

Скубаку это не понравилось.

— От опытных и сметливых солдат,— произнес он, с улыбкой поворачиваясь ко мне,— бывает больше толку, чем от иных безграмотных офицеров.

Через некоторое время Скубаку позвонил капитан Меерсон.

— Колонна немецких танков,— сообщил нам, положив трубку, лейтенант,— движется из Джанкоя прямо в расположение нашей 167-й дивизии.

Эта весть доставила нам мало радости. Скубак стал приказывать:

— Ты, Кизатов, сообщи второму взводу Чернышова, чтобы установили орудия на высотке справа от наблюдательного пункта. Им придется отбивать танковую атаку прямой наводкой. Исполнение приказа сразу же доложишь по телефону.

Затем он повернулся к командиру взвода Дмитрию Алексеевичу Гридину.

— А вы быстрее ройте окопы. Я буду с вами. Подвезите к орудиям в достатке шрапнели и бронебойных снарядов.

Сменяя друг друга, ведем непрерывное наблюдение в стереотрубу.

И вот на горизонте показались вражеские танки и пехота, а в небе — зловещие девятки бомбардировщиков.

— Пустяки, на каждого солдата приходится всего по два танка, одному самолету и пятнадцать фрицев,— не удержался от шутки неунывающий рядовой Ткаченко.— А доля сержанта,— добавил он, оборачиваясь к Макарову,— должна быть, конечно, вдвое больше.

— Если так, то на долю младшего лейтенанта Ткаченко оставим 5 танков и два самолета,»— подхватил шутку Макаров.— Так что приготовьтесь.

И вправду, как бы ни шутили наши тертые в боях ребята, силы надвигающихся немцев превосходили нас во много раз.

Вражеские самолеты совершили несколько заходов над расположенными позади нас позициями. В атаку ринулись танки. Позади бежали с развевающимися полами шинелей эсэсовские автоматчики. Дальше медлить уже было нельзя.

— Дистанция — 400, угол — 00, огонь!— громко отдал приказ Скубак.

Отличный наводчик Шевченко с первого же выстрела поразил вырвавшуюся вперед махину, да так, что «тигр» сразу же погрузился в языки пламени. Такая же участь вскоре постигла еще шесть танков. Надеявшаяся на их прикрытие пехота тотчас залегла под шквальным огнем свинца и шрапнели.

Но и мы понесли потери. Взлетело в воздух под прямым попаданием третье орудие. Остатки тел наводчика и заряжающего отбросило метров на сто. Эта жуткая картина наполнила наши сердца еще более лютой ненавистью к врагу.

Бой длился до сумерек. Фашисты то бросались в атаку, то отступали назад. Но, несмотря на нашу малочисленность, мы не уступали под грозным натиском противника.

С наступлением темноты прекратилась перестрелка

И мы, воспользовавшись передышкой, поужинали и прилегли отдохнуть в окопах. Но покой длился недолго, пришел приказ командования стягивать силы к Керчи, что бы избежать лишних потерь в живой силе

Это было 5 ноября 1941 года. Отступая весь день и ночь, к полудню следующего дня, как раз перед празднованием 24-й годовщины Октябрьской революции, мы вновь приняли кровопролитный бой.

* * *

В канун Нового года наши войска освободили Феодосию, Опьяненные победами немцы стали беспечны. И вовсю готовились к встрече Нового года.Фашисты накрывали богатые столы, ломившиеся от награбленного в Крыму добра.

Неожиданный штурм вызвал в рядах врага страшную панику, и наши части с ходу захватили Феодосию и Керчь. Как мы потом узнали от «языков», напуганные немецкие офицеры никак не могли поверить в столь смелую операцию Красной Армии, которую считали здесь, в Крыму, поверженной, и потому разъясняли своим растерянным солдатам, что это высадился с моря английский десант.

В результате этой операции были полностью уничтожены одна пехотная дивизия немцев и два береговых артиллерийских полка.

Выбив немцев из Феодосии, освободили и город Старый Крым.

Я в группе разведки с заменившим попавшего в госпиталь Макарова Григорием Мазманьяном и москвичом Кузьмой Вялыхом из нового пополнения заглянул в один дом на феодосийской улице. В передней с грозным рычанием бросилась на меня немецкая овчарка. Я сшиб ее на лету прикладом автомата, но, вскочив, она метнулась вновь. И в этот момент Мазманьян пригвоздил ее выстрелом в упор.

Зашли во вторую комнату, стол заставлен выпивкой, жареной птицей, черной и красной икрой. У Вялыха глаза блеснули от такого изобилия.

Осторожно отворили дверь в спальню. Постель, у стены шкафа Григорий резко распахнул дверцы и расхохотался. Внутри стояли, дрожа от страха, голые немецкий офицер и женщина.

Мы с Мазманьяном оставив Вялых в спальне, обошли остальные комнаты. Больше никого не было.

Неподалеку проходила группа красноармейцев. Мы сдали им пленных.

Вернувшись на батарею, узнали, что Старый Крым вновь захвачен немцами Мы заняли позицию в тридцати километрах от города

С 1 января вражеская авиация начала беспрестанно бомбить Феодосию. Самолеты со свастиками заполонили небо, а главное, не давали хода нашим кораблям, отрезав доставку продовольствия и боеприпасов, в которых мы испытывали острую нужду. Положение наше становилось катастрофическим. К тому же пошли слухи, что немцы подтянули с Украины пополнение. Нависла опасность оказаться в окружении.

— Товарищ Кизатов, хочу дать тебе одно поручение, как ты на это смотришь?— спросил меня совсем не командирским тоном Скубак.

— Какое бы ни было поручение, выполню, товарищ лейтенант.

— Помнишь, под Одессой ты сравнивал своего Аранжира с богатырским конем?

— Конечно, помню, товарищ лейтенант.

— Если помнишь, седлай его и быстрее ветра проскочи сквозь немецкий заслон. Доложишь командиру дивизиона Меерсону о нашем положении, пусть поможет.

Лошади наши стояли в укрытии, где-то в километре от позиции. Взяв в одну руку автомат, пополз. Вновь над головой свистели пули, одна из них задела каску Второй раз она спасла мне жизнь.

Добравшись до лошадей, вскочил на оседланного Аранжира и подхлестнул его. Остановившись у батареи, переговорил с артиллеристами. Они с нетерпением ожидали приказа.

— Немецкие автоматчики в двух километрах. Стрелять не из чего, отступать — нет приказа, а со штабом нет связи. Что же нам делать?

— Сейчас доберусь до Меерсона, он что-нибудь придумает,— успокоил я их.

В это время подбежал Хоменко. Он, оказывается, уже устранил разрыв и наладил двустороннюю связь.

Майор Меерсон дал по телефону приказ отступать.

Теперь я поскакал к Скубаку. Держал путь поросшим тальником оврагом, как вдруг справа засек немецких автоматчиков. Соскочив с коня, занял удобную позицию и начал палить из автомата. Несколько фрицев полегло, а остальные бросились назад и залегли. Услышав перестрелку, на мое счастье подоспел с ребятами Скубак.

— Эй, Жалел, ты кого здесь дожидаешься?— насмешливо пошутил рядовой Ткаченко, известный на батарее балагур.

Мне было не до шуток.

Скубак объявил мне благодарность.

Я вывел из кустов Аранжира. Под лейтенантом была резвая вороная кобыла Сильва, и мы поскакали с ним наперегонки.

Уходили мы через Феодосию, взяв направление на Керчь. Справа от каменной дороги плескалось море, слева лежала открытая степь. С небольшой высоты фашистские автоматчики держали дорогу под обстрелом. Горели автомашины, лежало немало убитых и раненых красноармейцев. Отступали в беспорядке и пришли в себя, только отскакав от города километров пятнадцать. Каждый искал свое

отделение, выясняли потери.

На протяжении пяти месяцев, под промозглыми зим ними дождями и мокрым снегом, наша дивизия держала оборону. Многочисленные атаки вражеской пехоты под мощным заслоном танков не приносили им успеха, разбиваясь о наше яростное сопротивление. Однако продолжительные изнурительные бои, перебои с питанием вконец измотали наших бойцов.

Утром 8 мая 1942 года, под густой завесой тумана, немцы начали атаку. Вместе с нами в траншее на передовой находился заместитель командира дивизии капитан Ткаченко. Кстати, у нас было еще два его однофамильца — рядовой Ткаченко и командир взвода Володя.

Я сидел немного впереди товарищей и первым услышал отрывистые голоса немцев.

Только я прошептал об этом капитану, как передо мной разорвалась граната. Один из осколков угодил мне в плечо, и сквозь разорванную шинель начала сочиться кровь. Оказывать сопротивление было бессмысленно. Что могли сделать пять-шесть бойцов против плотной вражеской цепи? Мы побежали. Но вот впереди как-то мягко осел на землю капитан Ткаченко. Пуля прошла навылет прямо через сердце. Положив его на плащ-палатку, вынесли из-под огня и только оторвавшись от противника, смогли его похоронить.

Здесь же ребята вытащили мне из плеча осколок, перебинтовали рану.

Найдя свою батарею, мы стали с горечью обсуждать свое вынужденное бегство и потерю командира.

Положение наше становилось все безвыходнее. Рана моя слегка зарубцевалась, и я уже свободно владел рукой, когда подошел ко мне с поручением политрук Лозинский.

— Товарищ Кизатов, наши товарищи голодные. Ты бы раздобыл хлеба.

— Будет исполнено, товарищ политрук,— ответил я с готовностью и окликнул Гришу, чтобы взять его с собой.

- Возвращайтесь с добычей,— напутствовал Василий Степанович.

Увидев меня, Аранжир радостно заржал, и я ласково потрепал его по шее.

Освободив двуколку, запрягли в нее Аранжира и поехали в город, высекая искры из булыжной мостовой. По обеим сторонам улицы громоздились развалины многоэтажных домов, полыхали пожары. Среди горящих строений метались люди. Кое-где на обочине лежали

погибшие красноармейцы.

На одном из перекрестков наткнулись на дымившееся в огне длинное одноэтажное здание с вывеской на воротах «Продовольственный склад». Один угол его был разворочен бомбой. Спрыгнув с двуколки, подошли к проему. Ни души. Никто не ответил и на наши оклики.

Зашли внутрь, глаза ел густой дым, ничего невозможно было разглядеть. Продвигаемся вслепую, на ощупь. Вдруг раздался радостный крик Гриши: «Сюда!». В этом углу склада оказался хлеб. В следующем отсеке были консервы.

Мы начали загружать хлеб, положили также свыше двухсот банок мясных консервов. Гриша в поисках чего-то вновь прошелся по складу, я в это время начал жевать хлеб, подкармливая и Аранжира. Наконец Гриша вернулся и молча сел в телегу.

Обратно ехали быстро, спеша порадовать бойцов. Однако на месте, где оставили дивизион, никого не нашли. Кругом тишина. Решив, что они направились в порт, поскакали в ту сторону. При последнем повороте в порт нас остановил резкий окрик: «Стой!».

Метрах в десяти стоял высокий лейтенант, одетый словно на парад: до блеска начищенные сапоги, китель с иголочки, галифе без единой складки. Рядом с ним четверо автоматчиков.

Спрыгнув с двуколки, я подошел и отдал честь.

— Вот уже вторые сутки, как бойцы нашего дивизиона не ели ни крошки, везем им продукты. Они, наверное, в порту. Разрешите нам проехать.

— Из какого полка?— недоверчиво вытаращил на меня глаза лейтенант.

— Со второго дивизиона 422-го артиллерийского полка 157-й стрелковой дивизии,— доложил я, вытянувшись в струнку.

— С вами все ясно, бродяги,— произнес насмешливо лейтенант.— Болтались где-то. Недисциплинированность всегда приводит к такому концу. Ваш 422-й артиллерийский полк давно погрузился на корабль, и прошло полчаса, как вышел в море.

У меня дрогнуло сердце.

— Интересный ты парень,— продолжал лейтенант, подходя поближе.— Ты знаешь, сколько человек погибло в порту в ожидании корабля? Так ждать вас они не могли. Приказ есть приказ. Могу дать один совет — добирайтесь на шахту «Камышбуринскую». Это недалеко отсюда. Там присоединитесь к крымским партизанам.

— А вы сами?— спросил я, глядя лейтенанту в глаза.

— Это не твое дело,— резко оборвал он меня.

— Товарищ лейтенант,— взмолился я,— помогите нам, не бросайте.

— Я адъютант генерала, и нас заберет моторка,— ответил он высокомерно.— Но места вам там не будет.

Нам ничего не оставалось, как развернуться и выйти на берег моря Аранжир шел по песку бойко, оставляя глубокие следы. Гриша, вытащив из ножен кинжал, нарезал хлеб и вскрыл несколько банок тушенки. Перекусив, мы приуныли, не зная, что предпринять.

— Видишь?— вдруг толкнул меня в бок Гриша. Я обернулся.

По берегу моря, метрах в ста от нас, шли молодая женщина с большим чемоданом в руке, старуха с узлом на плечах и за ними мальчик лет шести-семи.

— Путь добрый, куда направляетесь?— спросил я их, придержав Аранжира и поздоровавшись — Давайте подбросим.

Они не ответили и упрямо продолжали идти вперед Чуть не силком вырвав у них из рук вещи, погрузили на телегу

— Уж больно тяжелый у вас груз, мамаша,— сказал я. глядя на старуху.— У меня дома тоже мать осталась,— и, взяв ее под руку, помог залезть в двуколку Молодая женщина с мальчиком сели сами.

— Гриша, тебе не кажется, что товарищи проголодались?

Евстафьев молча постелил сложенную вчетверо шинель, нарезал хлеб, открыл консервы. У мальчика — его звали Володей — при виде всего этого заблестели глаза, и схватив кусок хлеба, он стал быстро жевать его

Разговорились со своими случайными попутчиками. Остались они живы чудом. Со вчерашнего дня ни крошки во рту не было.

Я стал рассматривать в бинокль море и увидел стремительно приближавшуюся моторную лодку. Направление будто бы держит прямо на нас. Других объектов не обнаружил. Все так же набегают на берег серые волны.

Черное море, сколько безмятежной радости связано с тобой в той прежней, теперь как будто бы далекой до военной жизни. А теперь остаешься в руках врага. И шорох твоих волн напоминает мне почему-то сейчас шипение змеи. И нет у нас возможности преодолеть тебя, да и ты само не хочешь расступиться перед нами, чтобы открыть дорогу к своим. Наверно, потому, раньше доброе и ласковое, сейчас ты похоже на готового заглотить нас дракона. В чем же мы провинились перед

тобой? Не будь таким сердитым.

Придержав Аранжира, я еще раз взглянул в сторону приближающейся моторки и различил на борту двоих в форме нашей береговой службы.

— Видите, наша моторная лодка плывет,— сказал я своим спутникам. Молодая женщина подскочила, как на иголке.

— Упадете, сидите спокойно.

— Дайте мне бинокль,— попросила она умоляющим голосом.

— Мама! Володя! Наш Алексей плывет!—раздался ее радостный крик. На глазах старухи выступили слезы.

— Слава богу, теперь мы спасены,— сказала она, прижимая к себе внука.

— И нам повезло,— обрадованно произнес Гриша — Вы ведь захватите нас?

— Конечно,— ответила благодарная старуха,—за добро надо платить добром, сынок.

Остановив Аранжира, начал его распрягать. Снял даже уздечку. Затем накрошил хлеба на телегу и начал кормить его. За полтора года до начала войны достался мне этот конь, и был моим близким, безмолвным товарищем. Разве не он вынес меня из вражеского кольца под Феодосией?! Никогда у меня больше не будет такого верного скакуна.

«Конь — крылья мужчины»,— говорят у казахов. И верно. Как не считать его своим крылом, если он не раз спасал от смерти? Я обнял и прижался щекой к его шее. Трудно было выдавить из моих глаз слезы, а тут не сдержался. Конечно же, Аранжир не поместится в лодку, хорошо, если нас самих возьмут. Аранжир словно чувствовал предстоящую разлуку и, хотя жевал, косил на меня встревоженным взглядом.

Лодка причалила рядом с нами. Гриша помог старушке погрузить в нее вещи и о чем-то заговорил с прибывшими на моторке.

— Вы не поместитесь, лодка не выдержит нас всех,— услышал я голос лейтенанта.

— Если мы не сядем, то и вы не тронетесь отсюда,— раздался решительный голос Гриши.

Я отстранил Аранжира и глянул в сторону лодки. Гриша стоял с побагровевшим лицом и налитыми кровью глазами.

— Перестаньте, сыночки,— взмолилась старая мать.— Не время сейчас ругаться. Спасемся — так вместе, утонем — тоже вместе.

Я сдернул с плеча автомат и, поцеловав в лоб Аранжира, шагнул в лодку «Прощай и прости, мой верный товарищ!»

Лейтенант не проронил ни слова.

Моторка взяла курс на юго-запад.

— Товарищ лейтенант,— заговорил я, миролюбиво склонившись к нему,— вы простите, что Гриша так вспылил. Но, сами понимаете, у нас не было выхода. Только вы могли спасти нас от смерти.

Затем повернулся к Грише, все еще холодно хмурившему брови.

— Чего скис, мечта наша будто осуществляется. Скоро будем у своих. Вытаскивай припасы, будем мириться с товарищем лейтенантом. На войне нельзя таить друг на друга обиду.

В это время подал голос Володя, державший перед глазами отцовский бинокль.

— Смотрите, кто-то догоняет нас.

Меня будто окатили ледяной водой, потемнело в глазах. Сразу поняв, в чем дело, поднес к глазам бинокль. Так оно и есть — Аранжир! Только голова высовывается, да и то время от времени скрывается за волнами. Мне даже показалось, что я слышу его призывное ржание.

— У вашей лошади сердце преданнее, чем у некоторых людей,— произнесла с сочувствием старушка, увидев в бинокль плывущую лошадь.— Очень жаль. Лошадь и та не хочет оставаться в руках врага,— и тоже заплакала

Не выдержав трогательной картины, жена лейтенанта спрятала голову на коленях мужа, чтобы скрыть слезы.

Побледневший лицом лейтенант смотрел на эту сцену с изумлением.

— Эх, такого коня приучить! Молодец ты, однако,— и он дружески положил мне на плечо руку — Но что делать, не то что лошадь, близких и дорогих людей теряем. Вон их сколько гибнет на войне. Она, брат, жалости не знает. Так что перестань плакать, успокойся. Останешься жив, найдешь еще себе хорошего коня.

— Такого, как Аранжир, больше не будет,— ответил я сквозь слезы.

Еще раз поднес к глазам бинокль. Поняв, что нас не догнать, Аранжир повернул голову и поплыл к левому берегу.

«Эх, умница ты моя, повернул-таки назад. Разве тебе переплыть море, хоть ты ничем не уступаешь знаменитым тулпарам моих легендарных предков»,— с гордостью подумал я об Аранжире.

— Не дастся он в руки немцам, вот увидишь!—успокаивал меня не вмешивавшийся до сих пор в разговор Гриша. — Вот освободим Крым

и выбежит тебе навстречу Аранжир.

На лице лейтенанта не осталось и следа от былой неприязни к Грише.

— Правильно говоришь. И я удивлен поступком Аранжира.

Их добрые слова вселили искорку надежды и немного смягчили боль разлуки.

— Да сбудутся ваши слова, ребята скорей бы дожить до победы, до радостных встреч с родными.

Гриша, закончив свои приготовления, повернулся к хозяину моторки.

— Простите нас, товарищ лейтенант. Давайте перекусим.

Мы поддержали Гришу.

Моторист и офицер, видно, порядком проголодавшиеся, с удовольствием поели.

Трудно передать нашу с Евстафьевым радость, когда мы ступили на наш берег. Снова и снова благодарно пожимали руку лейтенанту береговой службы, и простились с его семьей.

Свой полк мы настигли не скоро. Стоял он недалеко от Ростова, в небольшой станице Ольгинка. Все дома здесь утопали в густых яблоневых садах. На окраине этого красивого поселка и встретили мы бойцов нашего дивизиона.

Все уже считали нас захваченными в плен. И потому, увидев нас живыми, встречали с нескрываемым удивлением и радостью. Первым делом доложили Гридину и политруку Лосинскому. Встретили они нас также сердечно. Гридин за наше отсутствие был произведен в лейтенанты, и я поздравил его с повышением.

— Мы вас включили в списки пропавших без вести,— сказал Лосинский,— но рады видеть живыми и невредимыми. А вот Бублик и Кононенко до сих пор не объявились.

Мы рассказали о своих скитаниях. Особенно больно мне было вспоминать расставание с Аранжиром.

— Товарищ Кизатов, я хорошо понимаю твое состояние, знаю, как казахи привязаны к лошадям. Не переживай, Жалел. Будешь жив, доброго коня мы тебе справим. А может, и Аранжира найдешь, как прогоним немцев,— утешал меня Гридин.

В полку, дивизионе и батарее в наше отсутствие произошли значительные изменения. Редко, по сравнению с мирным временем, приходилось видеть командиров полка и дивизиона. Трудно было узнать что-либо и о ребятах из соседней батареи, с которыми прежде

встречались каждый день. Накануне встретил знакомого лейтенанта из первого дивизиона и расспросил о своих близких друзьях Жанбосе, Султане и Сапаре.

— Товарищ Кизатов, их давно уже нет в строю,— сразу же огорчил меня лейтенант.— Сапар был тяжело ранен еще под Одессой и отправлен в госпиталь. Жанбос получил легкое ранение и был в санбате, а оттуда его перевели в учебный полк запаса. А что с Султаном, неизвестно, может, погиб в одном из сражений.

Да, прошел уже год, как началась война. Сколько товарищей ушло за это время без возврата, и на их место заступили другие. И только начнешь сближаться с новым пополнением, как кто-нибудь из них тоже попадает под пули или осколки снарядов. Такова жестокая правда войны.

В одном из боев был тяжело ранен наш любимый командир майор Меерсон. Вместо него командиром 422-го артполка был назначен не знакомый мне ранее подполковник Федорничук.

Младший лейтенант Ткаченко стал лейтенантом и командовал разведкой дивизиона, а на его место командиром нашего взвода был назначен старший лейтенант Кузьменко, одессит, бывший председатель колхоза.

Оказался он добродушным, с густой проседью на висках мужчиной, разговаривал с младшими командирами и рядовыми, словно находился не в армии, а в своем родном колхозе. Приказы отдавать не умел. Например, вместо команды «Встать в строй» говорил «Хлопцы, становитесь в ряд», а вместо «Шагом марш»—«Пошли, ребята».

Раскусив его добрый характер, «ребята» немного разленились.

Огорчило меня, что мой товарищ, командир отделения Макаров был тяжело ранен и отправлен в тыл. Вместо Макарова был назначен командиром отделения старший сержант Григорий Григорьевич Мазманьян.

Не было и моих старых товарищей по разведке Шалбаша, Савченко, Климова и рядового Ткаченко. Все четверо были отправлены в тыл полка. В новом пополнении, помимо москвича Кузьмы Вялых, которого я тоже знал по Феодосии, были ленинградец Юрий Мельников, курд Султан Магомедов, черкес Азамат Алиев и татарин из Ульяновской области Фатих Мухамадиев. Все они семнадцати-восемнадцатилетние ребята.

Полк стоял в резерве на станции Ольгинка. День и ночь проводили напряженные учения, словно в предчувствии надвигающегося сурового

испытания.

Как-то в полдень, в разгар боевой подготовки, когда я проводил с новичками очередное учение, появился дежурный офицер и сообщил, что меня вызывают в штаб. Получив разрешение Гридина, явился в штаб полка. Заместитель начальника штаба вручил мне запечатанный конверт.

— По приказу командования вы направляетесь на краткосрочные офицерские курсы под Сталинградом. Вы должны обратиться к коменданту. Там все разъяснят. Предполагается, что самое решающее сражение будет в Сталинграде. И ты обязан хорошо подготовиться к предстоящим боям. Запомни, если прежде ты воевал рядовым солдатом, то вернешься уже командиром. А это ко многому обязывает.

Выйдя на шоссе Ростов — Сталинград, остановил первую же попутку. В кузове сидели несколько солдат и два сержанта. По сторонам расстилалась такая же плоская равнина, как в степях Западного Казахстана: ни единого холма, ни деревца. Проехав километров сто, машина остановилась.

— Дальше нам не по пути,— сказал вышедший из кабины шофер,— мне теперь надо сворачивать.

Мы сошли и продолжили путь пешком. Прошло больше часа, но не попадалось ни одной попутки. До Сталинграда еще далеко. Присели отдохнуть на обочине дороги, покурили. Оказалось, что солдаты Егоров и Голонишкин тоже добираются на курсы.

Пошли пешком, через некоторое время показались идущие навстречу две девочки. Лица смуглые, во всяком случае, не похожи на местных жителей.

— Куда идете, цыганки?— шутливо спросил Егоров.

— Мы не цыганки, а казашки,— ответила девушка лет шестнадцати.

Не веря своим ушам, я удивленно уставился на девчат. И как было не удивляться! Никогда не думал, что в ста километрах от Ростова живут казахи.

— Так это твои сестрички, поговори с ними на родном языке,— сказали мне спутники.

Разговорились. Они оказались сестрами. Старшую звали Акбилек, младшую Актамак. Обе красивые, глазастые смуглянки, косы до пояса, очень похожи. Правда, одеты как в русских селениях, потому я и не признал сразу в них казашек. Свободно владеют обоими языками.

— Почему вы идете одни? Где родители? Как оказались здесь? Ведь рядом фронт, почему не уезжаете в Казахстан?— задавал я вопросы.

Девочки, перебивая друг друга, отвечали мне. Они родом из Ростовской области, и аул их находится неподалеку отсюда, километрах в пяти.

— Эта земля называется Сальскои степью,— объяснила старшая девочка.— Родители до войны пасли колхозный скот. Сейчас отец воюет на Ленинградском фронте. Из взрослых остались мама и тетя. Девочки стали приглашать в гости. — Вы, наверное, давно не были среди своих, погостите у нас в ауле,— совсем по-взрослому предложила Акбилек.

— Спасибо, Акбилек,— поблагодарил я от всей души.— Я очень рад, что встретил в этих краях таких красивых сестричек. Словно родных сестер увидал. Но мы люди военные, милая, должны выполнять приказ. Передавайте привет родным. Встречу с вами в этих дальних от Казахстана краях никогда не забуду. Буду жив, обязательно навещу вас.

Мы распрощались и пошли дальше... Позднее, когда прогнали немцев из Сталинграда и Кавказа и перешли в наступление, я поинтересовался у одного штабного офицера судьбой казахского аула в Сальских степях и услышал в ответ, что немцы сожгли его дотла и истребили всех жителей, а одну совсем юную девушку изнасиловали и бросили в огонь.

...Наконец нас нагнала в дороге грузовая машина, н мы доехали на ней до Сталинграда. У въезда в город водитель остановил машину и попросил нас сойти

— В городе много постов, товарищи, так что не обижайтесь. Здесь и пешком пройдетесь.

Мы поблагодарили его и отправились дальше. Сталинград был погружен в черную завесу дыма пожарищ. Та же картина, что и в Одессе, Керчи, только во много раз больше следов разрушений и руин.

Комендатура оказалась в рабочем поселке Бекетовке с южной стороны Сталинграда. Добравшись до нее, предъявили документы.

— Курсы подготовки лейтенантов находятся на том берегу Волги,— объяснил нам работник комендатуры.— Пройдете через раздвижной мост у «Сталгрэса», а там недалеко. С правой стороны среди рощи увидите множество землянок. Там и находится ваша «академия».

Придя в расположение курсов, нашли штаб и сдали свои документы. Сразу же выдали постель и показали нашу землянку. В действительности же это был целый подземный городок. В глубоких и широких ямах были настланы нары, стены аккуратно обшиты

досками, сверху накрыты бревнами и присыпаны землей. По сравнению с нашими фронтовыми окопами, здесь были царские хоромы.

Занятия начались на следующий же день. Больше двух месяцев мы провели на курсах, основательно подкрепили знания и усвоили необходимые навыки. В конце сдавали экзамены. Курсантам, имеющим за плечами боевой опыт и показавшим хорошие знания, присвоили звание лейтенант, остальным — младший лейтенант. Всем выдали новые формы, офицерские ремни, кобуру и планшет.

Обрадовало нас известие о том, что направят нас в свои прежние подразделения. А что может быть лучше, чем вернуться в свой родной полк, к старым друзьям!

Офицерская форма оказалась не только красивой, но и удобной.

Распростившись с курсантами, я явился в штаб дивизиона, разместившийся в церкви на окраине Бекетовки, и доложил о своем прибытии начальнику артиллерии дивизии полковнику Петракову, назначенному на эту должность вместо Кирсанова. Здесь же я с радостью узнал о том, что дивизию возглавил наш полковник Александр Васильевич Кирсанов.

Стоял сентябрь 1942 года. В Сталинграде шло невиданное в истории человечества сражение, о котором говорил весь мир. Наши доблестные солдаты и офицеры здесь, на берегах Волги, показывали беспримерные стойкость и мужество.

Петраков направил меня в распоряжение 422-го полка, и я, как на крыльях, понесся в расположение родной части.

ПОБЕДА ПОД СТАЛИНГРАДОМ

Штаб полка расположился неподалеку от Бекетовки, возле села Песчанка, рядом с передовой, в длинном извилистом овраге с многочисленными ответвлениями называвшемся Ягодной Балкой. Дно этого оврага было усыпано многочисленными землянками, вырытыми на подобие волчьих нор и плотно прикрытых землей.

Все внимание народа в эти тревожные осенние месяцы было приковано к героическому городу на Волге. И страницы всех газет пестрели одним словом — Сталинград. Самые прославленные немецкие дивизии еще летом нацелили мощный удар по Сталинграду, и казалось, не осталось вокруг и клочка невыжженной земли. В эти дни кровопролитные бои шли в самом центре города. Фашисты ставили перед собой задачу — смести и стереть с лица земли Сталинград и

завершить к зиме русскую кампанию победой.

От командиров до рядовых бойцов каждый понимал, что на этом фронте решается судьба войны.

И в такое время я возвращался в свой полк лейтенантом. Теперь я сам буду командовать людьми, нести ответственность за их жизни и исход боевых операций.

— Входите,— сказал дежуривший перед штабом часовой, когда я попросил доложить о себе.

Вошел в просторный блиндаж. В сумрачном свете различил три фигуры, пристально изучавшие карту. Остановившись в тусклом свете, узнал привычные лица комиссара полка майора Гарошенко, начальника штаба майора Федорова и начальника интендантской службы майора Герасименко.

Доложил о своем прибытии и окончании краткосрочных курсов. Не вдаваясь в расспросы, Гарошенко сразу же перешел к делу.

— Пойдешь замполитом в шестую батарею, лейтенант. Ты ведь знаешь Макарчука, он с начала войны был на этой должности. На днях получил тяжелое ранение и отправлен в госпиталь. Так что заступай.

Я мечтал вернуться командиром взвода в свою четвертую батарею, но приказы не обсуждаются.

— Слушаюсь, товарищ майор,— ответил я, отдавая честь.

Шестая батарея занимала позицию в степи неподалеку от Ягодной Балки. Землянки здесь тоже были сделаны основательно, и орудия хорошо замаскированы. Перед землянками со стороны противника было вырыто по одному глубокому окопу на двоих.

Бойцы в батарее в большинстве мне были знакомы. Командовал батареей капитан Медведев, немногословный, сдержанный, опытный офицер, а заместителем у него был лейтенант Сухоруков, мой давний товарищ.

Знал я и командира первого орудия коммуниста старшего сержанта Федорова. Рядовые Кошевой и Салыков были тоже мне знакомы.

Ночь. Густая мгла начала застилать землю. В это время, как обычно, немцы начинают запускать в ночное небо ракеты. Вот и сегодня с наступлением темноты «затянули старую песню». Для нас от этих ракет, если честно, больше пользы, чем вреда, так как по вспышкам выстрелов узнаем расположение немцев, а свет их почти не достигает нас.

Пользуясь темнотой и тишиной, я собрал бойцов на политзанятие. Сухоруков представил меня.

— Наш новый замполит лейтенант Кизатов.

— Знаем,— отозвался один солдат.

— Я товарища Кизатова знаю еще с Новороссийска,— сказал второй.

— Бывший разведчик четвертой батареи,— уточнил еще кто-то.

Выходит, многие из старых бойцов помнили меня.

Девятнадцатое сентября.

Накануне в штабе полка собирали командиров и сообщили, что ожидается общее наступление фашистских войск по всему Сталинградскому фронту. И ожидать его надо не со дня на день, а в ближайшие часы. В полной боевой готовности.

И вот этот час наступил. Из штаба полка успели передать нам по телефону основные приказы. Вскинул к глазам бинокль. На залегшую перед нами пехоту неукротимой лавиной ползли окованные в броню танки.

То же самое угрожало на флангах, где заняли позиции пятая батарея старшего лейтенанта Завгороднего и четвертая батарея лейтенанта Гридина. Перевел бинокль дальше. Картина та же: грозная и подвижная стена ощетинившихся орудиями танков. «Вот и получу крещение в Сталинградской битве»,— подумал я.

— Дистанция — 4000, угол — 80. Первое орудие — огонь!— передал с наблюдательного пункта приказ капитан Медведев.

— Молодцы! Точное попадание! Теперь с каждого орудия по четыре залпа шрапнелью. Огонь!.. Превосходно!.. Быстрее, быстрее пошевеливайтесь... Первому орудию сменить позицию, занимайте высотку в километре впереди. Оттуда бейте по танкам прямой наводкой. Быстро подгоняйте трактор и вывозите на позицию...

Старший сержант Федоров загрузил лафет пушки ящиками со снарядами. Сразу же подцепили пушку к трактору и двинулись по лощине вперед.

— Товарищ лейтенант, я пойду с расчетом,— сказал я о своем решении Сухорукову.

— Действуйте сами,— ответил он, пристально взглянув на меня.

Быстро установили орудие под прикрытием холма, с которого открывался широкий обзор. Взглянул в бинокль. Прямо на нас шли пять танков. Сверху полно автоматчиков, сзади идет пехота. Я повернулся к ребятам.

— Не спешите, приготовьтесь спокойно, окопайтесь. Стрелять только бронебойными. Время у нас еще есть... Когда откроем огонь, не терять ни секунды. Каждое мгновение может стоить нам жизни.

— Товарищ лейтенант, танки подошли почти вплотную к позиции нашей пехоты. Давайте приказ,— выкрикнул нетерпеливо Федоров.

— Дистанция и угол — 00, целиться в башню правого танка,— взял я на себя командование, поставив самого Федорова к орудию.

— Молодец, Федоров! А ну-ка, теперь целься в передний... Быстрее... Прямо в гусеницу, вон как прокрутился... Берите на прицел третий... Поторапливайся, они вот-вот подомнут пехоту... Быстрее, быстрее.

И третий танк охватило синим пламенем. Неплохо: за несколько минут подбили три танка.

Но и фашисты не сидели сложа руки и засекли нас. Прямо перед нами, метрах в пятидесяти, разорвался тяжелый снаряд, сотрясая землю и окутав все дымом

Следующий снаряд попал прямо в окоп, где лежали Салыков с Петровым. Вздыбилась земля, заложило перепонки, и я с немым ужасом глядел, как летела в воздухе чья-то рука

Разорвался снаряд рядом с нашим окопом, где лежали мы с Федоровым. В доли секунды я почувствовал, как поднимаются тонны земли, и успел подумать: «Теперь все, конец» Тотчас по самую голову засыпало горой земли «Нет, все-таки живой» Под тяжестью навалившейся земли не могу пошевелить ни ногами, ни руками, и уши будто заткнуло ватой. Но в целом вроде невредим. Собрав все силы, попытался вытащить правую руку. Уперся локтем о твердое дно окопа и стал подниматься. Вроде что-то получается. Наконец вытащил правую руку и начал сгребать землю с левого плеча. Взмок до ниточки, но удалось освободить еще шею и обе лопатки. Дышалось уже легче. Слегка приподнял голову, крикнул —:

— Федоров, ты жив?

Оказывается он только что выбрался из земли и отряхивался, взяв лопату, начал разгребать меня и помог встать на ноги.

Немецкая артиллерия вроде прекратила обстрел.

Видно, решили, что уничтожили нас всех.

Мы с Федоровым осмотрели поле боя. Бойцы стрелкового полка сами подожгли два оставшихся немецких танка и теперь косили из автоматов вражескую пехоту. Ряды немцев значительно поредели, а живые, подставляя спины, побежали назад.

— Беги быстрее на позицию, — поручил я неожиданно возникшему рядом рядовому Кошевому.

— Доложи обстановку, свяжись с Медведевым и узнай, какие будут

дальнейшие указания.

Кошевой живо бросился выполнять приказание.

Прошло томительных полчаса. Ни Кошевого, ни вестей с батареи. Из расчета остались в живых только я, Федоров и солдат Хусаинов. Он был из нового пополнения и еще не имел боевого опыта. Его охватил цепенящий страх.

— Хусаинов, ты можешь найти расположение батареи?— спросил я, глядя на его подавленный вид.

— Ничего не соображаю,— признался он мне на своем родном языке.— Даже где сейчас нахожусь, не пойму.

Пришлось послать Федорова.

Едва он скрылся за бугорком, как возле нас разорвался еще один снаряд. Хорошо, что мы успели залечь в находившуюся рядом глубокую воронку от бомбы.

Вернулся Федоров и передал распоряжение Медведева присоединиться к артиллерийскому взводу на новой позиции со стороны Ягодной Балки, куда будет протянута телефонная связь. А наша пехота уже пошла в контратаку.

По пути на новую позицию наткнулись на Кошевого. Живой. Из пулевой раны на правой ноге сочится кровь. Перевязав, отправили его в дивизион. А сами, спустившись в овраг, вышли на указанное место. Следом с тремя орудиями добрался Сухоруков.

Узнал от него обстановку. Оказывается в контрнаступление пошли все части 64-й армии и, продвинувшись вперед на 4 километра, заняли оставленные немцами укрепления.

Так состоялся мой первый бой на сталинградской земле.

Всю ночь не прекращали работы по возведению новой позиции. Тщательно маскировали орудия и окопы, чтобы не обнаружить себя с воздуха. Теперь нам не были страшны не только самолеты, но и медленно реющие немецкие «рамы», с которых фотографировали наши позиции.

* * *

Последние месяцы сорок второго года. С каждым днем заметно убывают силы фашистской авиации. Немецкие летчики уже не чувствовали себя вольно, не пикировали, как прежде, над землей, обстреливая из пулеметов. Возрастало количество советских самолетов, зримо улучшились все виды вооружения. Это было пере-

ломное время. Фашисты теперь утратили преимущество в небе, многие из них не достигали цели, а остальные торопливо сбрасывали бомбы и сразу разворачивались назад.

Глубокая ночь. Закончив рыть окопы и закрыв их, мы с Сухоруковым поставили часового и прилегли отдохнуть.

С рассветом к нам на позицию доставили завтрак. Поели горячего мясного супа с просом. Затем связались по телефону с Медведевым и узнали положение на переднем крае.

Наступило семь часов утра. На переднем крае было спокойно, словно в доброе мирное время.

Однако покой этот длился недолго. В сумрачном небе показались две зловещие девятки немецких бомбардировщиков в сопровождении «мессершмиттов», которые то высоко взмывали над облаками, то пикировали вниз.

И в тот же момент плотным огнем орудий и минометов немцы начали обстреливать наш передний край и позиции батареи. Начала сотрясаться от взрывов земля.

— Быстро в укрытие,— приказал Сухоруков.— Не поднимать головы. Если засекут с самолетов, разнесут батарею к чертовой матери.

Мы залегли в подготовленные окопы.

— Надо посмотреть, что там на переднем крае,— сказал я Сухорукову, доставая бинокль.— Во время обстрела частенько обрывается телефонная связь.

Пользуясь артподготовкой и налетом авиации, немцы успели «оседлать» танки, да и пеших позади шла тьма.

— Есть ли связь с Медведевым?— спросил я телефониста.

Напрасно он кричал в трубку позывные, никто не отвечал.

— Оборвалась связь. Надо быстрее послать кого-нибудь на линию. В этой обстановке нам необходима связь с командиром батареи,— сказал я Сухорукову и предложил обстрелять пехоту шрапнелью, чтобы отбить ее от танков.

— Правильно, товарищ политрук,— согласился лейтенант и дал приказание артиллеристам. Орудия уже были наведены.

Мы с Сухоруковым не отрывали взгляда от биноклей. Снаряды разрывались прямо над головами бегущих за танками немцев

— С каждого орудия по десять снарядов. Быстрее.

Бойцы вспотели, подавая снаряды, но за одну минуту было сделано по десять выстрелов.

Глянул на передний край. Немцы полегли под градом снарядов, и

многим из них было уже не подняться.

В это время соединили разрыв и мы связались по телефону с командиром батареи.

— ыы Это вы стреляли шрапнелью?— спросил Медведев

— А кто мог, кроме нас?— ответил ему вопросом на вопрос Сухоруков - Вы ведь знаете, товарищ капитан что первый ориентир наш.

— Спасибо, ребята,— передал Медведев,— объявляю вам всем благодарность от себя и от имени командира батальона.

Я взял из рук Сухорукова телефонную трубку — Товарищ командир, большинство фашистов полегли от рук нашего лучшего наводчика Федорова И вчера он подбил три вражеских танка. Если вы не против, надо представить его к награде. Бесстрашный воин и замечательный артиллерист.

— Федорова поблагодари от меня лично,— ответил капитан,— к награде представим.

А тем временем в небе развернулась огненная чехарда. Едва вражеские самолеты достигли наших позиций, как из-за облаков стремительно вылетали наши истребители и бросались на противника. Из двух с лишним десятков немецких бомбардировщиков и «мессершмиттов» ушли на свою сторону лишь единицы.

— Товарищ комиссар, подбили четырнадцать немецких самолетов,— радостно сообщил один из бойцов.

— Это замечательная победа,— ответил я.

Да, теперь ход войны заметно изменился. В боях под Одессой и в Крыму мы стискивали от бессилья зубы, когда немцы забрасывали нас бомбами и обстреливали с бреющего полета.

Блестящая победа наших летчиков в воздухе подняла дух бойцов на земле. Теперь ни у кого не оставалось сомнения в победе Красной Армии. И бойцы с гордостью и любовью называли своих авиаторов «крылатой гвардией».

Сражение под Сталинградом все разгоралось. И немцы дрались все отчаяннее и бросали на город все новые и новые силы. С каждым часом усиливался натиск на 62-ю армию, доблестно оборонявшую центральные улицы Сталинграда. Кровопролитные бои велись не только за каждую улицу, но и за каждый дом. В многоэтажных зданиях, если первый этаж занимали немцы, то советские воины продолжали удерживать верхние этажи. Борьба шла беспощадная, до последней капли крови.

Сегодня всему миру известна фамилия сержанта Павлова, с горсткой бойцов отражавшего бесчисленные атаки противника, но так и не уступившего обороняемый дом.

Под Сталинградом выпал снег и наступили холода, а со второй половины ноября и вовсе установились лютые морозы. Но одежда у нас теплая, ночами разжигали в землянках огонь. У немцев — легкие шинели и фуражки, так что мы порой удивлялись, как они не околели до сих пор.

Начиная с десятого ноября, мы стали свидетелями небывалого пополнения вооружения и боеприпасов. Бесконечно тянулись на передовую вереницы машин и конных упряжек. Мы никогда прежде не видели такого запаса снарядов, гранат, автоматных и пулеметных дисков. И без слов было понятно, что готовится невиданное по размаху сражение.

В ночь с девятнадцатого на двадцатое ноября я вышел проверить посты. Слегка шел снежок, временами с вражеской стороны взмывали в небо осветительные ракеты.

Я посмотрел по сторонам. Оба фланга были унизаны нашими орудиями и минометами. Метрах в двухстах какое-то невиданное ранее оружие, похожее на толстые чурки. Еще дальше притаились гвардейские минометы «катюши».

Удивленный таким соседством, я разбудил Сухорукова, и мы вместе обошли позиции. Короткие трубы, напоминавшие чурки, оказались новым ракетным оружием, которое солдаты окрестили «ванюшами». Вес каждого снаряда составлял свыше центнера и обладал мощностью авиабомбы.

— Если такая дура бухнет сверху, то от фрицев ничего не останется,— сказал я Сухорукову.

— Да, пожалуй,— согласился он, обводя взглядом стоявшие в отдалении плотные ряды тяжелых гаубиц с горами снарядов, сложенных у лафетов.

Прибывшие новобранцы были хорошо снаряжены: одеты в теплые полушубки, на ногах — валенки, на головах — ушанки, на руках — меховые рукавицы, обшитые брезентом. Даже автоматы новехонькие, видно, еще не обстрелянные. И вид у них справный, щеки румянятся на морозе. По всей вероятности, это не участвовавшие раньше в боях дивизии из резерва Верховного Главнокомандующего.

Вернулись на свои позиции приободрившись, еще бы такая сила пришла на подмогу, сразу же позвонил капитан Медведев.

— В 4.00 покормите бойцов и приготовьте орудия к бою,— передал он распоряжение командования.— Между пятью и семью часами начнем наступление. Вы должны выпустить в минуту по 15—20 снарядов с орудия. На северном направлении от Сталинграда наши дивизии вчера отбросили немцев на 15—20 километров. Теперь наша очередь. В 4.00 снова выйду на связь.

20 ноября 1942 года. Два часа ночи. Рано легшие накануне бойцы уже вставали, одевались, умывались, обтирали лица снегом. Вид у всех был свежий, отдохнувший, настроение приподнятое, раздавались шутки и смех. Объяснить это можно двумя причинами: во-первых, за последние два дня хорошо отдохнули, выспались, а во-вторых, не могло не радовать прибывающее мощное подкрепление.

Бойцы дружно взялись за подготовку, раскрывали ящики и удобно складывали у пушек снаряды. Почти в одно время командиры всех четырех орудий доложили о боевой готовности.

И вот старшина, загадочно сияя, пригласил к завтраку, улыбались повара. Оказывается, нас ожидало сытное питание — борщ с мясом, жаркое и по 200 граммов колбасы. Такой завтрак еще более укрепил дух бойцов.

Дежурные связисты без конца слали позывные штабным телефонистам, проверяли слышимость. Вскоре Медведев опять пригласил нас с Сухоруковым на связь, Мы доложили о готовности к бою.

— Сейчас начнется,— предупредил нас капитан — Выпустите по первому ориентиру по 300 снарядов. И ждите новых указаний.

Сухоруков взглянул на часы.

— Без десяти минут шесть. Все — по своим местам. Приготовиться к бою,— громко дал он команду.

В это время стоявший у орудия Федоров показал на небо.

— Посмотрите, товарищ политрук. Я поднял глаза. Летели наши самолеты. Словно серебристая туча надвигалась из-за Волги, со стороны родного мне Казахстана. Радость переполнила наши сердца.

Ровно в шесть часов дежурный телефонист передал приказ Медведева открыть огонь.

Вместе с нашими пушками «заговорили» все орудия этой окрестности. Грозно ухали «ванюши», черные громадные снаряды которых в полете можно было уловить взглядом. Молниеносными сполохами огня заполонили небо «катюши». Не отстают от них и наши

орудия, со свистом вспарывают воздух десятки и сотни снарядов.

Трудно даже представить, что творилось там, где разрывались снаряды, мины и ракеты, если даже на наших позициях сотрясалась от выстрелов земля и от кошмарного грохота, закладывало уши. Взяв бинокль, навел на передовую противника. Настоящее светопреставление, все затянуто черным дымом и пламенем, казалось, смешались земля и небо, и ничего невозможно было разглядеть. Немцы не подавали в ответ ни звука, не слышно ни пулеметов, ни орудий. Видимо, сметены все огневые точки. Да и вряд ли кто остался цел после такой массированной артподготовки и бомбардировки с воздуха, а если и остались, то, наверно, единицы.

Наши орудия, согласно приказу, произвели по 300 залпов. Прекратили стрельбу и соседи. Передовая противника не подавала признаков жизни.

Связались по телефону с Медведевым. Он передал приказание приготовиться к обстрелу второй линии немецкой обороны, увеличить дистанцию на 2 километра, угол оставить прежним. У нас оставалось в запасе 10 минут.

Присел отдохнуть на ящик из-под снарядов. И вспомнил давнюю историю, рассказанную дедушкой.

«Был в роду канжыгалы прославленный батыр Богенбай, не ведавший страха. Никто не выдерживал поединка с ним. Не раз он смело выходил один против десятков и сотен врагов и неизменно выходил победителем. Настолько он был силен, что мог поднять и унести на себе верблюда. Хватая за хвост на бегу необузданных коней, запросто валил их на землю.

Однажды он возвращался со своим отрядом из похода и сделал привал на ночлег в диком безлюдном месте. Изрядно проголодавшиеся воины нашли старый колодец с водой и зарезали лошадь. Но нечем было разжечь костер.

Богенбай вспомнил, что неподалеку отсюда они проезжали мимо старого заброшенного кладбища, могилы на котором были огорожены жердями.

— Пусть кто-нибудь из вас принесет жердей оттуда,— попросил он своих спутников.

Батыры опустили взгляды. Никто не решался исполнить приказ. В те времена люди особенно свято почитали умерших и боялись их духов, так что смельчаков пойти на кладбище не нашлось.

— Боитесь, заячьи души, тогда я сам пойду,— разозлился батыр

Богенбай и, захватив секиру, вскочил на коня.

Соперничавший с Богенбаем батыр Жанибек решил испытать товарища и, взяв с собой молодого джигита, поскакал следом.

Ночь выдалась темной. Оставив подальше от кладбища лошадей, Жанибек с джигитом успели опередить Богенбая и спрятаться среди могил. Вскоре спешился и сам Богенбай, снял с пояса волосяной аркан и стал связывать в кучу сухие жерди с могил.

Сняв с себя верхнюю одежду, Жанибек предстал пред ним в одном белье и, изменив голос, громко воскликнул:

— Ты почему, безбожник, тревожишь здесь дух предков?— и ухватил Богенбая за ворот.

Однако тот мгновенно вырвался и, перехватив за горло, достал свободной рукой секиру.

— Какое мне дело до мертвых духов, если здесь живые чуть не подыхают с голоду. Придется снести тебе голову, чтобы не мешал,— с этими словами он занес секиру, и не на шутку испуганный Жанибек запросил пощады.

— Боке, Боке, прости, брось секиру. Это я, Жанибек, хотел испытать тебя. Теперь верю, что ты действительно ничего не боишься на свете.

И вот когда батыр Богенбай состарился, молодые джигиты спрашивали у него: «Вас весь казахский народ признал и за деяния ваши назвал вас Несравненным батыром. Говорят, что вы не ведаете страха. Правда ли это?».

«Было это в лесах Кокшетау,— ответил им Богенбай.— Я спускался с горы среди густых деревьев, когда рядом ударила молния и расколола большой черный валун. Тогда я впервые испугался и подумал, что эта молния могла поразить и меня

Искупавшись как-то в озере Бурабай, я только сел на коня и увидел на вершине Окжетпес огромного беркута, каких больше не доводилось встречать. Он взлетел и скрылся в облаках. Не поверите, но размах крыльев его достигал ширины большой юрты. И вдруг этот беркут вынырнул из облаков и со сложенными крыльями камнем метнулся вниз. Подхватив одну из пасшихся на берегу озера лошадей, он взлетел и скрылся в горах. И тогда я подумал со страхом, что он мог точно так подхватить и меня. А больше я никогда не испытывал страха ни перед людьми, ни перед духами».

Кто знает, где вымысел, где правда в этой старой легенде? Народ любит наделять своих героев невероятными способностями. Тем не менее наше время превзошло многие сказочные представления. Взять

хотя бы наши бронебойные снаряды и заряды «катюш». Они не то что валуны, броню танков в четыре пальца толщиной пробивают. «Да по сравнению с этим молния все равно что дробь ружейная»,— подумал я про себя

А современный бомбардировщик не то что одну лошадь, косяк лошадей может унести на себе. Да, если сопоставить то далекое время с нашим, разница, как между небом и землей У каждого времени не только свои черты, обычаи и традиции, но и свои представления о силе, возможностях человека Поэтому нельзя сравнивать с сегодняшними и подвиги древних батыров. Сейчас героем может стать не просто смелый человек, а тот кто в совершенстве владеет техникой, стратегией и тактикой боя. Ведь недаром гласит пословица, что сильный побеждает одного, а ученый — тысячи.

— Батарея, огонь!— прервал мои мысли громкий голос Сухорукова

Грохотали, выли, свистели, изрыгали огненные языки пламени многочисленные орудия и минометы, «катюши» и «ванюши».

Вдруг, словно из-под земли, на нашей передовой появились танки. Вырвавшаяся клином стальная лавина выровняла ряды и неудержимо понеслась вперед. Следом ринулись наши автоматчики.

Наши танки почти достигли передних немецких окопов, как со стороны Песчанки неожиданно дали знать о себе фашистские орудия и пулеметы, открывшие огонь по поднявшейся в атаку пехоте. Показалось и несколько танков с черными свастиками на башнях. «Как же они уцелели после такого обстрела?» — удивились мы.

— Должно быть, с тыла подтянули,— высказал свое предположение Сухоруков.

Надо было срочно убрать заслон перед нашей пехотой. Медведев с командного пункта корректировал наш огонь, и мы тотчас смели вражеские пушки.

На какое-то мгновение грохот выстрелов умолк и установилась тишина.

Наши пехотинцы захватили первую линию и быстро передвигались по глубоким траншеям. Нам были видны только их головы.

День уже начинал смеркаться.

21—22 ноября немцы подтянули из резерва танки и пехоту и оказали упорное сопротивление. Фельдмаршал Паулюс, пытаясь предотвратить отступление, дал приказ своим войскам живыми не отступать.

Командарм нашей 64-й армии М. С. Шумилов ведет наступление основными силами на правом крыле в направлении Гавриловки и

Варваровки. Удар нашей дивизии нацелен южнее Сталинграда на Песчанку. 23 ноября весь фронт и всю страну облетела радостная весть. Газеты и радио сообщили о том, что войска четвертого танкового корпуса Юго-Западного фронта и 34-й механизированной бригады Сталинградского фронта соединились на хуторе Советском.

Это сообщение вселило надежды в наших солдат. Этот день положил начало полному разгрому крупнейшей группировки фашистских войск на огромном пространстве между Волгой и Доном.

В последние дни ноября оказавшаяся в окружении 6-я армия, чувствуя свое бессилие прорвать замкнувшееся железное кольцо, запросила помощи у Гитлера. В связи с этим фюрер пообещал поддержку и потребовал сражаться до последнего часа. Поэтому оставшиеся группировки немцев не прекращали сопротивления.

В это же время и в наши ряды просочился слух, что на выручку попавшим в окружение идет с сокрушительными силами фельдмаршал Манштейн. Слухи эти подтвердились. Манштейн шел на прорыв окружения с тремя танковыми и четырьмя стрелковыми дивизиями.

В те дни наш артиллерийский полк вел бои на юго-западе Сталинграда с обессиленными частями армии Паулюса, которые связывали с именем Манштейна реальные надежды. Он в те дни приблизился на 40 километров к Сталинграду. Однако дальше продвинуться не смог, так как 2-я гвардейская армия под командованием генерала Р.Я.Малиновского нанесла его группировка сокрушительный удар, и сам хваленый Манштейн, чуть не угодив в окружение, спасся бегством.

* * *

Новый 1943 год мы встречали в обстановке особого духовного подъема, вызванного разгромом одной из сильнейших армий фашистской Германии. Неистово рвавшийся к Волге враг теперь не мог убежать даже назад. Потрясенные случившимся, немцы начали сдаваться в плен целыми группировками.

Новый год в трескучий мороз мы встречали в землянках, и хотя не могли похвастаться богатым столом, мы верили в скорую победу над врагом.

20 января наши войска начали всеобщее наступление с целью окончательного уничтожения окруженной группировки противника.

Однако 29 января попали в одну неожиданную ситуацию. Мы не ожидали упорного сопротивления немцев, а тем более нападения с их

стороны, и немного расслабились. Вдруг среди ночи нагрянул капитан Медведев и сообщил, что, по донесениям разведки, со стороны Песчанки идет в наступление большая группировка врага.

— Собирайтесь быстрее,— торопил он нас.— Обстреляем их шрапнелью и уничтожим.

Быстро собравшись, вышли из землянок. Мороз стоял такой, что слюна на лету замерзала в ледышку, а поднявшийся ветер переходил в буран

Мы подцепили к тракторам четыре пушки, погрузили на двухколесные прицепы снаряды и двинулись в сторону Песчанки

Темная ночь, к тому же разыгрался свирепый буран В такую погоду не так-то просто будет отыскать безумствующих немцев, поэтому определили по карте направление Песчанки и держались ориентира по компасу.

Медведев, Федоров и я шли впереди батареи, а Сухоруков замыкал сзади. Приходилось остерегаться, чтобы не потерять бойцов в буране. Заблудиться в такую снежную круговерть запросто. Продвигаемся быстро, но пройти 15 километров до Песчанки нелегко. Время от времени Федоров зажигает фонарь под полой и подсвечивает мне карту, по которой сверяю направление.

— Песчанка близко,— сказал я наконец капитану

— Хорошо, надо приготовиться к встрече с врагом. Как ни устал я за долгий путь, но не выдержал и рассмеялся, так как не сомневался, что немцев в Песчанке нет. Да и кто в такую погоду пойдет в наступление.

А буран разыгрывался еще пуще, в десяти шагах ничего не видать. К тому же заглох трактор, тащивший третье орудие. Мы собрались возле него, и ребята начали копаться в моторе.

Мы знали, что во время боев Песчанка была стерта с лица земли и, конечно же, в такую погоду трудно отыскать занесенные снегом развалины. Однако расчеты по карте показывали, что мы на подступах к Песчанке.

— Пойдем, поищем,— нетерпеливо предложил Федоров.— А если так будем плутать, еще и померзнем.

Мы с Федоровым собрались идти.

— Куда вы?— остановил нас Медведев — Заблудитесь одни.

— Товарищ командир,— ответил я,— если мы всю ночь будем так бродить в поисках Песчанки, тогда уж точно замерзнем. Мы допустили ошибку, надо было послать вперед разведку.

Выверив по компасу направление, я побежал прямо против ветра. За мной устремились Федоров и Хусаинов. Прошли мы не так уже много, как впереди показался какой-то черный контур. Я тихо произнес «Смотрите» и указал в том направлении.

— Наверно, уцелевшая после бомбежки печь,— сразу же ответил Федоров.

— Стой здесь, не шевелись,— приказал я шепотом Хусаинову.— Если мы с Федоровым начнем перестрелку с немцами, быстро сообщи Медведеву.

Мы с Федоровым осторожно пошли вперед. Черневший силуэт действительно оказался печной трубой. Рядом — припорошенные снегом руины. Прошли дальше, всюду одинаковая картина — остатки пепелищ, только сверху лег плотный снежный покров. Сомнения теперь не было, что мы вышли на Песчанку. Мы с Федоровым прошли еще метров двести вперед и увидели занесенные сугробом блиндажи и землянки. Тихо подобрались к одной и посветили внутрь фонарем. Пусто.Обошли еще несколько землянок, нигде нет признаков жизни

— Пошли назад,— сказал я старшему сержанту. Только развернулись, как подбежал Хусаинов.

— Что с тобой, куда это ты разогнался?

— Замерз совсем, товарищ лейтенант, решил побегать,— ответил он с заметным акцентом по-русски.

Втроем вернулись к месту, где остановилась батарея. Некоторые солдаты, что были в шинелях, совсем уж замерзли и, дрожа от холода, пытались согреться бегом на месте. Сразу же доложил Медведеву, что обнаружили крытые теплые землянки немцев в Песчанке. Затем поторопил замерзших ребят и повел их в сторону пустующих убежищ. Все двинулись за мной. Выбрал самый просторный, добротно построенный блиндаж. В углу стояла железная печь.

— Иди, принеси пару ящиков от снарядов,— поручил я Хусаинову

Он быстро наломал досок от ящиков. Второй солдат залез наверх и очистил от снега трубу. Печь накалилась быстро. Все бойцы собрались здесь согреться. Затем отогрели еще один блиндаж, в котором оказалось даже заготовленное топливо.

Назначили дежурство со сменой через каждые полчаса.Усталые солдаты, отогревшись, начали похрапывать. Впал в сладкую дрему и я.

Проснулся от чьего-то тревожного голоса. Вскочив, сразу же

разбудил дремавших Медведева и Сухорукова, и мы выбежали наружу. Федоров со своим расчетом уже развернул пушку и готовился стрелять.

— Что случилось, товарищ сержант?— спросил я Федорова.

— Не видите, что ли, товарищ лейтенант? Вон сколько фашистов.

Гляжу, действительно, движется огромная темная маеса. Поднес к глазам бинокль. Немцев много, но все вроде безоружные, идут, едва переставляя ноги, часто останавливаются Вид у них никак не воинственный.

— Подожди, сержант, не стреляй,— остановил я Федорова — Они, по-моему, и не собираются воевать, да и вряд ли для этого у них есть силы. Ничего не скажешь, жалкий вид у «непобедимых» арийцев, живые трупы.

Оглянулся назад. Медведев с Сухоруковым тоже разглядывали их в бинокль.

— Да, с них толку нет, это уже не вояки,— поддержал капитан — Похоже, собираются сдаваться, бедняги. Вот так дела, а мы тут, понимаешь, всю ночь на ногах, готовились сразиться с ними. А они сами ищут нас чтоб сдаться в плен.

— У этих собак уж и сил нет идти,— глядя на их вы мученную ходьбу, не вытерпел Федоров. — Пойду, подгоню. Разрешите, товарищ капитан?

— Постой,— сказал со спокойной рассудительностью Медведев.— Пригнать ты их все равно не сможешь, разве что на себе понесешь.

Мы пошли навстречу бесславным воякам фюрера. Наши ребята, держа наготове автоматы, возбужденно предлагали перестрелять их всех, а они умоляюще протягивали руки, произнося всего два слова «Рус, хлеб», «Рус, хлеб».

Вид у них действительно жалкий. Редко у кого на голове шапка, видимо, только у офицеров. А остальные повязались шарфами, одеялами, только глаза и носы видать. Обуты все в летние ботинки, правда, сверху до икр обмотаны обрывками шинелей. У некоторых, если одна нога обернута лоскутом синей шинели, то вторая — белой простыней.

— Товарищ капитан, да они прямо как кукушки,— сказал я, глядя на этот маскарад.

— При чем здесь кукушки. Это красивые птицы. А они самое настоящее воронье,— ответил брезгливо Медведев.

Хотя офицеры сорвали погоны, по форме можно различить их ранги. Кроме того, они немного владеют русским.

Медведев доложил ситуацию по рации Василию Степановичу Скубаку, затем дал приказание четырем бойцам доставить немцев в штаб дивизиона, в Бекетовку. Поэтому раздались недовольные голоса

— Эти сволочи едва ноги волочат. Как же мы их доставим в такую даль, померзнем еще вместе с ними. Лучше пристрелим. Собакам собачья смерть.

— Все, что вы говорите, ребята, верно,— сказал я. Только не забывайте, что мы должны быть человечнее их. Они добровольно сдались в плен, и мы не имеем права их убивать, какими бы врагами они ни были. И у них тоже есть отцы и матери, братья и сестры. Не все же они воюют по своей воле. Давайте, ребята, лучше прибережем патроны для настоящего дела.

Солдаты замолчали.

К тому же в штабе, узнав, что пленные очень слабы и могут не дойти, пообещали прислать за ними грузовые прицепы и сани.

Оставив немцев под охраной одного отделения, мы двинулись к «Сталгрэс» в Бекетовке.

Тридцатого января был радостный день. Фельдмаршал Паулюс вместе со своим штабом сдался в плен, объявив об окончательной капитуляции своей армии.

Второго февраля шестая армия — гордость Гитлера — полностью сдалась в плен и была переброшена за Волгу. Это и было завершением растянувшегося на семь месяцев Сталинградского сражения, приковавшего к себе внимание всего мира и предрешившего исход войны. И крах фашистской Германии.

НА ОРЛОВСКО-КУРСКОЙ ДУГЕ

В один из февральских дней, когда мы отдыхали после завершения Сталинградской битвы, меня вызвали к начальнику штаба майору Федорову. Он сперва спросил о делах в батарее, затем перешел к главной сути разговора:

— Товарищ Кизатов, ты ведь знаешь Макарчука, отбывшего на лечение?

— Да, многое пережили вместе.

— Макарчук вернулся и хочет занять свою прежнюю должность в шестой батарее. Привык, говорит. Как ты на это смотришь?

— Товарищ майор,— ответил я,— это очень добрая весть. Во-первых, Макарчук выздоровел и снова в строю, а во-вторых, заменит

меня.

— Вот-вот,— улыбнулся майор.— А ты вернешься в родную четвертую батарею. Тебя это удовлетворяет?

— Так точно, товарищ майор! Спасибо!— поблагодарил я и вышел из штаба.

Расположение четвертой батареи в Бекетовке знал хорошо. Возглавлял ее по-прежнему Дмитрий Алексеевич Гридин.

— Товарищ старший лейтенант, прибыл в ваше распоряжение командиром разведвзвода,— доложил я.

— Рад, рад,— приветливо встретил Гридин.— Я ведь тебя просил к себе сразу же после курсов, но отказали. Теперь будем вместе,— поднявшись, он крепко пожал мне руку.

Вдруг распахнулась дверь и вошел разведчик Фатих Мухамадиев. Отдав по-армейски честь, он бросился обнимать меня. И я обрадовался ему, как родному брату.

— С прибытием, Жалел абизи,— радостно сияя, сказал он по-татарски.— Будете командиром у нас?

— Так оно и есть, братишка,— ответил я, мешая казахские и татарские слова.

Я с нетерпением стал расспрашивать их о делах на батарее, о старых товарищах.

— Друзья твои все здравствуют, еще, наверно, не слышали о твоем прибытии. А то бы прибежали. Особенно часто тебя вспоминают Мазманьян, Хоменко, Бондарев и Вялых. Вместо пропавшего без вести узбека Султана прибыл в пополнение еще один Султан, только кумык по национальности. Есть еще несколько новичков, да ты сам познакомишься с ними. Ты теперь командир, должен быть требовательным, не забывай об этом,— под конец беседы с отеческой заботой предупредил меня Гридин.

22 февраля 1943 года. Наша дивизия погрузилась в товарный состав и отправилась на запад. Позади оставался дорогой нашим сердцам, поверженный в руины, но не сломленный Сталинград.

Волга, Волга, мать родная, Волга — русская река...—

пели мы, прощаясь с древней рекой, на берегах которой произошел решительный перелом в ходе войны.

Дорога военных лет известна, добирались мы до места назначения несколько дней. Ночью поезд остановился у небольшого села. Вскоре пришел и приказ: мы должны были готовиться к сражению на Орловско-Курской дуге. Приступили к сооружению укреплений во

втором эшелоне Брянского фронта. Снова рыли окопы, многочисленные землянки, траншеи. Порой задумываешься, сколько же земли перерыли солдатские руки? Но на фронте это первая необходимость.

Больших перемен на переднем крае нет. Лишь изредка обе стороны обмениваются перестрелкой из дальнобойных орудий да ведутся бои местного значения. По поступающим сведениям, немцы собираются взять реванш за Сталинград и готовятся в летней кампании нанести нам сокрушающий удар и перейти в большое наступление на Орловско-Курской дуге. В ожидании и подготовке прошла весна.

* * *

5 июля 1943 года. Среди ночи на левом фланге нашего фронта началась артиллерийская стрельба. Не зная причины, мы всю ночь не сомкнули глаз. Позже узнали, что артподготовка носила отвлекающий характер в целях дезинформации противника в главном направлении удара. На следующий день немцы пошли на этом участке в наступление крупными танковыми силами.

8 июля нашу дивизию перебросили на передний край. В пять часов утра 12 июля провели мощную артподготовку, а затем двинулась в атаку наша пехота.

Взяв с собой разведчиков Мазманьяна, Мельникова, связистов Хоменко и Бондарева, отправился наводить телефонную связь со вторым батальоном 234-го полка. По пути провели наблюдение за передним краем противника. Немцы как раз открыли огонь из минометов. Зафиксировав на карте координаты, сообщил их Гридину.

Тотчас наши орудия выпустили с десяток снарядов, и вражеские минометы заглохли. А мы, примкнув к пехоте, вышли на захваченные у немцев окопы. Отступивший враг понес значительные потери.

Старший лейтенант Гридин передал мне по телефону приказ — втроем со своими разведчиками не отставать от пехоты и, продвинувшись вперед, провести разведку второго эшелона противника, нанести на карту огневые точки и быстро сообщить ему.

Оставив на первой линии связистов, мы быстро нагнали четвертую роту пехотинцев. Сообщить ценных сведений они нам не смогли. Объяснив им свою задачу, мы поползли дальше, ко второй линии вражеской обороны.

— Вы подождите,— сказал Мазманьян, когда мы значительно

продвинулись вперед.— Не стоит всем рисковать и лезть под пули. Я пойду дальше один.

— А ты что, заговоренный от пуль?— поддел я его насмешкой.

— Да нет, но убить меня не так просто,— рассмеялся в ответ Григорий.

— Вы оба командиры, так что пойду я,— вызвался, с другой стороны Мельников.

— Нет, пойдем все вместе,— распорядился я.

Тщательно маскируясь, подползли к крытым землянкам немцев. Мазманьян все-таки опередил нас и проник в нее первым.

— Это еще кто такой?— удивленно спросил я, увидев его разговаривающим в землянке с совсем еще молоденьким юнцом.

— Да пацан еще, сами видите. Хочет сдаться в плен,— ответил сержант.

— А как ты с ним объяснился?— изумился я.

— Поговорили немного по-армянски, немного по-казахски. Видишь, какой чернобровый красавец.

— Брось, говори правду.

— Конечно, шучу, откуда мне знать их собачий язык. Но ему все-таки сказал пару ласковых на армянском,— рассмеялся Мазманьян.

У молоденького немецкого солдата действительно были черные брови и волосы. Лет ему на вид шестнадцать-семнадцать, не больше. «Видно, этот бешеный фюрер уже и детей на фронт отправляет?»— подумал я про себя.

В это время подползли следом несколько пехотинцев. Все они с удивлением рассматривали нашего пленного юнца. Пока мы возились с ним, раздался крик отошедшего в сторонку Мельникова. Подбежали к нему. Осколочное ранение в шею. У бедняги отнялась речь. Поблизости оказались санитары, и мы отправили его в санбат. Мельников распрощался с нами молча, одними глазами.

Я все еще переживал за его нелепое ранение, как подошли разведчики из нашей дивизии.

— Товарищ лейтенант, уступите нам фрица,— попросили они.— Нам как раз нужен «язык».

— Ну что, Григорий Григорьевич, отдадим его?. Мазманьян задержал на немце долгий и пристальный взгляд, но, видно, смягчился и уступил моей просьбе.

— Ладно, берите,— произнес он великодушно.

На нашем участке фронта не было особых перемен.

С утра ведем немного перестрелку. Затем начинает бомбить с обеих сторон авиация. На отдельных участках происходят незначительные стычки. После пережитых нами сражений и кровопролитных боев все это кажется пустяком, милостиво отпущенной нам передышкой.

Однако за этим прощупыванием друг друга стояло огромное нервное напряжение и каждая сторона чувствовала неумолимое приближение настоящей, смертельной схватки. Но никто не знал, когда наступит этот день. -И эта неизвестность ожидания была тоже утомительной. И вот наш артиллерийский полк получил указание поддержать огнем 234-й стрелковый полк, который пошел в наступление и захватил третью оборонительную позицию противника.

Меня вызвал старший лейтенант Гридин и показал точку на развернутой перед ним карте.

— Вот здесь, на подступах к вражеской позиции, остался наш подбитый танк. Стоит он на очень удобном для обзора возвышенном месте. Сегодня ночью, под покровом темноты, отправляйтесь с Мазманьяном и Бондаревым и заберитесь в этот танк. Лучшего наблюдательного пункта и не придумаешь. Тщательнейшим образом обследуйте все подступы к врагу. Возьмите с собой рацию и будете сообщать координаты.

— Задание очень опасное, Кизатов,— продолжал он после небольшой паузы.— Почти на верную смерть посылаем. Немцы будут всего в 150 метрах, так что будьте предельно осторожны. Это приказ самого «батьки»— генерала Кирсанова. Еще раз прошу, будьте очень осторожны. Если враг догадается, разнесут танк вдребезги. Возьмите с собой достаточно воды и продуктов. Наблюдение будете вести по телескопу. Ну, пока, желаю счастливого возвращения.

Бондарева и Мазманьяна застал в землянке и объяснил, какое задание поручает нам командование.

— Да, нелегко нам будет,— отозвался Бондарев.— Ведь стоит только нас засечь немцам, считай, крышка. Сразу же подожгут, деваться будет некуда.

— Это еще ничего,— не терял чувства юмора Мазманьян,— я другого боюсь. Вдруг немцам взбредет в голову взять этот танк на буксир и повезти прямо в Берлин, к самому Гитлеру.

— Григорий Григорьевич, вы не можете без своих шуток,— произнес с досадой Бондарев.— Дело очень ответственное и опасное, надо серьезно обдумать. Вдруг немцы сами тоже надумают использовать этот танк для наблюдения, что тогда, к примеру, будем

делать?

— А чего ломать голову,— ответил невозмутимый Мазманьян,— у нас не останется другого выхода, кроме как забросать их гранатами и встретить автоматными очередями. Не мешает захватить с собой и пару бутылок зажигательной смеси.

Ночь выдалась темной. На переднем крае я встретился с командиром стрелковой роты, объяснив наше задание, попросил в случае опасности помочь.

Продвигаемся осторожно, небольшими перебежками, так как немецкие ракеты беспрестанно взмывают в небо, ярко освещая передовую. Наконец добрались до танка.

— Выройте окоп под танком,— приказал я своим разведчикам.— А я понаблюдаю за немцами.

Позади танка, со стороны нашей позиции, оказалась глубокая воронка от бомбы, так что всю глину из окопа сбросили в нее. Затем влезли в танк и прикинули, как лучше установить телескоп.

Тем временем рассвело. И хотя мы всю ночь не сомкнули глаз, приступили к выполнению задания. Вражеские позиции были как на ладони. Немцы устроились очень хорошо: в низин-е, в густых зарослях тальника, вырыты глубокие окопы и траншеи. Метрах в трехстах позади густой лес. На передней линии три пулеметных гнезда и шесть минометных. Еще дальше, в глубине 1000 метров, замаскированные сверху травой большие землянки. Вокруг снуют немцы, видно, что разносят завтрак.

— Есть связь, Бондарев?

— Да, отличная слышимость.

— Сообщи Гридину, что мы устроились и приступили к заданию.

— Хорошо.

Продолжаю наблюдение. В самой ближней нам траншее расположилось свыше сотни солдат. В занятом врагом лесу обнаружил батарею с четырьмя пушками. Все координаты передал через Бондарева на командный пункт.

Теперь за дело взялась наша артиллерия. Смотрю в телескоп за результатами обстрела. Ребята вели стрельбу с большой точностью, так что повторно корректировать огонь не приходилось. Как только взлетел в воздух первый пулемет вместе со своим расчетом, я спросил через Бондарева, кто произвел выстрел. Пока с командного пункта сообщили, что пулеметное гнездо уничтожил Александров, в воздух взлетели и остальные три пулемета.

— Стреляйте быстрее,— передал я,— а то вражеские минометы собираются сменить позицию.

Обстрел участился, и снаряды буквально взрыли землю на передовой. Немцам удалось вывезти из-под огня только один миномет.

Теперь начали обстрел вражеской батареи, но точно установить, сколько выведено из строя пушек, не удалось, все было охвачено дымом.

И тотчас наши войска пошли в наступление.Откуда-то появились танки, устремились на вражескую позицию. Повисло в воздухе дружное, ликующее «Ура!» поднявшейся в атаку пехоты. Я перевел телескоп дальше, но на всех флангах была одна и та же, радующая сердце картина, наши бойцы преследовали убегающих в растерянности немцев, бросавших на своих позициях технику, тяжелое орудие и снаряжение.

В этот день мы продвинулись на 20 километров. Противник дрогнул не только на участке нашей дивизии. Сокрушительные удары нашей армии на Центральном, Степном, Юго-Западном и Западном фронтах нанесли огромный урон фашистам. Повсюду наши войска преследовали их, буквально наступая на пятки и подминая под себя танковой мощью. Так претерпел крах гитлеровский план взять реванш за Сталинград.

Продвигаясь весь день вперед, остановились наконец в густом лесу возле села Павловки. Сразу же связались с командиром дивизиона майором Скубаком.

— Проведите разведку в Павловке,— приказал Василий Степанович. — Выясните силы и намерения немцев, а если их там не окажется, займите село и установите с нами телефонную связь.

Я послал в село Мазманьяна и Бялых. Вернулись они быстро.

— Товарищ лейтенант, мы встретили там красивую девушку, глаз не оторвешь,— поспешил доложить с улыбкой на губах Бялых.

— Ты что, свататься ходил?— упрекнул я его.

— Так эта красавица дала нам ценные сведения,— ответил за него Мазманьян.— В самой Павловке немцев нет, но она их видела утром с крыши километрах в четырех к западу.

— А почему вы сами не посмотрели с этой крыши в бинокль? Женщина и то сообразительнее оказалась.

— Мы спешили доложить вам,— начал было оправдываться Мазманьян.

— Пошли, бегом,— прервал я его и побежал к селу, прихватив

еще рядового Хоменко.

Вошли в крайний дом. Ни души, но постель и посуда на месте. Оказывается, хозяева обитали в землянке, метрах в ста от дома. Место было удобное. Я собирался с рассвета вести наблюдение с крыши, поэтому приказал вырыть рядом большой окоп.

В дом вошла с керосиновой лампой в руке молодуха, о которой уже докладывали мне ребята. Она поздоровалась с нами.

Девушка и вправду оказалась красавицей. Светлоликая, щеки покрыты яблочным румянцем, глаза, как сливы, в обрамлении красиво изогнутых бровей. Тяжелые черные косы уложены на затылке. На вид ей лет двадцать пять.

— Ой, сколько мы ждали вас, товарищ лейтенант,— заговорила она сразу о наболевшем.— Чего только ни делали над нами проклятые немцы, как только ни измывались. Пришлось скрываться в лесу. Если бы не партизаны, с голоду померли бы. И скот, и людей угнали в Германию. Да что я все жалуюсь,— спохватилась она.— Приходите со своими товарищами в гости к нам. Сейчас у нас, слава богу, есть чем угостить вас.

— Спасибо,— поблагодарил я,— но не стоит беспокоить старую мать и малое дитя. Да и еда вам самим еще пригодится.

Мазманьян, Вялых и Хоменко вышли рыть окоп. Женщина не уходила.

— Меня зовут Ольга,— протянула она руку, присаживаясь рядом.— А вас?

— У меня трудное имя, вы не произнесете,— ответил я.

— Все равно скажите,— настаивала молодуха.

— Жалел.

— Жялил,— повторила она и рассмеялась.

— Вам, видно, не приходилось слышать казахские имена?

— Да,— кивнула она.— А вы уж не отказывайтесь, поговорите с моей матерью, порадуйте ее.

— Ладно, загляну попозже,— согласился я с улыбкой.— Разве можно отказаться, когда приглашает такая девушка.

Ольга, смущенная, вышла, и я подошел к ребятам.

— Товарищ лейтенант, ну как, разве я не говорил, что красавица?— спросил, не выдержав, Вялых.

— Прямо вылитая шолоховская Аксинья,— ответил я,— и манеры такие же.

— Ну, тогда вам не сдобровать,— пошутил он.

Оставив дежурить Вялых, вошли в землянку. Внутри это оказалась большая комната с нарами, стены обиты старыми одеялами. Старуха при виде нас обрадовалась, как своим детям. Ольга быстро разложила перед нами сушеную рыбу, хлеб.

— Мама, пришли долгожданные наши солдатушки,— сказала она.

Старушка вытерла с глаз набежавшие слезы.

— Дорогие сыночки, да сохранит вас господь бог. Живите долго и счастливо, а враг проклятый пусть сгинет в огне,— и поцеловала нас по-матерински.

Почти до самого рассвета мы поддерживали связь с орудийным взводом и Гридиным. Пехота окапывалась метрах в пятистах от Павловки. И к ним протянули телефонную связь. Затем, выставив часового, немного прилегли.

Утром Гридин сообщил, что идут в наступление наши танки. А вскоре мы это увидели сами. Железной лавиной устремились они в сторону занятого немцами леса. Одновременно показалась в небе наша авиация.

Немцы почти не сопротивлялись, побежали, бросая свои позиции. Наша артиллерия открыла им вслед огонь, а пехота в мгновение ока вторглась во вражеские брошенные укрепления. Противник был сломлен, и задача наша упростилась, оставалось только преследовать убегающего врага. Так, еще одной победой завершилось сражение на Орловско-Курской дуге.

Эта битва показала возросшее искусство наших генералов и командиров, стойкость, мужество и героизм доблестных воинов Советской Армии.

После поражения на Орловско-Курской дуге пал дух германской армии, и отрезвленные немцы стали разувериваться в своих грандиозных планах покорения мира и понимать безнадежность преломления хода войны.

ОСВОБОЖДЕНИЕ УКРАИНЫ

Более двух лет находился украинский народ под жестоким гнетом немецко-фашистских оккупантов. Каких только насилий не совершали озверевшие оккупанты, каких только мук не перенес многострадальный украинский народ... Нельзя было без содрогания слушать о зверствах фашистов, бросавших в огонь малолетних детей, вырывая их из материнских рук.

Многие цветущие города и села были полностью стерты с лица земли. А разве можно простить надругательства над молодыми женщинами и девушками? Были разрушены и сожжены многие культурные памятники тысячелетней истории Украины.

И вот настали светлые дни освобождения пролившего море слез и хлебнувшего море горя украинского народа. Даже в фашистской неволе не потеряли своего мужества, упорно противостояли врагу украинские братья, сказаниями о подвигах которых полнилась земля.

Это было время наивысшего подъема в нашей армии, когда, ломая хребет врагу, мы начали освобождать родную землю от поганой фашистской нечисти. Нанеся ряд сокрушительных ударов, вышли на территорию братской республики, где встречали нас со слезами радости.

Советское командование приняло решение о создании в различных воинских подразделениях особых ударных групп, в задачу которых входило неотступно преследовать убегающего врага, не давая ему закрепиться и прийти в себя, продолжать гнать на запад. Эти ударные группы формировались в основном нз опытных, бывалых воинов всех родов войск, от пехоты до авиации.

Такая группа была создана и при нашей батарее на территории Сумской области. Командиром назначили меня. В ее состав вошли мои товарищи Мазманьян, Вялых, Бондарев, кумык Султан, Брославский, Фомин и солдаты из нового пополнения. Гридин дал нашей группе задание. Мы взяли с собой в путь трехдневный паек, вооружились автоматами и гранатами.

Холмистая равнина с березовыми и осиновыми рощами. Основные силы идут вслед за нами. На немцев пока не нарываемся.

— Товарищ лейтенант,— остановил меня вдруг Мазманьян,— по моему предположению, где-то здесь, поблизости, должен быть населенный пункт. Проведем разведку.

Оставив ребят, мы пошли вперед. Продвигаемся осторожно, не проронив ни звука. Может, Григорий вспоминает в эти моменты свой Батуми, а я же мысленно был в родном Кокшетау, в его густых сосновых борах, и представил на миг белых лебедей на зеркальной глади озера.

Вдруг послышался гул самолетов. Мы едва успели забежать в заросли кукурузы, как рядом рвануло, содрогнулась земля, заложило уши и потемнело в глазах. «Вот и смерть пришла»,— подумал я, припадая к земле.

Придя в себя, убедился, что цел и невредим, разве что обсыпан землей и слегка звенело в ушах.

Вскочив на ноги, позвал Мазманьяна. Никто не отзывался. В тревожном предчувствии осмотрел все кругом и испуганно застыл, наткнувшись на воронку от бомбы. Не раз сталкивался со смертью в войне, но, увидав своего друга в крови, в разодранной в клочья гимнастерке, был не в силах подать голоса.

Невозможно было сосчитать раны на его теле. На левой руке оторваны пальцы. Правая рука перебита и едва висит. Разорвал на груди гимнастерку, здесь тоже глубокая рана. Зияет дыра в правой лопатке, несколько рваных осколочных ран на бедре и полностью срезана правая нога. Похоже, на нем не осталось живого места.

— Гриша! Гриша! Ты живой?— повторял я в растерянности.

Он наконец отозвался.

«Да ты, Гриша, самый мужественный среди людей»,— подумал я со слезами на глазах.

— Товарищ лейтенант, многое мы с тобой пережили...— сдавленный голос его осекся и он бессильно умолк.

Я взял себя в руки и, достав из кармана медицинский пакет, стал перевязывать его бесчисленные раны. Поднес к губам Гриши фляжку.

— Братишка мой, Жалел,— заговорил он снова,— пристрели меня. Ради бога, прошу...

Я поймал взгляд его больших, застланных слезами черных глаз и, не сдержавшись, зарыдал сам.

— Гриша, дорогой мой, и ты мне как брат. Как же я могу застрелить родного брата?!— выдавил я из себя сквозь рыдания.— Ты будешь жить, Гриша, поверь мне,— продолжал я утешать его и себя.— Голова цела, сердце не задето. Вылечат тебя, и вернешься в строй. Вместе победу встретим.

Подошли следовавшие за нами бойцы ударной группы. При виде раненого Мазманьяна смолкли. Бондарев быстро настроил рацию, и попросил Гридина прислать санитаров. Сообщение о случившемся сильно огорчило его.

Прибыл санитар в запряженной парой гнедых телеге. Мы дружно подняли Гришу и бережно уложили в телегу.

— Может, и выживет,— обнадежил меня санитар. Я простился с другом и надежным товарищем. Телега с Мазманьяном потихоньку тронулась, и мы долго и молча смотрели ей вслед.

— Я не буду щадить врага, буду мстить за Мазманьяна,— зло сказал

Вялых

Да, такая боль утраты порождает ненависть к врагу. В этот день мы лишились отчаянного и храброго разведчика. Так хотелось верить, что он выживет, хотя бы чудом.

Мы продолжили путь, но немцев так и не встретили К ночи остановились в лесу, разожгли костер и вскипятили чай. Вялых и Фомина я отправил на разведку в близлежащее село, Султана назначил дежурить, остальные прилегли.

— Когда вернутся ребята, разбуди меня,—поручил я. Среди ночи разбудил меня Вялых.

— Товарищ лейтенант, в селе немцев нет,— доложил он.— Они вчера еще ушли.

По сведениям местных жителей, в селе Банички имелись скрытые от немцев колхозные кони. Хотя пришлось свернуть с дороги, мы добрались до села. Там оказались необъезженные аргамаки. Сельчане помогли нам отловить несколько лошадей, нашли седла и сбрую.

Ребята радовались приобретению, один лишь Вялых, выросший в Москве, был огорчен.

— Я лучше похожу пешком,— заявил он нам.

— Ты не сможешь поспевать за конными!— оборвал я, пресекая его попытку увильнуть.

Мы посадили Кузьму Вялых на самую крупную и кроткую кобылу с широкой спиной. Было смешно видеть, как одной рукой он вцепился в луку седла, а другой— за узду. Стоило кобыле чуть прибавить шагу, как бедный Кузьма таращил испуганно глаза и, бросая узду, хватался за гриву. Глядя на его мученический вид и посадку в седле, ребята весело смеялись.

Немцы так быстро оставляли наши земли, что догнать их было трудно.

* * *

В начале сентября наша дивизия вышла прямо на подступы к городу Чернигову. Все мои бойцы были на лошадях. Пробираясь извилистыми лесными тропами, вышли на большую поляну, но, прежде чем выйти на нее, осмотрелись вокруг в бинокль.

На дальней опушке увидели четырех вооруженных автоматами людей. На немцев не похожи. Скорее всего, это сельчане или партизаны.

Я послал Вялых и Султана выяснить, что это за люди.

— Держитесь за деревьями, когда убедитесь, что это наши,

выходите на связь. Узнайте обстановку и расположение немцев. А если окажутся врагами или полицаями, троих пристрелите, а одного возьмите живым. Быстро выполняйте приказание.

— Будет сделано, товарищ лейтенант,— с этими словами ребята исчезли за стволами деревьев. Мы застыли в напряженном ожидании. Наконец ребята настигли четырех неизвестных. Ни выстрелов, ни сопротивления, глядим, наоборот, обнимаются. Затем, уже не таясь, направились в нашу сторону по открытой поляне. И мы подхлестнули навстречу коней.

Спешившись, поздоровались с незнакомцами и представились.

— Командир Советской Армии лейтенант Кизатов

— Командир разведки партизанского отряда капитан Советской Армии Иван Козлов,— доложил о себе старший из них.

Козлов увлекательно рассказывал о жизни в партизанском отряде. Немало сил приложили они к победе под Сталинградом, пускали под откос эшелоны с войсками и вооружением, идущие на помощь окруженной армии Паулюса.

— От всего сердца прошу вас,— предложил Козлов,— погостить в отряде. Хоть немного отдохните.

— Спасибо, Иван Сидорович, за приглашение, но мы на задании и времени в обрез,— отказался я.

Козлов сообщил нам ценные сведения о немцах.

— Они сейчас сооружают укрепления на шоссе возле села Березна. А мы можем дать вам проводника. Лагерь наш всего в трех километрах отсюда. Поэтому, товарищ лейтенант, было бы лучше заглянуть к нам. Долго не задержим,— настаивал командир партизанской разведки.

Пришлось уступить партизанам.

В отряде нас встретили с радостью. Лагерь оказался большим, были здесь также старики и старухи, женщины и дети. Среди партизан оказалось много бывших воинов, оставшихся в сорок первом в окружении или бежавших из плена.

Иван Сидорович ввел нас в большую землянку, где размещался штаб, и познакомил нас с партизанскими командирами.

Стол в отряде оказался хлебосольным и щедрым: соленые огурцы, маринованный лук, копченое мясо, хлеб домашней выпечки и многое другое, что мы давно не ели.

— Да такое только на свадьбах подают,— удивленно произнес Хоменко, с аппетитом приступая к трапезе.

За разговором и угощением незаметно прошел час. Настало время

распрощаться с партизанами.

Весь остаток дня мы проскакали рысью и остановились неподалеку от Березны. Дав лошадям отдохнуть и попастись в лесу, поужинали. Вскоре к нам присоединились и остальные бойцы ударной группы.

Султана и Вялых я отправил к Гридину с заданием привести сюда батарею. Место для позиции было удобное. Наша батарея прибыла сюда на следующий день. Подоспела и пехота, бесконечной вереницей вливаясь в лес. Я, захватив Фомина, отправился на разведку в Березну. Там уже были наши войска. Как узнали у жителей, немцы сбежали накануне, не принимая боя. У гитлеровских солдат ничего не осталось от прежней уверенности, только слышишь от них: «Гитлер капут». Фюрер и его ближайшее окружение прокляты не только всем миром, но и своим немецким народом.

Мы вернулись на батарею и узнали, что получено задание перейти реку Снов и обстрелять немцев, отступающих по шоссе Киев — Чернигов.

— Товарищ лейтенант, вы со своей «конницей» проведите разведку за этой дорогой,— приказал Гридин.— Подберите удобную позицию для орудий.

— Будет исполнено, товарищ старший лейтенант,— заверил я его и собрался уходить, как он остановил меня.

— Подожди, фашисты отступают и по Гомельскому шоссе в сторону Любечей. И там надо выявить их силы. Насколько я знаю, нам предстоит перейти Днепр со стороны Любечей и занять села Молошино и Брагино. Затем продвигаться на населенные пункты Александровка, Юревичи и Калиновичи и первыми принести освобождение братскому народу Белоруссии.

Оседлав отдохнувших со вчерашнего дня лошадей, тронулись в путь. Хотел пойти с нами и Фатих, но Гридин оставил его при себе.

21 сентября 1943 года.

На бодрой рыси достигли слияния рек Десны и Снов. После переправы с высокого берега показались заводские и фабричные трубы Чернигова. До города напрямую не больше двадцати километров. Проскакали час и остановились. Осмотрелись кругом. Справа из леса выезжали на шоссе наши танки, сверху полно автоматчиков. Впереди — отступающий противник, заполонивший шоссе машинами, орудиями и танками.

Перевел бинокль на восток. Там еще одна движущаяся лавина. Это преследующие немцев наши войска.

— Товарищ лейтенант, если война будет и дальше так продолжаться, то воевать одно удовольствие,— шутливо подметил Вялых.

Не теряя времени, я подобрал среди лесопосадки хорошо укрытую позицию недалеко от шоссе, ведущего из Чернигова в Мену. А для стрельбы прямой наводкой показалась удобной высотка на том берегу Десны. На случай, если немцы начнут палить по нашей батарее из дальнобойных орудий, выбрал еще одну резервную позицию.

— Поезжай к старшему лейтенанту,— послал я на батарею Вялых,— и покажи на карте подобранную позицию. Вон и наши танки вышли на шоссе. Здесь может сейчас разгореться кровопролитный бой.

— Хорошо,— ответил он и сел на черную кобылу, с которой в последнее время научился ладить.

Батарея не задержалась и вскоре заняла выбранную позицию с западной окраины леса. Рядом готовились к атаке бойцы 234-го гвардейского стрелкового полка. Начали обстрел. Горели груженые машины и танки, переворачивались под взрывами орудия, началась паника среди вражеской пехоты.

Наблюдаю в бинокль. Вот один из наших снарядов угодил в машину, набитую свиньями, гусями и утками, и перевернул ее. Уцелевшая живность стала разбегаться. Я не выдержал и рассмеялся.

Стали смотреть дальше на запад, в гущу немецкой колонны. Вот где творилось настоящее светопреставление. Среди горящих и перевернутых танков и машин подминала друг друга пехота. Паническое бегство врага приободрило нас.

Узкая лента шоссе превратилась в кровавую западню. Поняв это, немцы сошли с дороги и побежали под прикрытие леса. Вскоре они открыли оттуда орудийный огонь.

Старший лейтенант Гридин мастерски владел стрельбой из закрытых позиций и сам встал к орудию. И мы начали палить вслед врагу шрапнелью. Противник бежал, бросая раненых и технику. На окраины города ворвались наши танки с автоматчиками.

И в городе фашисты не смогли долго противостоять нашему натиску. Многие полегли под гусеницами танков и разрывами снарядов. Однако самые отчаянные из них, убегая в лес, продолжали сопротивление, обстреливая шоссе из автоматов.

Группа немецких танков, обезумевших от безысходности, ринулась на нашу батарею. Снова началась смертельная схватка. На этот раз отличился в стрельбе старший сержант Александров. Сперва он сделал несколько выстрелов шрапнелью, однако озверевшие водители

стальных машин, не глядя на людские потери, не свернули со взятого направления и упрямо надвигались на нас.

Теперь решил проявить себя первый номер, Шевченко, тоже отличный наводчик. Он начал наводить орудие на приближавшийся головной танк. Грохнул выстрел, и тотчас над башней грозной машины, взметнулось пламя. Снаряд из следующего орудия подбил гусеницы второго танка, и он резко развернулся на месте. Соскочившие с него автоматчики бросились бежать назад.

Остальные танки маневрировали и обстреливали на расстояний, но нас поддержали огнем слева.

Тем временем появились наши танки тридцатьчетверки и устремились на немецкие танки. При виде их противник не выдержал и развернул свои машины, взяв направление на Любечи. Наши танки погнались следом, но немцы тут внезапно развернулись и пошли в лобовую атаку. Расстояние между нами неумолимо сокращалось. Началась перестрелка. Загорелись три немецких танка, а один остановился. Понесли потери и наши — горели два танка, и у одного были повреждены гусеницы.

Остальные продолжали сближаться и палить из пушек. Было жутко смотреть, как столкнулись лоб в лоб, словно разъяренные быки, два головных танка. Немецкая железная громадина не выдержала и завалилась на бок. Наш танк тоже остановился, и выскочившие из обеих машин экипажи начали перестреливаться из пистолетов. Затаив дыхание, мы наблюдали за этим поединком.

Видимо, кончились заряды, и два оставшихся противника схватились врукопашную. Было непонятно, за кем осталась победа, так как оба повалились на землю.

Мы поддержали наших танкистов артиллерийским огнем. Большинство немецких танков горело, а остальные спаслись бегством.

Так был освобожден один из красивейших городов Украины Чернигов. Жители города встретили нас ликующими толпами.

Нашей 76-й гвардейской дивизии за героическое освобождение города от фашистских оккупантов было присвоено звание Черниговской, а всем воинам объявлена благодарность от имени Верховного Главнокомандующего.

* * *

Перед войсками была поставлена задача — гнать противника до самого Днепра и выйти на правобережье этой могучей украинской реки. Выполняя этот приказ командования, мы соединились с пехотой и двигались вперед без остановки по Гомельскому шоссе.

Рассеянные силы немцев временами оказывали сопротивление, начинали обстреливать из укрытий идущие по дорогам войска. Однако эти горстки фашистов тотчас окружались и уничтожались. Немало немцев сдавалось в плен добровольно.

Батарея в этот день остановилась неподалеку от села Кувечичи, в котором стояли немцы. Был конец сентября, дождливо и пасмурно. Взяв с собой Вялых и Султана, я пошел провести разведку. В пути промокли с головы до ног, а конца дождю не видать. Не помогли даже плащнакидки.

Стали наблюдать за селом в бинокль. Тишина. Под прикрытием одного из домов обнаружили танки. Какой-то солдат в синей форме полез на крышу. «Чего он там потерял?»— подумал я про себя.

Через некоторое время начало проясняться. Вот и солнце прорвалось сквозь тучи, брызнув радостным снопом лучей. Я продолжал следить за солдатом на крыше. В чердачном оконце что-то блеснуло. Все ясно, ствол пулемета.

Вечерело. Мы продолжаем наблюдение за селом. В саду крайнего дома возвышается какой-то бугорок, с первого взгляда похожий на вход в погреб, однако отливающий сбоку металлом. Не свожу глаз, силясь понять его назначение. Неожиданно, словно из-под земли, показались два немца и скрылись в доме.

Все стало ясно. Это дзот с самоходным орудием или врытый в землю танк. В любом случае его нужно уничтожить. Не случайно немцы так усиленно укрепляются здесь, на подступах к Днепру.

С наступлением темноты вернулись на батарею и я доложил результаты разведки Гридину. Он передал эти данные командиру дивизиона Скубаку, а тот, в свою очередь,— командиру полка.

Ночь я провел на наблюдательном пункте, чтобы утром корректировать оттуда огонь по рации.

Рассвело. Это было 27 сентября 1943 года.

Начиналась артиллерийская подготовка, затем к грохоту орудийной канонады присоединился неистовый вой «катюш». Село Кувечичи

затянуло черным дымом.

Пошли в атаку пехота и танки. В первую очередь я рассчитал координаты обнаруженного накануне вражеского дзота и передал на батарею. Снаряд разорвался рядом с подозрительным бугорком.

— Дистанция и угол прежние, дать огонь четырьмя снарядами.

Взрыхлив вокруг землю, ни один снаряд не попал точно в цель.

— Продолжайте огонь,— передал я Гридину. Наконец один из снарядов разорвался прямо над бугорком. Взлетели в воздух бревна. Дзот был полностью уничтожен прямым попаданием.

— Прекратить огонь,— передал я на батарею.— Даю новые координаты.

Наша пехота находилась уже на подступах к селу. Сейчас должен «заговорить» вчерашний пулемет на чердаке, и я поспешил передать его координаты.

Снаряд разорвался, не долетев до этого дома. С занятого нами наблюдательного пункта все видно, как на ладони.

Тем временем пошедшая в атаку пехота и танки разделились на две группы. Одна из них, взяв к северо-западу, начала огибать село. Маневр был понятен — окружить и отсечь путь к отступлению противника, чтобы полностью уничтожить его в селе.

Вторая группа пошла прямо на село, и тотчас разразился очередями пулемет на чердаке.

Я опять вызвал огонь, но вновь недолет.

— Прибавьте сто метров,— скорректировал я наводку,— и дайте по четыре снаряда с каждого орудия.

Снаряды ложились со всех сторон от злополучного чердака, но дом оставался невредимым, как будто заговоренный. Вдруг пулемет неожиданно заглох, и только через несколько мгновений пробилось над крышей пламя. Лишь один немец успел спрыгнуть и скрыться на задворках, но больше никто не показался, и вскоре горящий дом превратился в огромное пепелище.

После взятия села я по приказу Гридина вновь присоединился к пехоте. Рядом со мной Вялых и Фомин. Мы на лошадях.

Подо мной гнедой аргамак с белой звездочкой на лбу, которого я назвал Тортобелем. Красивый длинношеий конь, но все равно ему далеко до Аранжира. Ведь тот был соколом среди подобных себе и понятливым, как человек, вспомнил я своего доброго спутника первых тяжелых месяцев войны.

Отрадно было видеть, как бежала без оглядки хваленая

«непобедимая» гитлеровская армия. Битком набитые пехотинцами грузовики, остатки танковых частей, вырвавшись на шоссе, рванули на запад, набирая скорость.

Мы продолжали скакать по шоссе.

— Как хорошо побеждать, оказывается, и усталости не замечаешь,— подметил с довольной улыбкой Фомин. Но, вспомнив погибших друзей, огорченно замолчал.

ФОРСИРОВАНИЕ ДНЕПРА

С наступлением темноты добрались до Мыси. Село это рядом с Днепром. Разведка выяснила, что здесь немцев уже нет. Они переправили свои основные силы на западный берег Днепра.

Вскоре прибыл наш орудийный взвод. Не задерживаясь в селе, спустились к Днепру. Старый рыбак дал нам две лодки, которые он прятал от немцев в густых зарослях прибрежного тальника. Обе новые плоскодонки. Погрузив их в телеги, подвели к Днепру и спустили на воду.

Могучий Днепр. Широко и вольно катит он свои волны. Плещутся у берегов белогривые волны, пожалуй, такие же высокие и грозные, как морские. И вода с таким же изумрудным отливом, как морская. Ширина основного русла реки местами достигает километра, оба берега густо поросли ивами, тальником и тростниковым камышом. Так вот он какой, воспетый в песнях легендарный Днепр. И немцы решили нанести сокрушительный удар на его берегах.

Я загляделся на волнующуюся водную ширь. Когда-то великий сын украинского народа Тарас Шевченко, глядя на волны нашего Каспия, писал поэтические послания родному Днепру. И я был готов посвятить стихи, да нет у меня таких слов.

После ужина меня вызвал Гридин.

— Доверяем тебе ответственное задание, товарищ лейтенант. Под покровом темноты нужно перейти Днепр. Учти, что на нашем направлении есть два рукава: Старый Днепр и второй Днепр. Старый Днепр перед нами. А второе русло будет поуже. Между ними, естественно, есть остров шириной 10 километров. Ты сперва переправишься на этот остров. Замаскируйся на возвышенном месте и веди наблюдение за противоположным берегом. Внимательно осмотри каждый квадратный метр, каждый бугорок. Пока наша пехота доберется до второго русла, уже рассветет. Ясно, что немцы направят

на них весь огонь артиллерии. И в это время ты должен передать координаты огневых точек противника. Если с твоей помощью мы быстро уничтожим их, то успех нашей армии обеспечен. Так что нелегкое дело тебе поручаем. Как только наша пехота ступит на тот берег, начинайте переправу. Связь поддерживайте в основном рацией, но дополнительно протяните через реку телефонный кабель,— продолжал уточнять задание Гридин.— С тобой пойдут Вялых, Хоменко и Бондарев. Возьмите одну из лодок, вторую оставьте нам. Патронов и гранат берите побольше, а еды — на два дня.

— Все понятно, товарищ старший лейтенант. А где будет ваша позиция?

— Пока не переправится пехота, я буду с батареей на этом берегу. Позицию ты сам видишь. А затем переправим на плотах два орудия первого взвода,— ответил Гридин.— А ты подбери для орудий удобную позицию, чтобы можно было из укрытия бить напрямую. Эти орудия будут предназначены на тот случай, если немцы пойдут в контрнаступление.

— Верно, товарищ старший лейтенант,— согласился я с Гридиным.— Поддержать в трудный час пехоту — наш долг.

Взяв с собой ребят, начал готовиться к ночной переправе. Погрузившись вчетвером в лодку, поплыли под покровом темноты. Разыгравшиеся днепровские волны бросали нашу лодку, как щепку, захлестывая борта. Вскоре она начала заполняться водой. В такой бурной реке не может быть страшнее опасности. Было бы глупо сейчас утонуть, и, преодолев растерянность, мы стали с Вялых вычерпывать воду котелками.

Хорошо, что Хоменко с Бондаревым оказались хорошими гребцами. Мы с Кузьмой без остановки черпали воду, а они быстро гнали лодку между волнами, словно перекати-поле в ветреный день.

Несмотря на темноту, мы чувствовали, что со всех сторон нас окружили многочисленные лодки и плоты.

Это переправлялась пехота. Но на остров мы высадились первыми. В западной части острова, ближе ко второму руслу, выбрали удобное для наблюдения место. Телефонного кабеля не хватило, поэтому связь с батареей поддерживали только по рации. Начали рыть окопы. Земля оказалась каменистой, и мы всю ночь не сомкнули глаз.

Почти к самому острову подбиралась с того берега песчаная коса, очень удобная для переправы. У ее основания угадывалась в предрассветных сумерках позиция противника, но расположена так,

что оттуда можно отступить в случае необходимости.

Наступил рассвет 28 сентября. Наши войска готовятся к форсированию Второго Днепра. Опять поверхность реки покрылась лодками.

Наблюдаю за вражескими позициями. Засек два пулеметных гнезда, неподалеку друг от друга. Пока притаились, чтобы подпустить поближе наши лодки с бойцами.

— Быстро передай координаты на батарею,— приказал я Бондареву,— чтоб открыли огонь. Наша пехота подвергается опасности.

Первый снаряд лег метрах в пятидесяти справа от пулеметного гнезда.

— Взять 50 метров левее, угол 002,— уточнил я.

Я начал корректировать огонь на второй пулемет, и с четвертого снаряда он тоже был уничтожен.

Затем выявили еще одну огневую точку. После того, как опасность пулеметного огня поубавилась, наши пехотинцы стали быстро высаживаться на берег. Разъяренный враг начал палить из миномета и потопил одну лодку с нашими бойцами.

Мы не могли обнаружить вражеский миномет. А огонь противника усилился.

— Нашел, товарищ лейтенант!— радостно воскликнул Кузьма Вялых.— Смотрите, справа, под прикрытием ив.

— Молодец, Вялых, правильно,— крикнул я, присмотревшись.— Быстро передай координаты.

Теперь и соседние батареи начали изо всех орудий стрелять в закрытые позиции немцев. Во вражеском стане началось смятение. Пользуясь этим, наши бойцы один за другим высаживались на берег. Правый берег превратился в бурлящий людской котел.

Неожиданно немцы усилили огонь с левого фланга. Взглянув в бинокль, по следам трассирующих пуль обнаружил пулеметное гнездо. Сообщили координаты батареи.

Наша пехота почувствовала себя увереннее, враг дрогнул и начал уступать первую линию обороны. Однако в этот момент заговорила его дальнобойная артиллерия. Поняв по точности нашей стрельбы, что мы корректируем огонь вблизи, они начали обстрел правого берега острова, а также наших закрытых позиций на левом берегу Опасность возрастала

— Собирайте рацию. Быстрее! За мной,— крикнул я ребятам, и

мы побежали через густые заросли ив к берегу, нашли брошенную лодку, сели в нее и поплыли туда, где разгорался горячий бой. Один из тяжелых снарядов разорвался метрах в ста от нас, подняв громадный фонтан воды.

— Быстрее, засекли,— торопил я ребят.

— Все равно они опоздали. Мы свое дело сделали На каждого из нас приходится по одному уничтоженному пулемету и миномету. Разве этого мало?— сказал горделиво Вялых.

Еще один снаряд разорвался по левому борту.

— Быстрее, резко меняйте курс. Еще пара выстрелов, и нам конец,— только успел я произнести эти слова, как рядом с лодкой булькнул снаряд. Нас охватил ужас, но проходили мгновения, а взрыва не последовало. Снаряд, к нашему счастью, ушел ко дну, как обыкновенный камень.

Наконец достигли берега и вошли в густые заросли тростника. Здесь оказалось немало пехотинцев из роты лейтенанта Андреева, с которым я был знаком.

— О, наши боги и покровители пожаловали,— радостно встретил нас командир.— Если бы вы не заглушили пулеметы и минометы, то мы бы уже кормили рыб на дне Днепра.

Я начал осматривать в бинокль передние цепи врага. С этого бугорка хорошо просматривались позиции немцев.

— Как связь с батареей?— спросил я Бондарева.

— Нормально, товарищ командир.

— Тогда сообщи Гридину, что немцы, немного отступив, стягивают силы и готовятся к контратаке. К ним присоединились четыре танка. Видно, собираются вернуть утраченные позиции. Выводят на передний край орудия.

Бондарев в считанные секунды связался с батареей.

— Товарищ лейтенант, Гридин с двумя орудиями отправился на нашу сторону. Сейчас там командует лейтенант Чернышев...

Первый снаряд разорвался далеко позади немецкой цепи.

— Чего это они? Дистанция — 1000, угол — 004. Передавай скорее.

Следующий снаряд разорвался метрах в ста позади немецких пушек.

— Четырьмя снарядами, дистанция — 900, угол прежний,— передал я новый ориентир.

Пошла в контратаку немецкая пехота, которая была вдвое больше нашей. И прикрывали ее четыре танка. Я повернулся к Бондареву.

— Пусть стреляют шрапнелью. Передавай точно координаты...

— Есть, товарищ лейтенант, передаю один залп шрапнелью,— ответил Бондарев.

— Что толку с одного снаряда?— недовольно усмехнулся стоявший рядом Андреев.

— Вы не поняли, товарищ лейтенант, сперва надо одним-двумя снарядами скорректировать цель,—объяснил я командиру стрелковой роты.— А потом уже можно крыть огнем.

— Извините, товарищ Кизатов, откуда мне знать ваши артиллерийские приемы...

Мы не успели договорить, как первый же снаряд угодил прямо в танк.

— По четыре снаряда с каждого орудия, прицел прежний, только пусть возьмут чуток ниже.

Несмотря на обстрел, танки приблизились почти вплотную.

— Вялых, Хоменко, приготовьте гранаты,— скомандовал я.

— Теперь очередь за нами,— крикнул мне командир роты.

В башню приблизившегося на какую-то сотню метров танка будто ударила молния. У бойцов роты появилось противотанковое оружие, пробивающее любую броню. Правда, годилось оно для стрельбы только с близкого расстояния. Второй танк поджег бутылкой зажигательной смеси один из бойцов, подползший навстречу грозной машине. «Быстро назад»,— крикнул я, испугавшись за этого отважного парня. Он оглянулся, затем вскочил и с разбегу прыгнул в наш ров.

В этом бою рота лейтенанта Андреева показала несгибаемое мужество.

Повезло нам и в том, что основные силы немцев отвлекли на себя, как мы узнали позже, бойцы 239-го стрелкового полка, находившиеся на нашем левом фланге и нанесшие сокрушительный удар противнику.

Вдруг к нам в ров несколько солдат заволокли захваченного в плен немца. Я подбежал к ним, чтобы допросить его и добыть дополнительные сведения о противнике.

Пленный рассказал, что против нас сражается 12-й отдельный батальон СС. Пополнив свои ряды резервом из тыла, он должен пойти в наступление и вернуть утраченные сегодня позиции. Иначе их всех ожидает расстрел. Таков приказ свыше.

Вернувшись к рации, связался с дивизионом и передал новые сведения.

Прошло около часа. В небе показались тяжелые немецкие

бомбардировщики в сопровождении юрких «мессершмиттов». С их приближением среди бойцов послышались тревожные разговоры о том, что если сейчас начнут бомбить этот узкий плацдарм на берегу Днепра, то и костей наших не соберут.

— Не бойтесь, товарищи,— раздался спокойный голос Кузьмы Вялых.— Не забывайте, что сейчас не сорок первый, а сорок третий год...

Не успел он договорить, как с востока стремительно налетели наши «яки», «лаги» и «миги» и сразу же ринулись в бой.

Но откуда-то взялись «тигры» и «фердинанды» и двинулись на нас, обстреливая на ходу позиции.

— Ерунда, на трех бойцов всего по одному танку и пять фашистов. Приготовиться к бою,— скомандовал лейтенант Андреев.

Эта невеселая шутка все же взбодрила бойцов.

Вражеские снаряды ложились все точнее, была взрыта вся земля вокруг. С разных концов траншей доносились стоны раненых.

Немецкие танки надвигались все ближе. Срочно передал на батарею приказ открыть огонь. Наши орудия с этого берега били напрямую, и передние три танка остановились. С левого берега Днепра нас поддержали шрапнелью. Ряды немецкой пехоты начали редеть. Один из танков прорвался к нашей позиции, и соскочившие с него солдаты бросились в наши траншеи. Часть из них полегли под очередями наших автоматов, а с остальными завязалась рукопашная.

Наш Вялых не отставал в схватке от бывалых пехотинцев. Я застрелил в упор набегавшего фашиста. Один лежал на Хоменко и держал его за горло, но бросившийся, как кошка, Вялых всадил ему нож под лопатку. Безжизненным кулем скатился немец на дно рва. Бондарев, бросив рацию, тоже отражал атаку из автомата.

После такого отпора остатки гитлеровцев стали убегать по длинной извилистой траншее, но, видимо, и с той стороны их встретили наши бойцы, и они бросились обратно. Мы открыли огонь. Потеряв еще двух-трех убитыми, они сдались.

К этому времени наши взводы благополучно переправились через Днепр. Радость наша безгранична. Обнимаемся и целуемся с товарищами, словно не виделись целую вечность.

Орудия первого взвода сразу же установили на прямую наводку, второй взвод занял позицию в укрытии.

29 сентября.

Если вчера на этой позиции было от силы 50—60 человек, то

сегодня на правый берег ступили сотни и тысячи бойцов. Да и сам Днепр стал менее грозным, унялись волны, и вода стала прозрачной. Вчера еще он был в руках врага, а сегодня великая река Украины возвращена своему народу.

С рассветом немцы, подтянув свежие силы, пошли в наступление. Но и мы всю ночь готовились к сражению, переправляли через Днепр войска, укрепляли фланги. Можно с уверенностью сказать, что захваченный плацдарм превращен в неприступную крепость.

Немецкие танки развернулись широкой цепью и грозно надвигались на наши позиции. Словно прорвался небесный гром — это заговорили сотни наших орудий. Немецкие железные махины начали гореть, словно сухая трава. Враги спасались бегством.

После артиллерийского обстрела подали голоса наши «катюши», один звук которых бросал в трепет врага, познавшего на своем горьком опыте смертоносную силу этих огненных -смерчей. Застигнутая шквальным огнем, многочисленная вражеская пехота металась, словно в кровавой западне. Казалось, что вся земля под их ногами превратилась в пламя.

После «катюш» на вражеские цепи пошла авиация. Видно, поняв, что на переднем крае уже делать нечего, она стала бомбить тылы немцев.

Теперь можно было подниматься в атаку. Схватив в руки автоматы, мы присоединились к пехоте. Рядом со мной шли Хоменко, Вялых, Бондарев и присоединившийся утром Султан.

Когда мы бежали через густой кустарник, нарвались на засаду. Залегшие здесь фашисты начали стрелять. Мы стали отбиваться. Горстка немцев не выдержала и бросилась наутек. Хотели ринуться вдогонку, но не оказалось Султана. Хоменко и Вялых нашли его в кустах с пробитой навылет грудью. Так мы потеряли еще одного друга и разведчика Султана. «Не успокоюсь, пока не отомщу за Султана!»— поклялся Вялых.

Бой разгорался. Я нашел Бондарева и прыгнул к нему в окоп.

Начинавшийся после полудня бой к вечеру начал стихать. Ночь провели в окопах, а на следующий день началось общее наступление по всему фронту. Враг отступал под нашим натиском, бросая убитых и раненых.

НА БЕЛОРУССКОЙ ЗЕМЛЕ

В начале января сорок четвертого года освободили белорусское село Брагино. Все жители вышли нам навстречу.

Здесь, на белорусской земле, мы убедились своими глазами в зверствах фашистских оккупантов, превзошедших в злодеяниях Чингисхана. Нас ужаснула известная ныне всему миру трагедия села Хатынь, в котором немцы сожгли, загнав в сарай, 149 взрослых и 76 детей. В живых чудом остался лишь один старик.

В селе Александрова фашисты вспороли живот беременной женщине, и из чрева матери выпало дитя. Видевшая своими глазами это злодейство старуха сошла с ума. Всех молодых ребят и девчат этого села повесили за связь с партизанами.

Услышав обо всех зверствах гитлеровских захватчиков, мы прониклись еще большей ненавистью к врагам, этим человекообразным чудовищам, порожденным фашизмом.

Утром, после небольшой артподготовки, мы устремились с пехотой к этому селу. Со мной по-прежнему были Бондарев, Хоменко и Вялых. С нашей наводки было уничтожено два пулемета.

Штаб второго батальона 234-го стрелкового полка оказался неподалеку, прямо на передовой. Командир, майор лет тридцати, был рад нашему приходу.

— Приветствуем отважных артиллеристов! Поддайте-ка этим гадам огня, чтобы земля под ногами горела.

— Видишь вон тот крайний дом, товарищ лейтенант,— перешел он сразу к делу.—В нем, несомненно, находится штаб или наблюдательный пункт. Покажите-ка свое искусство.

— Свяжись с батареей,— окликнул я Бондарева.

— Есть связь, приказывайте, товарищ лейтенант. Получив от старшего лейтенанта Гридина «добро», я передал координаты.

Снаряд разорвался неточно. Я подкорректировал наводку.

Следующий взрыв был рядом с домом, и я запросил четыре снаряда. Наблюдательный пункт противника был разнесен в пух и прах.

— Спасибо, товарищ лейтенант, я смотрю, вы и вправду мастера,— сказал майор.

Передние цепи пехотинцев дружно ворвались в село, однако немцы продолжали держать оборону в крепких рубленых домах Александровки. Сопротивлялись они яростно.

Сообщив Гридину, мы тоже устремились вперед. Хоменко с Бондаревым тянули позади телефонный кабель. Под градом вражеских пуль продвигаемся вперед, пользуясь каждой ямкой и бугорком.

Хоменко и Бондарев использовали подходящий ров и наладили связь с батареей. Мы с Вялых поползли вперед, вошли в село и стали передвигаться под прикрытием домов. Когда перебегали улицу, раздался одиночный выстрел из-за угла одного дома, и пуля угодила мне в локоть. Я выронил свой пистолет, бросился на землю, чувствую, что рукав гимнастерки на правой руке пропитался кровью. Рана сильно саднила и горела огнем.

— Кузьма, за этим домом притаились немцы,— сказал я лежавшему рядом Вялых,— стреляй по ним. Не бойся за меня, рана пустяковая.

Он начал палить из автомата, а я, собрав все силы и перехватив пистолет в левую руку, перебежал под прикрытием дома. Следом подбежал и Вялых. Потемнело в глазах, и я прислонился к стене. Видно, потерял много крови. Кузьма решительно вбежал в дом. Сверху послышалась автоматная очередь. Вскоре он вернулся ко мне.

— Снимайте полушубок.— Вялых начал перевязывать мне рану и зло рассказывал:—Отомстил я за вас, товарищ лейтенант. За домом, в глубоком рву, скрывались три фашиста, поджидая, когда появимся из-за угла. Из окна я бы их не достал, пришлось по внутренней лестнице взобраться на чердак. Ох и дал я по ним очередь.

Вернулись в ров, где оставили Бондарева и Хоменко. Они испуганно посмотрели на мой окровавленный рукав под наброшенным внакидку полушубком.

— Не бойтесь, пустяки, просто царапнула пуля,— успокоил я их.— Зато Вялых успел отомстить, укокошил трех фрицев.

— Наверно, провод оборвало, потеряли связь с Гридиным,— доложили ребята.

К нам с четырьмя солдатами нагрянул командир батальона майор Андреев.

— Говорил я тебе, будь рядом со мной,— упрекнул он меня.— Ты, Кизатов, не шути, такие раны бывают опасны. Отправляйся быстрее в санбат, если не хочешь остаться без руки.

— Ерунда, товарищ майор, это не страшно,— ответил я.

Я не заметил, как забылся во сне. Не знаю, сколько проспал, но очнулся бодрым. Возле меня стояли Хоменко и конюх нашей батареи Титов. Оказывается, Бондарев с Вялых ушли вместе с Хромых в село.

Темной ночью вел меня Титов в санбат. Дорога опасная, через

минное поле, припорошенное свежим снегом. Издали показались двое мужчин в штатском. Подошли к ним, разговаривают по-русски. И они, оказывается, искали дорогу через минные заграждения. Я пошел впереди.

— Товарищ лейтенант, пустите меня первым,— пристал Титов.

— Спасибо, Титов,—ответил я,—только ты с минами не знаком, еще нарвешься.

На счастье, вышли на свежий след телеги. Теперь немного легче, но все равно нельзя терять бдительности. Наконец с большим трудом перешли поле шириной всего метров двести.

В санчасти полка, расположившейся в двух землянках, главной оказалась женщина в звании капитана медицинской службы.

— Товарищ лейтенант, придется направить вас в армейский госпиталь,— сказала она, промыв и перебинтовав рану.

Я попрощался с Титовым и передал привет Гридину.

На следующий день шестеро ходячих раненых вышли в дорогу. Проголодавшись в пути, набрели на склад какого-то армейского подразделения, начальником которого оказался душевный и щедрый пожилой интендант. Он наполнил нам вещмешки продуктами. Присев неподалеку в кружок, мы начали закусывать.

— Ребята, собирайтесь, подбросим вас до госпиталя на машине,— обрадовал нас вновь сердобольный старшина.

Под вечер мы уже были в госпитале 62-й армии.

Находился он в 150 километрах от передовой, в одном из крупных сел Гомельской области. Меня направили в палату, которая размещалась в обыкновенном трехкомнатном доме. В каждой комнате стояли по три кровати, заправленные чистыми и теплыми одеялами, снизу виднелись белоснежные простыни. Даже дух захватило от такого комфорта.

Здесь лежали офицеры. Моим соседом оказался тридцатилетний симпатичный капитан с живыми веселыми глазами. Устав с дороги я сразу заснул.

На следующий день осмотрели мою рану.

— Пуля прошла между связок, так что не опасно,— заявил, завершив осмотр, военврач.— Недели через три сможете вернуться на фронт.

Меня это обрадовало.

— Пойдем на танцы, познакомлю с красивыми девчатами,— пристал ко мне вечером уже знакомый капитан Алексей Григорьев.

Народу в маленьком колхозном клубе было битком. В середине круга танцевала всего одна пара: молоденький офицер лихо отплясывал с очаровательной девушкой. Оттого ли, что я недавно с фронта, но все девчата вокруг казались мне красавицами. И я невольно вспомнил о той девушке, которую занесло в мой окоп во время обстрела под Одессой, и в душе шевельнулось сожаление, что я так и не нашел ее.

Для меня все было в диковинку, и я смотрел на танцующих, не отрывая глаз. «Ну пошли, лейтенант»,— шепнул мне капитан. Мне не хотелось покидать это веселое скопище людей, но он выволок меня за руку.

— Сейчас сюда придут две девушки,— сказал он мне, когда мы углубились в проулок.— Красавицы, да еще и партизанки. Два дня, как познакомился с ними.

— А у тебя есть жена, Алексей?— спросил я его.

— Нет. Мне ведь только двадцать шесть. До войны служил, не до женитьбы было.

— А из каких ты мест, капитан?— продолжал я.

— Из города Ишима Омской области.

— Ой, как же я со вчерашнего дня не догадался спросить,— обрадовался я.— Оказывается, мы земляки, я из Петропавловска.

— Я с отцом не раз ездил в Петропавловск. И у нас казахи проживают.

Подошедшие девчата остановились в сторонке, с удивлением глядя на наши восторженные объятия. Мы поздоровались. Алексей познакомил нас. Одну звали Ниной, другую — Галей. Обе закончили школу перед войной.

— А где вы живете?—спросил девчат капитан.

— Отсюда далековато, вам, раненым, наверно, нельзя много ходить?— ответила шутливо Нина.

— Ничего, прогуляемся немного, поговорим,— предложил я.

— Не возражаем, товарищ лейтенант,— опять ответила бойкая Нина.

А Галя все молчит. Но капитан, видать, бывалый ухажер, рассказывает веселые истории. Нина так и заливается, а Галя улыбается уголками губ.

— У вас есть родные, Галя?— спросил я.

— Отец. Был партизаном, сейчас работает учетчиком. Гуляли мы долго. Проводили девушек, весело с ними распрощавшись.

— Веселая у тебя Нина,— заметил я Алексею, вернувшись в

госпиталь.— С такими девчатами не заскучаешь.

— С каких это пор Нина моя?— ответил он, пристально взглянув в мои глаза.— Моей девушкой должна быть Галя. В любом случае у меня больше прав на нее: ты — лейтенант, я — капитан, и старше тебя на целых три года,— и он рассмеялся, обратив свои слова в шутку.

И Алексей снова пошел в клуб, а я лег спать. Было уже двенадцать часов.

Проснулся рано, начал просматривать журналы. Начинался обход врачей. Почти все больные еще спали.

Увидев начальника госпиталя, полковника медицинской службы, я вскочил с места и отдал честь.

— Из какой дивизии?— спросил начальник госпиталя.

— Гвардейской Черниговской, товарищ полковник.

— То-то и видно. Ведь командиром у вас генерал Кирсанов.

— Так точно.

— Он мой друг,— добавил полковник и вышел из палаты.

Позавтракав, я сел писать письмо домой. К этому времени встал и капитан. Умывшись, взял кипу газет и начал читать.

— Жалел, иди сюда,— позвал он вдруг меня.— За победное форсирование Днепра многим присвоено звание Героя Советского Союза. Давай посмотрим, ты ведь участвовал в этих боях. Почитай Указ, может, знакомые окажутся,— и он протянул мне газету.

Я начал смотреть список с самого начала. Сразу же увидел фамилию нашего старшего сержанта Александрова и чуть не подскочил от радости. Эх, нет его рядом, а то бы обнял и поздравил отважного друга.

Смотрю дальше. На букву «Г»— опять близкий мне человек, наш командир, старший лейтенант Гридин.

— Это же здорово, капитан!— не выдержал я и окликнул Алексея.—Из нашей батареи два человека. И оба мне — как родные братья.

— Эй, лейтенант, смотри на букву «к», может, и твоя фамилия здесь есть.

— А вот наш генерал Кирсанов. Смотри-смотри, капитан. Это такой замечательный человек, что и две звезды ему было бы не много,— воскликнул я и продолжал скользить взглядом дальше. Верить или не верить своим глазам, но четкая газетная строчка гласила: «КизатовЖалел, лейтенант». От волнения сжалось сердце, и я бессильно опустился на кровать.

— Что случилось?— с этими словами капитан вырвал из моих рук

газету.— Все ясно,— и он тоже замолчал, словно осмысливая увиденное. Затем громко закричал «Ура!» и бросился обнимать меня.

На восторженный крик капитана сбежались офицеры из соседних комнат.

— Что случилось? Чего раскричались?

— Ой, да здесь такая радость! Вот этому лейтенанту, дорогому моему земляку Кизатову присвоено звание Героя Советского Союза. Вот, смотрите газету. Так как же мне не кричать?!

— Вот здорово,— произнес кто-то из них, и они начали поздравлять меня.

Откуда-то узнал об этой новости персонал госпиталя.

— Молодец, джигит!— дружески похлопал меня по плечу начальник госпиталя.

Я вытянулся в струнку.

— Спасибо, товарищ полковник. Всегда готов служить Родине. Клянусь до последней капли крови оправдать это высокое доверие.

Полковник увел меня с собой и пригласил в кабинет капитана, заместителя по хозяйству.

— Создай Герою все условия, выдели отдельную палату и обеспечь всем необходимым.

— Будет исполнено,— ответил капитан.

— Подождите, товарищ капитан,— остановил я его и повернулся к полковнику.— Мне ничего не надо, никаких условий.

Полковник поднял недовольный взгляд.

— Товарищ Кизатов, вы это заслужили как Герой.

— Но я один со скуки помру. Поселите со мной земляка — капитана Григорьева.

— Не возражаю,— ответил полковник.

В тот же день мы переселились. С Алексеем мы еще больше сдружились.

Как-то вечером Алексей с лейтенантом из соседней палаты собрались в колхозный клуб.

— Передать что-нибудь Гале?— спросил он с улыбкой.

— Ничего не говори. Я уже вылечился и, может, завтра уеду на фронт,— ответил я.

— Вот такими бывают Герои,— рассмеялся Алексей и вышел.

Утром я заикнулся было полковнику об отправке на фронт, но он отказал.

Я написал родным о присвоении звания Героя, назвал номер

«Правды» с соответствующим Указом. Но, чтобы не огорчать мать, о ранении ни слова.

Проснувшись, Алексей с соседом рассказывали о своих ночных похождениях.

— Ты извини, Жалел,— начал Алексей,— Я твою просьбу выполнил, но девчата уже сами откуда-то узнали о твоем награждении. Разве такое утаишь? Видно санитарки из госпиталя рассказали.

— Не ври,— упрекнул я Алексея.

— Если не веришь, спроси у Федорова,— крикнул он на лейтенанта.

— Правда, правда, капитан верно говорит. Точно, работники госпиталя растрезвонили. Стоит ли расстраиваться из-за пустяков, товарищ Кизатов. Пусть знают все, ты можешь только гордиться, что добыл такую славу в бою.

— Кстати,— продолжал он,— ты, оказывается, знаком с Галей и Ниной. Они очень обрадовались за тебя. Особенно Нина, веселая такая. Это она пристала к капитану, мол, не твоего ли друга наградили. Сам посуди, куда ему было деваться?

— Ох и складно вы поете,— все еще недоверчиво сказал я.

— Нет, Федоров рассказал все как есть,— подхватил капитан.— Нина, узнав правду, сразу же заявила, что придут поздравлять. Я ведь знал, что это тебе не понравится. Не беспокойте, говорю, Героя, теперь к нему не пускают. А они ни в какую.

— Эх, Алексей, придумал тоже, что не пускают, поди, девчат перепугал. Кто же против, если придут днем,— засмеялся я.

— Ну, я тогда пошел за ними,— вскочил повеселевший капитан.

Мы с Федоровым так разговорились, что не заметили, как появился и наш Григорьев.

— Товарищ Герой Советского Союза, можно к вам?— шутливо отрапортовал он с порога.— Здесь просят аудиенции очень симпатичные девчата.

— Войдите,— ответил я ему в тон.

Мы с Федоровым встали, приветствуя симпатичных гостей. Кроме Гали и Нины, была еще одна незнакомка. Они поздравили меня и начали выкладывать на стол прихваченную с собой снедь.

— Ну, садимся за стол,— взяла в свои руки инициативу Нина.— Галю и Жалела, наших скромников, посадим рядом. Теперь наш лейтенант—Герой, может, будет посмелее.

Застолье получилось славным, пели песни, танцевали. Мне стало приятно, что почти незнакомые люди с такой сердечностью и

искренностью разделили мою радость.

Через несколько дней, в последних числах января, начальник госпиталя отправил меня на своей машине в штаб Черниговской гвардейской дивизии.

И снова начались суровые фронтовые будни.

ДЕВЧАТА ЕДУТ ПО ДОМАМ

Июль сорок четвертого года. Наша 76-я гвардейская краснознаменная Черниговская стрелковая дивизия была во втором эшелоне на польской земле. Жизнь в недавно освобожденных от фашистской оккупации районах была очень тяжелой и бедной. Раскинувшиеся в стороне друг от друга мелкие хутора напоминали двадцатые годы в наших краях, когда по соседству с нашим аулом кочевали врозь семьи Шарипа и Рамазана, братьев Бабы и Жукена, Жолдыаяка, Жанета и Абиля. А близкий наш родич Елжас так и вовсе держался одним своим домом. Каждый влачил свое существование особняком, и только с коллективизацией аулы приобрели современный вид.

Так вот, существование поляков и западных украинцев было похоже на жизнь тех бедняцких казахских аулов. Из живности — одна коровенка. И доят ее, бедную, и запрягают. Одеты в самотканые холщовые рубахи и шаровары, у тех, кто посостоятельнее, с вышивками. Жалкая участь бывшего многие годы под панским гнетом народа вызывала сострадание.

Как-то утром капитан Гридин передал приказ штаба явиться к генералу Кирсанову.

Вызов Александра Васильевича обрадовал меня. Второй эшелон расположен вдали от вражеской линии и относительно безопасен. Отдав поручение младшему командиру, я направился в тыл нашей батареи на низкорослом, густогривом жеребце монгольской породы —Нордике.

— Заходите, товарищ Кизатов. Вас ожидают Александр Васильевич, Елена Петровна и полковник Петраков.

Услышав имя супруги Кирсанова, я повеселел, так как вызов предвещал что-то хорошее.

За столом сидели командир дивизии генерал Кирсанов и начальник артиллерии полковник Петраков. Елена Петровна стояла у раскрытого окна.

— Товарищ гвардии генерал-майор, Герой Советского Союза старший лейтенант Кизатов по вашему приказанию явился.

Кирсанов и Петраков поздоровались со мной за руку. А Елена Петровна по-матерински поцеловала меня.

— Садитесь, старший лейтенант,— предложил генерал.— Как дела? Есть ли весточки от родных?

— Спасибо, товарищ генерал, письма получаю...

Но Кирсанов, не дав договорить, перешел к делу.

— Вот что, Кизатов, мы решили назначить вас командиром женского батальона.

Чего только не случается на войне! Если даже на верную смерть посылают, приказ нужно выполнять. Я был готов ко всему. Но стать командиром женского батальона — такое и в самом кошмарном сне не могло присниться. И я молча застыл, не зная, что ответить генералу.

— Что молчишь?— рассмеялся Александр Васильевич.

— Не смущал бы его, товарищ генерал,— пожурила мужа Елена Петровна.

Кирсанов бросил взгляд на меня, затем повернулся к жене.

— Сейчас сорок четвертый, а не сороковой год. И Кизатов не тот молодой солдат-разведчик, каким был в Новороссийске. Перед нами офицер, Герой Советского Союза, командир разведки, имеющий за плечами трехлетнюю суровую школу войны, защищавший Одессу, Сталинград, воевавший на Орловско-Курской дуге, участвовавший в освобождении Украины и Белоруссии.

— Вот и разъясни Жалелу все,— сказала Елена Петровна, расставляя перед нами чашки с чаем.

— Тогда перейдем к делу,— сказал Александр Васильевич, отхлебнув чай.— В нашей дивизии, как ты знаешь, много женщин-военнослужащих, участвовавших в боях, награжденных боевыми наградами. Есть среди них больные, получившие по несколько ранений. А некоторые вышли замуж. Готовятся стать матерями. И ты, Кизатов, должен их отвезти в Киев, купить билеты на поезда и отправить по домам.

Я облегченно вздохнул и, засияв от радости, выпалил.

— Слушаюсь, товарищ генерал. Задание ваше выполню.

— А ты, видно, шибко испугался назначения в женский батальон,— шутливо подтрунил Александр Васильевич.

— Никак нет, товарищ генерал. Не испугался,— ответил я,— а просто растерялся от неожиданности.

— Проводив в Киеве женщин,— продолжал Александр Васильевич уже серьезным тоном,— поедешь в Сталинград, на тракторный завод. Он уже работает. А нам по горло нужны запчасти. Получишь детали и отгрузишь железной дорогой. С тобой отправим бывшего тракториста, уроженца Сталинградской области старшего сержанта Ивана Дубинина. А с этим письмом зайдешь в Кировский райком партии Сталинграда. Там должны тебе помочь. Райком находится в известной тебе Бекетовке.

— Знаю, товарищ генерал.

— Вот и хорошо. Женщин проводит полковник, объявит от имени командования дивизии благодарность,— и, повернувшись к Петракову, распорядился:— Кизатову выдайте новое обмундирование, сержанту тоже. Проследите, чтобы получили достаточно продовольствия на дорогу.

— Ну, тогда счастливого пути,— напутствовал Александр Васильевич.

Я распрощался со всеми. Легковая машина полковника была уже наготове.

Попросив адъютанта генерала отправить мою лошадь в тыл четвертой батареи, мы с Петраковым поехали.

У медсанбата стояли наготове две машины. Отъезжающие женщины прощались с подругами, обнимались и целовались, были и слезы.

Нам с сержантом принесли новое обмундирование, сапоги.

Зайдя в пустовавший дом, сбросили пропахшую гарью и лоснившуюся на локтях и коленях форму и переоделись в новое. Недаром говорят, что дерево украшают листья, а человека одежда, до того мы преобразились.

Старший сержант Дубинин, крупного сложения, смугловатый казак, лет сорока, располагал к себе степенностью и открытым взглядом светло-карих глаз. Мы стали друзьями.

Офицер штаба 154-го полка капитан Медведев вручил мне документы и списки женщин с указанием станций назначения.

Когда начал знакомиться со списком женщин, сразу же обратил внимание на фамилию Смирновой из 239-го гвардейского полка. Я знал, что это бывший 716-й полк. И инициалы соответствовали. Конечно же, это Мария. По телу пробежала легкая дрожь. И уже в который раз за эти годы я вновь вспомнил тревожную ночь под Одессой, тесный окоп и промелькнувшее мимолетным виденьем

соседство очаровательной девушки с испуганными голубыми глазами и золотистыми прядями на облепленной глиной гимнастерке.

— Кто Мария Смирнова? — окликнул я не раздумывая.

— Я,— отозвался звонкий голос, и вперед шагнула вроде бы и незнакомая, но в то же время такая дорогая сердцу девушка.

Стараясь не выдать своего волнения, я подошел к ней.

— Вы помните, как в сорок первом, под Одессой, во время артобстрела лежали в тесном окопе рядом с солдатом? Запомнили вы его, Мария?

Девушка вскинула на меня удивленный взгляд — Такое не забывается. Ведь меня от верной смерти спас тот солдат. Уж не вы ли это будете, товарищ гвардии старший лейтенант?

При этом лицо ее покрылось краской смущения. «Ей бы очень подошел алый цвет,— невольно подумал я про себя.— И цветы бы вручить в самый раз». Но вслух, стараясь сдержать себя, произнес совсем другое — Вы едете в Сталинград, как указано в этом списке. Нам по пути, будет достаточно времени поговорить,— и опять я поймал себя на мысли, что говорю совершенно не то, сухо и неприветливо, чего она никак не заслуживает. Разве о такой встречи мечтал? И добавил помягче.

— Нам обоим есть что вспомнить, непременно поговорим, Маша.

Повернувшись к отъезжающим, скомандовал:

— По машинам, девчата.

Посадив в кабины к шоферам больных и раненых, я, не чувствуя под собой ног, с трепещущим сердцем поднялся в кузов машины, где сидела Мария, приготовив место для меня. Иван сопровождал вторую машину.

Несколько лет войны, как мне показалось, наложили на лица девчат некоторую тень суровости, а может, это прощание со ставшей родной дивизией повергло их в печаль. И я старался, как мог, развеселить.

Смеясь и перебрасываясь шутками, доехали до Киева. В первую очередь приобрели все билеты. Тепло распрощавшись, мой временный «женский батальон» разъехался по разным краям, где они превратятся из «товарищей бойцов» в чьих-то невест, жен и матерей.

Мы с Марией и Иваном пошли в театр. Киев давно уже жил мирной жизнью. Шел концерт известной узбекской артистки Тамары ханум. Театр был забит до отказа, но нас, как фронтовиков, усадили в первый ряд.

Давно отвыкшие от такой праздничной обстановки, мы с

удовольствием слушали русские, украинские, армянские, узбекские песни. До чего же убаюкивает и опьяняет мирная жизнь! Будто и не ходили мы недавно под пулями. На душе был праздник, рядом Мария. И я заволновался, услышав в исполнении Тамары ханум казахскую народную песню «Саулем-ай».

После театра направились на вокзал и на первом же товарном составе выехали в Харьков.

Там, взяв в осаду начальника станции, достали билеты до Сталинграда — один в мягкий спальный и два— в общий вагон.

ДОРОГА ВОСПОМИНАНИЙ

Поезд уже готовился к отправке. Подойдя к спальному вагону, мы попросились с Марией пустить нас на свободные места. Проводник, к нашему удивлению, согласился сразу.

Мы устроились в купе. Три года назад, под дождем вражеских пуль и снарядов, мы вместились в один окоп, а уж здесь-то как-нибудь разместимся.

— Сперва устройтесь в своем вагоне, а затем приходите к нам,— сказала Мария сержанту,—Ох, как я рада, что еду наконец домой, в Сталинград.

— И мое село всего в ста километрах от Сталинграда. Если бы старший лейтенант разрешил, заехал бы на пару деньков к своим. То-то было бы радости. Соскучился я по родным.

— Посмотрим,— ответил я, не спеша с обещанием. Остался еще не зарубцевавший свои жестокие рамы войны Харьков. За окнами простиралась равнина, такая же безбрежная, с густыми крапинками рощиц и пологими холмами, как на моей родине. Оба моих спутника скоро встретятся с родными. Разве есть на свете большая радость? Что же касается меня, то я еду по поручению генерала Кирсанова. Глядя в окно, я продолжал любоваться природой Украины. Светлые рощицы, прозрачные озера и луга с густым травостоем пестрят цветами, как расписанный чудесным мастером шелковый ковер. Будто и не прошла здесь жесткой поступью война. Быстро залечила свое лицо бессмертная матушка-земля. Стоял июль, и дружно поднялись посевы, до самого горизонта все колыхалось в зелено-голубом мареве.

— Давай познакомимся поближе,— вывел меня из раздумья голос Марии, прозвучавший, как мне показалось, с укоризной,— Не будем же мы при старшем сержанте называть друг друга по званию.

Я уже не на службе, обыкновенная гражданка.

— Когда встретились под Одессой,— продолжала Мария, теперь уже не скрывая упрека,— мы даже толком не познакомились. Три года, зная мое имя и полк, находясь в одной дивизии, ты не попытался разыскать меня.

Да, она была права. Мне не оставалось ничего другого, как признать ее правоту.

— Так, Маша, получилось,— стал я оправдываться. На побледневшем лице Марии, в ее потускневших на миг глазах читалось сожаление. Растерявшись вконец, я буркнул невпопад «Не обижайтесь» и попытался обнять ее. Но Маша уклонилась.

— Прости, меня зовут Жалел, фамилия — Кизатов. Отворилась дверь, в купе вошел Иван Дубинин, а следом — проводник с чаем.

Устроившись поудобнее, мы весело почаевничали. И в такой уютной, почти домашней обстановке Мария рассказала о себе.

— Через месяц после начала войны я окончила медицинское училище и получила направление в 157-ю стрелковую дивизию. Была назначена фельдшером роты 176-го полка. Участвовала в августовских боях сорок первого. В первые дни на передовой было особенно тяжело. Представляете, каково было мне перебороть страх и выносить с поля боя раненых, оказывать им помощь под обстрелом, не имея опыта? Так выдержала суровое испытание.

Однажды мы с санитаром доставили в медсанбат тяжелораненого. На обратном пути его сразило пулей. Было уже темно, к тому же собирался дождь. Я побежала, и в это время начался артобстрел. Творилось что-то невообразимое снаряды разрывались под ногами. Я со страху закричала «Мамочка». Но, на счастье, поблизости оказался окоп и кто-то отозвался.

Из последних сил я бросилась на голос и увидела машущего мне рукой бойца. Под таким смертельным огнем высунуться из окопа мог не каждый, и я была благодарна незнакомому бойцу. Нырнув в окоп, я только смогла выдавить из себя «Спасибо» Фашисты усилили огонь, и мы лежали, скорчившись, в тесном окопе. В одну из вспышек вражеской ракеты я увидела лицо своего спасителя. Молодой солдат азиатской внешности. И я поклялась никогда не забывать его, ведь он спас меня от верной смерти.

— Ой, да ты совсем вознесла его. Тоже мне подвиг — приютить в окопе симпатичную девушку. Это, наверно, для того солдата самое приятное воспоминание за всю войну,— шутливо заметил я.

— Так вы, товарищ старший лейтенант, не любите, когда хвалят,— в глазах Марии загорелись лукавые огоньки.— Ну что ж, тогда разрешите покритиковать вас ...Это было в сентябре сорок первого. Мы вынуждены были оставить Одессу, потому что перекрыли Перекоп. В Крыму горели села, проливалась кровь невинных жителей. Вы-то знаете, что все силы 157-й дивизии были брошены на защиту полуострова. Но немецкая военная мощь значительно превосходила нашу, и мы не смогли их остановить. Отступая с боями через Тамань, пробились к Новороссийску.

Там вместо выбывших из строя прибыло новое пополнение, запасали боеприпасы, оружие, снаряжение. Вот во время такой передышки ты мог бы разыскать меня. Я бы сама это сделала, да не знала твоего имени, ведь ты был так скромен, словно язык проглотил. Я все эти годы помнила о своем незнакомом спасителе.

Старший сержант открыл от изумления рот, а я виновато опустил голову. Да и что я мог сказать?

— И прощай на этом,— продолжала свой рассказ Мария.— Под Новый сорок второй год дивизия участвовала в десанте и отбила у немцев Феодосию и Керчь, а затем держала оборону в пятидесяти километрах от Керчи.

Из-за стратегических ошибок командования, отсутствия боевой техники, боеприпасов дивизия, неся большие потери, отступала к Ростову. Только на станции Ольгинка пришла в себя. Здесь тоже было время расспросить в 716-м полку, есть ли у них девушка Мария Смирнова. Сразу бы и нашел.

— Нет, Машенька, я в Ольгинке не был,—перебил я ее, найдя наконец оправдание.—Меня сразу же направили на офицерские курсы.

— Ладно, пусть будет так,— согласилась Мария и продолжала рассказывать—4 сентября сорок второго полковник Александр Васильевич Кирсанов был назначен командиром нашей 157-й стрелковой дивизии. В тот день немцы под плотным прикрытием танков прорвали оборону нашей дивизии и захватили село Ельху, это уже на подступах к Сталинграду. В том кровопролитном бою боец 716-го полка Никифоров уничтожил из пулемета 120 фашистов и сам погиб геройской смертью. Тело отважного воина вынесли с собой. На следующий день артиллерия под личным руководством Кирсанова и при поддержке 2-го полка «катюш» разгромила эту вражескую группировку и отбросила на четыре километра назад. Не теряя времени, основные силы дивизии начали закрепляться северо-западнее

Бекетовки и сооружать оборонительные линии.

Это была моя родина. Мать с отцом в те страшные дни покинули дом и хоронились в погребе во дворе, но уйти с беженцами не захотели. А вы-то знаете, что фашисты предпринимали на Бекетовку по 10—15 атак в день.

Какие только силы ни отражала дивизия, но рубежей не оставила.

Пошли в наступление наши силы слева от Сталинграда. 20 ноября этот прорыв поддержала огнем наша дивизия, смяв с лица земли переднюю линию противника. А 23-го, помните, пришла радостная весть, что у хутора Советский соединились части четвертого корпуса Юго-Западного фронта и 36-й механизированной бригады Сталинградского фронта. Так завершилось окружение немецкой армии в огромном котле между Волгой и Доном. А первого марта 1943 года приказом Комиссариата Обороны наша 157-я стрелковая дивизия была переименована в 76-ю гвардейскую стрелковую дивизию, а наш 716-й полк в 839-й стрелковый полк. 422-й артиллерийский полк стал 154-м гвардейским артиллерийским полком. Полковнику Кирсанову было присвоено звание генерал-майор. А сколько наших ребят было награждено тогда орденами и медалями.

Я знаю, что ты был в числе тех, кто форсировал Днепр. И слышала о подвиге девяти бойцов, первыми закрепившихся на западном берегу Днепра. Во главе их был сержант Акан Курбанов, твой земляк. Они стойко отбивали атаки вражеских танков, уничтожили целый батальон СС и удержали отбитый у немцев плацдарм до подхода основных сил.

Пятеро из девяти героев сложили головы, двое были тяжело ранены. Курбанову посмертно было присвоено звание Героя Советского Союза. Их называли «железной девяткой», и слава об их подвиге была вписана золотыми буквами в историю Великой Отечественной, как и имена 28-ми гвардейцев-панфиловцев под Москвой и тридцати трех защитников Мамаева кургана.

«Три года мы с Машей бок о бок в одной дивизии сражались с врагом, но боевые пути наши не пересеклись,— думал я.— Значит, так было суждено нам. Сколько раз я вспоминал Машу, мечтал найти ее, но до сердечных ли дел было в те суровые годы... Но как это все объяснить ей...».

— Простите, я не хотела вас обидеть, товарищ старший лейтенант. Понимаю, вам было не до меня...— с горечью сказала Мария.

— Мне кажется, Жалел не виноват,— вступился за меня старший сержант.— Ведь это он вас от смерти спас. Значит, вы должны были

найти его и отблагодарить. Кстати, вспомнил я рассказ отца,— продолжал Иван.— В давнее время случился в станице пожар. Загорелся один дом. А там остались трое детей, старшей из которых было одиннадцать лет. Мимо проходил случайный путник, не раздумывая, бросился он на помощь растерянному хозяину, прыгнул в окно и вынес на руках всех трех девочек.

Когда погасили огонь, родители начали благодарить неожиданного спасителя, предлагая ему и деньги, и коня. Но незнакомец отказался от награды, заявив, что услуг и помощи своей за деньги не продает.

— Ради бога,— взмолился счастливый отец,— не обижай меня, требуй, чего хочешь.

— Когда придет день старшей дочери выходить замуж, пусть сперва встретится со мной,— сказал незнакомец и исчез.

Прошли годы, и старшей дочери исполнилось семнадцать лет. Выросла она разумной и красивой. Вот и нагрянули в дом сваты. Дочь рассказала жениху о своем спасителе и давнем уговоре и взмолилась отпустить ее к нему.

Жених посадил свою невесту на быстрого скакуна и отпустил в дорогу. Нашла девушка незнакомца, от души поблагодарила его, что он спас жизнь ей и сестрам. В ответ незнакомец благословил ее и жениха, пожелав семейного счастья.

— А вы, Мария, вместо того, чтобы самой найти и отблагодарить спасителя, еще и обвиняете его.

Я поспешил прервать старшего сержанта.

— Нет, Иван, Машу винить не в чем, а притча поучительная.

— Ой, голова что-то разболелась, устала, наверно,- произнесла Мария.— Пойду, проветрюсь у окна.

— Жалел, давайте сойдем на станции, погостите у меня дома. Прошу как товарища и брата. Ведь вместе глаза смерти смотрели. Да и ближе нас, фронтовиков, ни друзей, ни родни не бывает. Разве не так, товарищ старший лейтенант?— Иван выжидающе посмотрел на меня

— Да, ты прав. Я подумаю. Хочется увидеть казачи жизнь в мирное время. В войну-то я насмотрелся на ваши края — везде одно горе. Давно меня интересуют ваши обычаи, традиции. Мне кажется, у казахов и казаков много общего. Но мне неудобно стеснять твою семью.

Но Дубинин и слушать не стал:

— Не стесните вы нас, дома только обрадуются.

В купе вошла Мария и, скрестив на груди руки, насмешливо произнесла:

— Вы все еще не наговорились? Надеюсь, секретов от меня у вас нет.

— Да, нет,— ответил Иван.— Теперь можно и передохнуть.

Он открыл вещмешок и стал раскладывать на столике съестные припасы.

Паровоз замедлил ход и дал протяжный гудок.

— Эх, до чего же хороша мирная жизнь,— вздохнул Иван.— Даже по паровозному гудку, оказывается, соскучился.

Наконец вагон остановился. Я выглянул в окно. Большая станция. На перроне многолюдно. Одни выбираются из толчеи, другие пробиваются к посадке. У всех в руках чемоданы, узлы, к женщинам цепляются дети. А сколько вокруг инвалидов,— то безрукие, то безногие, а вот мальчонка ведет слепого. Санитары в белых халатах принимали с поезда раненых.

Сжалось сердце при виде беспомощно лежащих на носилках вчерашних солдат, еще недавно ходивших, как и мы, в атаки, приближавших дорогой ценой долгожданную победу. Слава богу, хоть живы. Да, война безжалостна. Что будет теперь с этим молодым парнем, у которого остались вместо рук обрубки?! Кроваво-красный закат пылал над кирпичными постройками вокзала. Наконец поезд тронулся.

— Чем вы огорчены, товарищ старший лейтенант?— вывела меня из раздумья Мария.

— Тем, что увидел на станции. Сколько на земле осталось несчастных людей! Ничего, когда-нибудь виновники этой жестокой войны понесут заслуженную кару.

Ужин прошел тихо, без шуток и смеха, чаще вспоминали своих погибших и раненых друзей.

Старший сержант ушел поговорить с проводником, оказавшимся его земляком. Кто знает, может, и намеренно покинул нас, чтобы оставить наедине. Маша расчесывала волосы перед зеркалом.

— Ты прости меня за вчерашний разговор,— сказала она, не поворачивая головы.— Обиделся, наверно? Давай, я лучше расскажу о себе.

Не могла я забыть нашу встречу в сорок первом. Иногда снилось, будто ты машешь мне рукой и зовешь к себе, только лица не могу разглядеть. Ведь я тебя толком и не видела. Я даже не знала твоего

имени, как же могла разыскать тебя? Восьмого марта сорок четвертого года, в женский день, политотдел дивизии провел торжественное собрание. Среди лучших санитарок назвали и меня, награжденную орденом Красной Звезды и медалями. Приятно было слышать про себя такие слова: «Сотни раненых вынесла с поля боя, спасая их от смерти под огнем противника». Я была на седьмом небе от счастья. Помню, на этом собрании объявили, что группа воинов дивизии под началом Героя Советского Союза старшего лейтенанта Кизатова отправилась по приглашению женщин в Гомель провести праздник. Только разве я знала, что это ты.

В тот вечер я познакомилась с моим будущим супругом подполковником Алексеем Михиным. После собрания были танцы, и он пригласил меня на танец.

Танцы закончилось лишь перед рассветом. Дивизия тогда находилась на переформировании в Полесье, принимали новое вооружение. Мы с Алексеем гуляли по лесу, присматриваясь друг к другу. Было ему тридцать лет. В дивизию прибыл в Сталинграде. Он перед войной закончил медицинский институт, был хирургом в медсанбате.

Белорусские леса очень густые и сырые, а березы и осины такие высокие, что, кажется, упираются вершинами в небо. «Ты, наверно, продрогла»,— сказал Алексей н набросил мне на плечи свой китель. Побродив немного, вышли на сухой бугорок и присели. Алексей, оказывается, давно искал случая познакомиться со мной. Так и стала я женой Алексея Михина,— почему-то печально закончила Мария.

— Маша, зачем зря грустить? Ты возвращаешься с войны живой-невредимой, есть любящий муж. Чего же не хватает еще?— произнес я с болью, осознавая, что она для меня осталась недоступным мимолетным виденьем.

— Ты все верно говоришь, но ведь мы были знакомы всего один вечер. Он намного старше меня. А может, его ждет любимая девушка? И еще я жалею, что не дождалась спасшего меня от смерти джигита.

Голос ее дрогнул, и в глазах промелькнула печаль. Я не ожидал такого прямого признания и почувствовал, как запершило в горле. Но переборол в себе нестерпимое желание обнять ее.

— Маша, я очень рад, что встретился с тобой. Разве наша встреча в окопе к чему-то обязывает? Нет, пожалуйста, не укоряй себя. Мы с тобой как брат и сестра. Близкие на всю жизнь.

Боясь больше не совладать с собой, я вскочил с места, не решаясь

заглянуть в настороженные глаза, неумолимо влекущие в свою загадочную синь,

— Пойду, позову Дубинина. Ему надо отдохнуть перед встречей со своими близкими. Завтра у него счастливый день...

В это время появился сам Иван. Я опустил взгляд, чтоб не выдать того, что творилось у меня на душе. Казалось, еще мгновение, и я не сдержу подступивших слез.

— Товарищ командир,— обратился ко мне Иван, как обычно, словно ничего не замечая, разрядил обстановку,— еще раз прошу, погостите у нас.

Маша поддержала старшего сержанта:

— Я тоже буду ждать вас в гости, познакомлю с родителями.

Я согласился, и мои спутники радостно оживились.

На следующее утро нас разбудил радостный Иван, предвкушавший встречу с родными.

— А теперь вы расскажите о себе, товарищ старший лейтенант,— попросила Мария, устраиваясь поудобнее.

Ну что ж, коротать время в пути за разговором премилое дело.

— Прошло почти пять лет, как я уехал из родных мест,— начал я.— В детстве много читал и слышал сказки и передания о батырах. Но, по-моему, сегодняшние подвиги наших собратьев по оружию гораздо интереснее Древних сказок, да и о них тоже народ будет складывать в будущем легенды и будет учиться на их примерах беззаветной преданности родине. Я поведаю вам о людях, с которыми свела меня судьба в годы тяжелых испытаний. Моим первым командиром и наставником в армии был Василий Степанович Скубак. Многие утверждают, что на войне не бывает воинов, которые не испытывают страха и не боятся смерти. Но Василию Степановичу, по-моему, неведом страх. Никогда, ни в одной критической ситуации не видел я его нерешительность или растерянность. Даже в первые тяжелые месяцы войны под Одессой, в Крыму и Сталинграде. Всегда его отличали выдержка и хладнокровие. Не раз, бывало, попадали в окружение и начиналась паника. Но раздавался невозмутимый голос лейтенанта: «Спокойно, ребята, мы воюем не для того, чтобы погибать». И откуда только силы брались—прорывали заслоны врага и выходили из окружения.

И человечности ему было не занимать. Настоящий друг проверяется в трудностях и опасностях. В этом мы неоднократно убеждались.

А какие замечательные люди Герои Советского Союза Акан

Курбанов, Василий Александров. Разве их самопожертвование, любовь и преданность Родине не являются величайшим проявлением подвига?!

Про них напишут еще немало поэм и романов. Чем не герои будущих книг отважный сын украинского народа младший лейтенант Дорошенко, армянин Григорий Мазманьян, русский Михаил Макаров, татарин Фатих Мухаммадиев, грузин Мотошвили, еврей, наш любимый комиссар Михаил Уманский? А Шевченко, Хоменко, Вялых-- разве всех перечислишь? А победа и сила — в дружбе. Правильно говорят, что дерево сильно корнями, а человек друзьями. А наша фронтовая дружба сильнее стали, и люди наши — настоящие герои.

— Так что, по-вашему, все герои?— прервала меня Мария.— Наверное, встречаются и трусы?

— Правильно, Маша, в семье не без урода. Были и такие. В Крыму, в сорок первом, легли мы после сражения передохнуть в большой окоп. Я задремал. А было нас четверо — Василий Ткаченко, Михаил Шалбаш, Сергей Савченко и я. Вдруг сквозь сон — шепот:

— У немцев техника мощная, потому и продвигаются быстро, уже захватили Украину, Белоруссию, Прибалтику. А у нас даже генералы сдаются в плен. Слышали про Власова? А что тогда остается делать нам? Мы еще молоды. В листовке написано: если добровольно сдадимся, то нас не тронут...

Терпение мое лопнуло. Вскочив на ноги, я схватил карабин:— Перестреляю вас как предателей!

— Да ты что, шуток не понимаешь? Мы просто разговаривали. Опусти карабин, а то и вправду перестреляешь сгоряча. Никто и не думал сдаваться в плен. Честное слово,-- горячо клялись они,— будем сражаться до победы.

Я не стал докладывать никому об этом случае, но стал к ним внимательнее присматриваться. Вскоре Шалбаш был отправлен на тыловые работы. Савченко и Ткаченко, воспользовавшись удобным случаем, перевелись из разведки.

А в ночь перед отправкой из Новороссийска в Одессу исчезли два солдата с батареи. Оба новобранца были местными жителями. Эти молодые ребята были не прочь выпить, погулять, а наутро ходили понурые, вялые. И никакие слова на них не действовали.

— Сволочи, совсем обнаглели,— бушевал утром Макаров.— Нас с тобой вызывают к командиру батареи.

Сидевший у командира комиссар Комов разнес всех пух и прах:

— Где ваша бдительность, офицеры? Почему допустили подобное?

Скубак, как всегда, проявил выдержанность:

— Надо искать, далеко уйти не могли. Они ведь из Аброва-Дюсе, где водочный завод. Поди, заливают там глотки. Макаров, готовьтесь к отправке в Одессу, а вы, Кизатов, отправляйтесь за ними. Возьмите с собой Климова и Шалбаша, не забудьте захватить пару лошадей для них. И чтоб мигом были здесь.

Мы с Макаровым отправились выполнять приказания.

— Таких сволочей пешком бы надо пригнать,— проворчал Комов.

Быстро собравшись, отправились на поиски. Мои спутники едва поспевали за моим Аранжиром.

— Давайте потише,— взмолился Миша Шалбаш,— на гулянку, что ли, спешим. Они никуда не денутся. Они, наверное, пошли водку пить.

Вскоре добрались до Аброво-Дюсе. Нашли дом одного из ребят, Помазана. Горница была забита людьми, которые при виде нас испуганно повскакивали с мест. Кто-то предложил и нам перекусить перед дорогой.

Но меня трясло от негодования. Эти ребята думали только о себе, забывая о защите Отчизны.

— Встать!— приказал я.— Сейчас же седлать лошадей. И мы отправляемся. За невыполнение не миновать вам трибунала.

Мы вернулись на батарею, и с тех пор я больше не встречал их. Их хорошенько наказали за безалаберность. Хоть и редко, но встречались такие случаи, особенно в тяжелых сорок первом и сорок втором годах. На войне, конечно, легко не бывает и не каждый выносит эти испытания.

— А есть у вас любимая девушка?— неожиданно спросила Мария.

— Та, что блеснула в моей жизни полночной звездой, сидит здесь,— ответил я полушутя-полусерьезно.

— Все понятно,— потупила взгляд Мария.— Не будем об этом. Я имела в виду — в мирное время дружили вы с девушкой?

— Моя любовь, как залитое водой пламя, вряд ли теперь возгорится,— попробовал я отшутиться, но Маша настаивала.

— В тридцать девятом году заведовал я школой в своем ауле и вел занятия во вторых — четвертых классах. А школа-то — двухкомнатный рубленый дом. Одно хорошо — окна были большие. Так вот, у друзей моих родителей подрастала дочь Гулди. Лет пятнадцати, с большими черными, как сливы, глазами, тонкая и хрупкая, как горная козочка.

Отличалась мягким, покладистым характером. Училась у меня в четвертом классе, в школу пошла поздно из-за тяжелой болезни матери. Родители нас все время шутливо сватали.

Девушка, видно, зная об этом, наедине иногда кокетничала, несмотря на то, что я учитель.

В морозный февральский день сорокового года мне пришла повестка из военкомата. Вместе со своими погодками Есентемиром и Жанбосом и призывался в армию. Мы обошли все дома аула, чтобы попрощаться с земляками и получить напутствие в дорогу.

Зашли в дом Гулди. Ее родители, как мы ни торопились, удержали нас и поставили самовар. Разливая чай, девушка время от времени бросала на меня взгляды.

Смотрю, а в ее глазах слезы. Когда стали прощаться, я только взял ее за руку, как она не выдержала и выбежала из дома. Выйдя на улицу, друзья заметили: «Ты что, не видишь, что она в тебя влюблена? Сегодня вам надо встретиться, поговорить». Но свидеться перед отъездом не пришлось. А потом началась моя солдатская служба.

Получив телеграмму, что отчим заболел, я приехал домой. Он умер у меня на руках. Неделю я пробыл в ауле. Здесь мы с Гулди и поклялись друг другу в верности. И я вернулся на службу. От Гулди начали приходить письма с неизменным «любимый», но с началом войны от нее не было вестей. Я забеспокоился и написал сестренке. Ответ от нее пришел, когда мы уже сражались под Одессой, как раз перед нашей встречей, Маша. Сестренка писала о выпавших с началом войны тяготах, о новостях и здоровье родных и близких, и только в конце приписала: «О Гулди не спрашивай, она изменила тебе». Меня словно холодной водой окатили. «В какой же переплет она попала со своим мягким характером? Кто же ее избранник?».

В следующем письме были подробности. Мужчины ушли на фронт, в ауле в основном остались старики и старухи. Вместо Жайлаубаева председателем колхоза был назначен пройдоха Итбаев, каким-то чудом избежавший мобилизации. Он жил на квартире у родителей Гулди и уговорил годившуюся ему в дочери девушку стать его второй женой. «Но ты не переживай, встретишь еще свою подругу жизни»,— утешала в письме сестренка. Но мне было уже не до любви. Каждый день кровавые бои, жестокие будни войны, потери близких товарищей. Ненависть к врагу заслоняла все остальное, хотя — я невольно кинул взгляд на Марию,— порой в сердце пробуждалось новое чувство, может, даже более высокое. Но разве большое горе, которым стала для нас война,

давало возможность думать о маленьком личном счастье? Нет, маленькие судьбы не могли противостоять жестокой действительности войны. Вот и все, что я мог вам рассказать о себе.

Все молчали.

* * *

— Давайте лучше поведаю о своем Друге, доблестном сыне армянского народа Григории Григорьевиче Мазманьяне,— нарушил я тишину.

Родился он в городе Батуми, был грузчиком в порту. В 27 лет был призван в армию. Прибыл к нам после ранения Макарова и был назначен вместо него командиром отделения. Но мы с ним быстро сдружились. А вскоре, на Сталинградском фронте, мне было присвоено звание лейтенант, и я стал его командиром.

Григорий был высокий, атлетического сложения, с большими черными глазами. Ему ничего не стоило вытащить застрявшее в грязи орудие, с которым не могли справиться пятеро бойцов. Но характер у него был добродушный и веселый.

О смелости его слагали легенды. В одном из боев он прикрыл грудью старшего лейтенанта Кузьменко. А накануне битвы на Орловско-Курской дуге он один, глубокой ночью, перешел линию врага в поисках «языка». Он нарвался на двух немцев. Одного Гриша сразу оглушил ударом, а второго придушил за горло. Заткнув кляпом рот первому, приволок его к нам. Для него это был сущий пустяк. А доставленный тогда Гришей «язык» дал ценные сведения.

Помню еще случай на севере Украины. Мы шли буквально по пятам убегающего врага и наткнулись на полевой штаб. Мазманьян влетел в блиндаж и тотчас появился с добычей, выведя двух офицеров с поднятыми руками. Растерянные и испуганные, они даже не вздумали сопротивляться нашему Грише, в общем-то добродушному гиганту.

Мазманьян был необыкновенным рассказчиком. А сколько он знал интересных историй и легенд армянского и грузинского народов! Слушать его было удовольствием. Удобно устроившись, он словно отрешался от всего и не спеша, приглушенным рокочущим голосом начинал рассказывать. Но если чувствовал невнимание или кто-то отвлекался, обиженно вставал и уходил, упрашивать его продолжать было бесполезно. Поэтому мы ждали с нетерпением его повествований.

Как-то в поезде, по пути из Сталинграда в сторону Курска, он рассказал нам поучительную историю. Я и сейчас живо могу

представить, как Григорий в своей обычной неторопливой манере, глядя куда-то вдаль, начинал рассказ.

— Было это в конце прошлого века. Учились в Петербурге два друга-студента, которых водой не разольешь. Но быстро пролетели студенческие годы, и они получили назначение в разные края. На прощание поклялись в вечной дружбе.

Один из них — в Батуми, стал быстро продвигаться по службе и был принят самыми влиятельными людьми города. В то время главным мерилом достоинства человека было богатство. Пустив в оборот отцовские деньги и свой, к тому времени немалый, заработок, предприимчивый молодой человек со столичным образованием построил сперва фабрику, затем стал выгодно размещать доходы. Вскоре у него были свои дома, рестораны и магазины, а дворец его не уступал по роскоши княжеским. К тому же он удачно женился и уже сам стал одним из влиятельных людей в городе.

А у друга судьба сложилась иначе. Он начал веселую, разгульную жизнь, стал пить. Последствия этого известны. Сперва потерял работу, затем пропил и оставшееся от отца состояние. О женитьбе и речи не могло быть. Вскоре совсем докатился до нищеты, хоть с сумой ходи по дворам. Что оставалось горькому пьянице, разве что покончить жизнь самоубийством? И вспомнил вдруг он о товарище студенческих лет и поехал в Батуми. Найти друга, который был одним из богатейших людей города, было нетрудно.

Наутро с большой надеждой он отправился в апартаменты своего друга юности. Его поразило обилие зеркал в золоченых рамах и мягкие персидские ковры. Завороженный роскошью, он не сразу заметил в приемной девушку, неожиданно выросшую перед ним, как сказочная гурия. Представившись ей, он попросил доложить о нем. Она извинилась, что у хозяина сейчас срочные дела, и попросила зайти через два часа.

— Мне некуда идти, буду ждать здесь,— недовольно буркнул он и присел на один из обтянутых шелком диванов.

Девушка открыла резную дубовую дверь в кабинет и неслышно исчезла за ней.

«Выбежит мой друг и обнимет меня»,— предвкушал радостную встречу сидевший в приемной молодой человек. Однако этого не произошло. Появившаяся вскоре девушка холодно произнесла: «Извините, но мой хозяин передал, что ему некогда принимать такого пьяницу».

Будто оплеванный, вылетел молодой человек из этого богатого дома. В голове засела мысль — покончить с собой после такого оскорбления от лучшего друга. Оборвалась последняя надежда поправить свои дела, и он шел, не видя перед собой дороги.

Вдруг у небольшого двухэтажного особняка путь ему преградили старик со старухой. Оба они вцепились в один чемодан. Старуха, увидев его, взмолилась: «Сынок, рассуди нас. Этот выживший из ума старик хочет отобрать у меня чемодан».

Молодой человек недоуменно остановился. Неужели есть еще люди, которым нужна его помощь? А старуха не отступала: «Судя по всему, ты сейчас очень нуждаешься в деньгах. Ради бога, возьми этот чемодан. Все, что имеется в нем, твое».

Не успел он прийти в себя от изумления, как старик со старухой скрылись. Ему не оставалось ничего другого, как открыть чемодан. Перед пораженным взором его лежали пачки купюр, золотые изделия и драгоценные камни. «Не иначе, как сам господь бог сжалился надо мной и протянул руку помощи,— подумал он,— или это явились, в обличье старика со старухой, духи моих предков. Теперь я должен начать новую жизнь. Ведь друг отрекся от меня. Я докажу, что еще не все потеряно».

Дав себе такую клятву, он стал осваиваться в деловых кругах. И удача сопутствовала ему во всем. Он разбогател и решил жениться.

Не давала ему покоя сказочно красивая девушка, которую он встретил в доме своего бывшего друга. Он разыскал ее и уговорил выйти за него замуж.

Гостей на свадебном торжестве новоявленного богача было множество. Пришел и его бывший студенческий товарищ.

И тут обиженный жених поведал своим гостям, как друг, с которым он делил радости и горести, бросил в беде, не протянул руку помощи.

Выслушав жениха, его студенческий товарищ сказал в ответ:

— Да, все правда. Только пойми, друг, прими я тебя с распростертыми объятиями, выпили бы мы с тобой за встречу, дал бы я тебе денег. Но надолго ли тебе их хватило бы? Разве бы ты бросил пить, несмотря на мои уговоры? Конечно, нет. Еще больше запил бы от обиды. В этой борьбе побеждают только разум и достоинство. Поэтому я и решил задеть твое достоинство и честь. Не стал с тобой разговаривать, а поручил своим родителям найти возможность незаметно подбросить тебе миллион. Ты что, думаешь, тот чемодан с неба свалился? А мать с отцом сейчас здесь находятся, можешь

убедиться. Пригласите их,— и он послал за ними слуг. Гости сперва застыли от изумления, затем поднялся оживленный шум. Все восторгались небывалым проявлением щедрости и благородства. А когда в зал вошли старик со старухой, хозяин дома узнал своих благодетелей.

— Сидящая возле тебя невеста,— продолжал друг,— моя сестра. Я убедил ее ответить на твое предложение и стать твоей женой.

— Прости меня,— выдавил сквозь слезы пораженный услышанным жених и бросился в ноги своему другу...

— Вот такой должна быть настоящая мужская дружба,— закончил свой рассказ Мазманьян.

Мария с Иваном тоже слушали эту притчу, затаив дыхание.

Приближалась станция, на которой нам надо было сходить с Иваном. И я решил побыстрее закончить свой рассказ о Мазманьяне.

— Наш полк после многодневного пути прибыл в город Козальск. Под покровом ночи разгрузили орудия и разместились в лесу, вырыв основательные землянки и накрыв их в несколько накатов бревнами. Разведчик Фатих Мухаммадиев шутил: «Товарищ лейтенант, мы вам возводим хоромы, теперь остается только ввести молодую хозяйку». Из штаба донесся слух, что прибудет пополнение и начнется подготовка к большому сражению. Это было накануне знаменитой битвы на Орловско-Курской дуге.

Немцы вновь потерпели оглушительное поражение. Мы преследовали по пятам отступавшего врага, нагнетая панику. Выпуская из разных точек автоматные очереди, быстро передвигались, поднимали шум и держали противника в постоянном страхе и напряжении, не давая возможности занять оборону. Но сил у врага еще было много и ночами приходилось остерегаться, чтобы не попасть в западню.

Фашисты и не думали останавливаться, так что мы едва успевали за ними. Сопротивление оказывали редко. «В зайцев, что ли, превратились хваленые вояки,— шутил Мазманьян.— Драпают, только пятки сверкают».

Приближалась станция, на которой мы с Иваном сходим, и я рассказал, как наша ударная группа попала под бомбежку и мой друг Мазманьян получил тяжелые увечья. Я хочу верить, что он еще жив.

— Сейчас Михайловка, следующая моя Фроловка,— засуетился Иван.— Готовьтесь, товарищ старший лейтенант.

— Мы всю дорогу от Харькова говорили о товариществе, дружбе,

так что нельзя отказывать однополчанам. Я вас жду в гости,— пригласила Мария, прощаясь с нами.

На станции Фроловка мы вышли из вагона.

ОСТАНОВКА В ПУТИ

— Приехали, пойдемте, товарищ старший лейтенант,— возбужденно произнес старший сержант, будто сразу охмелел, глотнув долгожданный воздух родины.

Сошли на обсаженный тополями и акацией небольшой перрон. Пожалуй, Фроловка — это не станция, а, скорее, разъезд. Впереди — ни души. О прибытии своем Иван не сообщал и сейчас жадно вглядывался в улочку, небольшие приземистые хаты. С одного из дворов окликнули: «Дубинин!».

Из калитки показался мужчина на костылях.

— Данил Сидорович!— радостно воскликнул Иван и бросился обнимать его.

Я сдержанно поздоровался за руку.

— Обоих ног лишился в Сталинграде. Теперь вот учусь передвигаться на протезах,— произнес он виноватым голосом.— Но ничего, главное, жена и дети рады, что жив. Вон, пишут, что летчик Маресьев на таких протезах даже танцует. Сил хватит, буду ходить.

Редкие прохожие были одеты бедно, что сразу бросалось в глаза. Совсем обнищал народ за войну — платья в заплатах, на ногах — опорки. Мужчин не видать, в основном дети и старухи. До войны я бывал в этих краях, на станции Абинская. Сейчас совсем другой вид. Сады уничтожены врагом, на многих домах еще остались следы разрушений, а большинство жителей остались без крыши над головой, ютятся во временных землянках.

Подошли к дому Ивана. Игравшие возле сарая дети, завидев нас, застыли с удивлением на лицах.

— Наташа!— позвал старший сержант. Девочка подбежала и повисла на шее отца.

— Папа, папочка вернулся! Ты, насовсем, папа?! На глазах Ивана выступили слезы.

Девочке было лет двенадцать-тринадцать. Худенькая, востроносая, в залатанном платьице.

А сын все еще стоял в сторонке с насупившимися бровями.

— Миша, Мишенька, не узнал, что ли, отца?— дрогнувшим

голосом произнес Иван и, подхватив на руки четырехлетнего мальца, начал целовать его, приговаривая:— Весь в меня, ты только посмотри, как похож. Наташа вся в мать, тонконогая, светленькая, а этот, видишь, смуглый крепыш. Моя порода.

Ребятишек вокруг нас становилось все больше. Дочь Ивана побежала, видно, за матерью. Открыв дверь, мы вошли в пятистенный, добротно срубленный дом. Посреди комнаты стоял стол, рядом две табуретки, у стены — диван. В красном углу—прикрытая полотенцами икона. Вот и все убранство.

— Садитесь,— пригласил Иван,— так вот и живем. Были бы живы-здоровы, а добро — дело наживное.

Я присел на диван. Распахнулась дверь, и со слезами на глазах, задыхаясь от бега, в комнату влетела высокая светловолосая женщина лет тридцати в выцветшем платье.

— Ванюша! Родненький мой! Живой!— и она приникла к груди мужа.

— Перестань,— смущенно успокаивал ее Иван,— неудобно перед командиром. Вот, познакомься, Герой Советского Союза старший лейтенант Жалел Кизатов.

Я поднялся и протянул руку.

— Александра Михайловна,— назвала себя она и поцеловала меня в щеку.— Боже мой, совсем молоденький, а уже Герой.

Вскоре она засуетилась, собирая на стол. Заходили соседи. Все смеялись и плакали от радости.

— Положение в твоей семье тяжелое,— откровенно сказал я Ивану, когда мы остались наедине.— Скота у тебя нет, дети изголодавшиеся. Пойдем к председателю райисполкома, попросим помощи.

Райисполком разместился в длинном бараке. В приемной председателя сидела молоденькая девушка.

Увидев на моей груди Золотую Звезду, она приветливо поднялась навстречу.

— Садитесь, пожалуйста, я сейчас же доложу Ивану Ивановичу.

Из кабинета вышел плотно сбитый пожилой мужчина с густой проседью в голове и длинными, закрученными вверх буденновскими усами. Обняв меня, словно старого знакомого, под руку ввел к себе.

Иван Иванович был участником гражданской войны, членом партии с 1920 года. Он с интересом стал расспрашивать нас о положении на фронте.

— Сами знаете,— ответил я,— гоним фашистов с родной земли. С

нетерпением ждем открытия второго фронта союзниками. Победа не за горами.

Я попросил Ивана Ивановича помочь семье моего фронтового друга продуктами.

— Сделаем,— заверил председатель и поручил заведующей райторгом — Зинаиде Васильевне — приготовить все необходимое.

— Долго ли у нас побудете?

— Завтра уеду, сами знаете, служба.

— Жаль, а то встретились бы с сельчанами. Поблагодарив председателя за радушный прием, мы вышли на улицу.

— Я жду вас, заведующая все приготовила, осталось только заехать на склад,— сказал водитель и пригласил в машину.

Зинаида Васильевна удивила нас своей щедростью: мешок муки, говядина, сахар, чай, масло, конфеты — по тем временам это было действительно роскошью. Помимо того, она упаковала одежду и отрез на платья для семьи Дубининых. Я рассчитался за все сам, так как знал по себе сержантское жалование.

Осыпав Зинаиду Васильевну благодарностями, мы погрузили все в машину и подъехали к дому. Александра Михайловна даже заплакала при виде богатых даров.

— Никогда не забуду вашего добра,— сказала она мне сквозь слезы.

— Ну что вы, Александра Михайловна, ведь мы с Иваном стали родными братьями.

Подозвав к себе Наташу и Мишу, угостил конфетами.

В доме стало веселей, распространился дразнящий запал вареного мяса. Одев обновы, преобразились дети и сама хозяйка дома. Вечером решили пригласить родных, чтобы разделить радость.

— Катюша где?— спросил жену Иван.

— На работе она. Я сообщила ей о вашем приезде.

В комнату стремительно вошла красивая девушка.

Поздоровалась и обнялась с Иваном. Затем протянула руку мне:

— Катя.

Я молча разглядывал ее. Длинные изогнутые ресницы обрамляли черные смородиновые глаза, сиявшие как звезды. Легкий румянец на щеках делал ее лицо похожим на распустившийся цветок. Прямой, тонко очерченный нос, небольшие, чуточку припухлые вишнево-красные губы притягивали взор и не могли оставить равнодушным. Я был весь под впечатлением ее броской красоты и, видимо, застыл как истукан, не в силах произнести ни слова. Это со мной случается в

минуты волнения.

Девушка, словно поняв мое состояние, присела рядом и просто произнесла:

— Я назвала вам себя, а вы все молчите, не хотите со мной разговаривать?

— Что вы, Катя, просто, когда я впервые вижу человека, то теряюсь и не знаю, с чего начать. Да и имя у меня непривычное для вас.

— Не беспокойтесь, около года прожила я среди казахов,— удивила меня Катя.— Гостеприимный и щедрый народ. Я даже немного понимаю по-казахски.

— Зовут меня Жалел, а фамилия Кизатов. Из Северного Казахстана родом.

— А мы были в Уральской области... Жалел, Жалел, Жалел,— повторила она мое имя, и мы пожали друг другу руки.

В комнату вошел Иван:

— Давайте до прихода гостей перекусим.

К моему удивлению, Александра Михайловна принесла и рассыпала, по столу настоящие казахские желтобокие баурсаки и поставила дымящийся куырдак. Затем появился каймак — сметана, которую принесла соседка.

— Откуда такое богатство?— искренне изумилась Катя.— Такое только на сватовстве увидеть можно.

— Сегодняшняя встреча лучше всякого сватовства,— ответила ей с улыбкой сестра.— Иван приехал с другом — Героем Советского Союза. Живого-то Героя видим впервые. Так что давайте выпьем за победу и наших бойцов.

Не выдержав, я решил спросить:

— Я вижу, Александра Михайловна, на столе баурсаки, куырдак и сметану, которую называете каймаком. Все как у нас, казахов. Вы это переняли от своих соседей или так издавна ведется от предков?

— У нас всегда так было,— ответил за супругу Иван.— Мне кажется, у казахов и казаков много общего в традициях, культуре, в быту. Да и внешне чем-то похожи — смуглолицые и черноглазые. А сейчас у нас одна цель — очистить родную землю от проклятого врага. И для меня нет ближе и роднее человека, чем однополчанин, с которым делил тяготы войны. Вот где лежат истоки нашей дружбы, вот в чем сила нашего народа.

Я горячо поддержал Ивана:

— Единство народов и есть та несокрушимая сила, о которую сломал хребет фашизм. «Хоть сам погибай, но друга спасай»,— таков был наш фронтовой девиз. И мы все выдержим ради победы над врагом.

О многом мы переговорили за столом. Катя предложила показать мне свою станицу. Мы вышли на центральную улицу и направились в парк.

— Перед войной здесь были разбиты красивые цветники, народу много приходило сюда погулять. А сейчас здесь выгоревший пустырь, деревья попилили, летний театр фашисты сожгли.

Нашли в глубине тополиной аллеи скамеечку. Нам казалось, что мы давно знакомы. В разговорах, шутках не заметили, как стемнело. Дома уже ждали сельчане. Всем хотелось знать, когда же кончится война, вспомнить родных на фронте. Закончилось застолье казацкими песнями и танцами. Слаженный и звонкий хор то возносился, словно буря, то становился тонким и печальным.

А на следующее утро Иван с женой проводили меня к поезду.

СНОВА СТАЛИНГРАД

В Сталинграде я сразу направился в Кировский райком партии с письмом генерала Кирсанова.

Первый секретарь райкома партии обрадовался, узнав из письма, что наша дивизия защищала Бекетовку. Он вызвал высокую девушку, Марию, с пшеничными косами и ясными голубыми глазами, которая оказалась первым секретарем райкома комсомола.

— Познакомьтесь с Героем, защищавшим нашу Бекетовку,— представил меня он.— Разместите его в хорошем доме. Завтра мы со старшим лейтенантом пойдем в обком партии. Генерал Кирсанов просит запасные части к тракторам, необходимо организовать отгрузку.

Мария познакомила меня со своими сотрудниками. Это были одни девчата.

— Гость остановится в вашем доме,— сказала Мария, обращаясь к красивой смуглянке.— Твой муж, Елена, на фронте, так что товарищ Кизатов тебе не чужой.

— А вас, наверно, жена ждет не дождется?— спросила она, поворачиваясь ко мне.

— Нет, я холост.

— Обычно ребята в вашем возрасте имеют семьи, а вы еще не женаты,— пожала плечами секретарь, словно я был перед ней в чем-то виноват.

— Возраст, конечно, позволяет мне вступить в брак,— ответил я,— но это упущение можно поправить.

Девчата рассмеялись.

— Ловлю на слове, а пока отдохните.

Мы с Леной пришли к ней домой. Ее матери не было еще и пятидесяти лет, и они с дочерью были удивительно похожи. Узнав, что я приехал с передовой, она обрадовалась мне как родному сыну и не знала, куда меня усадить.

— Будь как дома. Зовут меня Марфа Сидоровна. А тебя?

— Жалел,— назвал я свое имя,— а по-русски оно не переводится.

— Тогда мне трудно запомнить. Можно, я буду называть тебя Мишей, как моего сына?

— Вам разрешаю.

А вечером пришли гости: Мария и еще девушка.

— Хоть вы и Герой,— сказала одна из них,— и наш сверстник, мы пришли поговорить с вами.

Мы познакомились и, весело беседуя, поужинали.

На следующее утро мы пришли на прием к первому секретарю обкома партии Алексею Семеновичу Чуянову. Он был известным человеком. Член партии с 1925 года. Был ответственным работником ЦК, а в 1938 году избирается первым секретарем Сталинградского областного и городского комитетов партии. В 1942-43 годах был членом Военного Совета Сталинградского и Донского фронтов, награжден орденом Ленина, депутат Верховного Совета СССР, кандидат в члены ЦК ВКП(б).

— Ну что, прибыл, Герой? Да ты еще молод,— произнес Алексей Семенович, приветливо поднимаясь навстречу.— Садись, не стесняйся, Герой не должен робеть.

— Спасибо,— поблагодарил я.

— Хорошо знаком с вашим командиром дивизии Кирсановым Александром Васильевичем.

— Товарищ Кизатов прибыл с просьбой генерала Кирсанова,— подал голос секретарь райкома и протянул письмо Чуянову.

Тот быстро прочитал его.

— А у вас, товарищ Кизатов, есть документ о присвоении звания Героя Советского Союза?— неожиданно обратился Чуянов ко мне.

Я вспыхнул. Что это за недоверие? И молча вынул из нагрудного кармана гимнастерки удостоверение.

— Вы простите меня за формализм,— извинился он, возвращая документы,— но в начале сорок третьего был у нас тут один «герой с золотой звездой», которая оказалась поддельной. А мы здесь с ним носились, не знали, как его уважить. Молод ты больно. Это высокое звание не так просто получить. Желаю успехов, браток.

Чуянов связался по телефону с директором тракторного завода и передал ему просьбу Кирсанова.

— А вы,— обратился он к секретарю райкома,— закажите

старшему лейтенанту парадную форму от имени сталинградцев, проведите встречи с горожанами. Пусть он немного отдохнет у нас. За три года войны ему пришлось многое испытать. Все тяготы войны были на плечах таких воинов.

— Алексей Семенович,— не удержался я,— не надо мне ни формы парадной, ни ухода особого. Я коммунист с восемнадцати лет и, считаю, мой долг — оправдать доверие народа.

— Ты, браток, конечно, прав,— и, крепко пожав руку, попрощался: —Доживи до победы.

Закончив с делами, я отправился искать Марию Смирнову. Ее родители жили в маленьком, окруженном зеленью домике. Переборов волнение в груди, постучался в дверь.

— Войдите,— раздался в ответ знакомый до боли голос Марии.

Я впервые видел Машу в платье по-домашнему, без привычной формы, без которой она показалась мне еще прекраснее.

— С приездом, проходите-проходите,— засуетились ее родители,— будьте как дома, сынок.

И Маша мне обрадовалась, увидев однополчанина. Чувствовалось, что она успела соскучиться по привычной армейской атмосфере и боевым товарищам.

— Умру, наверно, от безделья,— сразу же пожаловалась она.

Когда родители вышли, она прижалась ко мне и заплакала. От ее объятий словно огнем обожгло, но я постарался не выдать охватившего меня чувства.

— Три года я воевала с вами,— тоскливо произнесла Мария.— Все время вспоминаю наших девчат, командиров. Наверное, я зря ушла из дивизии.

— Скажи лучше, что соскучилась по мужу,— грубовато пошутил я, не сдержав терзавшей меня мысли.

— Может, и так,— согласилась Мария и добавила со вздохом:— Чаще вспоминаю тех, с кем делила все тяготы фронтовой жизни.

— А вы поменьше думайте об этом,— невольно я перешел на «вы».— Устроитесь работать, некогда будет тосковать. Друзья найдутся, приедет муж, и все забудется.

— Я тебя не отпущу,— проронила с болью Мария. Но я сделал вид, что не расслышал и рассказал о своих делах, предупредив ее:

— Маша, не беспокой своих. Приедет Иван, мы вместе погостим у тебя.

— Не успел приехать в Сталинград, как уже нашел кого-то,— набросилась она на меня с ревнивым упреком.— Никуда я тебя не отпущу. Иначе обижусь.

И Мария с родителями стала накрывать на стол. Душевное застолье

с родными Марии затянулось. А назавтра мне предстояла встреча с молодежью района, и надо было подготовиться. И мне пришлось покинуть этот гостеприимный дом.

Мария проводила меня до калитки. Вдруг она обняла и поцеловала меня, и мы молча постояли в ночи,прислушиваясь к легкому дуновению ветерка. Вынырнувший из-за туч серпик луны высветил ее такое дорогое и желанное лицо. Я зажмурился, тихо отстранился и шагнул в ночь, унося с собой ее растерянный взгляд и гулкое сердцебиение.

Было восемь утра, когда я вышел на улицу. Солнце уже стояло над вершинами деревьев. Ни ветерка, все дышит покоем. Вспомнился июнь сорок второго. Сталинград пылал в огне, в черном дыму пожарищ невозможно было разглядеть ни дома, ни улицы. Бедные дети, старики и старухи не знали, куда себя деть от обрушивавшихся с неба смертоносных бомб. Именно в такое время я явился на краткосрочные курсы подготовки офицеров.

Сейчас идущие по улице прохожие — и стар, и млад — выглядят оживленно, беззаботно улыбаются. Вот пробежала наперегонки стайка ребятишек с ранцами за плечами. До чего же все-таки прекрасна мирная жизнь.

Мария — первый секретарь райкома комсомола — встретила меня с укором:

— Где вы ходите со вчерашнего дня? С ног уже сбились в поисках. Вы не забыли про встречу сегодня вечером в Доме культуры?

— Конечно, помню,— успокоил ее.— Но если я сегодня до вечера свободен, хотел бы объехать Песчанку, Попово, Елхи, где сражалась наша дивизия, и поклониться могилам погибших товарищей.

— Хорошо, вашу просьбу уважим. Найдем машину, и с вами поедет Ольга.

Места былых сражений и надгробья братских могил напоминали, какой ценой нам досталась победа в Сталинграде.

В Дом культуры я приехал с первым секретарем райкома комсомола. Зал был полон. Люди пришли услышать рассказ воина, защитника Сталинграда, о подвигах на этой обагренной кровью земле. Когда мне предоставили слово, в зале стало тихо. А я заволновался, учащенно забилось сердце. Но, увидев в зале внимательные и добрые лица сталинградцев, я начал:

— Дорогие мои сталинградцы! Я передаю пламенный гвардейский привет от имени всех солдат и офицеров 76-й дивизии, оборонявшей ваш город. Победа на Волге подняла дух всего советского народа. Окрыленные первым успехом, воины дивизии доблестно проявили себя и в сражениях на Орловско-Курской дуге, и в боях за освобождение Украины и Белоруссии. Алое знамя вновь взметнулось над

освобожденным древним Черниговом и героическим Брестом.

В сентябре сорок второго года наша дивизия заняла высотки на подступах к Бекетовке. В кровопролитных трехдневных боях мы отразили свыше двадцати атак противника, подожгли 18 немецких танков и сбили один самолет. Земля и небо превратились в одно сплошное зарево. Политрук нашего 422-го полка Покасс рассказал нам, как на этом же месте в 1918 году держали оборону красноармейцы и разбили отборную белогвардейскую часть. Он сам участвовал в том бою. И мы тоже одержали победу на этом месте.

В те дни под командованием замполита Османалиева мы отбили у врага очень важную для нас 142-ю высоту.

Первого октября мы освободили село Песчанку. Здесь, в Бекетовке, был организован медсанбат, оказавший неоценимую помощь дивизии. Всю тяжелую работу выполняли женщины, а сколько наших бойцов они спасли от смерти! Среди них Ольга Миролюбова, Букреева, Михалкова, Никитина, Певнер, Исаева, Балдыбердина, присутствующая в зале ваша землячка Мария Смирнова и многие другие. Под Сталинградом геройски сложили головы сотни наших товарищей. Почтим их память,— с дрожью в голосе закончил свое выступление.

Ведь никакими словами не передать то, что нам пришлось пережить под Сталинградом. Я поименно вспоминал своих однополчан, которых уже нет в живых.

Люди в зале встали, наступила тишина.

На сцену выходили сталинградцы со словами благодарности воинам нашей дивизии за освобождение своего города. Они просили передать, что тыл будет всеми силами помогать фронту для победы над фашизмом.

Я чуть не прослезился, когда ребята повязали мне красный галстук как почетному пионеру. Я убедился, что сталинградцы умеют не только с душой работать, но и петь, и танцевать.

На пятый день прибыл старший сержант Дубинин. Встретившись в районном комитете партии, мы радостно обнялись, словно не виделись долгие годы. Мария с Леной удивленно смотрели на нас.

— Боевой друг дороже самой близкой родни,— стал я объяснять девушкам.— Вы слышали когда-нибудь про настоящую мужскую дружбу? Она закаляется и испытывается на полях сражений. На войне бывает так: сейчас ты здоров, как бык, а через мгновение может стать калекой, а то и вовсе распрощаться с жизнью. Надо почувствовать это, чтобы понять ожидание ушедшего на опасное задание товарища. Такие минуты тянутся как часы, и нет тебе покоя, пока твой друг не вернется из боя живым и невредимым. Да, только на войне распознается

истинный друг. Скоро война закончится. Мы разъедемся по родным краям. И самым трудным будет расставание.

И тут я вспомнил притчу о дружбе, которую слышал в детстве:

— Два джигита из разных мест встретились в дальней дороге и подружились. Многие годы они были вместе, делили радость и горе. Их дружба оказалась сильнее великанов-людоедов, огнедышащих драконов и колдовских козней. Но пришла пора возвращаться по домам. Обнялись они на развилке дорог и поклялись в вечной дружбе. И вот один из них, уже порядком удалившись от развилки, затосковал по другу и побежал назад. И увидел у развилки своего товарища. Снова обнялись и распрощались они. И так повторялось множество раз, из сил выбились, а все не могут распроститься. Попался им навстречу мудрый старец. Выслушал их и посоветовал: «Когда вы сильно заскучаете, ложитесь на землю, тогда и снимет тоску Мать-земля, когда приходит время, она всех к себе забирает, отца и сына, дочь и мать, любящих разлучает. В ней все спасение». Произнес эти слова старик и исчез. Послушались мудрого старца два друга и разошлись по своим краям. Но мы не герои из сказок, а живые люди, но расставаться нам также нелегко. И то, что мы пережили вместе, никогда не забудется. Мы ведь и врага побеждаем благодаря этой дружбе.

— Да вы настоящий оратор,— с восхищением произнесла Мария.— Вас бы к нам агитатором.

— Спасибо за комплимент, товарищ секретарь. Но, если честно, нет у меня такого таланта, а говорю я то, чему научила жизнь.

Мы с Иваном поехали на тракторный завод. Директор заверил нас, что вагон будет загружен на следующий день.

В кабинет директора вошел среднего роста пожилой мужчина с бросавшейся в глаза болезненной бледностью лица. Директор представил его: «Василий Васильевич, заведующий отделом» и, отдав ему список запчастей и деталей, попросил не затягивать погрузку.

Мы вскоре узнали, что сын Василия Васильевича посмертно удостоен звания Героя Советского Союза за защиту Сталинграда. Женщины отдела, узнав, что мы из дивизии, защищавшей их родной город, вызвались пойти на погрузку вагона.

Меня тронуло их решение. И я подумал, как же приходится трудно женщинам и детям, которые делают все, чтобы приблизить победу.

Вывел меня из задумчивости Василий Васильевич, пригласивший нас в гости:

— Буду ждать вас к семи вечера. А то бедная старушка после гибели сына совсем извелась.

Мы с Иваном переглянулись и, записав адрес, попрощались с сотрудниками отдела.

— Привет фронтовикам... Ждем вас с победой,— доносились нам вслед голоса.

В райкоме партии мне торжественно вручили подарки от трудящихся района.

— Не нужно мне ничего,— стал я отказываться.

— Ты погоди, дорогой. Это не мой личный подарок, а от народа,— сказал первый секретарь райкома партии.

Пришлось развернуть один сверток.

— Вот видишь, не золото, а армейская фуражка,— рассмеялся довольно секретарь.— Носи ее до самой победы.

Препираться было уже неудобно. Я примерил фуражку. Как будто по мне сшита. В другом свертке лежал парадный китель с лейтенантскими погонами.

— Ну примерь, дорогой,— не отставал секретарь.— Ты смотри, в самый раз. Прямо генералом стал на глазах.

Среди подарков были еще офицерские сапоги, полотенце и одеколон. С довольными теплыми улыбками секретарь райкома и председатель райисполкома пожимали мне руки.

Отправив подарки через Лену, мы поехали к Василию Васильевичу.

Старики встретили нас радушно.

Увидев у меня на гимнастерке звезду Героя, хозяйка, Дарья Ивановна, вдруг заплакала. Мы замолчали и растерялись. Василий Васильевич стал оправдываться перед нами.

— На войне погибли миллионы людей. Таким, как моя Дарья, потерявшим своих сыновей, счету нет. Тысячи матерей не знают покоя ночами, видят и зовут во сне своих сыновей. И у меня сердце кровью обливается. Но я не поддаюсь горю. Ты, сынок, не обижайся на нее. Видно, вспомнила нашего сына, увидев тебя. Был бы жив, сидел бы с нами за столом с Золотой Звездой на груди.

От его слов и вида рыдающей женщины заскребло на сердце, я вспомнил свою мать. И понял, как тяжело приходится нашим матерям.

Немного посидев, мы ушли.

Марфа Сидоровна и Лена дожидались нас с нетерпением. В моей комнате на видном месте висела новая форма. Хозяйка предложила поужинать.

— Спасибо, мы были в гостях.

Но она настояла. Когда мы рассказали о случившемся в гостях, на глазах Марфы Сидоровны выступили слезы. Я понял свою оплошность. Не нужно было рассказывать, ведь у нее тоже сын на фронте. Но выручила Лена, попросив меня показаться в новой форме. Пока я переодевался, Марфа Сидоровна успокоилась.

Иван предложил навестить Марию Смирнову. Когда мы вошли, она

стояла перед зеркалом, рассыпав по плечам золотистые пряди.

— Явились наконец-то. С приездом, Ваня,— радостно встретила нас Маша.

— Задание командования выполнено, вагон загрузили,— стал отчитываться я перед Машей.— Завтра возвращаемся в дивизию.

— Так скоро,— дрогнул голос Марии, но она тотчас овладела собой.— А ты стал похож на генерала. Папа, мама, идите сюда, посмотрите на Жалела, какой он сегодня нарядный.

Она познакомила Ивана с родителями.

— Я еще не видел такой формы,— сказал отец Маши, разглядывая китель и погоны.

— Вышел приказ о введении погонов, так что теперь увидите.

— Сынок, добейте проклятых фашистов поскорее да возвращайтесь живыми,— благословили нас в дорогу родители Маши.

— Вы уезжаете снова на фронт, а я останусь одна,— грустно сказала Маша.— С кем я еще так поговорю по душам? Друзей у меня не осталось. Мы с Жалелом стали как родные. Он дорог мне, как брат. И я должна была найти и поблагодарить его. Но я не дождалась встречи, поторопилась... Так что, братики мои, не забывайте меня, пишите...

Мария закрыла ладонями лицо, но было и без того понятно, что она плачет.

— Маша, ты фронтовик,— пытался я утешить ее,— и не смей расслабляться. Ты ведь готовишься стать матерью, и надо теперь думать о малыше. Родители рядом, скоро муж вернется. Привыкнешь к мирной жизни, и все наладится.

— А ты, Жалел, счастливый?— неожиданно спросила Мария.

— Знаешь, Маша, в счастье ведь заключен глубокий смысл. Это и любовь, и устройство личной жизни, учеба и труд, наконец, дети и внуки. Родину защищать в час опасности — это тоже счастье. Многие думают: если ты Герой Советского Союза, так самый счастливый человек. Нет, Маша, я с этим не согласен. Для счастья не обязательно иметь высокое звание, достаточно преданно служить Отечеству, выполнять свой долг перед народом. Вот это и есть счастье.

Мы обнялись на прощание, и я впервые по-братски поцеловал Марию.

Так я прошел испытание войной и первой любовью...

МАЗМҰНЫ

I тарау

Жастық шақ.....9
Бес ата.....11
Атамның бірінші әңгімесі.....15
Атамның екінші әңгімесі.....19
Мектеп.....23
Ақан Сері.....24
Үкілі Ыбырай.....40
Оқу жылдары.....45
Аттану.....50
Мен солдатпын.....53

II тарау

Одессадағы шайқас.....69
Қырымдағы оқиғалар.....86
Сталинградтағы жеңіс.....122
Орел —Курск имегінде.....146
Украинаны босату.....157

III тарау

Жұмбақ қыз.....191

IV тарау

Майданға оралу.....253
Польша жерінде.....265

V тарау

Елге сапар.....277
Үйлену. Өмірлік жар.....297
Орал қаласында.....302

VI тарау

Ақан батыр (деректі поэма).....327
Атбасар.....332
Аттаныс.....333
Днепр.....337
Қосбармақта.....346
Мысида.....351

ОГЛАВЛЕНИЕ

Я родом из детства.....353
Рассказы дедушки.....356
Мой первый класс.....361
Степной бард.....362
Незабываемая встреча.....369
Годы учебы.....371
Начало солдатской службы.....373
В боях под Одессой.....385
Как мимолетное виденье.....399
События в Крыму.....401
Победа под Сталинградом.....422
На Орловско-Курской дуге.....438
Освобождение Украины.....446
Форсирование Днепра.....456
На белорусской земле.....463
Девчата едут по домам.....470
Дорога воспоминаний.....474
Остановка в пути.....489
Снова Сталинград.....493

Жәлел ҚИЗАТОВ

Өмір мен өлім
Испытание войной

Кітап «ПОЛИГРАФИЯ» БАСПА ҮЙІ баспаханасында теріліп, беттеліп, басылып шықты.
Қызылорда қаласы, Абай даңғылы, № 60.
тел. 23-78-23, 23-74-73, 23-74-89
т/факс 23-74-73.

Бас редактор-директоры: Қуаныш Маханбет
Техникалық редакторы: Бегалиева Нұргүл
Корректоры: Төреева Гауһар

Басуға қол қойылған күні 29.04.2010 ж.
Пішімі 60х84 1/16. Офсеттік басылым.
Баспаханалық ақ қағаз.
Есепті баспа табағы 17,1.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 119

Отаннын қорғаған
ерлер есімі мәңгі есте!

Вечная память героям
защитникам Родины!